

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARĀŚARA DHARMA SAMHITA
OR
PARĀŚARA SMṚITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SĀYAṆA MĀDHAVĀCHĀRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN
INDEX, APPENDICES, &c.

BY
PANDIT VĀMAN ŚĀSTRĪ ISLĀMPURKAR.
VOLUME II., PART I.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV of 1867.

Sa 35
Par 1st

Bombay :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT

1898.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0-0

Bombay Sanskrit Series No. LIX

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

No. 23824
Vol. 14. 6. 56.
Sl. No. 5233/ Pay \$1.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम्।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

प्रायश्चित्तकाण्डम्.

चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तम-अष्टम-नवम-दशम-
एकादशाध्यायाः।

. ओ च . २ . ॥
६२ ५०९/२६५४
इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्भरगाविदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८९०.

राजकीयशकाब्दः १८९८.

मुख्यध्याम्:

एज्युकेशन सोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्.

PREFATORY NOTES.

Generally Manu, Yājñavalkya and other famous Smṛitikâras have viewed Hindu Law in its three aspects, arranging them in the following order, *viz.*, *first* Âcâra, *second* Vyavahâra and *the third* Prâyaścitta. The Smṛitikâra Parâsara dwells on Âcâra and Prâyaścitta only, and restricts his remarks on Vyavahâra to only a few ślokas, which appear mixed up with the latter portion of the Âcârakāṇḍam. In other words, Vyavahâra has been given but a very small space. Such is not the case with the Commentator Mâdhavâcârya who treats of Vyavahâra at length, conveniently making several divisions and subdivisions of the subject, the same as is done in the other Kāṇḍâs. But he has departed from the general order observed by several other Smṛitikâras and Commentators with regard to the arrangement of the three Kāṇḍâs, in that he has given Vyavahâra the last place, and I have been accordingly obliged to follow the same order.

It is possible for one, at the outset, to consider that the Index I have appended to this part, as well as that to each of the two parts of the first volume, is practically valueless, since it is not an alphabetically arranged list of all the quotations that occur throughout the respective volumes, but is made up of several separate alphabetical lists confined to the quotations from one author. For, it was thought that unless one knew the particular author quoted, one may have to examine

hundreds of lists to find out the line quoted. If I had followed the usual practice of making one list of all the quotations occurring throughout each part, the indexes thus prepared would have been defective and would not have served the purpose of any one unless he knew the particular part of the volume from which the quotation may have been given, or else he would have been obliged to go through the whole index of each part till he came across the required quotation. With a view to avoiding these defects I intend to give a general index on completion of this work, embodying the indexes appended to the various parts.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and MSS. made use of in the compilation of this volume of Parâsara Samhitâ :—

A.—Mr. Veṅkatswâmi of Madras who had kindly lent me the previous Kāṇḍam, added to his kindness by furnishing me with the Prâyaścitta Kāṇḍam also. As this is only the latter portion of the MS. appearing under the same letter, *viz.*, A in the first volume, and as the necessary particulars have been given there, it is, I consider, needless to repeat them here.

B.—This MS. is different from that referred to in the first volume under this mark. It belongs to the Deccan College Library, Viśrām Bâga collection. It has 257 leaves, each page containing eight lines and each line consisting of letters between 37 to 39. It is written on Portuguese paper, bears no date, has many omissions and is incorrect.

C.—This is also a subsequent part of the MS. referred to under this mark in the first volume. It is incomplete, ending at the word प्राश्नीयाद्. The colophon is as follows:—

॥ राम ॥ राम ॥ ॐ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ रामः :: :: (See page 191, Vol. II., Pt. II.)

It has 241 leaves, having ten lines on a page and between 32 to 33 letters in a line.

D.—This is also a further portion of the MS. made use of in the first volume. The number of leaves is 179, having ten lines on a page and nearly 48 letters in a line. It is closely connected with B., and bears no date.

E.—This is also the subsequent part of the Âcâra Kâṇḍam already referred to in the first volume. It has 193 leaves, each page containing twelve lines, and each line about 45 letters, and bears no date.

F.—This MS. also belongs to the Viśrâm Bâga collection, and is different from that alluded to in the former volume. It is imperfect, ending with the following colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवोरबुग्भूपा-
लसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्या-
ख्यायां माधवीयां नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीशुभं
भवतु ॥ (See page 194, VI. II., Pt. II.)

It has 193 leaves, each page containing ten lines of about 41 letters each.

G.—This too is a subsequent part of the Âcâra-Kâṇḍam referred to in the first volume. It has

217 leaves, each page having nine lines of about 34 letters each. It bears no date.

H.—This is also the second Kāṇḍam of the MS. used in the first volume. It consists of 179 leaves, each page having 12 lines and each line about 48 letters. The colophon is संवत् १७९९ मिति आषाढ कृष्णपक्षे १ वार बुधवार लिखितं काशीमध्ये.

J.—This MS. belongs to the Deccan College collection *A* of 1879-80. It contains only the Prâyaścitta Kāṇḍam. It has 139 leaves, each page containing between 10 and 14 lines, and each line about 42 letters. It does not bear any date, and looks very old. The writing is after the Jaina style.

II.

Here I briefly describe the works, which came to hand since the publication of the first volume, and references to which have been given in the present volume.

आश्वलायन—A.—I have obtained on loan two MSS. of a Smṛiti of this author. One of them, marked *A*¹, belongs to the Ânandâśrama at Poona. It is in verse, and divided into twenty Prakaraṇas, and in the colophon to each Prakaraṇa it is named as Âśvalâyaniya Dharma-Sâstra, whereas the marginal title is Âśvalâyana Smṛiti. The date is शके १७०४. It consists of 35 leaves, of which the first thirty-one are properly numbered; the numbers 32 and 33 are double, each of the four leaves containing a different version from that given on the corresponding number. The respective colophons of the two versions run as under :—

१. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धोपयोगिप्रकरणम् ।
२. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धविधायद्वादशोऽध्यायः ।

The number of verses is 885. The MS. has nine leaves more, having been numbered consecutively from 34 to 42, but apparently these leaves form a part of some other work of Āśvalāyana and have no connection whatsoever with the present MS. The copyist of this portion is also a different one. It begins with—

ज्ञानाज्ञानकृतस्येह ब्रह्महत्यादिकस्य च ।

and ends with the following colophon :—

इत्याश्वलायनीये धर्मशास्त्रे द्वाविंशः ।

The other MS., marked A²., belongs to the Deccan College Library (No. 87 of the collection of 1884-86).

The title given to this MS. in the colophon to each of the Prakaraṇa is also Āśvalāyanaīya Dharmaśāstram. The general colophon is सम्पूर्णयमाश्वलायनस्मृतिः. The date is संवत् 1881. The number of verses is 805. Both the MSS. open with—

आश्वलायनमाचार्यं नत्वापृच्छन्मुनीश्वराः ।

द्विजधर्मान् वदास्माकं स्वर्गप्राप्तिकरान् मुने ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स धर्मान् मुनिरब्रवीत् ।

धर्मान् वः पुरतो वक्ष्ये ध्यात्वाऽहं भो मुनीश्वराः ॥

B.—Another most important, excellent and very rare MS., marked B, of the same name is that discovered by me in my recent search for manuscripts in the Ahmednagar district and some part of the Nizam's territory, Paithana, &c. I have compared this manuscript with quotations in अपराकं, हेमाद्रि स्मृतिचंद्रिका, स्मृत्यर्थसार, माधव, विज्ञानेश्वर, &c., which are considered as आकर or authoritative works on Dharmaśāstra. These works have several quotations from the Smṛiti in question, which is much bigger than the previous

two, consisting of eleven chapters, the number of verses nearly coming up to 1974. It begins with—

ऋषिमैकाग्रमासीनमाश्रमे शंसितव्रतम् ।
 प्रणम्य शिष्याः पप्रच्छुस्तं धर्मानाश्वलायनम् ॥
 श्रोतुमिच्छामहे धर्मान् भगवन् भवतोदितान् ।
 वर्णाश्रमाचारगतान् आपद्धर्माश्च कृत्स्नशः ॥

On comparison I find that the work is quite different from the Smṛiti, alluded to above. It appears to be very old. The colophon is इत्याश्वलायनीये धर्मे एकादशोऽध्यायः । श्रीरस्तु । शुभं भवतु । १७२ शार्वरीनाम । लाट्योपनाम्ना माधवेन लिखितं. The copyist by his surname and by the style of his penmanship seems to be an inhabitant of Mahārāshṭra. There are still a few Brahmin families at Poona and Sâtârâ in Mahārāshṭra bearing the surname लाळे. The people all over Mahārāshṭra, however, commonly use the Śaka Era in noting dates, while the Samvat Era is used in the provinces north of the river Narmadâ. From this I have come to the conclusion that the copyist must have used the Śaka Era. But 172 Śaka as the date of the Manuscript is an evident mistake, wherefore it must clearly be meant for 1702 with which the cyclic year Śârvari corresponds.

The following extract taken from the eleventh chapter of this MS. throws light to some extent on the religious literature of India, particularly on the Sûtra literature, and as regards the time and authorship of certain Smṛitis. The only Bhâshya on Âśvalâyana's Śrautasûtra, known (from other works) to scholars of Sanskrit, is that of Devaswâmi, and it is believed that Âśvalâyana has had no Bhâshya of his own on his Śrautasûtra. But the above-mentioned extract makes us aware

of such a Bhâshya having been composed by Âśvalâyana himself and leaves no doubt as to its existence at one time. The day on which such lost treasures will be recovered will indeed deserve to be recorded in golden letters in the annals of Sanskrit religious literature.

श्रौतस्य कर्मणः सिद्धयै श्रौतसूत्रं मया कृतम् ।
 श्रौतस्यैवं च यद्भाष्यं मयैव च कृतं द्विजाः ॥ १४ ॥
 गृह्यभाष्यं करिष्यन्ति द्विजा इति न मे कृतम् ॥ १६ ॥
 यथा वै ते करिष्यन्तीत्येकाग्रमनसा स्थिताः ।
 अचिन्तयमिदं सर्वं सर्वतो दिव्यचक्षुषा ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा करिष्यमाणानां भाष्यादीनां यथातथम् ।
 विवित्त्वभिस्तु विप्रेन्द्रैरद्राक्षं वितथं क्वचित् ॥ १८ ॥
 करिष्यमाणमालोच्य तैर्यद्वितथमात्मनः ।
 तद्भाष्यादिषु गृह्यस्य निमृज्यन्निदमुक्तवान् ॥ १९ ॥
 मदीयस्य तु गृह्यस्य भाष्यकृद्वृत्तिकृच्च यः ।
 निघण्टुकारिकाकृद्यस्ते चैते चतुरोदिताः ॥ २० ॥

Then again—

वक्ष्यमाणविधानेन वृत्तिकारादिभिर्यथा ।
 पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः ॥ ६४ ॥
 आयान्ति काशराक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ।
 तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्पतिः ॥ ६५ ॥

(आ. स्मृ. ११. १४-६५).

In the last śloka of the above extract Âśvalâyana speaks of certain rites as to their having been given in detail in the Vṛitti on his Śrautasûtra, which, he had foreseen through his divine sight, would be composed by somebody from among the succeeding generation. But these rites do not appear in the Vṛitti of Gârgya Nârâyana, the only Vṛitti at present supposed to be the oldest.

In the extract given above, mention has been made of Śrautasûtra with its Bhâshya, Gṛihyasûtra with

its Bhâshya, Vṛitti, Nighaṇṭu and Kârikâ. Śrautasûtra with its Vṛitti by Gârgya Nârâyaṇa has already been printed and published in the *Bibliothica Indica* Series by the Asiatic Society of Bengal. In the abovementioned extracts its Bhâshya is said to have been written by Âśvalâyaṇa himself. But, as far as I am aware, it has not come to my notice as yet. In a recent search in the private library of Mr. Nilakaṇṭhârâva Âṭhalye of Dhâr, I found two Bhâshyas together with many Vedic books and those on Yājñic rites. One of the Bhâshyas is by Devatrâta, and is known to scholars; and the other called Siddhânta Bhâshya is only on the first half or the Pûrvashaṭka. The Government Collection XI. A. of 1879, deposited in the Deccan College, Poona, gives under No. 20 "Siddhântin's Bhâshya on Âśvalâyaṇa Sûtra.* The manuscript in my hands makes no mention of the name of the author. The general and common custom of Mangalâcaraṇa is not observed in the manuscript and at the end the colophon runs :—

‘इत्याश्वलायनसूत्रपूर्वषट्कव्याख्यायां सिद्धान्तकृतौ षष्ठोऽध्यायः समाप्तः’ ।

The manuscript appears to be a recent one, and is written on Portuguese paper. It contains 204 leaves of about 24 lines each, and each line has nearly 38 letters. At the end is :—

‘संवत् १८७२ विक्रतिनामाब्दे पौषशु० १ भृगुवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम् । भागवतोपाह्वयबालंमहात्मजसोमनाथेन लिखितम् । आठल्ये इत्युपनामकबापूमहस्य इदं पुस्तकम्’ ।

* From the opening passage of the MS. given in the list accompanying Bhandarkar's Report for 1879, it is clear that the Bhâshya is on the Śrautasûtra. Another copy of a portion exists in the collection of 1883-84. See Report for that year, p. 257.

This Bhâshya is excellently composed, and its style is of as high a merit as of any other of its kind of acknowledged ability. No quotations with the exception of Pāṇini in some places and the names of Śākala, Bâshkala, Śikshā and other Sūtrakârs occur in this. This composition like Nirukta seems to be of the old style.

It cannot be ascertained, whether this is the same Bhâshya of Âśvalâyana, mention of which is made in the extracts given above. From the words सिद्धान्तकृतौ given in the colophon, it seems that this might have been compiled possibly by a man of the name Siddhântin. But it is difficult to believe that the word सिद्धान्त is the name of any man at all. †

From the same library I have got one Bhâshya called the Siddhânta Bhâshya—a Bhâshya on the Âśvalâyana Gṛihyasûtra. I have no evidence to make certain whether the author of the two Bhâshyas, one on the Śrautasûtra, and the other on the Gṛihyasûtra was one or were two different persons. Besides, in the above extracts Âśvalâyana is made to speak of his leaving the compilation of the Bhâshya to the succeeding generation. From all this, if the author of the two Bhâshyas coming under the same name सिद्धान्तभाष्य be one; he must be somebody quite different from Âśvalâyana. The Siddhânta Bhâshya on the Śrautasûtra is supposed by some Indian scholars to have been compiled by Âśvalâyana himself. But no sound evidence can be had in support of the supposition of the Indian Vedic scholars about Âśvalâyana's authorship of this Siddhân-

† From the colophon of No. 20 of A. 1879, the author's name is evidently Siddhântin. Siddhântin is mentioned by Bhâskara Miśra as the author of a Bhâshya on Âśvalâyana, S. 2. 8. See Report for 1883-84, p. 28.

ta Bhâshya. This opinion of ours will be borne out by an extract which we give below from the 2nd leaf of the MS.

अथशब्दः प्रतिज्ञार्थ इत्युच्यते । पूर्वेऽपि प्रत्यक्षदृशो मन्त्रब्राह्मणाभ्या-
मेव कर्माणि कृतवन्तः । तच्च पुनरायुर्दोर्विल्यान्न शक्यते कर्तुम् । ततः शि-
ष्यानुग्रहार्थं ग्रन्थान्तरारम्भं चिकीर्षुर्भगवानाश्वलायनः प्रतिज्ञातवान् ।

Āśvalāyana, being here spoken of with reverence as भगवान् must have been different from the speaker the author of the Bhâshya.

The Vṛitti on Āśvalāyana Gṛihyasūtra by Gārgya—Nārāyaṇa has been published and known to the Sanskritists. I have obtained a manuscript copy of another Vṛitti of the Āśvalāyana Gṛihyasūtra only a few days ago, which was transcribed for me by my learned friend Paṇḍit Bālācārya Gajendragadākara ; a great-grandson of the well known Sanskrit Paṇḍit, the late Rāghaven-drācārya of Sâtārā. I think this Vṛitti called the Gāṇeśivṛitti was not generally known to the learned public ; at least I did not know it before. I examined the catalogues of Sanskrit manuscripts, which are in my possession, and if I mistake not, did not find the name of this Vṛitti in any of them. The Vṛitti begins with the following :—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अव्यादव्याजभव्यो ऽमरनरहितकृत्यक्तवैकुण्ठ ईशो-
प्युर्वीमासाद्य माद्यद्रिपुमथनपरो दक्षिणो नायकोऽसौ ।
रामः शृंगारमूर्त्तिः करुणरसनिधिर्वीर एवाद्भुतोऽपि
भुक्तेनः क्रोधमूर्त्तिः प्रशमितविषमो जानकीजानिरस्मान् ॥ १ ॥
कौसल्यायां दशरथनुपाद्राम आविर्यदासी-
द्वैकुण्ठादिर्निखिलनिलयो यत्तदा शून्य आसीत् ।
पूर्णाऽयं वै तदिदमवतारेषु कृष्णादिकेषु

मतैवैवं रघुपतिमहं मुक्तये संश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥

गणेशं शारदां तातमानस्यानन्ददेशिकम् ।

आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तौ किञ्चिद्विचारये ॥ ३ ॥

I have seen the original manuscript, the transcription of which is at present in my hand. Even after a careful examination of the manuscript, I cannot trace the date of the composition. The appearance of the manuscript is old but it bears no date. The total work is about 3,800 lines of 32 letters each. The manuscript ends with :—

आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तिरत्र विचारिता ।

सद्भिः सम्यग् विचार्यैव द्वेष्यतां नहि खिद्यते ॥.

It can be supposed that the Vṛitti ends here, but after the above verse is written 'अथ मंत्रार्थः' It appears from this that the author must have appended or had a desire to append the meanings of the mantras occurring in the work ; but the MS. abruptly ends here, and I cannot, therefore, say anything about it. It seems that the author of this Vṛitti was a blunt writer, and so not very careful about his remarks. This remark can be proved from the extracts given below from the back side of the 7th leaf, and the front side of the 8th leaf of the manuscript under reference. The author in describing the Vaiśvadeva says :—

अत्र किञ्चिद्विचार्यते देवयज्ञस्याव्यवस्थितवैकल्पिकगृ-
ह्याग्निर्लौकिकाग्न्युभयसाध्यत्वे दिवाप्रारम्भे च बहूनि
प्रमाणानि दृश्यन्ते । यथा—

‘ गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा ।

तन्त्रं नास्त्यत्र भावेन वृत्तिकृद्भवनं यथा ॥

औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुञ्जाम् ’ ।

इति आश्वलायनकारिका ।

‘ अथ वैश्वदेवो दिवाऽस्य प्रारम्भो नात्र
पाकयज्ञतन्त्रम् । अग्निमौपासनं पचनं वा
परिसमूह्य ’ ।

इत्यादि गृह्यपरिशिष्टम् ।

‘ स्नात्वा गृहं समागत्य वैश्वदेवं समाचरेत् ।
प्रातरारम्भणं तद्धि तत्र कुर्यात् स्वशास्त्रवत् ॥
प्रातरेव द्विरावृत्त्या कुर्याद्वा सह तद् द्विजाः ।
सायं वा यदि भुञ्जीयात् तत्कृत्वा जात्वापि स्वयम् ’ ॥

इत्याद्याश्वलायनस्मृतिः ।

‘ वैश्वदेवमपि प्रोक्तं पूर्वैरेव मनीषिभिः ।
औपासनेषु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता ॥
विकल्पस्त्वच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः ।
अन्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यते ॥
वर्जयित्वा विशेषान्नं शुद्धेनाग्नेन तद्भवेत् ।
वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत् ॥
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यादि ’ ।

इति शौनकः ।

‘ गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा ’ ॥

इति स्मृत्यर्थसारः । इत्यादीनि ।

After citing quotations from different books the author remarks on them as follows:—

‘ तत्र आश्वलायनकारिकाणां वृत्तिमूलकत्वं स्पष्ट-
मेव । गृह्यपरिशिष्टमपि वृत्ति-भाष्यादिव्याख्या-
तार्थानुवादरूपं मानुषं प्रामाणिकस्वारसिक-
सूत्रार्थोपरोधेनैव प्रमाणम् । आश्वलायनस्मृ-
तिस्तु प्रामाणिकैराकरष्वदृश्यमानत्वात् कृत्रिमे-
त्युच्यते इति प्रसिद्धमेव । शौनकीयत्वेन लिखितं
वाक्यं तु शौनकसूत्रातिरिक्तोऽपपाठः । श्लोक-
पायाः स्मृतेरभावेन मानुषकारिकारूपमेतत् वृ-
त्यादिमूलकमेवेति स्पष्टमेव । स्मृत्यर्थसारीयं तु

आश्वलायनकारिकावाक्यमेवेति न किमपि वा-
क्यं विचारार्हमित्यलं दुराग्रहेण । तस्मात्
सूत्रस्वारसिकव्याख्यानेन यो ऽर्थः सिध्यति
स एव प्रामाणिकः कुसृष्टिव्याख्यानसिद्धोऽर्थो
वा इति निर्मत्सराः सुधिय एव विदांकुर्वन्तु'।

The above remark is too strong, and questionable. I have already noticed above the two different manuscripts marked A¹ and A² of the Âśvalāyana Dharma Śāstra. The lines which are quoted in the above extract from Âśvalāyana Smṛiti are found in the manuscript आश्वला-यनधर्मशास्त्र which I have discussed already; but they are not found in the manuscript marked B, which is named आश्वलायनस्मृति. The Vṛittikāra Gaṇeśa says that as the Âśvalāyana Smṛiti is not found in the 'आकर' or huge, books of Dharmasāstra, written by authoritative persons it is called कृत्रिम and that this is already known. But the truth of this remark cannot be sufficiently proved; for स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, माधव, etc., all of which can be called 'आकर,' have several quotations occurring in the manuscript under notice. Therefore I have no doubt in saying that the Smṛiti in question must not have been seen by the Vṛittikāra Gaṇeśa or must not have been known to him at all.

Gaṇeśa, the author of the Vṛitti, has made mention of a 'भाष्य' in the extracts quoted above; but it is rather difficult to make out, whose Bhâshya it is, whether of Devasvâmin, Devatrâta or Siddhântin, it being at the same time equally difficult to ascertain whether the Bhâshya composed by Âśvalāyan himself and referred to in the Smṛiti under question, was known to the author at all!

व्याघ्र—In their digest of the Hindu Law, West and

Bühler refer to two works of this author—"Vyâghra-pâda (verse exists) and Vyâghra." But I doubt if the two names indicate different works. I have got a MS. (163) from the Deccan College collection of 1884-86; it has on its front page the title "बृह० व्याघ्रस्मृतिः" apparently बृहद्व्याघ्रस्मृतिः The beginning, however, runs as :—

श्रीगणेशाय नमः । व्याघ्रस्मृतिः ।
 ऋषिमैकाग्रमासीनं व्याघ्रं मातिमतां वरम् ।
 पप्रच्छुर्ऋषयः सर्वे धर्मशास्त्रकथानकम् ॥
 हुताग्निहोत्रं विधिवद् व्याघ्रं वेदविदां वरम् ।

And the marginal title on each leaf which reads व्या० स्मृ० leads to the belief that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are not different authors. At the end of the MS. it runs thus :—

व्याघ्रपादेन चाख्यातं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
 इति व्याघ्रपादप्रणीतं धर्मशास्त्रम् ।
 रजस्वलां सूतिकां च श्वानं काकं च गर्धभम् ।
 कुक्कुटं विड्वराहं च भूपं पाषण्डिनं तथा ॥
 बहिर्देवलकं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ।
 संवत् १८८०.

From this portion and from the fact that the quotations taken by the commentator Mādhavâcârya under the names व्याघ्र and व्याघ्रपाद are found in the present MS., it is plain enough that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are identical. The name बृहद्व्याघ्र is not met with anywhere else, as far as my knowledge goes, and as in this MS. too it appears on the front page only, and not in the body of the MS., I surmise that it owes its origin to the creation of the copyist.

शातातप.—This is a prose-work of Śâtâtapa. West and Bühler in their digest refer to only one work of this

author and that too in verse. Of the prose-works, I have got three MSS., one Telegu and the other two Devanâgarî. The Telegu MS. is written on palm-leaf, which Mr. Raṅgayâ of Madras, my guide during my tour in the year 1876-77 and afterwards my trustworthy agent and supplier of different manuscripts, kindly purchased for me at Kânci. It is not dated, but its leaves are 21 in number containing nearly 1126 lines of 32 letters each. It is partly in prose and partly in verse. It begins with अथातो शातातपस्य महर्षेर्धर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः । and ends with the colophon—

‘ इति शातातपप्रोक्तं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।

एतज्ज्ञात्वा द्विजस्सम्यक् याति ब्रह्म सनातनम् ’ ॥

इति शातातपधर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

The other two MSS. belong to the Ânandâśrama. One of them has No. 1102. It has 49 leaves, containing eight different smritis. The Smṛiti of Śâtâtapâ appearing in the MS. by the name of Śâtâtapâ Dharma-śâstra occupies six leaves, viz., from 35 to 40. The other MS. has No. 4104. It has eight leaves and bears the same title, viz., शातातपधर्मशास्त्र. These two MSS. are of one work. The first MS. has the date संवत् १८५२ चैत्रशुदि १३ and it further ends in “लिखितं मित्र राधाकृष्णेन काश्याम्” This date and colophon are at the end of यमस्मृति ending on leaf 49. The other MS. has no date. The number of Ślokas in each is nearly 163 (of 32 letters), out of which 139 are Ślokas, and the remaining portion appearing in the beginning, is in prose. The beginning and end of these two Davanâgarî MSS. exactly coincide with those of the Telegu MSS. But the subjects treated in the former fall short of those in the latter, especially of the व्यवहार.

The Smṛiti in question is quite different from the work Karmavipākā of 6 Adhyāyas of Śātātapa.

यज्ञपार्श्वः—The author quotes only three lines in the second part of the first volume. In June I bought a small MS. bearing this name, at Nāringreih, a village in the Ratnāgiri District. It is written on Portuguese paper. Each line consists of 45 letters and every page contains nine lines. The number of folios is fourteen. It is throughout in verse and divided into two chapters called *Parīśiṣṭa*. The first *Parīśiṣṭa* containing 28 Ślokas ends in इति कात्यायनयज्ञपार्श्वख्यं प्रथमपरिशिष्टं समाप्तम्. The Second *Parīśiṣṭa* has 125 Ślokas and it ends in

इति कात्यायनीयपरिशिष्टे द्वितीयं यज्ञपार्श्वख्यं परिशिष्टं
समाप्तम् ॥ शके १७०३ प्लवनाम चैत्रकृष्ण संवत्सरे दशम्यां
लेखः ॥ कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादाना-
धिकरणमित्याहुः कारकानि षट् ॥ युधंधह्यु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
नारायण राम ॥ श्रीः ॥ राम् ॥ छ । छ.

This MS. is marked on the covers अथ यज्ञपार्श्वप्रारंभः and इति यज्ञपार्श्व समाप्तः; however, it appears that it is a *Parīśiṣṭa* of *Kātyāyanagṛihya Sūtra*. Both the chapters dwell on the rites of *Grihyāgni*. The three lines quoted by the author and above alluded to are found in it. The work, I venture to suggest, is very rare, and its name is found in the catalogue of the India Office Library, No. 1729-F.; in the catalogue of the Berlin Library by A. Weber P. 64; catalogue of Sanskrit manuscripts in the private libraries of Guzarathi-Kathyāwāda, &c., of G. Bühler. I. 178; the catalogue of the North-Western Provinces V-64, 146; Peterson's reports II. 174; and the catalogue of the Benares Sanskrit-College Library 55.

But I was not able to ascertain, whether the above-mentioned manuscripts, except that in the India Office Library, do contain the complete eighteen *Parīśiṣṭas* or some fragments of them. In the India Office catalogue, part I, page 68, No. 1729. F., a book named यज्ञपादे has been mentioned; but it seems from its description given in the catalogue, that the work is incomplete and contains only the 3rd *Parīśiṣṭa* or chapter of the work. From Dr. Bühler's letter, dated 15th April 1894, I knew that he had collected for the Government of Bombay a manuscript of the work in question in the year 1879-80, which is mentioned in the printed catalogue of the Deccan College Library, page 129, No. 54, under the name of *Parīśiṣṭas*. The whole portion has been compared with the copy at the Deccan College by my friend, Narayanrao Daso Banahatti, B. A., Assistant Professor, Oriental Languages, Deccan College. The copy at the College contains both prose and verses. But that too is named *Yajñya-pârśva Parīśiṣṭa*. I came by the MS. too late to utilize it in specifying the place of the quotations, and I was unable to mention the manuscripts in my notes to the preceding part which is the second part of the first volume and which was its proper place. I could have noted down and quoted many works on the subject in hand as during the last six months I came by many works on *Smritis*. But through my illness I could neither go over them nor even see whether they contained quotations from *Mâdhavâcârya*. I therefore stop noting all particulars here, and leave the whole matter for the next part.

20, GIRGAUM, BOMBAY.

1st April 1898.

VÂMAN ŚÂSTRĪ I.

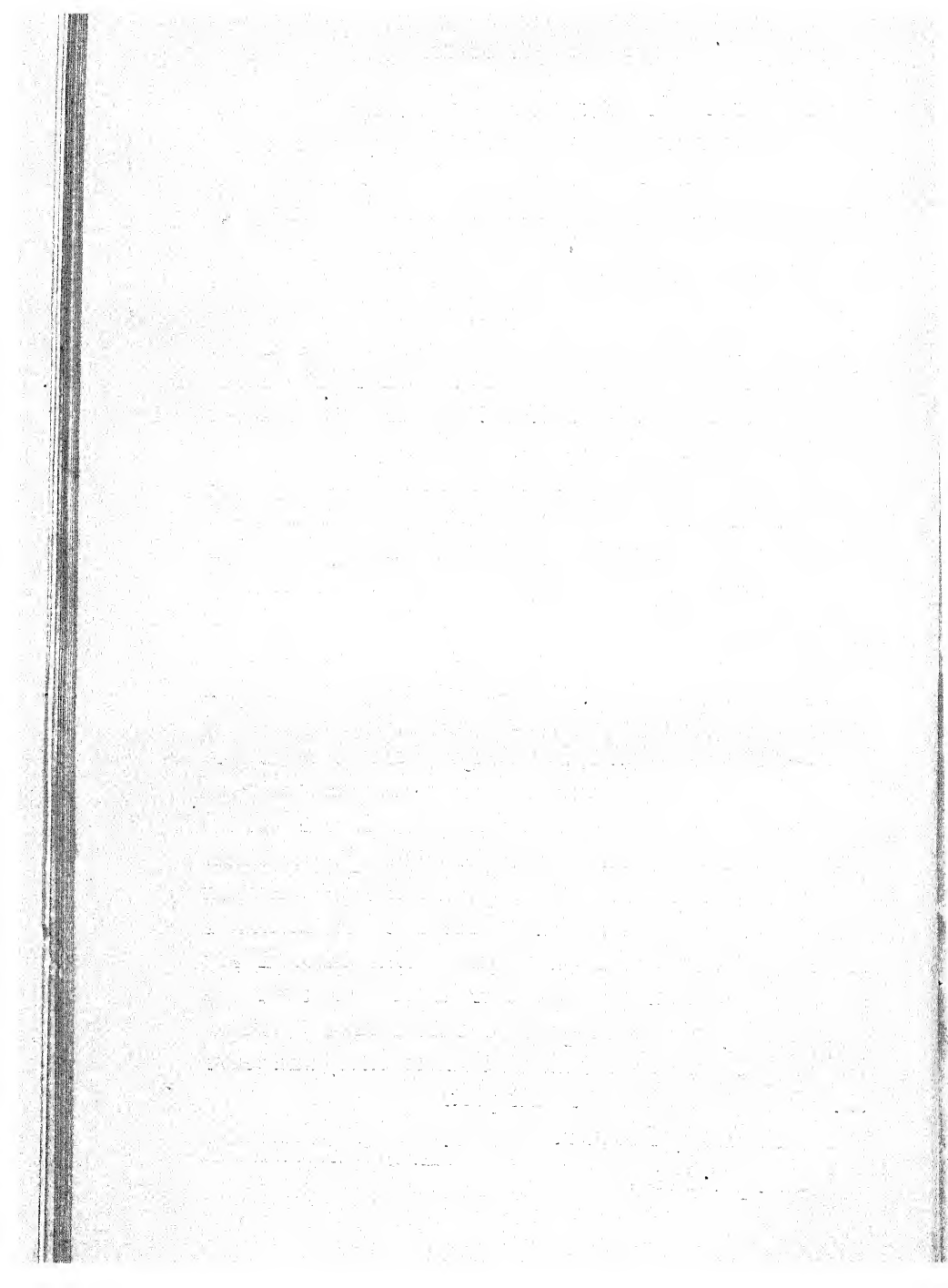

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका

४-५-६-७-८-९-१०-११ अध्यायानाम् ।

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
मङ्गलाचरणम्	१	६	गौतमस्मृतौ प्रायश्चित्तस्य		
स्वगुरुवर्णनम्	१	८	काव्यत्वम्	१०	१४
बुक्कभूपवर्णनम्	१	१२	पूर्वपक्षिमते प्रायश्चित्तं न		
स्वकुलादिवर्णनम्	२	८	कर्तव्यम्	११	८
प्रतिज्ञा	२	१२	प्रामाणिकमते कर्तव्यमेव	१२	१
विषयप्रदर्शनम्	३	१	नैमित्तिकत्वे ऽनवस्था ...	१२	१८
प्रायश्चित्तशब्दार्थः.....	३	७	अत्र केचिदाहुः	१३	१
” विषये आक्षेपः.....	४	४	दोषनिर्घाते शङ्का	१३	१४
” समाधानम् ...	५	९	समाधानम्	१४	६
” नैमित्तिकत्वे			विष्णुप्रोक्ता दोषाः	१४	१६
आक्षेपः	६	१३	मनुप्रोक्ताः	१६	२
तत्र समाधानम्	७	१	अवकीर्णी	१७	१५
दुरितोत्पत्तौ शङ्का	८	१	प्रकीर्णकम्	१७	१७
केचिदाहुः	८	४	उद्धन्धने	१८	७
अपरे पुनराहुः	८	१०	तस्य गतिः	१९	७
अन्ये त्वेवं समादधते ...	८	१४	तथाशौचादिनिषेधः.....	१९	१४
दुरितापूर्वे आक्षेपः	९	४	दुर्मृतवहनादौ प्रायश्चित्तम्	२३	९
तस्य समाधानम्	९	६	अकामतो दाहादौ	२३	१९
उपेक्षाजन्यं दुरितापूर्वम्..	९	९	अज्ञक्तविषयम्	२४	१
आलस्यजन्यम्	९	१२	देश-कालदितारतम्यम्	२४	१०
ईश्वरवादिमतम्	९	१९	अल्पनिमित्ते	२४	१५
दुरितापूर्वे शङ्का	१०	२	निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्त-		
तस्याः समाधानम्	१०	६	भूयस्त्वम्	२४	१९

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
गोहतादिप्रायश्चित्तम् ...	२५	७	प्रतिकूलव्रताचरणप्राय-		
तप्तकृच्छ्रस्वरूपम्	२६	४	श्चित्तम्	४०	११
पतितसंसर्गस्य निन्दितत्वम् २७	११		अनुज्ञामंतरेणाचरितस्य		
संसर्गस्य पञ्चाहादयो ऽष्टौ			न प्रायश्चित्तम्	४०	१९
पक्षाः	२९	६	दुर्वृत्ताचरणम्	४०	२१
उक्तपक्षेषु कालतारतम्येन			वधप्रयत्नमात्रस्य प्रायश्चि-		
प्रायश्चित्तम्	२९	१८	त्तम्	४१	१
प्रायश्चित्तनिमित्तानि ...	३३	१	गर्भभेदन-तत्पातने प्राय-		
तत्र ऋतौ भर्तुरनुपसर्पणे			श्चित्तम्	४१	७
स्त्रियाः	३४	८	वेदविश्वासरहितस्य प्राय-		
ऋतावगमने पुरुषस्य ...	३४	१४	श्चित्तम्	४१	१६
स्त्रिया अर्धम्	३५	१२	कुण्ड-गोलकौ	४२	६
पत्युरवमाने दोषः	३५	१७	देवरादीनां न जारत्वम् ...	४३	२
अवमानस्वरूपम्	३६	१	बीजि-क्षेत्रिणोः प्रत्यवायः ४३		८
तत्र प्रायश्चित्तम्	३६	१३	जारप्रायश्चित्तम्	४४	२
पतिसेवामुपेक्ष्य व्रतादिप-			क्षेत्रिणः सामान्यप्रायश्चित्तम् ४४		९
राया दोषः	३६	२०	बीजिनो भागानिषेधे मनूक्तिः ४४		१४
भर्त्रनुज्ञां विना व्रतं निष्फ-			पुत्रभेदाः	४५	५
लम्	३७	१४	दत्तकलक्षणम्	४८	७
स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधः ...	३७	१९	परिविन्द्यादिप्रायश्चित्तम् ४८		१२
अनुज्ञया व्रतस्य साफल्यम् ३८		५	परिवित्ति-परिविज्ञोः समं प्रा-		
बन्धुद्वेषकरणे दोषः ...	३८	१४	यश्चित्तम्	४९	१०
गर्भपाते त्यागः	३८	१९	अग्नेदिधिष्वादिलक्षणम् ... ५१		४
गर्भपाते प्रायश्चित्ताभावे			परिवेदनप्रायश्चित्तेऽपवादः ५१		११
आक्षेपः	३९	५	परिवेदनाभ्यनुज्ञा	५१	१
तत्र समाधानम्	३९	११	पर्याधाने विशेषः	५२	८
नास्तिकस्य नैहिकामुष्मिकं			स्त्रीपुनरुद्वाहः	५३	३
फलम्	४०	१			

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
स्त्रीणां ब्रह्मचर्ये श्रेयोऽति-			प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारः ७१	११	११
शयः ५३	५३	१३	तत्र हारीतः ७३	७३	११
अनुगमने फलातिशयः ... ५४	५४	५	आहिताग्निसंस्कारस्य फलम् ७४	७४	७
अनुगमननिषेधः ५५	५५	९	अध्यायार्थोपसंहारः ७५	७५	१
निषेधस्य पृथक्चितिविष-			षष्ठोऽध्यायः ।		
यत्वम् ५६	५६	९	मंगलाचरणम् ७७	७७	३
अनुगमनेन भर्तारमुद्धरति ५७	५७	१	पूर्वोत्तराध्यायार्थसंगतिः .. ७७	७७	५
अनुगमनं न सर्वासाम् ... ५८	५८	९	मलिनीकरणप्रायश्चित्तम् ७७	७७	११
अध्यायार्थोपसंहारः ५९	५९	९	कौञ्चादिवधप्रायश्चित्तम् ... ७७	७७	१८
पञ्चमोऽध्यायः ।			बलाकादिषु न्यूनं प्राय० ... ७९	७९	७
मङ्गलाचरणम् ६१	६१	३	वृकादिवधे प्राणसंयमः ... ८०	८०	१
पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः ६१	६१	५	गृध्रादिवधे ८१	८१	४
परिशिष्ट-प्रकीर्णकप्रायश्चि-			वल्गुल्यादौ प्रायश्चित्तम् ... ८२	८२	६
तानि ६१	६१	१२	जलकाकादीनां वधे ... ८३	८३	३
गायत्र्या वेदमातृत्वम् ... ६३	६३	६	पूर्वोक्तपक्षिवधे साधारणं		
गायत्रीजपे संख्याविशेषः ६३	६३	१५	प्रायश्चित्तम् ८३	८३	९
गोभृङ्गोदकस्नानम् ६३	६३	१८	विष्णूक्तं प्रायश्चित्तम् ... ८३	८३	१७
शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तम् ६४	६४	५	सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चि-		
शुना आघ्रातस्य ६५	६५	३	तविशेषः ८४	८४	४
ब्राह्मण्याः श्वदंशे ६५	६५	६	प्रत्येकवधे ८५	८५	७
सृगालादिदंशे ६६	६६	३	सङ्करीकरणप्रायश्चित्तम् . ८५	८५	१२
आश्रमभेदेन दंशप्रायश्चि-			शिगुमारादिहनने ८७	८७	९
तभेदः ६७	६७	११	तत्र पक्षांतराणि ८८	८८	५
रजस्वलायाः श्वादिदंशे ... ६८	६८	११	आरण्यादिहनने ८९	८९	१०
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने ... ६९	६९	७	गजादिवधे ९०	९०	६
सूतादयः ६९	६९	१४	कुरंगादिवधे ९१	९१	१०
शास्त्रीयसंस्कारः ७०	७०	१४	मृगादिहत्यायाम् ९२	९२	१२
हारीतोक्तो दहनविधिः ... ७१	७१	२	अनुक्तमृगवधे ९३	९३	५

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
उपपातकप्रायश्चित्तम् ...	९४	१०	चण्डालस्वामिकवाप्युदक-		
क्षत्त्रिय-वैश्यवधे अधिकम् ...	९५	११	पाने	१११	६
निर्दोषस्य वधे मनुक्तम्	९६	७	चण्डालभाण्डस्पृष्टो-		
गौतमोक्तमधिकम् ...	९७	१०	दकपाने	११२	७
वसिष्ठोक्तमष्टवार्षिकम् ...	९८	१२	चण्डालभाण्डस्योदक-		
बौधायनोक्तं नववार्षिकम्	९८	१६	पाने	११२	१४
विष्णूक्तं द्वादशवार्षिकम्	९९	१	बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्ण-		
वर्णभेदेन तारतम्यम् ...	१००	१२	भेदेन प्रायश्चित्तम् ...	११३	१३
स्वैरिणीस्त्रीवधे	१०१	४	अन्यजभाण्डोदकादिपाने	११४	७
स्त्रीवधे राजन्यव्रतम् ...	१०२	१३	अन्यजाः.....	११४	१३
प्रामादिकविषये	१०३	७	अल्पेषु कूपन्यायः	११५	६
आत्रेयीवधे	१०३	१०	चण्डालान्नस्याज्ञानपूर्वके		
आत्रेयीलक्षणम्	१०३	१४	भक्षणे.....	११५	१०
अनृतुमत्या वधे जातिभेदे-			गोमूत्रयावके ग्रासप्रमाणम्	११५	१४
न भिन्नम्	१०४	४	बुद्धिपूर्वके चण्डालान्न-		
वैश्यादिवधे प्रकारांतरेण...	१०५	६	भोजने	११६	९
चण्डालवधे वर्णक्रमेण प्राय-			अन्यावसायिनः.....	११६	१२
श्चित्तम्	१०६	९	चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनम्	११७	१७
चण्डाल-श्वपाकयोश्चोरयोः			चण्डालेन सह व्यवहारो	११८	४
प्रायश्चित्तम्	१०७	१६	परिषद्योग्या द्विजाः.....	११८	१४
चण्डालसम्भाषणे	१०८	५	परिषदाभिधेयो व्रतवि-		
चण्डालेन सहैकशय्या-			शेषः.....	११९	७
स्वापे सहमार्गगमने च	१०८	२०	तत्र दध्यादिविभागः ...	११९	१३
दर्शन-स्पर्शनयोः पृथक्			यावके वर्ज्यमाह	११९	२१
प्रायश्चित्तम्	१०९	२	दध्यादिपरिमाणम्	१२०	५
अवस्थाविशेषेण स्पर्शने			अचेतनानां शुद्धिः	१२०	१०
विशेषः	१०९	१७	गृहस्य दाहः	१२०	१५
भुक्तोच्छिष्टस्पर्शं.....	११०	१२	अनंतरकर्तव्यम्.....	१२०	२०

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
भूमेर्लेपनादिकम्	१२१	४	अधिकारिणं परीक्ष्य प्रा-		
चण्डालस्य दीर्घकालनि-			यश्चित्तं देयम्	१३१	१४
वासे	१२१	११	दुर्बलस्याननुग्रहे प्रत्यवायः	१३२	१
तत्र गोशतं दक्षिणा ...	१२१	१८	प्रतिनिध्यनुष्ठेयव्रते व्यति-		
गृहव्यतिरिक्तेष्वज्ञाने-			रेकः	१३२	१८
न चण्डालसङ्करे ...	१२२	९	स्वेच्छानुष्ठितव्रतेन न पाप-		
अधिककालसङ्करे	१२३	१	निवृत्तिः	१३३	९
रजक्यादिसंवासे	१२३	१०	कपोलकल्पितस्य पापनिव-		
चण्डालस्य सकृदप्रवेशे			र्तकत्वाभावः	१३३	१४
गृहशुद्धिः	१२४	३	उक्तेऽर्थेऽन्वयमाह	१३४	४
प्रोक्ष्य अजां गां वा प्रवेश-			विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयो-		
येत्	१२४	८	जकत्वम्	१३४	१२
चण्डालप्रवेशवति गृहे			ब्राह्मणवाक्यं प्रशस्तम् ...	१३५	४
भुक्तवतस्तद्गृहे भुक्तवत-			तस्य सर्ववेदमयत्वम्	१३५	११
श्च प्रायश्चित्तम्	१२४	१५	कृम्युपहतसदृशस्यान्यस्य		
कृम्युपहतस्य वर्णभेदेन			शुद्धिः	१३६	१०
प्रायश्चित्तम्	१२५	१२	विशायुक्तं व्रतं प्रशस्तम् ...	१३६	३
माषपरिमाणम्	१२६	१६	भोजनकालीननियमाः ...	१३७	१५
नाभेरुपरिभागे	१२७	७	भिन्नासनादीनि वर्ज्यानि	१३८	८
न्यूनातिरेकदोषशान्तिः...	१२७	१८	अन्नस्य शुद्धिः	१३८	१२
विप्रवाक्येन पूर्णता	१२८	७	पराशरेणोक्तमित्यस्याभि-		
अशक्तौ ब्राह्मणैर्व्रतं कार्यम्	१२८	१५	प्रायः	१३९	४
तत्रैव पक्षान्तरम्	१२९	१०	प्रतिषिद्धशुद्धिः	१३९	१६
सङ्कल्पमात्रेणैव काम-			ब्राह्मणोक्ता शुद्धिः कार्या...	१४०	७
प्राप्तिः	१२९	१८	द्रोणाढकयोः परिमाणम्	१४०	११
महद्गुणग्रहस्य विषयः ...	१३०	७	शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्रा-		
बालादयो ऽनुग्राह्याः ...	१३०	११	र्थो ग्राह्यः	१४१	१
प्रबलानुग्रहे प्रत्यवायः	१३१	५			

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
द्रोणाढकशब्दव्यावर्त्य-			मृतशरीरजरणे	१५४	१
माह.....	१४१	१४	मनुष्यशरीरजरणे	१५४	७
पूर्वोक्ता शुद्धिः	१४२	५	अल्पोदकेषु शुद्धिः.....	१५५	१
रसशुद्धिः	१४४	५	गोपानादवक्षीणं शुद्धम् ...	१५५	७
विलीनाविलीनभेदेन			नवोदके कालात् शुद्धिः...	१५५	१५
शुद्धिः	१४५	५	उद्धृतोदके	१५६	४
क्वचिद् दोषाभावः	१४५	१०	विवाहात् प्राक् शुद्धिः ...	१५६	१२
देवयात्रादिषु न दोषः ...	१४५	१७	कन्याया अदातुर्निन्दा ...	१५७	४
अध्यायार्थोपसंहारः	१४६	४	ऋतुदर्शनाभावे द्वादशे		
सप्तमोऽध्यायः।			वर्षे कन्यादान-प्रतिग्रहौ	१५७	१६
अवशिष्टद्रव्यशुद्धिः	१४७	३	ऋतुदर्शनेऽप्यदातुर्नरकः	१५८	४
दर्व्यादिशुद्धिः	१४७	११	ऋतुमन्युद्वाहो नरकहेतुः	१५८	१२
तेषां त्यागः	१४७	१५	तस्य शुद्धिः	१५९	७
गन्धलेपक्षयपर्यंतं शुद्धिः			रात्रौ चण्डालादिदर्शने	१५९	१३
कार्या.....	१४८	६	रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे ...	१६०	४
यज्ञपात्राणां क्षालनम् ...	१४८	१२	सकृत् स्पर्शे	१६०	१६
स्नेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम्	१४९	६	कामकृतस्पर्शे	१६१	२
कांस्य-ताम्रशुद्धिः	१४९	११	अकामकृतस्पर्शे	१६१	१७
तयोरेव तारतम्येन	१४९	१५	रजस्वलायाश्चण्डालस्पर्शे	१६२	१
स्त्रिया जारसम्पर्के	१५०	२	तस्मिन्नेवाबुद्धिपूर्वे	१६२	१०
वर्णान्तरगर्भे शुद्धिः ...	१५०	११	भोजनकालस्पर्शे	१६२	१३
गर्भपर्यवसानहीनव्यभिचा-			उच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शे	१६२	१८
रभेदाः	१५०	१७	उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे ...	१६३	४
व्यभिचारानभ्यासे	१५१	८	रजस्वलान्तरदर्शने	१६३	७
वाचिक-मानसिकव्यभिचारे	१५१	१५	भोजनकाले चण्डालद-		
ऋतुदर्शनेन शुद्धिः	१५२	८	र्शने	१६३	११
नद्या रथ्योदकाद्युपहतौ ...	१५२	१५	शवादिस्पर्शे	१६३	१६
कूपादिशुद्धिः	१५३	३	स्पर्शपूर्वकभोजनादौ वि-		
उपानहादिदूषणे	१५३	१६	शेषः	१६३	१९

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
श्वादिदंशने	१६४	४	कुतपादिशुद्धिः	१८०	१६
बन्धुमरणश्रवणादौ	१६४	८	मुञ्जादीनां शुद्धिः	१८१	८
रजोनिमित्ता शुद्धिः.....	१६४	१७	सतूलशय्यादीनाम् ...	१८४	३
रोगजरजोनुवृत्तौ	१६५	८	तेषामेव लेपोपहतौ ...	१८५	२
रजश्चतुर्धा	१६५	१३	मार्जाराद्युपहत्यपवादः ...	१८५	१३
द्रव्यजे रजसि	१६५	१४	भूमिस्पृष्टोदकादावपवादः	१८६	४
प्रसूतिकाविषये शुद्धि-			ताम्बूलादीनामपवादः ...	१८६	११
विशेषः	१६५	२०	रथ्योदकादौ न शुद्धिविशेषः	१८६	१८
रोगजेशुद्धिः	१६८	१	अधोभागस्पर्शं	१८७	१६
पूर्वदिनत्रये शुद्धचभावः...	१६८	८	धारादीनामपवादः	१८८	५
आतुरस्नानम्.....	१६९	४	रेणूनां रासभादन्यत्र शु-		
सूतिकाकरणे विशेषः ...	१७०	३	चित्त्वम्	१८८	११
उच्छिष्टस्य स्पर्शं	१७०	१२	गवादिरेणूनां प्राशस्यम्...	१८९	१
शुना स्पर्शं	१७०	२१	श्वहतमृगादीनां मेध्यता ...	१८९	११
आनुच्छिष्टस्योच्छिष्टशुद्ध-			देश-कालादौ मेध्यत्वम् ...	१९०	१
स्पर्शं	१७१	२	आसनादीनां मेध्यता ...	१९०	१६
क्रांस्यशुद्धौ विशेषः	१७१	९	पुष्पिततर्वादीनाम्	१९२	५
गवाघ्रातादीनां शुद्धिः ...	१७२	६	भूमिशुद्धिः	१९३	४
गण्डूषाद्युपहतस्य शुद्धिः	१७२	१४	देवलोक्ता त्रिविधा अशुद्धि-		
आयसादीनामत्यन्तोपहतौ	१७३	१२	स्तच्छुद्धिश्च	१९३	१४
निलेपस्य जलप्रक्षालनम्	१७४	९	मनूक्ता पञ्चविधा शुद्धिः	१९४	५
सुवर्णादीनां घर्षणम् ...	१७५	८	संवत्तोक्ता गृहशुद्धिः ...	१९४	१३
रजतादीनां भस्मना शुद्धिः	१७५	१२	देहविषये शुद्धयशुद्धी ...	१९५	८
मृद्गाण्ड-धान्ययोः शुद्धिः...	१७६	८	मृदम्भसोरियन्ता	१९५	१८
प्रोक्षण-प्रक्षालनयोर्व्यवस्थित-			उपहतदिशनात्पूर्वं शुद्धमेव	१९६	४
विषयत्वम्	१७७	५	सर्वोप्यशुद्धिरनापद्विषया ...	१९६	१३
गृहदाहादौ धान्यस्य शुद्धिः	१७९	४	स्वदेहं रक्षेदेव	१९७	४
वेण्वादीनां शुद्धिः	१७९	१२	शान्तापदेव धर्मेऽधिकारी	१९७	११
एकैकस्य लेपोपहतौ ...	१८०	१०	अध्यायार्थोपसंहारः	१९८	८

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अष्टमोऽध्यायः ।			तत्रैवाशङ्का	२१९	१
पूर्वाध्यायार्थसंगतिः.....	१९९	३	मुख्याभविनाऽमुख्याः ...	२१९	१६
मुनिविप्रतिपत्तिसूचनार्थ-			संस्कारकृत उत्कर्षः	२२०	११
प्रश्नः	१९९	१०	एकः संस्कृतोऽन्ये नामधा-		
कामाकामकृतपापानां प्रा-			रकाश्चेत् नरकः	२२१	१४
यश्चित्तेषु विप्रतिपत्तिः	२००	३	संस्कृता गृहिणोऽपि योग्याः	२२२	८
बौधायनमते कामकृतस्य			वेदाभ्यासादिना पापनाशः	२२३	६
प्रायश्चित्ताभावः	२०१	४	शुद्धेषु न पापप्रवेशः.....	२२४	९
विप्रतिपत्तौ निर्णयः	२०१	१७	द्विजानले सर्वं पापं प्रक्षिपेत्	२२६	१
मतान्तरम्	२०४	१	गायत्रीरहितः अशुचिः...	२२७	१०
उपपातकिविषये	२०४	१४	दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यः ...	२२८	७
पर्षदुपपत्तिः	२०४	१२	क्रीडार्थमपि द्विजेरितं		
पर्षद्योग्यानां स्वरूपम् ...	२०६	१०	ग्राह्यम्	२२९	६
अमुख्यब्राह्मणानां न परि-			योग्यायाः परिषदः विशेषण-		
षत्त्वम्	२०८	१९	जातम्	२२९	१८
धर्मशास्त्रज्ञानराहितस्य परि-			वर्णभेदेन परिषद्वृद्धिः ...	२३१	३
षत्त्वे दोषः	२१०	५	वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनत्वम्	२३१	१३
प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारः...	२११	१२	अथ व्रतादेशनम्	२३२	३
चत्वारो वा त्रयो वा धर्मशा-			राज्ञोनुमत्या प्रायश्चित्तम्...	२३२	१०
स्त्रोपदेष्टारः	२१२	१	परिषद्वाज्ञोर्न परस्परान्ति-		
शास्त्राण्यालोच्यैव प्रायश्चि-			क्रमः	२३३	१
त्तं देयम्	२१२	१०	परिषन्नियमः	२३३	१३
पर्षदादेशेन पापनाशः ...	२१३	१३	परिषदुपाविश्य प्रायश्चित्ता-		
परिषद्देदाः	२१५	७	दाने	२३४	१
आथर्वणिकानां शिरोव्रतं मु-			यथाविध्युपपत्त्यभावेन देयम्	२३४	१५
ख्यम्	२१६	१४	प्रायश्चित्तान्यथानिर्देशे प्र-		
अङ्गिरोक्ताः पर्षद्देदाः.....	२१७	७	त्यवायः	२३४	१९
नामधारकविप्राणां न परि-			गौरव-लाघवे देश-कालाद-		
षत्त्वम्	२१८	४	यः परीक्षणीयाः	२३५	३
निर्गुणेषु न मुख्योऽर्थः ...	२१८	११			

	पृ०	पं०
धर्मप्रश्नादीतिकर्तव्यता ...	२३५	१६
प्रायश्चित्तं देवतायतने क-		
र्तव्यम्	२३७	१
अन्ते गायत्रीजपः	२३७	५
गोवधप्रायश्चित्तम्	२३७	११
तत्रैव इतिकर्तव्यतान्तरम्	२३८	३
अन्यदितिकर्तव्यम्	२३८	१३
पुनरप्यन्यदितिकर्तव्यम्...	२३९	२
व्रतसमाप्त्यभावेपि प्राण-		
त्यागेन मोक्षः	२३९	११
व्रतविशेषः	२३९	२०
व्रतविभागः	२४०	१०
व्रताचरणानंतरकर्तव्यम्	२४१	९
शुद्धिप्रकाशनम्	२४१	१४
सांगप्रायश्चित्तम्	२४१	२०
वृद्धप्रचेतोक्तं पक्षचतुष्टयम्	२४२	६
याज्ञवल्क्योक्तं व्रतचतुष्टयम्	२४२	१८
विष्णुक्तं व्रतत्रयम्	२४३	६
संवर्तोक्तं शूद्रस्वामिकवि-		
षयम्	२४४	३
सुमंतूक्तमपि तथैव	२४४	३
ब्राह्मणपरिगृहीतायाः बुद्धि-		
पूर्वकविषये मनूक्तम्...	२४५	६
आंगिरसोक्तं ब्राह्मणस्वामि-		
कगुणवद्भेदविषयम्	२४७	६
यमोक्ता गोमती विद्या ...	२४८	११
सवनस्थब्राह्मणगोवधे ...	२४९	७
कामकृते सवनस्थब्राह्मण-		
गोवधे	२५०	८

	पृ०	पं०
सवनस्थश्रोत्रियगुणवद्भे-		
वधे	२५१	१२
गौरव-लाघवे विषयव्यव-		
स्थायां वचनानि ...	२५१	२०
अध्यायार्थोपसंहारः	२५४	११
नवमोऽध्यायः।		
पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः ...	२५५	३
रोध-बंधने वधे सतिन दोषः	२५५	८
लगुडादिभिर्निपातने ...	२५६	६
वधनिमित्तानि	२५६	१३
बंधेषु प्रायश्चित्तानि	२५६	१८
संवर्तः पक्षकृच्छ्रमाह	२५७	१२
दिनचतुष्टयकृच्छ्रम्	२५८	१
रोधस्य स्वरूपम्	२५८	२०
वधनिमित्तबंधनस्वरूपम्	२५९	१३
वधनिमित्तस्य योक्तृस्य स्व-		
रूपम्	२६०	१४
वधनिमित्तस्य घातस्य स्व-		
रूपम्	२६१	१०
दण्डस्वरूपम्	२६२	८
यथोक्तदण्डप्रहारे पात-मू-		
च्छन्नयोः प्रायश्चित्ताप-		
वादः	२६२	१६
गोर्गर्भवधे प्रायश्चित्तम् ...	२६३	१०
कृच्छ्रांगभूता वपनविशेषाः	२६४	१
चतुर्विधं वपनम्	२६४	६
दानविशेषाः	२६४	१४
सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रा-		
यश्चित्तम्	२६५	७

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्त-			वेदमखातादौ प्रत्यवायः ...	२७९	९
विशेषाः	२६६	१०	गृहे सर्पादिवधे	२८०	६
बह्वयवभङ्ग-प्रायश्चित्तम् ...	२६७	५	शक्तावुपेक्षायां दोषः	२८०	१४
षण्मासादवर्गवधप्रायश्चित्त-			व्यग्रतयोपेक्षायाम्	२८१	८
मनन्तरं भङ्गादिनिमित्त-			ग्रामघातादेर्न प्रत्यवायहे-		
कप्रायश्चित्तम्	२६८	२	तुल्यम्	२८१	१४
व्रणचिकित्सा	२६८	१२	संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहे-		
चिकित्सावधिः	२६९	७	तुल्यम्	२८२	४
षुष्ट्यभावे कर्तव्यम्	२६९	१३	हिते प्रवृत्तस्य ग्रामादिकं गो-		
चौर्यादिदोषेण कामकृत-			मरणं न प्रत्यवायजन-		
गोवधे	२६९	१७	कम्	२८२	१३
दक्षिणाविशेषाः	२७०	१२	चिकित्सायां दोषाभावः	२८४	१
स्वामिने गां दत्त्वा व्रतं चरेत्	२७०	१६	मिथ्योपचारे द्विगुणं प्राय-		
मनूकं प्रतिरूपदानम् ...	२७१	२	श्चित्तम्	२८४	७
रोधाद्यपवादः	२७१	७	शकौ अन्यस्यापि उपेक्षायां		
प्रायश्चित्तनिमित्तानि ...	२७२	६	दोषः	२८५	३
क्रमेण प्रायश्चित्तानि ...	२७२	१५	हन्त्रादीनां दोषः	२८५	१०
गृहदाहे गोर्मरणे	२७३	७	वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे ...	२८६	१
उक्तानुक्तनिमित्तानि ...	२७३	१७	इतरेषां प्रहर्तृणां प्राय-		
मरणे वधनिमित्तम्	२७४	४	श्चित्तम्	२८६	१३
वर्ज्या रज्जुविशेषाः	२७४	१७	वधलिङ्गानि	२८७	५
उपादेया रज्जुविशेषाः ...	२७५	१५	अन्तरावयवभङ्गहेतुलिङ्ग-		
पाशलाग्निसिद्धाहे	२७६	१	विशेषः	२८८	१
तत्राप्युपद्रवसम्भवे	२७६	९	अनुक्तनिमित्तविशेषाः ...	२८८	८
सम्भाव्यमरणे देशादौ प्रे-			वपनाकरणे द्विगुणं व्रतम्	२९०	२
षणेन विपत्तौ	२७७	१	केशरक्षणं राजादिविषयम्	२९०	७
उद्धृष्टभयज्ञादावुपघाते ...	२७७	११	स्त्रीणां वपने विशेषः ...	२९१	१६
अगाधकूपादिषु विपत्तौ ...	२७८	८	पूर्वोक्तव्रतांगेषु स्त्रीणाम-		
कूपादिनिर्मातुर्न प्रत्यवायः	२७९	१	पवादः	२९२	३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
त्रिसंध्यस्नानादिविधानम्	२९३	१०	अकामतश्चेडालीगमने...	३०८	६
नियमान्तरम्	२९३	१८	यमोक्तं पक्षद्वयम्	३०८	११
उक्तप्रायश्चित्तानुष्ठाने नरकः	२९४	१	वृषलीलक्षणम्	३१०	४
प्रकरणार्थोपसंहारः	२९४	११	मातृगमनप्रायश्चित्तम् ...	३११	१०
अध्यायार्थोपसंहारः	२९५	१	अष्टविधं मैथुनम्	३१२	५
दशमोऽध्यायः ।			छेदोत्तरकालकर्तव्यम् ...	३१३	१
पूर्वाध्यायार्थपरामर्शः ...	२९७	३	वसिष्ठोक्तो व्रतविशेषः ...	३१३	१३
सामान्यप्रायाश्चित्तम् ...	२९७	६	विषयव्यवस्था	३१४	४
चांद्रायणस्य लक्षणम् ...	२९८	३	मातृभगिनीगमने	३१६	१०
चांद्रायणांगत्वेन त्रिषवण-			अकामकृते मातृस्वसृगमने	३१७	१
स्नानम्	२९९	६	पितृव्यछयादिगमने	३१८	२
गौतमोक्तं वपनादिकम् ...	२९९	११	जननीव्यतिरिक्तपितृभा-		
यवमध्यं चांद्रायणम् ...	३००	९	र्यागमने	३१९	३
यमोक्तो चांद्रायणकल्पः	३००	१७	गुरुशब्दः पितरमाचष्टे...	३१९	१०
प्रकारान्तरेण चांद्रायणं			मुख्यामुख्यगुरुसंग्रहः ...	३२०	१
त्रिविधम्	३०३	१२	सवर्णोत्तमवर्णपितृदारग-		
विष्णुक्तं पंचविधं चांद्रा-			मने	३२०	१९
यणम्	३०४	१	हीनवर्णगुरुदारगमने ...	३२१	१०
चांद्रायणे ग्रासस्य परिमा-			अभ्यासे मरणांतिकं प्राय-		
णम्	३०४	१४	श्चित्तम्	३२२	५
व्रताचरणानन्तरं कर्तव्यम्	३०५	१३	गुरोः क्षत्रियभार्यागमने ...	३२२	११
नीचजातिगमने प्राय-			गुरोर्वैश्यागमने	३२२	२३
श्चित्तम्	३०५	१९	गुरोः शूद्रागमने	३२३	१४
त्रिविधं चंडालत्वम्	३०६	४	अज्ञाने दीर्घतमोक्तं प्राय-		
श्वपाक्रीलक्षणम्	३०६	१०	श्चित्तम्	३२४	१
क्षत्रिय-वैश्ययोर्दक्षिणाधि-			अभ्यासे मनूकम्	३२४	६
क्यम्	३०७	१	वैश्यादिषु न गुरुतत्पदोषः	३२४	१०
शूद्रस्य अल्पं व्रतम्	३०७	७	नारदोक्तं अकामतोऽभ्यासे		
अन्यानि न्यूनाधिकानि			कामतः सकृद्गमने च	३२४	१३
प्रायश्चित्तानि	३०७	९			

पृ०	पं०	पृ०	पं०
वसिष्ठ-मनु-व्याघ्र-संवर्त-या-		मुखमैथुने	३३५ १३
शवल्क्यवचनानि नारद-		रजस्वलागमने	३३५ १७
वचनवत्	३२४ २१	अमानुषीगमने	३३६ १७
सुमंतूक्तं संबंधकनीयस्त्वम्	३२६ ७	पितृष्वसृसुतादिविवाहे ...	३३७ ८
गुरुदुहित्रादिगमने	३२६ १४	मातुलसुताविवाहे	३३७ १४
कनिष्ठभ्रातृभार्यागमने ...	३२७ ८	सगोत्राविवाहे	३३७ १८
पितृदारव्यतिरिक्तपरदार-		अंगिरोक्तं महाव्रतम्	३३८ १०
गमने	३२८ १६	सुमंतूक्तं गुरुदारगामि-	
वर्णक्रमेण प्रायश्चित्तन्यू-		व्रतम्	३३८ १४
नत्वम्	३२९ ६	पश्चादिगमने अल्पं प्रायश्चि-	
अयमेव न्यायः क्षत्रियादि-		त्तम्	३३९ ५
परिगृहीतास्वपि	३२९ ११	वेद्यायां गर्भे	३३९ १४
क्षत्रियादीनां स्वजातिभा-		पशुगमने प्राजापत्यं	३३९ १६
र्यागमने	३३० ५	गोगमनेऽधिकं	३४० ६
प्रातिलोभ्येन परदारग-		तस्यैव आवृत्तौ	३४० १४
मने	३३० १३	गुणवत्यां गवि आवृत्तौ	३४० १७
व्यभिचारिणीब्राह्मणीविषये		वेदविद्विप्रसंबन्धिन्यां गवि	
वसिष्ठोक्तं	३३१ १	अत्यंताभ्यासे	३४१ १
स्वैरिणीगमने	३३२ ७	सवनस्थविप्रसंबन्धिन्यां	
बंधकीगमने	३३२ १३	गवि	३४१ ११
बंधकीलक्षणम्	३३३ ३	गोयुक्तशकटादिषु स्त्रियं	
शूद्र्यां गर्भाधाने	३३३ ११	भुंजानस्य	३४१ १५
गर्भाधानादवर्द्धिवृत्तौ ...	३३३ १४	महिष्यादिषु सकृद्गमने ...	३४१ ९
पुल्कस्यादिगमने	३३३ १७	डामरादिषु अपवादः	३४२ १४
नव्यादिगमने	३३४ १	आपदि उत्तमवर्णस्त्रियः	
रेतस्तेकात् प्राङ्निवृत्तौ ...	३३४ १२	चंडालसंपर्के	३४३ ८
कापालिकस्त्रीगमने	३३५ १	यथोक्तव्रताचरणानंतर-	
जातिभेदेन गर्भाधाने ...	३३५ ५	कर्तव्यम्	३४५ १
विधवागमने	३३५ १०	कामकृते चंडालगमने ...	३४५ १८

पृ०	पं०	पृ०	पं०
आहितगर्भायाः चंडालादि-		शंकितव्यभिचारायाः त्यागः ३५४	१७
व्यवाये विशेषः..... ३४६	१	स्त्रिया रक्षकाः..... ३५५	१
कामतौत्यजसंपर्के..... ३४५	९	चिरं गृहानिर्गता स्त्री त्या-	
रेतस्तेकात् प्राड्निवृत्तौ... ३४६	१५	ज्यैव..... ३५६	१
उक्तप्रायश्चित्तं ब्राह्मणी-		तत्रैव अपवादः ३५७	१
व्यतिरिक्तासु संकोच-		गृहानिर्गतायाः स्त्रियः पुनराग-	
नीयम्..... ३४७	७	मने कालावधिः..... ३५८	७
आपादि बलात् शूद्रादि-		दुष्टस्त्रीणां त्यागं न कुर्वतां-	
संपर्के..... ३४७	१५	प्रायश्चित्तम्..... ३५८	१७
ब्राह्मण्या अकस्मात् क्षत्रि-		अकृतप्रायश्चित्तादीनां	
य-वैश्यसम्पर्के ३४८	६	गृहे भोजने उपवासः... ३५९	१
वर्णभेदेन द्विजातिषु परस्पर-		क्रोधादिना निर्गत्य पुरुषांतर-	
योषित्सम्पर्के..... ३४८	१२	संगता त्याज्या..... ३५९	५
गर्भिण्याः शूद्रादिभिर्व्यभि-		दुष्टस्त्रियः चंडालसमत्वात्	
चारे प्रसवानन्तरमेव		गृहप्रवेशो निषिद्धः... ३६०	१
प्रायश्चित्तं देयं..... ३४९	१	तादृशस्त्रियः गृहप्रवेशो	
योषित्कृतापराधेन पुरु-		शुद्धिप्रकारः..... ३६०	१३
षस्यापि दोषः..... ३४९	१०	अध्यायार्थोपसंहारः ... ३६२	९
पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषि-		अथैकादशोऽध्यायः ।	
तो निष्कृतिः..... ३५०	१०	मंगलाचरणम् ३६३	३
पतितस्त्रियेण कर्तव्यं		पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः..... ३६३	७
प्रायश्चित्तम्..... ३५१	८	सुरापानसमानि ३६३	१०
सतिपनविशेषः..... ३५१	११	अमेध्यादिभोजने प्रायश्चि-	
जारेण गर्भजनने..... ३५२	१	त्तम्..... ३६४	१०
स्त्रीपरित्यागः..... ३५२	१०	मेध्यामेध्यसमुच्चयः..... ३६५	८
कीदृश्यः स्त्रियः परित्याज्याः ३५३	४	चतुर्विधं मेध्यं अमेध्यं च... ३६६	३
दुष्टस्त्रीणां निरोधः..... ३५३	१७	रेतो-मूत्रादिभक्षणे चांद्रा-	
यथोक्तस्त्रीपरित्यागस्य		यणं ३६६	१६
न दोषः..... ३५४	१	गोमांसादिभक्षणे..... ३६७	३

	पृ०	पं०
विड्वराहादिभक्षणे	३६७	१०
सुगाल-कुक्कुटादिभक्षणे...	३६८	१
चंडालान्नभक्षणे	३६८	४
ऋषिकृच्छ्रः.....	३६८	२१
तत्रैव तप्तकृच्छ्रमाह देवलः	३६९	४
तत्रैव प्राजापत्यमाह संवर्तः	३६९	७
तप्तकृच्छ्रस्य विषयविशेषः	३६९	१०
व्रतानुष्ठानानंतरं पुनःसं-		
स्कारः.....	३६९	१५
तत्रैव काश्यपोक्तो विशेषः	३७०	५
बृहद्यमोक्तो विशेषः.....	३७०	१०
अकामतो नरमांसादिभक्षणे	३७०	१७
अत्यंतानविच्छिन्नाभ्यास-		
विषये	३७१	१
गोमांसभक्षणस्य व्यवस्थि-		
तं व्रतम्	३७२	६
महापातक्यादीनामन्न-		
भक्षणे	३७२	११
विप्रेतरवर्णानाममेध्यभक्षणे	३७३	१५
व्रतान्ते चतुर्भिर्वर्णैः कर्त-		
व्यम्	३७४	१४
सुवर्णस्य गोप्रत्याम्नायस्य		
परिमाणम्	३७४	७
विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने		
प्रायश्चित्तम्	३७५	३
शूद्रान्नपुष्टस्य न ऊर्ध्वा गतिः	३७६	१४
मासमात्रं शूद्रान्नभोजने...	३७७	२
राजान्नादीनां निषेधः.....	३७८	७

	पृ०	पं०
अज्ञानात् आपदि वा भोजने		
प्रायश्चित्तम्	३७९	१
शङ्ख-लिखितावन्न दिनत्र-		
योपवासमाह तुः	३७९	१
प्रजापत्युक्तानि व्यवस्थित-		
व्रतानि	३७९	१४
नटाद्यन्ननिषेधः	३८०	३
कदर्याद्यन्ननिषेधः.....	३८०	११
विषादिभक्षणनिषेधः ...	३८२	२
अनर्चितमांसादिभक्षण-		
निषेधः	३८३	१
कामकृताभ्यासे सुमंतु-		
नोक्तं	३८३	१०
शङ्खोक्तं पूर्वेण समानं...	३८४	५
बृहस्पति-शङ्ख-लिखितोक्तं		
चांद्रायणं कर्तुमशक्तस्य	३८५	८
गांधर्वादयोऽभोज्यान्नाः...	३८६	६
तत्रैव वेदाविदः प्राजापत्यम्	३८७	१५
विष्णूक्तं कामकृतं सकृद्भो-		
जनविषये	३८८	५
शंकित-प्रातिषिद्धान्योः		
प्रायश्चित्तम्	३८९	१४
बालाद्युच्छिष्टस्य शुद्धिः...	३९०	९
श्वपाकोच्छिष्टभक्षणे ...	३९१	३
पंचगव्यपाने शक्तः ग्रह-		
मुपवसेत्	३९१	८
बिडाल-काकाद्युच्छिष्टविषये		
मनु-विष्णवादयः	३९१	११
ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ...	३९३	१२

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
शूद्रोच्छिष्टोदकपाने.....	३९४	९	शङ्खोक्तं अभक्ष्यप्रायश्चि-		
ब्राह्मणेन सह भोजने...	३९६	४	त्तम्	४०८	१२
स्त्रिया सह भोजने	३९७	२	विप्रस्य क्षत्रियाद्यन्नभो-		
चंडालपतिताद्युच्छिष्टा-			जनानुज्ञा	४१०	१४
न्नभक्षणे.....	३९७	१०	तत्रैव प्रायश्चित्तम्	४११	६
पीतशेषजलपाने	३९७	१५	शूद्रस्य घृतादिद्रव्यविशेष-		
दीपोच्छिष्टतैलभक्षणे ...	३९८	७	रूपस्यान्नस्य अभ्यनुज्ञा	४११	९
पक्त्युच्छिष्टभोजने प्राय-			जीवितात्यये शूद्रादीनाम-		
श्चित्तम्	३९८	१२	न्नानुज्ञा	४१२	१
अभिनवक्षीरादिभोजने...	३९९	१३	एतदेव अनेकोपाख्यानपुर-		
मत्या छत्राकादिभोजने...	४००	१०	स्सरं मनुनोक्तम्	४१४	५
अमातिपूर्वे उपवासः.....	४०१	१	शूद्रविषये अङ्गिरोक्तं ...	४१६	७
सप्तरात्रात्मकं सांतपनम्..	४०१	५	घृताद्यन्नभोजने हेयोपादे-		
पलाङ्गादिभक्षणे	४०१	१२	यौ शूद्रौ.....	४१६	१४
आतुरस्य न निषेधः.....	४०२	७	सूतक्यन्नभक्षणे जातिविशे-		
तत्रैव पुनरुपनयनम्.....	४०२	१५	षेण प्रायश्चित्तविशेषः	४१७	६
नालिकाशने	४०३	४	तत्रैव कामकारविषयम् ...	४१८	१७
शुनां मांसाशने.....	४०३	९	तत्रैव अभ्यासे.....	४१९	२
अलाबुभक्षणे.....	४०४	१०	गुणहीनसूतकीविषये.....	४१९	७
स्त्रीक्षीरपाने.....	४०५	६	आशौचोत्तरकालमेव प्राय-		
अजोष्ट्रादिकक्षीरपाने...	४०५	९	श्चित्तम्	४२०	२
इतरमांसभक्षणे प्रायश्चि-			आशौचिनोन्नभोजने अत्यं-		
त्तम्.....	४०५	१३	ताभ्यासे.....	४२१	३
मतिपूर्वे शङ्ख-लिखितो-			शूद्राशौचे तदन्नभोजने...	४२२	९
क्तम्	४०५	६	अन्तर्दशाहभोजने.....	४२२	१२
कामकृतसकृद्भक्षणे	४०६	१२	श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तानि	४२२	१७
जीवविशेषेण व्यवस्थितं			तत्र नवश्राद्धादौ प्रायश्चित्तम्	४२३	९
प्रायश्चित्तम्	४०७	१२	सर्पादिहतश्राद्धविषये ...	४२४	८
			ब्रह्मचारिणः श्राद्धभोजने	४२५	५

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
तत्रैव ज्ञानपूर्वके.....	४२५	११	गोमूत्रादीनां षण्णां मंत्राः	४३५	९
आमश्राद्धे अर्धं प्रायश्चित्तम्	४२५	१५	आलोडनाभिमेतरेण	४३६	१
संस्काराङ्गश्राद्धभोजने			पंचगव्यस्य दधैर्होमः.....	४३६	५
विशेषः	४२६	१	दधैरवदाय पलाशपत्रेण हो-		
सीमंतोन्नयनादिषु विशेषः	४२६	७	तव्यम्	४३६	१३
भरद्वाजोक्तं आपद्विषयम्	४२६	११	होममंत्राः	४३७	५
शूद्रतंडुलादीनामनुज्ञा ...	४२७	१	पंचगव्यपाने इतिकर्तव्यता	४३८	४
शूद्रान्नभोजने विदुषः प्राय-			ब्रह्मकूर्चः पापनाशकः ...	४३८	९
श्चित्तम्	४२७	१३	ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषः...	४३९	२
तत्रैव केवलवेदपाठकस्य प्रा-			तस्यैव देशविशेषः	४३९	८
यश्चित्तम्	४२८	२	ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाह-		
दोषख्यापनादिना तदपगमः	४२८	१०	कर्त्तुं	४३९	१२
द्रुपदायाः पापाविनाशकत्वम्	४२८	१६	स्वमुखनिःसृतजलस्य पुनः		
शूद्रेषु भोज्यान्नाः.....	४२९	१	पाने प्रायश्चित्तम्.....	४४०	१
दासादीनां लक्षणम्	४२९	८	तत्रैव त्रिरात्रोपवासमाह		
याज्ञवल्क्य-चतुर्विंशतिमत-			शङ्खः	४४०	९
देवल-स्मृत्यन्तरेषु भो-			श्वादिमरणोपहतकृपादिज-		
ज्यान्नाः	४३१	१	लपाने वर्णविशेषेण प्रा-		
अभोज्यान्नानां जलादिपाने			यश्चित्तम्	४४०	१५
प्रायश्चित्तम्	४३२	१	त्र्यहादिव्रतचरणानन्तरं पंच-		
ब्रह्मकूर्चद्रव्याणि	४३३	५	गव्यं पिबेत् .. .	४४२	२
पंचगव्ये विभिन्नवर्णाः पंच-			शबोद्धेदे हारीतोक्तो विशेषः	४४२	८
गावः	४३३	१०	चांद्रायणं कामतो मानुषशु-		
पंचगव्ये गोमूत्रादीनां प्रमा-			चोपहतकूपजलपाने	४४२	१५
णम्	४३३	१७	तत्रैव अकामतः षड्रात्रम्	४४२	१६
पंचगव्ये पात्रं	४३४	६	मद्यभाण्डस्थितोदकपाने	४४२	१९
वृद्धपराशरोक्तं गोमूत्रादी-			अकामतोऽभ्यासे	४४३	३
नां प्रमाणम्	४३४	१०	कामतः सकृत्पानविषये...	४४४	४
प्रजापत्युक्तं प्रकारान्तरम्	४३५	१			

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासंहिता ।

प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
सो ऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्
मञ्जन् सञ्जनतीर्थसङ्गनिपुणः सदृत्ततीर्थं श्रयेन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥
सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्त्र्यर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्वेषप्रत्ययः
स्मार्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयतां श्रीबुक्कणक्षमापतिः ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर

१. C. E. F. and I. read पराम् for परस्. २. C. F. and I. read -सङ्गि-
निपुणः, B. D. read सङ्गनिपुणं and E. and J. read साङ्गिनि पुनः. ३. B.
and D. read तदृत्ततीर्थाश्रयात्. ४. B. and D. read त्र्यर्थः for त्र्यर्थी.
५. B. and D. read पञ्चस्कन्धकृतिः. ६. G. reads षडध्वसुदृढः सत्वाङ्ग-
७. B. and D. read नवनिधिः. ८. G. reads विजयते for विजयतां.

धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेगौतमिः ।
 प्रत्यगृष्टिरुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
 यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुर्मन्ली तथा माधवः ॥४॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निका
 मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
 शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनो-बुद्धी सहोदरौ ॥ ६ ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्मृतिषुषमापराशरः ।

पैरोवरस्मृतजगदीहिताप्तये

पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

१. B. and D. read वैत- and G. वैण्य- for वैन्य-, but it is a mistake. B. substitutes सौजा and H. स्तेजा for स्वौजा. For the same E. reads स्वेजा- Except A. and I. all read गौतमः for गौतमिः. २. B. and D. read फलोप-
 न्निका, G. has the marginal reading बलोपघ्निका. ३. B. and D. read षड्गुणा.
 ४. C. and F. read -कुसुमिता for सुरभिता. ५. G. reads तु विभाति for भुवि
 भाति. B. and D. read भारतीति- for भाति नीति-. ६. B. and D. read
 सर्वोत्तमं for सर्वोत्तरं. ७. B. and C. insert this line and the following
 one after भारद्वाजं कुलं यस्य &c. They read श्रीमता for श्रीमती. ८. C.
 E. and F. read सुकीर्तैः for सुकीर्तिः. ९. B. and D. read मनोबुद्धि-;
 while J. reads महाबुद्धि-. १०. G. and I. read -मुखमा- for -सुषमा-. ११. B.
 and D. read पराशरः स्मृतिजगती-, I. पराशरस्मृतिजगदी- and G. पराश-
 रस्मृतजगदी-.

श्रीपराशरेण आचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधि-
निषेधौ दर्शितौ । अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्तपातित्यपरिहारो-
पायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दश्च
रूढ्या योगेन च पापनिवर्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चि-
त्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः—इत्याहुः
सम्प्रदायविदो निबन्धनकारादयः । योगस्त्वङ्गिरसा दर्शितः—

‘प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो-निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

प्रायश्च समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।

पर्वदा कार्यते यत्तु प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्’ ॥

इति । अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवश्यं पापं
निवर्तते—इति विश्वासो निश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठान-
लक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सत्
विषमं भवति । तच्च पर्वदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायशोऽवश्यं
समं कार्यते तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं
‘चारयित्वा प्रदीयते’— इति । व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्य-
निमित्तं पापं प्रदीयते खण्डयते विनाश्यते—इत्यर्थः । यद्वा

१. Except A. and I. all omit श्रीपराशरेण. २. C. E. F. G. H. and J. read -निरूपणादाद्येन for -रूपेणातीतेन. ३. B. and D. read -निमित्तं for -निमित्त-. ४. J. reads -क्षमधर्म- for -क्षमं धर्म-. ५. B. and D. read निबन्धन-काराः. ६. This śloka is shown as a redundant one in Mānava-dharma Śāstra, edited by the late Honourable Raosaheb V. N. Mandlik *vide* Adhyāya II. śloka 47. ७. C. E. F. G. H. I. and J. read -संयुक्तं for -संयोगात्. ८. G. and J. read प्रायःशब्दसमं for प्रायश्च समं. ९. B. C. D. E. F. G. and I. read परिषदा for पर्वदा. १०. I. reads यत्तत् for यत्तु. ११. J. inserts विनाश्यते इत्यर्थः after पर्वदा.

परिषद्युपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति तथा चार-
यित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठा-
प्यते-इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते-किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं ? उत नैमित्तिकं ?
अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः-

‘प्रायश्चित्तैरपैत्येनः’ ।

इत्यादिस्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कामुकस्या-
धिकारात् काम्यम् । यथा वृष्ट्यादिफलकामस्य कारीर्यादि ।
अन्ये मन्यन्ते-पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम् ।
यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः-
अकरणे प्रत्यवायदर्शनान्नित्यम् । यथा सन्ध्यावन्दनादि ।
अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः-

‘चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ।

निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्ते अनिष्कृतैर्नसः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५३)

इति । अनिष्कृतैर्नस इति च्छेदः । याज्ञवल्क्येनापि-

‘प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयं-शाल्मली ।

१. J. omits विधीयते, B. विधीयते कार्यते and D. कार्यते. २. Except A.; all read कामस्य for कामुकस्य. ३. H. reads वृष्ट्या फलं सत्यकार्यादि, but this reading does not give any sense. ४. B. and D. insert तु after अन्ये; while H. inserts त्वेवं. ५. I. omits अनिष्कृतैर्नस इति च्छेदः. ६. H. reads निरताशयाः for निरता नराः. ७. C. F. G. and H. read -निलय- for -निरय-; while G. and H. substitute -शाल्मलीम् for -शाल्मली.

रौरवं कुङ्कुमलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रिकम् ॥
 सङ्घातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रतापनम् ।
 महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥
 अवीचिमन्धतामिखं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥
 महापातकजैर्धैरैरुपपातकजैस्तथा ।
 अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः' ॥

(या. स्मृ. ३. २२१-२२९)

इति । अत्रोच्यते—नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि’ ।

(या. स्मृ. ३. २४३)

* अत्र एकविंशतिरेव नरका उक्ताः तथापि कश्चित् अष्टाविंशति-संख्याका अप्युपलभ्यन्ते । नामभेदोऽपि दृश्यते । तथा च श्रीमद्भागवतम्—
 ‘तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति । तामिखोन्धतामिखो रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमन्धकूपः कुम्भोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनं अवीचिरयः पानमिति । किञ्च क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकः अवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाः’ ।

(भा. स्कं. ५. २६. ६)

१. I. reads कुम्भलं for कुङ्कुमलं, B. and D. read रौरवं मलपूतिं च मृत्तिकं for रौरवं कुङ्कुमलं पूतिमृत्तिकं. C. and E. read -मृत्तिका कालसूत्रिकाम्, E. and G. -मृत्तिकां कालसूत्रिकाम्, H. -मृत्तिकां कालसूत्रिकम् and I. -मृत्तिकां कालसूत्रिकम्. २. B. and D. read सम्प्रतापनम्. ३. G. reads तपनं.

इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं तत् जातेष्टि-
न्यायेन नैमित्तिकत्वे ऽप्यविरुद्धम् । तस्यापि फलस्य नियोज्य-
विशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम् । न हि—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि’ ।

इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतो
न प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम् । नाप्येतन्नित्यम् ।
तल्लक्षणाभावात् । न ह्युदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे
नूतनं किञ्चिदुरितापूर्वं जन्यते इति ब्रुवते । किं तर्हि प्रायश्चि-
त्तमकुर्वतो ऽवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं
प्रतिपादयन्ति । एतच्च—

‘पापेषु निरता नराः’ ।

(या. स्म. ३. २२१)

इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते ।

ननु—नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायो ऽस्ति । तथा च
महर्षिभारतम्—

‘सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति’ ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि—

‘ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्नायाद् यदि मानवः ।

सप्तजन्मनि कुष्टी स्याद्दुःखभागी च जायते’ ॥

१. E. and H. read स्पष्टम् for विस्पष्टम्. २. E. and H. read ऽश्रवणात्.
for ऽश्रवणात्. ३. All, except A. and I. omit प्रायश्चित्तस्य. ४. C. and
F. read नापि for नहि. ५. C. F. and J. read -भारते for -भारतम्. ६. C.
and F. read सर्वेणापि हि for सर्वस्वेनापि. ७. B. and D. read दुःखभागिह.

इति । एवं तर्हि यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम् ।
यथा—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम् ।
अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् ।
तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः प्रायश्चि-
त्तप्रकरणस्थोपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति—

‘नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निबोधत ।

विहितस्याननुष्ठानात् प्रैतिषिद्भनिषेवणात् ॥

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते’ ।

इत्युपक्रमः ।

‘नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः ।

इत्युपसंहारश्च । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वम् । तदुत्पत्तिकारणं
याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

‘विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११९)

इति । मनुना अपि—

‘अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ४४)

१. J. omits नैमित्तिकत्वं दर्शयति. २. I. reads निन्दितस्य निषेवनात् The reading is incorrect. ३. H. reads दुरितापूर्वमुत्पत्तिकारणम् । याज्ञवल्क्यो-
ऽपि, J. reads दुरितापूर्वोत्पत्तिकारणे याज्ञवल्क्येन दर्शितम्. G. differs from
J. in substituting कारणं for कारणे. All others to omit तत्. ४. J.
and the text read प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु.

ननु-निन्दितसेवनाद्भावरूपादुरितोत्पत्तावपि विहिताकर-
णादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः ? न ह्यभावाद्भाव उत्पद्यमानः
कचिद्दृष्टः ।

अत्र केचिदाहुः-सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठानमग्निहो-
त्राद्यनधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम् । अयमेवार्थः-

‘अकुर्वन् प्रत्यवैति’ ।

इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरित-
स्योत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनी-
यः-इति ।

अपरे पुनराहुः-‘अकुर्वन्’-इति लक्षणार्थे शतृप्रत्ययः ।
यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणजन्यदुरि-
तापूर्वसद्भावस्य लिङ्गम् । तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते-
इति ।

अन्ये त्वेवं समादधते-अभावाद्भावो नोत्पद्यते इति नायमे-
कान्तः । तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वात् । मीमांसक-
मते-भाट्टैस्तावदभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता । योग्यानुपलब्धि-
लक्षणादभावात् प्रमाणादघटाद्यभावविषयप्रमितेर्भावरूपाया
जननात् । प्राभाकरैश्चाभावो भाव एवाभ्युपगम्यते-

१. J. reads भावरूपदुरितो-. २. J. substitutes अथ तदेव for अयमेवार्थः,
B. and D. read as follows :-

अयमेवार्थोऽभिधीयते । कुर्वन्नेव प्रत्यवैति-इत्यनेन

अभावाद्भावरूपस्य दुरितोत्पत्तिरभिधीयते ।

३. B. and D. read यथैतत्, E. and H. तदेतत् and G. यथैव तत् for यदेतत्.
४. B. reads तथैव तत् for तदेतत्, and D. reads तथैतत् for the same.
५. H. reads नायमनेकान्तिकः. ६. H. reads अभिहिता for अभ्युपगता.
७. We follow here A. G. and J.; while, B. C. D. F. and I. read अभाव
एव नाभ्युपगम्यते and H. अभाव एवाभ्युपगम्यते. E. follows A. G. and J.,
but substitutes च for तु and inserts अपि after भावः.

‘भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया’ ।

इत्युदीरणात् । तथा च सति विहिताकरणमपि भावा-
न्तरमिति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवाय उत्पद्यतां का तव हानिः ?
अथोच्येत—प्रत्यवायो नाम दुरितापूर्वम् । तच्च कृतिसाध्यत्वे
सति कृत्युद्देश्यम् । तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभा-
वादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं दोषः । तस्य लक्षणस्य
विहित-प्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्कोचनोद्यत्वात् ।
अन्ययोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानुत्पादप्रस-
ङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्—

‘नाभिरक्षन्ति ये शक्ता दीनं चातुरमाश्रितम् ।

आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः’ ॥

इति । आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना
प्रदर्शितम्—

‘अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति’ ॥

इति । अथ कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत तर्ह्यत्रापि विहि-
तोल्लङ्घनलक्षणा कृतिरस्तु । एवं च सति ब्रह्मणि स्मृतिवच-
नान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति ।
ईश्वरवादिनां तु—विहिताकरणस्याल्लङ्घनरूपत्वात् कृति-
रूपत्वं विस्पष्टम् । अत एव स्मर्यते—

‘श्रुति-स्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।

आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न स भक्तो न वैष्णवः’ ॥

१. I. inserts एव before इति. २. J. reads उत्पद्यते. ३. C. reads इति: for हानिः. ४. H. reads कृत्युद्देश्यम्. ५. B. D. and G. read दर्शितम् for प्रदर्शितम्.

इति । सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरिता-
पूर्वमस्त्येव । निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु—
'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्' ।

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति पृथगुपादानमयुक्तम् । विहिताकरणान्निन्दितसेवना-
च्चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभ-
यात्मकत्वेन तृतीयत्वोपपत्तेः । तथाहि—

'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः' ।

(म. स्मृ. ४. १६)

इति इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शाब्दम् । स्नातकव्रतप्रक-
रणमध्ये पाठात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेना-
वगमात् विहितत्वमार्थिकम् । तथा च अनिग्रहस्योभयो-
ल्लङ्घनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं वि-
हिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनात्रैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु—गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते । फलभावाभा-
वावुपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्तव्यत्वा निर्णयात् ।
तद्वचनं च—

'उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । (१) अथ खल्वयं
पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते यथैतदयाज्यया-
जनमभक्ष्यभक्षणमैव न्यवन्दनं शिष्टस्याक्रिया प्र-
तिषिद्धं सेवनमिति । (२) तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

१. H. reads प्रसक्तः, E. reads प्रसक्तिप्रकरणनिषेध- for प्रसक्तिप्रतिषेध-.
२. I. reads याज्येन; while the text (Bombay Edition) reads येन for
याप्येन. ३. I. reads अमेध्यमेधनं for अवन्यवन्दनं. ४. J. reads
शिष्टस्याविहितक्रिया for शिष्टस्याक्रिया. ५. I. substitutes निषिद्ध- for
प्रतिषिद्ध-.

(३) न कुर्यात् इति मीमांसन्ते । (४) न कुर्यादित्याहुः । (५) न हि कर्म क्षीयते-इति । (६) कुर्यादित्यपरे । (७) पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायन्तीति विज्ञायते । (८) ब्राह्म-स्तोमेनेष्ट्वा तरति सर्वं पाप्मानम् । (९) तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । (१०)

(गौ. स्मृ. १९. १-१०)

इति । अयमर्थः— याप्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि । तत्कृतस्य लेपस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोगमन्तरेण क्षपयितुं शक्यते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

इति । शङ्खोऽपि—

‘यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा ।

एवमात्मानि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च ॥

(शं. स्मृ. १७. ६३)

इति । यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत तदा सुकृत-लेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्य-मिति पूर्वपक्षिण आहुः ।

१. G. reads -स्तोमेन for -स्तोमेन. २. I. reads याज्यं for याप्यं and G. reads यद्गर्हितम् for याप्यं गर्हितम्. ३. I. reads पापस्य for लेपस्य. For the same B. and D. read भोगस्य. ४. C. F. and J. read प्रसवन्ति for प्रभवन्ति. B. and D. read these lines as follows :—

‘यथा पृथिव्यां तिष्ठन्ति रत्नानि निरयो यथा ।

एवमात्मानि तिष्ठन्ति कर्माणि विविधानि च ॥’

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुतिमुदाहरन्ति—

‘पुनस्तेमेनेष्ट्वा पुनः सवनमाधन्ति’ ।

इति । अयाज्ययाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद्भ्रष्टा ऐकाहिकेनेष्ट्वा सवनत्रयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् ।

‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ ।

इत्यकृतप्रायश्चित्तदुरितविषयं सुकृतविषयं च । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते’ ॥

इति । यदि ‘नाभुक्तम्’ इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तत तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात् पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं काम्यम् । न तु नैमित्तिकम्—इति । नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा पूर्वोदाहृतबृहस्पतिवचनविरोधात् ।

ननु— नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे दुरितान्तरमुत्पद्येत ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं तस्याप्यकरणे दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरवस्था स्यात् ।

१. I. omits -दुरित-. २. E. and H. read दुःखात् for तस्मात्; while B. and D. substitute एव तस्माद्विमुच्यते for यावत्तस्माद्विमुच्यते. ३. All, except I. omit दुरवस्था.

अत्र केचिदाहुः—प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि ।
किन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अत एवापस्तम्बः प्रायश्चित्तानि
प्रक्रम्य—

‘दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति स्म’ ।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ३)

इत्युक्त्वा अनन्तरम्—

‘दोषात् कर्त्तव्यानि’ ।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ४)

इत्याह स्म । एवं च सति प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन
पूर्वसिद्धदोषस्तदवस्थ इत्येतावन्मात्रं न तु दोषान्तरमुत्पद्यते—
इति । यद्वा ग्रहणस्नानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्ती-
कृत्य प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न
कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात् नैमित्तिकत्वे अपि नाऽनवस्था ।

ननु—दोषानिर्घातो अपि नैकान्तिकः । तथा हि । द्विविधं
पापम् । कामकृतमकामकृतं च । तथा च बृहस्पतिः—

‘कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्’ ।

इति । तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेऽपि न काम-
कृतस्य सोऽस्ति । तथा च मनुः—

‘इयं विगुद्धिरुदिता प्रमाण्याऽकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म. स्मृ. ११. ८९)

१. This Sutra does not appear in Dr. Bühler's edition. It is found in the MS. G. reads निर्घातानि and omits स्म after भवन्ति. B. C. and D. also omit स्म. २. All, except A. and I. omit अपि and insert न before दोषनिर्घातः. ३. B. and D. substitute यमः for मनुः, but the quotation appears in Manu.

इति । बौधायनोऽपि—

‘अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥

मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते’ ।

(बौ. स्मृ. २. १. ६)

इति । नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृ-
गुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते—

‘यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते’ ॥

इति । शातातपोऽपि—

‘अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तम् । कामका-

रकृते त्वात्मानमवसादयेत्’ ।

इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नाऽनैकान्तिकः । तस्मा-
न्निर्हेतव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्ते अधिक्रियते—इति सि-
द्धम् । ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः—

अथ पुरुषस्य काम-क्रोध-लोभाख्यं रिपुत्रयं सुघो-

रं भवति । (१) तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातक-म-

हापातकाऽ-नुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते । (३)

जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु ।

१. The text reads द्रुतस्तस्य for हते तस्मिन्. २. C. and F. read अकामाकारे वा for अकामावाप्तौ; while I. reads अकामकृते. ३. B. C. D. F. and H. read निहन्तव्य-, and for the same I. reads निर्हेतव्य-. ४. The text reads तेनायमाक्रान्तो and except A. and I. all omit अथ.

(४) मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च । (५. अध्या०
 ३३) मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम्—
 इत्यातिपातकानि । (१. अध्या० ३४) ब्रह्म-
 हत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगम-
 नम्—इति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च ।
 (२. अध्या० ३५) यागस्थस्य क्षत्रियस्य
 वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वन्त्याश्चा-
 त्रिगोत्राया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य
 च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । (१) कूटसाक्ष्यं
 सुहृद्वधः—इत्येतौ सुरापानसमौ । (२) ब्राह्मणै-
 भूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । (३) पितृव्य-
 मातामह-मातुल-श्वशुर-नृपपत्न्यभिगमनं गु-
 रुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-मातृष्वसृगमनं च ।
 (५) श्रोत्रियर्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च ।
 (६) स्वसुःसख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः
 कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्र-
 जिताया निक्षिप्तायाश्च । (७)

‘अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा’ ।

(वि. स्मृ. ३३. १-५; ३४. १; ३५. १-२; ३६. १-७)

१. B. D. and J. insert अवकीर्णकेषु and C. E. F. G. and H. अवकीर्णकरणेषु between प्रकीर्णकेषु and च. २. The text reads कूट- for कूट-. ३. The text reads ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्. ४. Between कुमार्याः and रजस्वलायाः the text inserts अन्त्यजायाः.

इति । मनुरपि—

‘गोवधोऽयाज्यसंयोज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।

गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्याया-ऽग्न्योः सुतस्य च ॥

*परिवित्तिता चाँनुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरिव च याजनम् ॥

कन्याया दूषणं चैव वौर्धुषित्वं व्रतच्युतिः ।

तटाकाराम-दाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

ब्राह्म्यता बान्धवत्यागो भृत्याऽध्यापनमेव[†] च ।

भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥

सर्वाकारेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।

हिंस्रौषधीनां स्त्रियाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥

इन्धनार्थमशुक्राणां द्रुमाणामवर्पातनम् ।

आत्मार्थं च क्रियाऽऽरम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥

* कनीयसा सहोदरेण भ्रात्रा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्ति-
कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वम् । तयोश्च कन्यादानं तयोरेव विवाहहोमादियागे-
ष्वार्विज्यं च उपपातकं भवति इत्यर्थः ।

† प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं भृत्या अध्यापनं प्रति नियत-
वेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं भृतादध्ययनं एते द्वे अपि निषिद्धे ।

१. The text reads -संयोज्य-पारदार्यात्मविक्रयः. २. C. E. F. G. H. and J. read परिवित्तितानुजेन, I. परिवित्तितानुजेन and the text परिवित्ति-
तानुजेऽनुजे. ३. The text reads वौर्धुष्यं व्रतलोपनम्. ४. All, except A. I. and the text read भृताध्यापनम्. ५. B. and D. read भृतकाध्ययने दानम्.
६. I. reads सर्वाकारेषु. ७. All, except A. I. and the text read हिंस्रौष-
धि-स्त्रियाजीवो. ८. B. and D. read उपपातनम् for अवपातनम्. ९. B. and D. read निन्दितान्नादिकं.

अनाहिताग्निता स्तैन्येमृणानां चानपक्रिया ।
 असच्छास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥
 धान्य-कुप्य-पशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 स्त्री-शूद्र-विद्-क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥
 ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यो घ्रातिरग्रेय-मद्ययोः ।
 जैह्वयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥
 खरा-श्वोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
 सङ्कीर्णकरणं ज्ञेयं मीना-श्वि-महिषस्य च ॥
 निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
 कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
 फलैधः-कुसुमस्तेयमधैर्यं च मर्तावहम् ॥
 (म. स्मृ. ११. ५९-७०)

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

‘स्कृन्दितं व्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।

कामतो ऽकर्मतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः’ ॥

इति । अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः—

‘यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्’ ।

(वि. स्मृ. ४२. १)

१. The text reads स्तेयम् for स्तैन्यम् and omits च. २. B. D. and G. read कौशिल्यं व्यसनक्रिया, C. E. F. and H. कौशील्यं व्यसनक्रिया and J. कौशल्यं व्यसनक्रिया. ३. H. reads तु यः कृत्या; while B. C. D. E. F. G. and J. read रुजःकृत्यं. ४. B. and D. read अजाविकपयः. ५. B. D. G. H. and J. read सङ्कीर्ण-करणं. ६. H. reads मर्तावहम्, but it gives मलावहम् in the margin. J. reads भयावहम्. ७. C. E. F. G. and H. read खण्डितं व्रतिना and J. reads खण्डितव्रतिना. ८. C. E. F. H. and J. read कामतो नामतः.

इति । तत्रायमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं प्रकीर्णकैरुप-
क्रम्य महापातकातिपातकैरुपसञ्जिहीर्षति । पूर्वाध्यायावसाने
आशौचप्रसङ्गेन हीनवर्णशवानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य प्रा-
यश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्थत्वात् तत्रोद्धन्धन-
मृतानुगमनाग्निदानादेस्तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं विधित्सुस्तदनुगम-
नादिकं निन्दितुमादाबुद्धन्धनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते-

अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ।

उद्धर्नीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥ १ ॥

मातृ-भार्याद्यधिक्षेपादिजन्या मानहानिरतिमानः । पुत्रमि-
त्रादिष्वीषत्प्रतिकूलेषु सत्स्वपराधाल्पत्वमपरामृश्य क्रियमाणो
वेगाविष्टो महान् कोपोऽतिक्रोधः । स्नेह-भययोरप्यतिशब्दो-
ऽनुषङ्गनीयः । अन्यथा मुमूर्षानुपपत्तेः । अतिस्नेहस्य मुमूर्षा-
हेतुत्वं द्रोणाचार्य-दशरथादौ प्रसिद्धम् । अतिभयस्य चाप-
राधिनि भृत्यादौ । निमित्तवैषम्येऽपि दुर्मरणत्वं समम्-इति
दर्शयितुमनेकनिमित्तोपन्यासः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव नि-
षिद्ध्यते । तद्यथा धर्मे स्वातन्त्र्यम् -

‘अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री’ ।

(गौ. स्मृ. १८. १)

इति गौतमस्मरणात् । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव निषि-
द्ध्यते । तद्यथा-

‘यो’ ऽनधीत्य द्विजो वेदान् अन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः’ ॥

(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २)

इति । उद्धन्धनं तु द्वयोस्तुल्यम्—इति विवक्षया ‘स्त्री पुमान् वा’—इत्युक्तम् । गतिरिति नरकप्राप्तिः । एषा समनन्तरल्लोकेन वक्ष्यमाणा विधीयते ज्ञाप्यते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति—

पूय-शोणितसम्पूर्णे त्वन्धे तमसि मज्जति ।

षैष्ठीर्वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अन्धतमस्तीव्रो नरकविशेषः ।

‘तामिस्रम् । (२) अन्धतामिस्रम्’ ।

(वि. स्मृ. ४३. २-३)

इति उदाहरन्ति । तीव्रत्वाभिव्यक्तये षष्ठीरिति अस्यन्त-संयोगे द्वितीया ॥ २ ॥

अस्त्वेवमतिकष्टत्वमुद्धन्धनमरणस्य किं ततः?—इत्याशङ्क्य फलितं दर्शयन् विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तं च सम्भावयन्नाशौचादीन् प्रतिषेधति—

नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत् ।

१. This verse appears in Manu. In Vasishtha it is quoted under the same name. २. The text uses the singular form, *i. e.*, वेदम्. Except I. all omit अन्यत्र कुरुते श्रमम् and the following line. ३. Except B. D. and I. all read षष्ठि for षष्ठी.

उदकमुदकदानम् । अग्निं अग्निदानम् । अश्रुपातं चेति
चकारेण शववहनादिकं समुच्चिनोति । न कारयेत् न कुर्या-
दित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘शस्त्रमुद्वन्धनं जलम्’ ।

इत्याद्यनुक्रम्य

‘पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः’ ।

इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्—

‘पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्’ ॥

इति । [शीतातपोऽपि—

‘वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्’ ॥

(अ. स्मृ. ७. ७)

इति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

‘पाषण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-स्त्रिया-जलैः ।

१. The parenthetically shown portion does not appear in all except A. and I., and we think it unnecessary here, as it occurs in the foregoing chapter.

दूरात् परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ।
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ॥
 निगृहीतश्च यो राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ।
 परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ॥
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् चण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ।
 गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुसीदजीविनो येऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।
 मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
 एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
 तप्तकृच्छ्रयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥

इति । विष्णुपुराणे—

‘भार्या-पुत्रविहीनाश्च ह्यभिसंस्कारवर्जिताः ॥
 पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः ।
 अभिना भृगुपातेन ह्युद्वन्धेन जलेन वा ॥
 दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा ।
 चोरान्त्यजाति-चण्डालै रणे वाऽपि हताश्च ये ॥

श्राद्धकर्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते' ॥

इति ।] अपरेरार्के—

‘मृगभक्षणे चैव दावाग्नौ प्रहृतं यदि ।

शूलेऽप्यर्धं कबन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥

दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।

विद्युदग्नि-पयःपन्था-चण्डाल-ब्राह्मणैर्हतः ॥

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्नि-जल-बन्धनैः ॥

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

एक-द्वि-त्रि-चतुःपञ्च-षडब्दं पर्यवस्यति ॥

एतत्संवत्सरादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते ।

षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥

चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।

चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।

उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ॥

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।

ब्राह्मणेन वधे पाशे चण्डालस्य करेण वा ॥

आत्मनाशः सनिर्घाते शूद्रवद्वाहयेत् द्विजम् ।

भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥

१. All of the following 13 verses do not appear in Aparârka and those too which appear are not found in one place, some occurring in Â. P. and others in Ś. P. with slight differences.

क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 यदि कश्चित् प्रभादेन त्रियेताश्चुदकादिभिः ॥
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ।
 चण्डाला-शानि-शस्त्रा-हि-दंष्ट्रि-गृद्धचम्बु-रज्जुभिः ॥
 वृक्षा-श्म-विष-विप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।
 नारायणबलिः कार्यो दुर्मरणेन मृतस्य च ॥
 जीवतो यद्वतं प्रोक्तं मृते तद्विगुणं भवेत् ।
 अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम् ॥

इति ॥

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति—

वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥ ३ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाशौचोदकदानादिकर्तृन् समुच्चिनोति । तप्तकृ-
 च्छूलक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्—

‘एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा’ ॥

इति । एतानि दोहादीनि । तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । —तत्
 कामकारविषयम् ।

‘विहितं यदकामानां कामास्तु द्विगुणं भवेत्’ ।

१. Except A. B. C. and D. all read आशौचोदकदानादिकम् for आशौचोदकदानादिकर्तृन्. २. B. and D. omit यत्तु, and read -लक्षणं वक्ष्यते ब्रह्मपुराणेऽभिहितम् for -लक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्. ३. B. and D. read बाहादीनि. ४. F. reads कामकारकविषयम्.

इति स्मरणात् । यच्च बृहस्पतिनोक्तम्—

‘विषोद्वन्धन-शस्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।
मृतो मेध्येन लेप्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥
पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाग्निप्रदस्तथा ।
सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्धयेत्तु पिण्डदो वा नराधमः’ ॥

इति यच्च यमेनोक्तम्—

‘गो-ब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्वन्धनेन च ।
पाशाञ्छित्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ ॥
(य. स्मृ. १. ९)

इति तदुभयमशक्तविषयम् । देश-काल-वयः-शक्त्या-
दीनां प्रायश्चित्ततारतम्यहेतुत्वात् । तथा च व्याघ्रः—

‘देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।
अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्करणं वदेत्’ ॥

इति । शक्त्यादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चित्त-
तारतम्यकारणम् । अत एव प्रजापतिः स्पर्शाद्यलानिमित्ते
स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह—

‘तच्छ्वं केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्वं वा तथा ।
एकरात्रं तु नाश्नीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्’ ॥

इति । एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अत
एवाशेषाः प्रेतक्रियाः कुर्वतोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः—

१. B and D. substitute गौतमेन for यमेन, but the quotation occurs in Yama. २. B. and D. read प्रायश्चित्तार्थहेतुत्वात्. ३. G. reads व्यासः for व्याघ्रः. ४. B. D. and I. read निष्करणं for निष्करणं. ५. B. and D. read शक्त्यादितारतम्यमपि and omit निमित्ततारतम्यमपि. ६. G. reads तत्सर्वं. ७. I. reads बुद्धिपूर्वकम्.

‘य आत्मत्यागिनां कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।

स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्’ ॥

(व. स्मृ. २३. १६)

इति । ‘प्रजापति’ ग्रहणमुक्तार्थे बुद्धिदाढ्यार्थम् । ततो विरोधिवचनानां विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा चास्माभिः प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

उद्धन्धनन्यायं गोहतादिष्वतिदिशति—

गोभिर्हतं तथोद्धतं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥

संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निदार्श्वे ये ।

अन्ये ये वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमेतद् द्रष्टव्यम् । प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाशौचप्रकरणे ऽस्माभिरुपवर्णितम् । पूर्वत्रोद्धन्धनविषये तप्तकृच्छ्रमात्रमुक्तम् । इह तु ब्राह्मणभोजनादिकमधिकमुच्यते—इति नाशङ्कनीयम् । परकर्तृकोद्धन्धनस्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहत-ब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च—परकर्तृकोद्धन्धने प्रायश्चित्ताल्पत्वमिति वाच्यम् । परकर्तृकोद्धन्धनप्रसक्तिं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां च्यव-
नोऽप्याह—

१. The text reads आत्मत्यागिनः. २. K. and L. read शहकाश्च ये for अग्निदार्श्वे ये. ३. I. reads -ऽपि for ये.

‘आत्मघातकस्पर्शन-दहन-वहनेषु तप्तकृच्छ्रं
चरेत् । वृष-गावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु’ ।

इति ॥ ४-५-६ ॥

तप्तकृच्छ्रस्वरूपमाह—

अहमुष्णं पिबेद्वारि अहमुष्णं पयः पिबेत् ।
अहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ७ ॥
षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ ८ ॥

इति । वायुभक्षणमुपवासः । तप्तशब्देन शीतकृच्छ्रो व्याव-
र्त्यते । तत्स्वरूपं च यमेनोक्तम्—

‘अहमुष्णं पिबेदम्भस्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
अहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं अहम् ॥
तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहृतम्’ ।
(य. स्मृ. १. १२-१३)

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘तप्तक्षीर-घृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१८)

इति तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा

१. I. reads -चातुक -for -चातक-. २. I. inserts अत्रिः after आह and thus shows that the next four lines belong to Atri. Other MSS. by the omission of अत्रिः render them as from Parāśara. These lines appear in Atri Samhita, but with certain differences in the readings; while in Parāśara Smṛiti they are exactly the same as given above.

सान्तपनं-महासान्तपनं-इति द्वैविध्यं तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्त-
कृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते ।

‘पलं सुवर्णाश्चत्वारः’ ।

(या. स्मृ. १. ३६३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

[उक्तं च-

‘पञ्च गुञ्जात्मको माषो निष्को मासाष्टनिर्मितः ।

दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा ’ ॥

इति ।]

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिबेत् ॥७-८॥

पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं
दर्शयति-

यो वै समौचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ ९ ॥

मासार्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।

अर्द्धार्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥ १० ॥

इति । अत्र विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणम् । मनुष्यमात्रस्य
तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथा च मनुः—

‘यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ’ ॥

इति ।

(म. स्मृ. ११. १८१)

१. All, except I. omit the portion enclosed in parenthesis. It is unnecessary as it produces redundancy of sense. २. A. B. D. K. L. and M. read संसर्गम्. for यो वै सम्. ३. K. L. and M. read भवेदूर्ध्वं तु for तदूर्ध्वं चैव. ४. B. and D. read एतत् for एव.

‘समाचरणं’ सह यानासनादि । तथा च कण्वेः—

‘आसनाच्छयनाद्यानात् सङ्क्षौपात् सहभोजनात् ।

सङ्क्रमन्तीह पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

यानासनादिभिर्नित्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः’ ॥

इति । याजनादौ तु सद्यः पतति । तथा च बौधायनः—

‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्योऽन्न-शयैनासनात्’ ॥

(बौ. स्मृ. २. १. २. ३५)

इति । बृहस्पतिरपि बहुविधं समाचरणं निषेधति—

‘एकशय्याऽऽर्सनं पङ्क्तिर्भाण्डं पक्त्यन्नमिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह’ ।

इति । देवलो अपि—

‘सङ्क्षौप-स्पर्श-निश्वासात् सहशय्या-ऽऽसनाशनात् ।

याजनाध्यापनाद् यौनात् पापं सङ्क्रमते नृणाम्’ ॥

इति । एतच्च पूर्वस्मिन् युगे । अत्र तु मूलवचनोक्तं द्रष्ट-

१. J. reads कण्वः and the next two lines do not appear in C. F. G. and H.; while B. D. E. and J. omit them and also the next five lines.

२. I. reads सहाचरन्. ३. I. reads सद्यो न शयनादिभिः; while the text reads न तु यानासनाशनात्. ४. B. and D. read बृहस्पतिश्च विविधं for बृहस्पतिरपि बहुविधं. ५. J. reads—

‘एकशय्यां समं पक्वित् भाण्डपक्त्यन्नमिश्रणे;’

while G. reads सद्योऽन्नमिश्रणं. ६. B. and D. read शनात् for यौनात्, for the same J. reads यानात्. ७. The portion from एतच्च to याजना-दिर्घाह्यः does not appear in all except A. and I.

व्यम् । याजनादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । संसर्गश्चात्र याजनादिर्ग्राह्यः ।
पतितादिष्वित्यादिशब्देन तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते ।

‘पतितोत्पन्नः पतितो भवति’ ।

(व. स्मृ. १३. ५१)

इति वसिष्ठेन तन्निन्दनात् । विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्या-
ल्पत्वं ज्ञापयितुमकामत इत्युक्तम् । कामतः संसर्गे तु विशेषः
स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—

‘पञ्चाहे तु चरेत् कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् ।

पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥

मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वदार्धमाचरेत् ॥

संसर्गे चाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्’ ।

इति । पृथक्पृथग्व्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्सया पञ्चाहा-
द्यनेकपक्षोपन्यासः । ‘तदूर्ध्वं चैव तत्समः’—इत्यभिधानात् पूर्वत्र
तत्साम्याभावेऽपि ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति—
इत्यवगम्यते । यः समाचरेत् स पापी भवति—इत्यध्याहृत्य
निन्दा योजनीया ॥ ९-१० ॥

इदानीं कालतारतम्येन पूर्वोक्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं
प्रायश्चित्तं विदधाति—

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।

तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ ११ ॥

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् पराकः पञ्चमे मतः ।

कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ १२ ॥

१. The text reads पतितोत्पन्नः. २. Except A. and I. all omit पूर्वो-
क्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमम्. ३. B. and D. read चैन्दवद्वयम्.

शुद्धयर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।

पक्षसंख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ १३ ॥

इति । प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः । तत्र त्रिरात्रसंज्ञकं कृच्छ्र-
माचरेत् । त्रिरात्रकृच्छ्रो नाम त्रिरात्रोपवासः । तथा च
विष्णुः—

‘अथ कृच्छ्राणि भवन्ति (१) ।

‘अहं नाश्नीयात्’ (२) ।

(वि. स्मृ. ४६. १-२)

इति । द्वितीयपक्षो दशाहसंसर्गः । तत्र प्राजापत्यमाचरेत् ।
न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः कृच्छ्रविशेषो न श्रूयते—इति
शङ्कनीयम् । स्मृतिशास्त्रेषु निरुपपदस्य कृच्छ्रशब्दस्य प्राजा-
पत्य एव प्राचुर्येण प्रयोगात् ।

‘कृच्छ्रमिति प्राजापत्यम्’ ।

इति देवलस्मरणाच्च । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह—

‘अहं प्रातस्त्रयहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परं तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. ११. २११)

इति । तृतीयपक्षो द्वादशाहसंसर्गः । तत्र सान्तपनं कृच्छ्र-
माचरेत् । सान्तपनं चतुर्विधम् । द्विरात्रं सप्तरात्रं पञ्चदशरात्रमे-
कविंशतिरात्रं चेति । तत्र द्विरात्र-सप्तरात्रयोः स्वरूपमाह
याज्ञवल्क्यः—

१. B. and D. omit this line and the following portion up to कृच्छ्र-
माचरेत्.

‘गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽन्धुपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चैरन् ॥

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१५-३१६)

इति । यमेनापि पञ्चदशाहसाध्यो महासान्तपनोऽभिहितः—

‘अयं पिवेत्तु गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिवेत् ।

अयं दधि अयं क्षीरं अयं सर्पिस्ततः शुचिः ॥

महासान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्’ ।

इति । जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महासान्तपनोऽभिहितः—

‘षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।

अयं चोपवसेदन्ते महासान्तपनं विदुः’ ॥

इति । एतेषां मध्ये न तावदत्र द्विरात्रं गृहीतुं शक्यम् । तस्य द्वितीयपक्षोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्च-
दशरात्रैकविंशतिरात्रयोर्ग्रहणम् । तयोश्चतुर्थपक्षोक्तदशरात्रोप-
वासादधिकत्वात् । तस्मात् सप्तरात्रं परिशिष्यते । न च तस्य
द्वादशाहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वाचीनत्वं शङ्कनीयम् । प्राजाप-
त्ये हि त्रिष्वेव दिनेष्वशनवर्जनम् । अत्र तु सप्तस्वपि दिनेष्वश-
नवर्जनम् । अतोऽधिकत्वात् । एवमेव तृतीयपक्षे प्रायश्चित्तम् ।
अर्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दशरात्रोपवासमाचरेत् ।

१. This line appears in Manu without the slightest difference.

२. H. and J. read परे ह्युपवसेत्. ३. The text reads परम् for चरन्. ४. B. and D. substitute अयं for अपि; while I. omits अपि. ५. J. reads जाबालमते. ६. C. E. F. G. H. and J. read उपवासयेत्.

यद्यप्यत्रोपवसेदिति न श्रुतं तथापि वक्ष्यमाणपराककृच्छ्रे-
साहचर्यात्तल्लभ्यते । माससंसर्गः पञ्चमः पक्षः । तत्र पराकः
कृच्छ्रः कर्तव्यत्वेन संमतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः—

‘यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः’ ॥

(म. स्मृ. ११. २१५)

इति । मासद्वयसंसर्गः षष्ठः पक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्यात् ।
चान्द्रायणलक्षणं स्वयमेवोत्तरत्र वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्त-
मः पक्षः । तत्रैन्दवद्वयं कुर्यात् । ऐन्दवं चान्द्रायणं इन्दुवृद्धि-हा-
सोपेतत्वात् । किञ्चिदूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमः पक्षः । यद्यपि
किञ्चिदूनत्वं न श्रुतं तथापि सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्य-
हेतुत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च पातित्यहेतुत्वं याज्ञव-
ल्क्येन दर्शितम्—

‘संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन्’ ।

(म. स्मृ. ११. १८०)

इति । तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । षण्मा-
सानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयया कृच्छ्रनैरन्तर्यं विवक्षितम् ।
तथा च सति षट्सु मासेषु प्राजापत्यकृच्छ्राः पञ्चदश सम्पद्य-
न्ते । शुद्धार्थमिति सर्वेषु वाकेष्वनुषज्यते । सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु
यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन दक्षिणा दातव्या । तत्र-
पञ्चरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दशरात्रसंसर्गे द्वितीयपक्षे
सुवर्णद्वयं, एवमितरेष्वपि पक्षेष्ववगन्तव्यम् ॥ ११-१२-१३ ॥

१. All, except A. and I. omit -कृच्छ्र- and J. and H. omit तत्.
२. Except A. and I. all omit कृच्छ्रः. ३. The text reads सर्वपापप्रणाशनः.

इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्त-
तारतम्यं व्युत्पादितम् । इदानीमनयैव दिशा निमित्तानुसा-
रेण प्रायश्चित्तमुन्नेतुं शक्यमिति हृदि निधाय ऋतुस्नात्ते-
त्यारभ्य यस्तु धर्मपराङ्मुखः—इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्ये-
वोपन्यस्यति—

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति ।

सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ १४ ॥

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥

दारिद्र्यं व्याधितं मूर्खं भर्तारं या ऽवमन्यते ।

सां शुनी जायते मृत्वा सूकरी च पुनः पुनः ॥ १६ ॥

पैत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १७ ॥

अपृष्टा चैव भर्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।

१. K. and L. read उपगच्छति for उपसर्पति. २. M. reads ऋतो
स्नातां तु. ३. M. inserts after this line the following :—

अदुष्टाऽपतितां भार्या यौवने यः परित्यजेत् ।

सप्तजन्म भवेत् स्त्रीत्वं वैधव्यं च पुनः पुनः ॥.

४. All, except B. and D. read धूर्तं for मूर्खं. ५. M. reads न मन्यते for
ऽवमन्यते. ६. This line appears in M. as follows:—

सा मृता जायते व्याली वैधव्यं च पुनः पुनः ।.

७. This and the following four ślokaś do not appear in M.

सर्वं तद् राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत्॥१८॥

बान्धवानां सजातीनां दुर्वृत्तं कुरुते तु या ।

गर्भपातं च या कुर्यान्न तां सम्भाषयेत् कचित्॥१९॥

यत् पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।

प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्तस्यास्त्यागो विधीयते॥२०॥

न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ।

स भवेत् कर्मचाण्डालो यस्तु धर्मपराङ्मुखः॥२१॥

इति । रजोदर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यृतुः । तत्र चतुर्थ-
दिवसे स्नाता नारी पुत्रोत्पादनार्थमाहूता सती यदि भर्तारं
नोपसर्पति तदा नरकमनुभूय पश्चाद्बहुषु जन्मसु विधवा भवति ।
भर्ताऽहूताया अनुपसर्पणे दोषो नारदीयपुराणे दर्शितः—

‘आहूता या तु वै भर्ता न प्रयाति त्वरान्विता ।

सा ध्वाङ्क्षी जायते ऽपुत्री दश जन्मानि पञ्च च’॥

इति । यथा बध्वा ऋतुकालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पु-
रुषस्यापि ऋतुस्नातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । सन्निधिशब्द-
स्त्वन्नारोग्यादेरुपलक्षकः । अत एव देवलः—

‘यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनादय सः’ ॥

इति । अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं तद्ब्रह्मस्पतिर्दर्शयति—

१. This śloka does not appear in B. and D. २. B. and D. read ततः for तस्याः. ३. K. and L. substitute कर्म for धर्म-. ४. B. and D. read ऽभिहितः. ५. I. reads मृत्वा for ऽपुत्री. ६. B. and D. read यश्च दारान् and I. reads यस्त्वरोगां for यः स्वदारान्.

‘ऋतौ न गच्छेद्यो भार्या सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्’ ।
इति । बौधायनोऽपि—

‘ऋतौ न गच्छेद्यो भार्या नियतां धर्मचारिणीम् ।
नियमोत्तिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्’ ॥
(बौ. स्मृ. ४. १. २१)

इति । न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समविकल्पः शङ्कनीयः ।
प्राणायामशतस्य अर्धकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेनाऽनुकल्पत्वात् । अतः
एव प्राणायामशतद्वयं कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन चतुर्विंशतिमते
दर्शितम्—

‘कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रं तु वेदाध्ययनमेव च’ ॥
इति । पुरुषम्प्रति उक्तस्य प्रायश्चित्तस्यार्थं स्त्रियम्प्रति
उन्नेयम् । तथा च भृगुः—

‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च’ ॥
(आ. स्मृ. ३. ६.)

इति । न केवलमृत्वतिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः किन्तु
दारिद्र्यादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान्
प्रत्यवायः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

‘कामाद्रोषान्मत्सराद्वा भर्तारं याज्वमन्यते ।
सा सप्तजन्मकं यावत् नरके स्यान्न संशयः’ ॥

१. The text reads ऋतुस्नातां न चेद्वच्छेत् for ऋतौ न गच्छेद्यो भार्या.
२. I. reads -अतिक्रमात् for -अतिक्रमे. ३. B. and D. read स्मरेत् for
स्मृतम्. ४. These two lines appear in Āpastamba smṛiti. ५. I. reads
मानात् for कामात्.

इति । अवमानश्च पुरुषान्तरगमन-वित्तवञ्चनादिः । एत-
देवाभिप्रेत्य मनुराह—

‘अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिलङ्घयेत् ।

सेह निन्दामवाप्नोति परेलोकाच्च हीयते ॥ (१६१)

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

सृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ (१६४)

पतिं हित्वा ऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं योपसेवते ।

निन्द्यैव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते ॥ (१६५)

(म. स्मृ. ५. १६१-१६५)

इति । नारदीये ऽपि—

‘जीवितेना ऽर्थं वित्तेन भर्तारं वञ्चयेत्तु या ।

कृमियोनिशतं गत्वा चाण्डाली जायते तु सा’ ॥

इति । अत्रोन्नेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति ।

‘भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १० २८. २०)

इति । उशनाऽपि—

‘व्यभिचारिणीं भार्यां कुञ्चैलपरिभूतां

पिण्डमात्रोपजीविनीं निवृत्ताधिकारां

चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा चारयेत्’ ।

इति । अवमानाभावे ऽपि पतिशुश्रूषामुपेक्ष्य व्रतोपवासादि-

१. I. reads -चित्त- for -वित्त-. २. The text reads अतिवर्तते for अति-
लङ्घयेत्. ३. The text reads पतिलोकाच्च. for परलोकाच्च. But Kullūka-
bhata seems to prefer the latter. ४. The text reads या निषेवते for यो-
पसेवते, and निन्द्यैव सा भवेल्लोके for निन्द्यैव लोके भवति. ५. C. E. F. G.
H. I. and J. read सुखार्थेन for ऽथ वित्तेन. ६. B. and D. read पुत्कसा
सा भवेत्ततः. ७. All, except A. and I. read कुञ्चैलपिण्डपरिभूतां for
कुञ्चैलपरिभूतां पिण्डमात्रोपजीविनीं. ८. I. reads कारयेत् for चारयेत्.

परायाः स्त्रियाः प्रत्यवायो ऽस्ति । एतदेवाभिप्रेत्य व्रतोपवासा-
दीनां स्त्रियम्प्रति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यत्रिः—

‘न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।

नारी स्वर्गमवाप्नाति प्राप्नोति पतिपूजनात्’ ॥

इति । महाभारतेऽपि पतिशुश्रूषापराया भार्याया उत्तमां
गतिमुक्त्वा व्रतादिपराया अन्यस्या भार्यायास्तदभावं ज्ञापयितु-
मिदमुदाहृतम्—

‘तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ।

मा शुचस्त्वं निवर्त्तस्व न लोकाः सन्ति ते ऽनघे ॥

स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि ।

दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्थापितः सर्वदैवतैः ॥

मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।

पतिमत्याः स्त्रिया लोके धर्मः पत्यर्चनं त्विति’ ॥

इति । यदा स्त्री^१ पतिशुश्रूषा ऽनुरोधेन व्रतादिकं चिकीर्षति
तदा ऽपि पतिमपृष्ट्वा ऽनुष्ठितं तद्व्रतं निष्फलं भवति । तदाह
मार्कण्डेयः—

‘नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।

निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्’ ॥

इति । अत एव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति—

‘बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं कार्यं किञ्चिद् गृहेऽपि’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४७)

१. B. and D. read स भक्त्या for प्राप्नोति. २. This and the following three lines do not appear in B. and D. ३. A. reads कथं लोकान् गमिष्यसि for कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि. ४. C. E. F. G. H. and J. read पत्यर्चितास्त्विति for पत्यर्चनं त्विति. ५. Except A. and I. all omit स्त्री.

इति । तेषां च पुराणे—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रः स्थविरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति’ ॥

(म. स्मृ. ९. ३)

इति । अपृष्टेत्यभिधानादनुज्ञापुरःसरमनुष्ठितस्य व्रतादेः सा-
फल्यमवगम्यते । तच्च शङ्ख-लिखिताभ्यां दर्शितम्—

‘न भर्तारं द्विष्याद् यद्यप्यशीलः स्यात् । पतितो
ऽर्थहीनो व्याधितो वा ऽपि पतिर्देवतं स्त्रीणाम् ।
न व्रतोपवास-नियमेज्यादानं दैमो वाऽनुग्रहकरः
स्त्रीणामन्यत्र पतिशुश्रूषायाः । कामं तु भर्तुरनु-
ज्ञया व्रतोपवास-नियमादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः’ ।

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत्सदा’ ।

इति । या तु नारी बान्धवानामसपिण्डानां सजातीनां
सपिण्डानां दुर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते या च गर्भं पातयेत् ते उभे
पातकबाहुल्यान्न सम्भाषणीये । एतदेवाभिप्रेत्य बन्धुद्वेषः शङ्ख-
लिखिताभ्यां निषिद्धः—

‘न बन्धून् द्विष्यात्’ ।

इति । अत्र च विद्वेषो विषप्रयोगाभिचारादिपर्यन्तो विव-

१. This and the following two lines are not found in all except A. and I.; the quotation occurs in Manu Smṛiti with a slightest difference in the second half. २. I. omits दैमो वाऽनुग्रहकरः. ३. C. E. F. G. H. and J. read अन्यः for अभ्यासः.

क्षितः । अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपातासाम्येनासम्भाषण-
हेतुत्वासम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-गर्भपातनयोरसम्भाषण-
हेतुत्वं समानं तथापि गर्भपाते पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्तं नास्ति
अतस्तस्यास्त्याग एव ।

ननु—प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः । मनुना ब्रह्महत्याव्रतस्य
तत्रोपदिष्टत्वात्—

‘हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्’ ।

(म. स्मृ. ११. ८७)

इति । अविज्ञातं स्त्रीत्व-पुंस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते
तु गर्भे स्त्री-पुरुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम्—अतः कथमुच्य-
ते प्रायश्चित्तं नास्तीति ? नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणा-
गुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः । हननीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां
प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ब्रह्मघ्न-
व्रतमुक्त्वा दीक्षितघ्ने द्वैगुण्यमाह—

‘द्विगुणं सवनस्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५२)

इति । यद्यपि दीक्षितादीक्षितयोरिव गर्भयोर्गुणागुणौ
नोपपद्येते तथापि पितृगतगुणागुणाभ्यां तौ कल्पनीयौ । त-
स्मात् प्रायश्चित्तविषयाणि वचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि ।
इदं प्रायश्चित्ताभाववचनं सम्भावितगुणवद्गर्भविषयम् । यद्वा
पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्ताभावोक्तिस्तस्यास्त्यागविधिशेषार्थवाद—
इति न कश्चिद्विरोधः । तथाच विशिष्टगर्भपातने पापद्वैगुण्याद्
व्रतद्वैगुण्यमुन्नेयमिति भावः ।

यस्तु वेदे विश्वासरहितो वेदोक्तात् धर्मात् पराङ्मुखस्तं ना-
नुतिष्ठति स जन्मना ब्राह्मणोऽपि कर्मणा चाण्डालो भवेत् ।
तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं तदीयोक्तिरूपेण पूर्वार्धेन द्योत्यते ।
आवसथ्यः पञ्चमोऽग्निः । तेन च गार्हपत्याद्यग्निपञ्चकमुपल-
क्ष्यते । न चाग्निपञ्चकेन वा तत्साध्येनाग्निहोत्रादिना वा कि-
ञ्चित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलस्यादर्शनात् आमुष्मिक-
स्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथा च श्रूयते—

‘ को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके अस्ति वा न वा ’ ।

इति । एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु यानि निमित्तान्यु-
पन्यस्तानि तेषां मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य ऋत्वति-
क्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायश्चित्तमुन्नीय प्रदर्शितम् । यत्
पतिशुश्रूषामुल्लङ्घ्य तत्पतिकूलव्रताद्याचरणं तत्र पतिं प्रसा-
द्य तदुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति ’ ।

(या. स्मृ. ३. २८३)

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘ अथ वा यद् गुरुर्ब्रूयात् तत्कार्यमविशङ्कया ।

निग्रहेऽनुग्रहे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम् ’ ॥

इति । यच्चानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं तत्र निष्फलप्रयासस्य
दण्डरूपत्वात् तेनैव शुद्ध्यतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा ।

दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधम् । वधावसानं प्रयत्नमात्रं चेति । तयो-
र्मध्ये वधावसानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्त-

माचार्यो वक्ष्यति । प्रयत्नमात्रस्य तु प्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्योऽतिदिशति—

‘चरेद्ब्रतमहत्वा अपि घातार्थं चेत् समागतः’ ।

(या. स्मृ. ३. २५२.)

इति । न च—हननाहननयोर्ब्रतसाम्यं शङ्कनीयम् । अतिदिष्टस्योपदिष्टात् किञ्चिन्न्यूनत्वात् । योषितस्तु पुरुषकर्तृकप्रायश्चित्तादर्धं द्रष्टव्यम् । गर्भपातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदादनेकधा भिद्यते । गर्भो द्विविधः । पतिजन्यो जारजन्यश्च । जाराश्च सवर्णा असवर्णाश्च । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिमते अभिहितम्—

‘गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधिं ब्रतम् ।

जारगर्भं विशेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं सान्तपनाधिकम् ।

क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः’ ॥

इति । वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठो दर्शयति—

‘नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिकयात् । (२९) नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्’ ।

(व. स्मृ. २१. २९-३०)

इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । असकृत्करणे तु शङ्केनोक्तम्—

१. B. D. and G. read याज्ञवल्क्येन दर्शितम् for याज्ञवल्क्योऽतिदिशति.
 २. B. and D. read सर्वप्रायश्चित्तं for सर्वत्र प्रायश्चित्तं. ३. G. and H. read यथावर्णं. ४. Except A. G. I. and J. all read सान्तपनाधिकम्.
 ५. I. reads च कृत्वा for चरित्वा. ६. I. reads नास्तिक्य for नास्तिक—

‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूट-
व्यवहारी मिथ्याभिज्ञासीत्येते पञ्च
संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुः’ ।

इति ॥ १४-१९-१६-१७-१८-१९-२०-२१ ॥

अथ वीजि-क्षेत्रिणोः पित्रोः प्रत्यवाय-प्रायश्चित्तसद्धान-
सूचनार्थमस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसङ्गे कुण्ड-गोलकौ पुत्रौ सदृष्टान्त-
मुपन्यस्यति-

ओष-वाता-ऽऽहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

स क्षेत्री लभते बीजं न बीजी भागमर्हति ॥२२॥

तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ स्मृतौ कुण्ड-गोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्तारि गोलकः ॥२३॥

इति । ओषो जलप्रवाहः । वातः प्रचण्डवायुः । तयोरेव-
तरेणाहतं परकीयं शान्त्यादिवीजं यस्यान्यस्य क्षेत्रे प्ररोहति
स क्षेत्री बीजं बीजफलं लभते । न तु बीजी । तदेतल्लोकप्रसि-
द्धम् । तेनैव न्यायेन क्षेत्रिणो भार्यायां बीजिनोत्पादितौ कु-
ण्ड-गोलकौ क्षेत्रिणः पुत्रौ भवतः । न तु बीजिनः । तयोः
पुत्रयोर्मध्ये क्षेत्रिण्यमृते जारजः कुण्डः । मृते तस्मिन् जारजो
गोलकः ।

१. I. and M. read ओषवाताहतं. २. M. reads यथा for यस्य. ३. B.
and D. read तत् for सः; while M. omits सः and inserts तत् before क्षेत्री.
४. These two ślokaś of the text can be traced in several Smritis
and Purāṇas.

‘अमृते च मृते चैव जारजौ कुण्ड-गोलकौ’ ।

इति स्मृत्यन्तरात् । जारजशब्देन देवैरादयो व्यावर्त्यन्ते ।
न हि तेषां जारस्वमस्ति । तेषां गुर्वनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातत्वं
च याज्ञवल्क्येनोक्तम् —

‘अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो* देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा धृताभ्यक्त ऋतावियात्’ ॥

(या. स्मृ. १. ६८)

इति । बीजि-क्षेत्रिणोरत्र सूचितः प्रत्यवायो महाभारते
दर्शितः—

‘क्षेत्रिकश्चैव बीजो च द्वावेतौ निरेयद्वमौ ।

न रक्षति च यो दारान् परदारान्श्च गच्छति ॥

गर्हितास्ते नरा नित्यं धर्माचारबहिष्कृताः’ ।

* गुर्वनुज्ञातोऽपि देवरः ऋतावेवेयादा गर्भोत्पत्तेः । तदूर्ध्वं पुनर्ग-
च्छन् पतितो भवति । वस्तुतस्त्विदं वचनम्—

‘यस्या प्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः’ ॥

(म. स्मृ. १. ६९)

इति मनूक्तेर्वाग्दानपरमेवैत्याचार्याः ।

१. J. reads देवदत्तादयो. B. and D. omit this portion—

व्यावर्त्यन्ते । न हि तेषां जारस्वमस्ति । तेषां गुर्वनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातत्वं च
याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा धृताभ्यक्त ऋतावियात्’ ॥

इति । बीजि-क्षेत्रिणोरेव सूचितः प्रत्यवायो. २. G. reads धृताभ्यस्त
and I. अज्ञेत् for द्यात्. ३. I. reads द्वारे तौ नियमज्जन्तौ; while B. and D.
read द्वावेतौ निरेयज्जन्तौ. ४. I. reads—

गर्हितौ तौ नरा नित्यं धर्माचारबहिष्कृतौ ।

इति । जारस्यै गर्भानुत्पादने यत् प्रायश्चित्तमभिहितं तदेव
बीजी द्विगुणमाचरेत् । जारप्रायश्चित्तं च व्याघ्रेण दर्शितम्—

‘ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः।

कृच्छ्र-चान्द्रायणे कुर्यादर्धमेव प्रमादतः ॥

अर्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्भूतौ ।

अर्धमर्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

एतद्भूतं चरेत्सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेद् द्विगुणमगुप्तावर्धमेव चै’ ॥

इति । क्षेत्रिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यप्रायश्चित्तं
दृष्टव्यम् । तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टेषु चैव हि’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०६)

इति । ‘न बीजी भागमर्हति’—इत्ययमर्थो मनुना दृष्टान्तैः
प्रतिपादितः—

‘यथा गो-श्वोष्ट्र-दासीषु महिष्यजाविकासु च।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥

ये क्षेत्रिणो बीजवन्तः परिक्षेत्रे प्रवापिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

१. B. and D. read जारजस्य गर्भानुत्पादे and E. H. and I. जारस्य गर्भानुत्पादे; while J. जारस्य गर्भमुत्पादयतः. २. I. omits च. ३. C. and F. read एतच्छ्रुतं, E. and H. एतत्सर्वं for एतद्भूतं. ४. B. and D. substitute चेत् for च and for the same C. and F. read वा. ५. B. D. and the text read अनादिष्टस्य for अनादिष्टेषु. ६. All, except A. and the text read महिषीष्वविकासु. ७. The text reads परिक्षेत्रप्रवापिणः.

यदेन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।

गोभिर्नामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम्* ॥

(म. स्मृ. ९. ४८-५०)

इति । ये क्षेत्रिण इत्यत्र अक्षेत्रिण* इति छेदः ॥२२-२३॥
इदानीं कुण्ड-गोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति-

औरसः क्षेत्रजश्चैव† दत्तः कृत्रिमकः सुतः ।

इति । एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च
मनुना दर्शिताः-

‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदा बान्धवाश्च षट् ॥ (१५९)

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवाः ॥ (१६०)

* सर्वज्ञनारायणस्तु- ‘क्षेत्रिणः क्षेत्रस्वामिनः । केवलं बीजवत्तारः ।
परक्षेत्रे इति प्रवापिण इति च दृष्टान्तः’ इति व्याचक्ष्यौ ।

† अत्र कलिधर्मनिरूपणप्रसङ्गे कलिनिषिद्धयोः क्षेत्रज-कृत्रिमयोः पु-
त्रयोः निर्देशात् इतरेषां गूढोत्पन्नादीनामनिर्देशाच्च क्षेत्रज-कृत्रिमकौ
कलौ विहिताविति न शङ्कनीयम् । केवलमुपलक्षणरूपत्वात्तयोः । अन्यथा-
‘दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः’ ।

इत्यादयो निषेधा व्याकुप्येरन् ।

१. C. E. F. G. H. I. and J. read यथा for यत्. २. B. and D. read—

गोष्ठीनामेव तं वत्सं मोघं वृषभचेष्टितम् ।,

C. E. F. and H. read—

गोमतामेव ते वत्सा नोह्यं वृषभचेष्टितम् ।;

G. reads the same, but substitutes नो यद् for नोह्यं. ३. B. and D.
read शुद्धश्च and J. शौर्यश्च for शौद्रश्च.

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ (१६६)
 यस्तत्पुत्रजः प्रमत्तस्य क्लीबस्य पतितस्य वा ।
 स्वधर्मेण निमुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ (१६७)
 माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स श्रेयो दत्तमनः सुतः ॥ (१६८)
 सदृशं तु प्रकुर्याच्च गुण-दोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रमुपैर्युक्तं स विशेषस्तु कृत्रिमः ॥ (१६९)
 उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
 स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥ (१७०)
 माता-पितृभ्यानुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥ (१७१)
 पितृवैरुनि कन्दा तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।
 तं कानीनं विजानीयाद्बोहुः कन्यासमुद्भवम् ॥ (१७२)
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाता च या सती ।
 बोहुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ (१७३)
 क्लीणीयाद् यस्त्वपस्यार्थं माता-पित्रोर्यमन्तिकाल् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ (१७४)

१. I. reads स्वे for स्व-. २. H. reads -कल्पिकस् for -कल्पितम्. ३. The text reads व्याधितस्य for पतितस्य. ४. B. and D. read प्रयुक्तायां for निमुक्तायां. ५. All, except A. I. and the text substitute च for वा. ६. B. and D. read दत्तकः for दत्तमनः. ७. The text reads च for तु. ८. All, except A. I. and the text substitute यः for सः. ९. We follow here A. I. and the text. All others read तत्फलम् for तत्पुत्रजः. १०. The text reads वहेज्जान्ना for विजानीयात्. ११. The text substitutes अपि for च; while I. reads ज्ञाताऽज्ञाततया for ज्ञाताऽज्ञाता च या. १२. This and the following three lines do not appear in B. and D.

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
 उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ (१७५)
 माता-पितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
 आत्मानं स्पर्शयेद् यस्मै स्वयंदत्तस्तु संस्मृतः ॥ (१७६)
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
 स पारथ्येनैव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥ (१७८)
 (म. स्मृ. १. १५९-१७८)

इति ।

[याज्ञवल्क्येनापि—

औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा ।
 कानीनः पञ्चमः प्रोक्तो षष्ठः पौनर्भवः स्मृतः ॥
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च स्वयंदत्त इतीरितः ।
 सहोढजो ऽपविद्धश्च पुत्रा द्वादश कीर्तिताः ॥
 औरतो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणैतरेण वा ॥ (१२८)
 गृहे प्रछन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ (१२९)
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ (१३०)
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः ।

१. C. and F. read वेच्छया पुनः for वा स्वयेच्छया and for the same G. H. and J. read वेच्छया पुनः. २. B. and D. read संस्कृतः for सं स्मृतः. ३. B. and D. read पाथ्येनैव for पारथ्येनैव. ४. याज्ञवल्क्येनापि and the following quotation is omitted by all except A. and I. ५. The first four lines of this quotation are not found in Yājñavalkya. ६. The text substitutes सुतः for स्मृतः.

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोद्वजः ॥ (१३१)

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ (१३२)

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः । (१३३)

(या. स्मृ. २. १२८-१३३)

इति] ॥

अत्र द्वादशानां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि
तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह—

दद्यान्माता पिता वाऽपि स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥२४॥

इति । अत्र दाने सदृशं प्रीतिसंयुक्तमद्विरापदीति विशेषण-
चतुष्टयं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरति
परिवित्तिरित्यादिश्लोकद्वयेन—

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृ-याजकपञ्चमः ॥२५॥

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥२६॥

इति । यत्र ज्येष्ठो नोद्वहति कनिष्ठश्चोद्वहति तत्र ज्येष्ठः परिवि-
त्तिरित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता । यया कन्यया कनिष्ठः परि-
विद्यते सा परिवेदिनी । तस्याः पित्रादिर्दाता । याजको विवाहहो-
मस्य कारयिता । त एते पञ्च नरकं यान्ति । तथा च हारीतः—

१. The text reads विन्नः for विन्नः. २. M. inserts after this line—

द्वाराभिहोत्रसंयोगं यः कुर्याद्व्रजे सति ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥.

‘ज्येष्ठे अनिविष्टे कनीयान्निविशन् परिवेत्ता भवति ।

परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिवेदनी कन्या । परिदायी दाता ।

परियष्टा याजकः । ते सर्वे पतिताः ।’

इति । तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तम् । कन्याया
एकः कृच्छ्रः । दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं याज्ञव-
ल्क्य आह—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२१)

इति । याजकस्य चान्द्रायणम् । न चात्र परिवेत्तुः प्रायश्चि-
त्तमनुक्तमिति शङ्कनीयम् । परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षित-
त्वात् । अत एव यमः परिवित्ति-परिवेत्तोर्योः समं प्रायश्चि-
त्तमाह—

‘कृच्छ्रौ द्वौ’ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।

अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(अ. स्मृ. ३. ४०)

इति । यत्तु शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्—

‘परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं

ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयाताम्’ ।

इति शङ्खेनापि—

‘परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।

व्रतं संवत्सरं कुर्युर्दातृ-याजकपञ्चमाः’ ॥

इति यदपि हारीतेनोक्तम्—

१. I. reads द्वौ परिवेत्तुः स्यात् for द्वौ परिवित्तेस्तु. २. I. reads कृच्छ्रा-
तिकृच्छ्रौ दातुस्तु for अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता.

‘ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजा-
पत्येन कृच्छ्रेण यार्पयेयुः’ ।

इति तत्र सर्वत्र चिर-क्षिप्र-ज्ञाता-ज्ञातभेदेन प्रायश्चित्तगौरव-
लाघवव्यवस्था द्रष्टव्या । प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परीवेत्तुः
कर्त्तव्यमाह वसिष्ठः—

‘परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै
दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्’ ।

(व. स्मृ. २०. ८)

इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय निवेद्य । पुनर्निविशेत् पुनरुद्-
हेत् । कामित्यपेक्षायामाह तामेवोपयच्छेदिति । अयमर्थः—
ज्येष्ठभ्रातर्यकृतदारपरिग्रहे कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता
परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परिवित्तिना ज्येष्ठभ्रात्रा च
सह उक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य ज्येष्ठभ्रातरि कृतदारपरिग्रहे कनिष्ठः
पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तद्वत्तां स्वयमेव पुनरुद्-
हेत् । अयमेव न्यायो ज्येष्ठ-कनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्यो-
र्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः । अत एव गौतमः—

‘परिवित्ति-परिवेत्-पर्याहित-पर्याधाता-अग्नेदिधिषु-
दिधिषूणां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्’ ।

इति । अग्नेदिधिषुपत्यादौ विशेषो वसिष्ठेनोक्तः—

‘अग्नेदिधिषुपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्

तां चैवोपयच्छेत् । (९) दिधिषुपतिः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् ।

(व. स्मृ. २०. ९-१०)

इति । अग्नेदिधिष्वदेलक्ष्णं देवलेनोक्तम्—

‘ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यते ऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता’ ॥

इति । तत्राग्नेदिधिषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा
ज्येष्ठायां पश्चादन्येनोढायां तामेवोद्वहेत् । दिधिषुपतिस्तु कृ-
च्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा स्त्रोढां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वोद्वे-
दत्त्वाऽन्यामुद्वहेत् ॥ २५-२६ ॥

परिवेदने प्रत्यवार्यं प्रायश्चित्तं च प्रदर्श्येदानीं विशेषे तद-
पवादं दर्शयति—

कुब्ज-वामन-षण्डेषु गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥ २७ ॥

कुब्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वा-
मनो अतिह्रस्वदेहः । षण्डो नपुंसकः । गद्गदो जिह्वादिदोषेण
सहसा वक्तुमशक्तः । जडो ऽक्षमः कार्येष्वप्रवृत्तः । जात्य-
न्धादयः प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य विवाहायोग्यत्वात्
कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः । एतच्च ज्येष्ठस्य
प्रव्रज्या-देशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् । अस्मिंश्च परिवेद-
नाभ्यनुज्ञाने संवादिवचनानि पूर्वमेव श्राद्धप्रसङ्गादुदाहृतानीति
नात्र प्रपञ्च्यन्ते ॥ २७ ॥

१. B. and D. read यासान्ने for सा चाग्ने and क्रमात् for स्मृता. २. L.
reads -खञ्जेषु for -षण्डेषु. ३. L. reads परिविन्दतः for परिवेदने.

कुब्जत्वादिदोषरहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनु-
जानाति—

पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा ।

दारा-अग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ २८ ॥

इति । पितृव्यपुत्र-सापत्नौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतो
दत्त-क्रीतादिः । एतेषु ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाधान-
योर्नास्ति प्रत्यत्रायः ॥ २८ ॥

कुब्जत्वादिदोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह—

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कुस्य वचनं यथा ॥ २९ ॥

इति । कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठो ज्येष्ठान्
पूर्वमाधानं कुर्यात् । ज्येष्ठभ्रात्रेव पित्रा ऽभ्यनुज्ञातस्य पुत्रस्य
पर्याधानप्राप्तौ चतुर्विंशतिमते तन्निषिद्ध्यते—

‘ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।

अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत्’ ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ? ।

अग्निहोत्राधिकारो ऽस्ति शङ्कुस्य वचनं यथा’ ॥

इति । उशाना अपि—

‘पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।

तपो-अग्निहोत्र-मन्त्रेषु न दोषः परिवेदने’ ॥

इति तत् पित्रादीनां वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे सति
द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

परिवेदन-पर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्यापि प्रसङ्गात्
क्वचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ३० ॥

इति । नष्टो देशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः । अयं च
पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्यपुराणम्—

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । अत्र ऊढाशब्देन विधिवदूढा ग्राह्या । अन्यत्रैव
पुनरुद्वाहस्यात्राप्यङ्गीकृतत्वात् ॥ ३० ॥

पुनरुद्वाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठाने श्रेयो गतिशयं
दर्शयति—

मृते भर्तारि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ ३१ ॥

इति । मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम् । चतुर्थपादेन
स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्विता । सा च मनुना
दर्शिता—

१. This Śloka occurs in several Smritis and Purāṇas with slight differences. २. M. reads न विद्यते for विधीयते, But this reading is quite contrary to the author's explanation. ३. Except A. all omitte following:—

अत्र ऊढाशब्देन विधिवदूढा ग्राह्या ।

अन्यत्रैव पुनरुद्वाहस्यात्राप्यङ्गीकृतत्वात् ।

‘अनेकानि सह स्त्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि त्रिप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥

(म. स्तु. ५. १५९)

इति ॥ ३१ ॥

उक्तब्रह्मचर्यादिभ्यधिकफलमनुगमने दर्शयति—

तिस्रः कोट्योऽधोकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।

तावत्कालं वसेत् स्वर्गं भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ ३२ ॥

इति । तावत्कालं तावत्सहस्रसंवत्सरम् । तथा च हारीतः—

‘मृते भर्तारि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ॥

तिस्रः कोट्योऽधोकोटी च यानि रोमानि मानुषे ।

तावन्त्यक्तं सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या महीयते ।

कुलव्रतं पुत्रानात्येषा भर्तारं याऽनुगच्छति ॥

इति । शङ्खा-ध्वजिद्वारसौ—

‘मृते भर्तारि या नारी समारोहिद्विहताशनम् ।

सा श्रुन्धत्वा तस्माच्चाग स्वर्गलोके महीयते ॥

१. The text reads कुमार- for कौमार-. २. B, D, and M. read तिस्रः कोट्यधोकोटी च. ३. B. and D. omit this and the following four lines—

तावत्कालं वसेत् स्वर्गं भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ ३२ ॥

इति । तावत्कालं तावत्सहस्रसंवत्सरम् । तथा च हारीतः—

‘मृते भर्तारि या नारी धर्मशीला दृढव्रता ।

अनुगच्छति भर्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ॥

तिस्रः कोट्योऽधोकोटी च यानि रोमानि मानुषे ।

४. B. and D. read अश्व- for अश्व-. ५. I. reads शङ्खा-ध्वजिद्वारसौ for शङ्खा-ध्वजिद्वारसौ, but the quotations that have been hitherto given as from Sankhalikhitau are in a prose and the present one is a Sloka. However, we are unable to attribute it to either.

इति । ननु—इदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविहङ्गम् ।

‘तस्मादु ह न पुरायुषः स्वर्गकामी प्रेयात्’ ।

इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात् ।

‘असूर्या नाम ते लोका अन्धेन समसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो*जनाः’ ॥

(ई. उ. ३)

इति श्रुत्यन्तराच्च । मैवम् । अनुगमनस्मृतोर्निरवकाशत्वेन प्रावल्यात् । आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामयोषितोऽन्यत्र सावकाशा । ननु—स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्त्या अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं स्मृत्यैव निषिद्धम् । तथा च पैठीनसिः—

‘मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

इति । स्मृत्यन्तरं च—

‘उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोककरी चिरात् ॥

* आत्मानं हन्तीत्यात्महनः ।

‘येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्तारं स्वयम्प्रभम् ।

कर्ता भोक्तेति मन्यन्ते त एवात्महनो जनाः’ ॥

इत्युक्तेरात्मज्ञानाभाव एव आत्महत्याशब्दवाच्यः । अनुगमनेन शरीरत्यागो नात्र आत्महत्याशब्दवाच्यो भवति ।

१. Except I. and the text all read प्रेत्याभिगच्छन्ति. २. Except A. and I. all read श्रुत्यैव for स्मृत्यैव. H. also reads the same and inserts तत् after श्रुत्यैव. ३. I. omits इति स्मृत्यन्तरं च and A. by the insertion of ननु: after इति shows that the next four lines are from Man. However, they are not found in Manusmriti.

अनुवर्त्तेत जीवन्तं नानुयायान्मृतं पतिम् ।
जीव्ये भर्तुर्हितं कुर्यात् मरणादात्मधातिनी' ॥

इति । अङ्गिरा अपि—

‘या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
सा स्वर्गमात्मधातेन नात्मानं न पतिं नयेत्’ ॥

इति । व्याघ्रपादो अपि—

‘न ध्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोकमोहिता ।
प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मधातिनी’ ॥

इति । प्रव्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः । नायं दोषः । अस्य
निषेधस्य पृथक्चितिविषयत्वात् । अत एवोशनाः—

‘पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।
अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः’ ॥

इति । एकचित्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दर्शितम्—
‘प्रेतस्योत्तरतः* पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्’ ।

इति ॥ ३२ ॥

* प्रेतस्योत्तरतः सुप्ता पत्नी यदि कातरा भवेत् तर्हि तां देवः
शिष्यो वान्यः—

‘उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोक-
मितासुमेतमुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्त्वमेत-
त्पत्युर्जनित्वमभिसम्बभूव’ ॥

इति मन्त्रेणोत्थापयेत् इति विशेषोऽज्ञानुसन्धेयः’ ।

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गे वसति किन्तु स्वभ-
र्त्तारं नरकादुद्धरतीत्याह—

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ।

एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥३३॥

इति श्रीपराशरसंहितायां प्रायश्चित्त-
काण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यद्यपि पापीयान् पतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गाया-
भिमुखो भवेत् तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलसुकृतेन तस्य
पापफलभोगं प्रतिबद्ध्य पतिमपि स्वेन सह गतिं नयति । अ-
त एव व्यासः—

‘यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद् गृह्णात्यशङ्कितः ॥

तद्वद्भर्त्तारमादाय दिवं याति च सा बलात् ।

सा भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमाना ऽप्सरोगणैः ॥

क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः ।

पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ६०—६४)

इति । इदं चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तीत्या द-

मृत्योरुभयोः श्रेयोहेतुः पापीयस्याऽनुष्ठितं चेत् पापक्षयहेतु-
र्भवति । तथा च महाभारतम्—

‘अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्राऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥

आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्राऽनुमरणं गता’ ॥

इति । ऐतच्चानुमरणं न सर्वासामपि स्त्रीणां सम्भवति

‘साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाम्रौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन’ ॥

इत्यङ्गिरसा सामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य
बोधनात् । अयं चाधिकारो रजआदिभिः प्रतिबद्ध्यते । तथा
च बृहस्पतिः—

‘बालसंवर्धन* त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।

रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी’ ॥

* यथा बालापत्याद्या नानुगन्तुमर्हन्ति तथा वीरसूरपि नान्वियात्
अत एव—

‘तस्यात्मनोऽर्धं पत्यास्ते नान्वगात् वीरसूः कृपी’ ।

इत्याद्युक्तं श्रीमद्भागवतादिषु । (श्री. भा. १. ७. ४५)

१. E. G. and H. read अवगत्य for अवमत्य. २. All, except A. and I.
omit from this line to अदृष्टकृतवः कृत्वदर्शनेन सम्भावितगर्भसन्देहाः (P.
59. L. 7. both inclusive.)

इति । अत्र बालसंवर्धनं त्यक्त्वेति वदन् संवर्धयितृजना-
न्तरविलम्बे बालापत्याया अप्यधिकारो ऽस्तीति दर्शयन् र-
क्षेद्र्भं च गर्भिणीति रक्षां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया
अप्यधिकारं वारयति । तथा च नारदीये—

‘बालापत्याश्च गर्भिण्य अदृष्टकृतवस्तथा ।

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे’ ॥

इति । अदृष्टकृतवः कृतवदर्शनेन सम्भावितगर्भ-
सन्देहाः ॥ ३३ ॥

श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णेषु यन्मतं

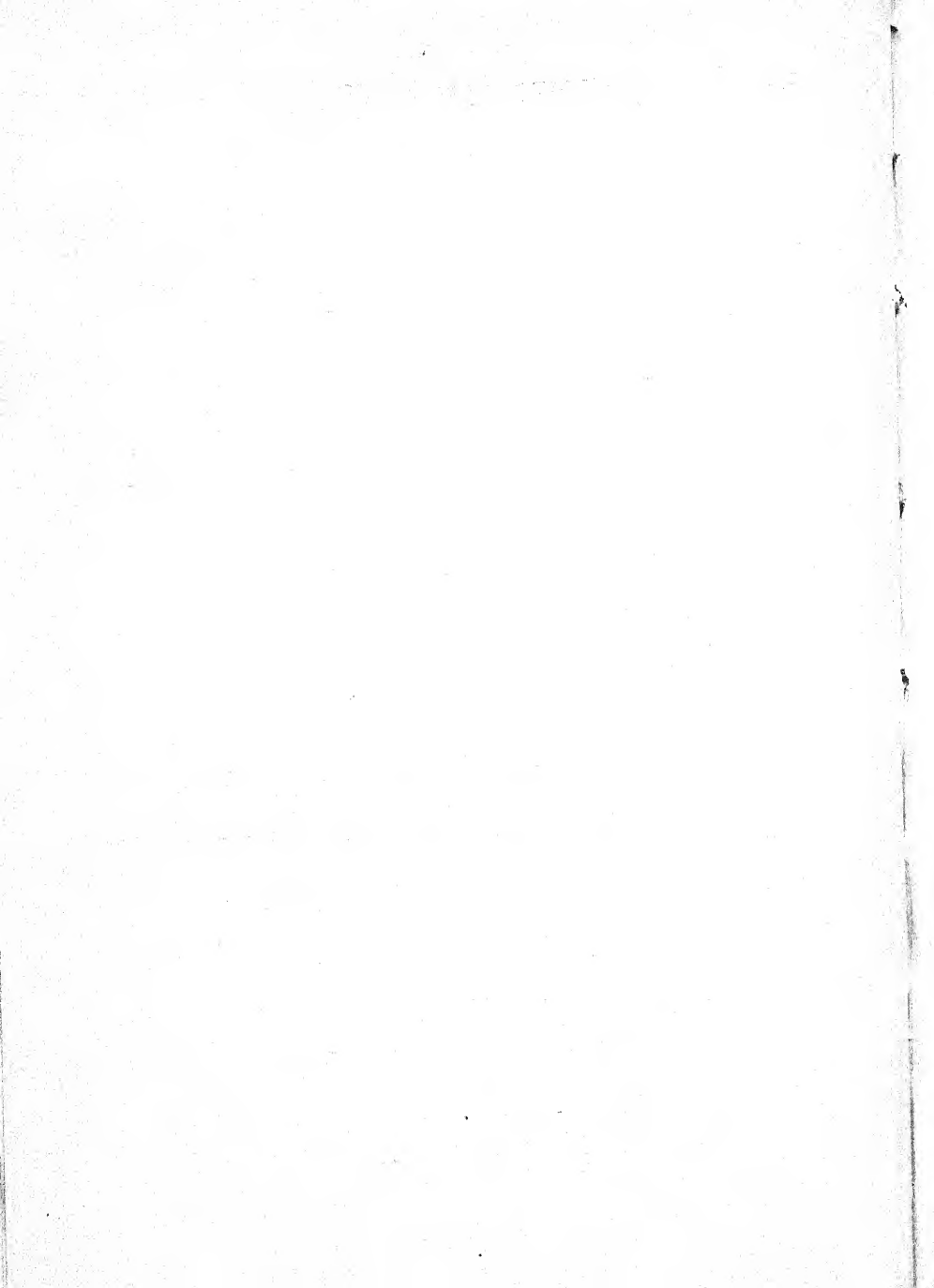
नैयविषययोर्भेदस्तल्लक्षणं परिवेदनम् ।

प्रथयति परं तुर्याध्याये पराशरभाषिते

विवृतिमकरोत् शक्त्या निर्णय स माधवः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१. I. reads प्रकीर्णकेषु for प्रकीर्णेषु. २. Except A. all others read
तत्रयविशेषयोः. ३. H. reads व्यक्त्या for शक्त्या. ४. All, except A. and
H. omit स.

पराशरसंहिता

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

येत् समाश्रित्य वाल्मीकिप्रमुखाः शं परं गताः ।

तदाश्रयेऽङ्घ्रिकमलं रामचन्द्रस्य निर्मलम् ॥ १ ॥

इत्थं चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितम् । तत्र यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकम् । उपपातकेषु पठितत्वात् । यद्यपि च पुत्रभेदादिकथनं न प्रायश्चित्तरूपं तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यात् अध्यायार्थत्वमविरुद्धम् । तत्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्थम् । अतः पञ्चमाध्याये तद्विवक्षुः आदौ प्रायश्चित्तप्रकरणविच्छेदशङ्कामपनुदन् परिशिष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावन्नवभिः श्लोकैराह—

वृकै-श्वान-सृगालाद्यैर्दष्टो यस्तु द्विजोत्तमः ।

स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ १ ॥

गवां शृङ्गोर्दकैः स्नानं महानद्योस्तु सङ्गमे ।

समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥ २ ॥

वेद-विद्या-व्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।

१. This Śloka appears only in A. and I. २. C. and F. omit इत्थं. ३. B. and D. read निरूपितत्वात् for पठितत्वात्. ४. I. omits च. ५. B. and D. substitute विवक्ष्य च for विवक्षुः. ६. M. reads श्व-वृकाभ्यां सृगालाद्यैः. ७. B. and D. read जपेत्तु and M. जपेत्त for जपेत् स. ८. B. and D. read शृङ्गोर्दकस्नान-महानद्योः, C. E. F. G. and H. शृङ्गोर्दकस्नानं महानद्योः, J. शृङ्गोर्दके स्नानं महानद्याः, M. शृङ्गोर्दके स्नातो महानद्याः and K. and L. शृङ्गोर्दकस्नानात् महानद्योः. ९. M. reads तु ब्राह्मणः for द्विजो यदि.

स हिरण्योदकैः स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति॥३॥
 सैव्रतस्तु शुना दष्टो यस्त्विन्नान्मुपावसेत् ।
 घृतं कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥ ४ ॥
 अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद् द्विजः ।
 प्रणिपत्य भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरीक्षितः ॥ ५ ॥
 शुना घातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
 अद्रिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥ ६ ॥
 शुना तु ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।
 उदितं ग्रहर्नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यःशुचिर्भवेत् ॥ ७ ॥
 कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
 यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ॥ ८ ॥
 असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
 वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥ ९ ॥

१. K. L. and M. read this Śloka after the 5th. २. M. reads उपो-
 बितः for उपावसेत्. ३. M. reads चानुनिरीक्षितः for चक्षुर्निरीक्षितः.
 ४. M. reads प्रक्षालनाच्छुद्धिः for प्रक्षालनं प्रोक्तम्. ५. K. and L. read
 चावधूलनम् for चोपचूलनम्. ६. K. and L. read ब्राह्मणी तु शुना दष्टा.
 ७. B. and D. read ब्राह्मणः स्पृष्टः for ब्राह्मणी दष्टा. ८. M. reads
 सोमनक्षत्रं for ग्रहर्नक्षत्रं. ९. This and the following three lines are
 not found in B. and D.—

कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
 यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ॥ ८ ॥
 असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
 वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥ ९ ॥

१०. M. reads दृष्टस्तु ब्राह्मणः for दष्टो द्विजोत्तमः. ११. M. reads स्नानादि-
 शुद्ध्यति for स्नात्वा शुचिर्भवेत्.

इति । वृक-शुनोरारण्यक-ग्राम्यत्वाद्भेदः । सृगालो जम्बुकः ।
आदिशब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दष्टः प्रत्यवायपरिहाराय
स्नात्वा गायत्रीं जपेत् । न च—अत्र विधि-प्रतिषेधातिक्रमर-
हितस्य कथं प्रत्यवायः ? इति शङ्कनीयम् । श्व-वराहादीनां
दूरतः परिहर्त्तव्यत्वेन तत्समीपगमन-क्रीडादेरतिक्रमरूपत्वेन
प्रत्यवायहेतुत्वात् । ‘वेदमातरम्’—इत्यनेन मन्त्रान्तरेभ्यो
अधिकं पवित्रत्वं दर्शयति । वेदमातृत्वं च—

‘गायत्री च्छन्दसां माता’ ।

इति स्मृतेरध्यवसीयते । यद्वा वेदा मातरो यस्याः सा
वेदमाता । यद्यपि मन्त्रान्तराण्यपि वेदजन्यानि तथापि
वेदत्रयजन्यत्वमस्या विशेषः । अत एव मनुः—

‘त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्रूदुहत् ।

तदित्यृचो ऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः’ ॥

(म. स्मृ. २. ७७)

इति । अत्र गायत्रीजपे सङ्ख्याविशेष उशनसा दर्शितः—

‘दंष्ट्रादिदष्टो * गायत्र्यष्टशतं प्राणायामशतं वा’ ।

इति (॥ १ ॥)—

एतच्चासमर्थविषयम् । समर्थस्तु गोशृङ्गोदकस्नानादिक-
माचरेत् इति । तत्र गोशृङ्गोदकस्नानन्नाम गोशृङ्गपूरितेनो-
दकेन गायत्र्या शतवाराभिमन्त्रितेन सेचनम् ।

* ‘गायत्रीत्युपलक्षणं त्रिष्टुप्-जगत्योः’—इति केचित् ।

‘त्रैष्टुभं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्री म्’ ।

इति श्रुत्या वर्णभेदेन त्रिष्टुप्-जगत्योरपि विधानात् ।

‘गोशृङ्गेन शतं स्नानं गायत्र्या’ ।

इति हारीतस्मरणात् । गोशृङ्गोदकस्नान-नदीसङ्गमस्नान-समुद्रदर्शनानामधम-मध्यमोत्तमाङ्गभेदेन वा दंशतारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या (॥ २ ॥)—

वेदाध्ययनं वा प्राजापत्य-सौम्या-ऽऽग्नेय-वैश्वदेवादिब्रतानि वा समाप्य स्नातो ‘वेद-विद्या-व्रतस्नातः’ । स यदि शुना दष्टः तदा हिरण्यमुदके निधाय तेनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । तत्रापि ब्राह्मणश्चेत् गायत्रीं शतकृत्वो जपेत् । तदाह बौधायनः—

‘वेद-विद्या-व्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।

शतपर्यायमावर्त्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात्’ ॥

इति (॥ ३ ॥)—

चान्द्रायणादिब्रतेन सहितः ‘सब्रतः’ । स यदि शुना दष्टः तदा त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थे ऋनि घृतं प्राश्य कुशोदकं च पीत्वा पश्चाद्ब्रतशेषं समापयेत् । कुशोदकस्थाने यावकं वा पिबेत् । तदाह बौधायनः—

‘सब्रतस्तु शुना दष्टः त्रिरात्रमुपवासयेत् ।

संघृतं यावकं पीत्वा ब्रतशेषं समापयेत्’ ॥

इति (॥ ४ ॥)—

१. H. omits—

* * * * तु ब्राह्मणः ।

शतपर्यायमावर्त्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात्’ ॥

इति । चान्द्रायणादिब्रतेन सहितः सब्रतः । स यदि शुना दष्टः. २. G. omits this line—

‘संघृतं यावकं पीत्वा ब्रतशेषं समापयेत्’ ॥ .

सत्रता-ऽत्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्निरीक्षितौ यथो-
क्तप्रायश्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः (॥ ५ ॥)-

यस्तु शुना न दष्टः किन्तु नासिकया घ्रातः जिह्वया
वाऽवलीढः नखैर्वा लिखितः एतत् त्रये अपि तं प्रदेशं प्रक्षाल्य
वह्निना सन्ताप्य शुद्धा भवेयुः (॥ ६ ॥)-

यदा ब्राह्मणी आदिभिर्दष्टा भवति तदा सा रात्रावुदितान्
ग्रहान् सोमाङ्गारकादीन् नक्षत्राणि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य
शुद्धा भवति (॥ ७ ॥)-

कृष्णपक्षे मेघच्छन्ने सोमदर्शनासम्भवे शास्त्रदृष्ट्या तदव-
स्थानयोग्यां दिशं वा चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतच्चावलोकनं
पञ्चगव्यप्राशनस्योपलक्षणम् । अत एवाङ्गिराः-

‘ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥

यां दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ।

सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ’ ॥

इति । या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शनाभावे
तद्दिगवलोकनवत् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदाह
बौधायनः-

‘ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टा शुचिर्भवेत् ’ ॥

इति (॥ ८ ॥)

यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणि-

१. B. E. D. and H. read स्युः for भवेयुः. २. B. D. G. and H. omit
कृष्णपक्षे मेघच्छन्ने.

पात-निरीक्षणयोः स्थाने वृषप्रदक्षिण-निरीक्षणे । ननु-स्मृत्य-
न्तरेऽवन्यथा प्रायश्चित्तानि दृश्यन्ते । तत्र मनुः—

‘श्व-सृगाल-खरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।

नरा-ऽश्वोष्ट्र-वराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ११. १९९)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पुंश्वली-वानर-खरैर्दष्टः श्वोष्ट्राहि^३-वायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य^{*} विशुद्ध्यति’ ॥

(या. स्मृ. ३. २७७)

इति । हारीतोऽपि—

‘श्वानो वा क्रोष्टु^१को वापि नारी वा यदि वा नरः ।

आखुर्नकुल-मार्जारौ वायस-ग्रामसूकराः ॥

एतैर्दष्टे द्विजस्याङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?।

स्नानं कुर्यात् सचैलं तु विप्राणामनुशासनात् ॥

प्रोक्षणीभिस्तृभिर्ऋग्भिः कारयेन्मार्जनं द्विजः ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात् दद्यात् गोभ्यस्तृणं नरः ॥

सह द्विजैश्च भुक्तेन शुद्ध्यते नात्र संशयः’ ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

* इदं च घृतप्राशनं भोजनप्रत्याग्राय इति बोद्धव्यम् । प्रायश्चित्तस्य
तपोरूपत्वेन शरीरसन्तापनार्थत्वात् ।

१. I. reads -प्रदक्षिणं द्रष्टव्यम् for -प्रदक्षिण-निरीक्षणे. २. The text reads
चोष्ट्राहि- for श्वोष्ट्राहि-. ३. I. reads प्राणायामत्रयं for प्राणायामं जले. ४. I.
reads क्रौञ्चको for क्रोष्टुको. ५. G. H. and I. substitute -ग्राम्य- for-ग्राम.-
६. C. E. F. G. H. and J. read तिसृभी ऋग्भिः and I. त्रिपूताङ्गिः for
त्रिभिर्ऋग्भिः.

‘ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम्* ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ ॥

(व. स्मृ. २३. ३१)

इति । अत्र शङ्खः—

‘सृगाल-वृक-गो-विप्रैः शुना दष्टस्तथैव च ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात् पुंश्चलीदशनक्षतः’ ॥

इति । हारीतो अपि—

‘शुना दष्टस्त्यहं यावकाहारः समुद्रगां नदीं गत्वा

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवति’ ।

(हा. स्मृ. २३. ११)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्यहं सायं पयः पिबेत् ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रं वा ऽप्येकाहं वा ऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु† चतुर्गुणम् ॥

* इदं च वचनं उत्तमाङ्गदंशविषयमित्याचार्याः ।

† इदं च सम्यग्दष्टविषयम् । यद्यप्यत्र क्षत्रिय-वैश्ययोर्नोक्तं तथापि तत् पादपादोनं कल्पनीयम् । शूद्रस्य तु—

‘शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिदानेन वा पुनः ।

गां वा दद्याद्दूर्घं चैकं ब्राह्मणाय विशुद्ध्यै’ ॥

इति बृहदङ्गिरसोक्तं द्रष्टव्यम् ।

१. The text reads ततः शुचिः for विशुद्ध्यति. २. I. omits अत्र. ३. H. and I. read यावकाहारः for यावकाहारः and J. omits the latter, and नदीं, and substitutes समुद्रगामिनीं for समुद्रगां. ४. I. omits गत्वा and renders this Sūtra in a versified form. ५. B. and D. read विशुद्ध्यति. ६. A. substitutes आपस्तम्बोऽपि for अङ्गिरा अपि. ७. B. and D. omit this and also the next line—

गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाऽप्येकाहं वा ऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

८. I. substitutes च for तु.

अत्रती सत्रती वार्षपि शुना दष्टस्तथा द्विजः ।
दृष्ट्वाग्निं हूयमानं तु सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘शुना दृष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् द्विजश्च । ब्राह्मणस्तु
शुना दष्टो गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वो-
ल्मुकेन दहेच्चतुर्भिः कलशैः स्नातः शुद्ध्यति ।
नदीसङ्गमे वा । बालस्यातुरस्य वा तत्र पिता
मनसा ध्यायन् सर्वकार्याणि कुर्वीत । पितुरभावे
सत्याचार्यः’ ।

इति । पुलस्त्योऽपि—

‘रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुक-रासभैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
ऊर्ध्वं तु द्विगुण* नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टे† ऽन्यत्राप्नुतिर्भवेत् ॥

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

* पञ्चरात्रं निराहारः पञ्चगव्यप्राशनं चेति साधारणं प्रायश्चित्तम् ।
एतदेव नाभेरूर्ध्वं प्रदेशविशेषेषु द्विगुण-त्रिगुणादिकं योज्यम् । उक्तप्रदे-
शातिरिक्ते स्थले दंशे सति स्नानपूर्वकं पूर्वोक्तं साधारणं प्रायश्चित्तमिति
व्यवस्था ।

१. I. reads कलशैः स्नापनं कृत्वा ततः शुद्ध्यति for कलशैः स्नातः शुद्ध्यति.
२. I. reads बाऽऽलस्यातुरस्य for वा । बालस्यातुरस्य. ३. II. and I. read
द्विगुणं for त्रिगुणं. ४. All, others except A. read देशे for दष्टे and I.
reads तदन्यत्राशुचिर्भवेत् for देशेऽन्यत्राप्नुतिर्भवेत्.

‘ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शुना च आपदैरपि ।

दष्टा^१ सचैलमाप्नुत्य शुद्ध्यतीति न संशयः’ ॥

इति । एतेषु वचनेषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तबाहुल्यं तत्र तत्रोक्तमाङ्गविषयत्वं दंशेत्तारतम्यविषयत्वं चोहनीयम् । ब्रह्म-
चारि-गृहस्था-श्रमिहोत्रिषु उत्तरोत्तरं तपोबाहुल्यात् प्रायश्चित्त-
हासः ॥ १-२-३-४-५-६-७-८-९ ॥

अथ दुर्मृतस्याहिताग्निर्दहने प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हृतो यदि ।

आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ॥१०॥

दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।

स्पृष्ट्वा वोढ्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्वथा ॥११॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुशासनात् ।

इति । ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातश्चण्डाल इत्यभिधीयते ।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वकर्मबहिष्कृतः’ ॥

(या. स्मृ. १. ९३)

१. I. reads दृष्ट्वा for दष्टा. २. I. does not repeat यत्र. ३. B. and D. read देशे वृत्तिविषयत्वं चोद्भवनीयम् for दंशेत्तारतम्यविषयत्वं चोहनीयम्. ४. I. K. and L. read विप्रो हृतो for विप्रैर्हृतो. ५. K. and L. substitute हृतो for मृतो. ६. I. reads तु for तं, and B. C. D. F. G. and H. read दहेत्तं for दहेत्तं. ७. B. and D. read अस्पृष्ट्वा चात्र for स्पृष्ट्वा वोढ्वा च. The text reads चोह्य for वोढ्वा. ८. I. reads ब्राह्मण्या for ब्राह्मण्यां. ९. B. D. and I. read शूद्रजातस्तु for शूद्राज्जातस्तु. १०. The text substitutes -धर्म- for -कर्म-.

इति । क्षत्तुरुग्रायां जातः श्वपाकः । तथाच मनुः—

‘क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते’ ।

(म. स्मृ. १०. १९)

इति । हतो दण्ड-शस्त्रादिना प्रहृतः । मृतः प्राणैर्वियुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं पीत्वा मृतः । तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सपिण्डेषु प्रत्यासन्नो विप्रो मन्त्रवर्जितं दहेत् । तत्र स्पर्शनं दहनं वहनं वा यः करोति स विप्रैरनुज्ञातः स्पर्शनादिदोषपरिहाराय प्राजापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । लोकाग्नावित्यनेन गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्यप्यतीतस्य चतुर्थाध्यायस्यादौ दुर्मृतवहनादिप्रायश्चित्तमुक्तं तथापि तस्य सामान्यरूपत्वादनाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । आहिताग्निविषयस्य तु इहैवोपवर्णनमुचितम् । वक्ष्यमाणतत्संस्कारम्प्रति उपोद्घातरूपत्वात् ॥ ९०—११ ॥

प्राजापत्यचरणानन्तरं शास्त्रीयसंस्कारः कर्त्तव्य इत्याह—
दग्धाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद् द्विजः ॥ १२ ॥

पुनर्दहेत् स्वाग्निना तु स्वतन्त्रेण पृथक् पृथक् ।

इति । उक्तरीत्या लौकिकाम्नौ यानि दग्धान्यस्थीनि

१. B. C. D. E. F. G. and H. read उग्रात्तु जातः क्षत्रायां and J. उग्राज्जातः क्षत्रियायां. २. I. reads कीर्तितः for कीर्त्यते. ३. I. omits प्रहृतः । मृतः. ४. All, except A. and I. read उपपत्तिः for उपपत्तेः. ५. I. K. L. and M. read दग्धा for दग्धा-. ६. K. and L. read this line as follows :—

स्वेनाग्निना स्वतन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत् ।

M. reads—

पुनर्दहेत् स्वकाम्नौ तन्मन्त्रेण च पृथक् पृथक् ।

while B. D. and I. read स्वातन्त्र्येण for स्वतन्त्रेण.

तानि पुनः संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः क-
ल्पोक्तप्रकारेण दहेत् । एतच्च हारीतेन दर्शितम्—

‘ब्राह्मणाद्वधसम्प्राप्तौ चण्डालस्य करे ऽथ वा ।

आत्मना शस्त्रघाते वा शूद्रवत् दाहयेत् द्विजम् ॥

प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् सपिण्डेष्वेव सप्तमात् ।

तद्गस्मास्थि गृहीत्वैव विप्राणामनुशासनात् ॥

क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् तदस्थि प्रेतवद्दहेत् ।

पुनर्दहनमन्त्रैश्च यथाविधि समाचरेत् ॥

एवमेव विधि कुर्यात् मरणे गर्हितस्य च ।

इति ॥ १२ ॥

इदानीं प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारं—‘आहिताग्निर्द्विजः’ इत्या-
रभ्य—‘तथा कार्यं विचक्षणैः’—इत्यन्तेन ग्रन्थजातेन दर्शयति—

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवसेन् कालचोदितः ॥ १३ ॥

देहनामनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वसते गृहे ।

प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिर्पुङ्गवाः ॥ १४ ॥

कृष्णाजिनं समास्तीर्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ।

षट्शतानि शतं चैव पलाशानां च वृन्ततः ॥ १५ ॥

चत्वारिंशत् शिरे दद्याच्छतं कण्ठे तु विन्यसेत् ।

१. J. reads मारणे for मरणे. २. C. F. and J. read प्रवसेत् for प्रवसन्.
३. M. reads वर्तते for वसते. ४. M. reads औताग्नि- for प्रेताग्नि-. ५. J.
substitutes मुनि- for ऋषि- and M. सत्तमाः for -पुङ्गवाः. ६. K. substitutes
तं for तु. ७. M. reads वृन्तकम् for वृन्ततः. ८. I. reads दश for शतं;
while M. reads षष्टि कण्ठे विनिर्दिशेत् for शतं कण्ठे तु विन्यसेत्.

बाहुभ्यां शतकं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु ॥ १६ ॥

शतं तु जघने दद्याद् द्विशतं तूदरे तथा ।

दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेढ्रे तु विन्यसेत् ॥ १७ ॥

एकविंशतिमूर्ध्भ्यां द्विशतं जानु-जङ्घयोः ।

पादाङ्गुलीषु षड् दद्याद् यज्ञपानं ततो न्यसेत् ॥ १८ ॥

शम्यां शिश्रे विनिःक्षिप्य अरणीं मुष्कयोरपि ।

जुहुं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् ॥ १९ ॥

कर्णे चोत्खलं दद्याद् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ।

उरसि क्षिप्य दृपदं तण्डुला-ऽऽव्य-तिलान् मुखे ॥ २० ॥

श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाव्यस्थालीं तु चक्षुषोः ।

कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् ॥ २१ ॥

१. H. J. K. and L. read दशकं for शतकं and M. reads च शतं for the same. २. M. reads—

शतं शिरसि सन्दद्यात् त्रिशच्चोदरे न्यसेत् ।

३. J. reads कन्धरे for तूदरे. ४. J. reads मेहे for मेढ्रे. ५. M. reads जानु-जङ्घे च विंशतिम् for द्विशतं जानु-जङ्घयोः. ६. B. C. D. E. F. G. H. K. and L. read पादाङ्गुलेषु for पादाङ्गुलीषु; while M. reads the whole line as follows :—

पादाङ्गुल्योः शतार्धं च पात्राणि च तथा न्यसेत् ।

७. M. reads वृषणे तथा for मुष्कयोरपि. ८. M. reads—

जुहुं दक्षिणहस्तेन वामहस्ते तथोपसत् ।

९ M. reads ततः for न्यसेत्. १०. All, except A. and M. read पृष्ठे तु for कर्णे च. ११. M. reads क्षिपेत् for न्यसेत्.

अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निःक्षिपेत् ।

‘असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहे’त्येकाहुतिं सकृत् ॥२२॥

दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्यन्यो वाऽपि च बान्धवः ।

यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षणैः ॥२३॥

इति । यदा प्रोषित आहिताग्निर्देशान्तरे त्रियते अग्निश्च स्वगृहे वसति तदानीमास्तीर्णे कृष्णाजिने पलाशवृन्तैः देहाकृतिं कुशबद्धां निर्माय तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निःक्षिप्य ‘असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा’ इत्येकांमाज्याहुतिं जुहुयात् । यत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तत्राज्यमेव होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण कृत्स्नं संस्कारं समापयेत् । ननु-अन्यथा पलाशवृन्तानां सङ्ख्या स्मृत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः—

‘देशान्तरगते विप्रे विपत्रे कालपर्ययात् ।

शरीरनाशे कल्पः स्यादाहिताग्नेर्विशेषतः ॥

कृष्णाजिनं समास्तीर्य पुरुषाकृतिमेव च ।

त्रीणि षष्टिशतं वृन्तान् पालाशांस्तु समाहितः ॥

अशीत्यर्थं शिरे दद्याद् ग्रीवायां दश एव च ।

बाहुभ्यां तु शतं दद्यात् अङ्गुल्योर्दश एव च ॥

उरसि त्रिंशतं दद्यात् जठरे विंशतिस्तथा ।

१. B. and D. substitute विन्यसेत् for निःक्षिपेत् and M. reads गात्रे शेषं प्रविन्यसेत् for अशेषं तत्र निःक्षिपेत्. २. A. reads स्वाहेति च घृताहुतिः for स्वाहेत्येकाहुतिं सकृत्, M. and I. read न्यसेत् for सकृत्. ३. M. reads ह्यन्ये वापि स्वर्धनिनः for अन्यो वाऽपि च बान्धवः. ४. I. prefixes प्रत्रियते. ५. G. and H. omit एकांम्. ६. This sentence does not appear in all except A. and I. ७. I. reads षट्त्रिंशतं for षष्टिशतं.

अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेहे तु कल्पयेत् ॥
 ऊरुभ्यां तु शतं दद्यात् द्विशतं जानु-जङ्घयोः ।
 पादाङ्गुल्योर्दशैव स्यादेतत् प्रेतस्य कल्पनम् ॥

इति । बाढम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावाद्विकल्पो द्र-
 ष्टव्यः । स चैच्छिकः ॥ १३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-
 २०-२१-२२-२३ ॥

आहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विश-
 दयति-

इदृशं तु विधिं कुर्यात् ब्रह्मलोकगतिः स्मृता ।
 दहन्ति ये द्विजास्तं तु ते यान्ति परमां गतिम् ॥२४॥
 अन्यथा कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः
 भवन्त्यत्यायुषस्ते वै पतन्ति नरके ऽशुचौ ॥२५॥

इति श्रीपराशरसंहितायां प्रायश्चित्त-
 काण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति । तत्र संस्कार्यस्याहिताग्नेः ब्रह्मलोकप्राप्तिः । संस्कृ-
 र्यथोक्तकारिणः परमा गतिः । अयथोक्तकारिणः पण्डितम्म-
 न्यस्य नरकप्राप्तिः ॥ २४-२५ ॥

१. H. substitutes विशति for द्विशतं; while B. C. E. F. G. and J. read विशतं for the same. २. Except A. and I. all कल्पनात् for कल्पनम्. ३. Except A. and I. all omit स चैच्छिकः. ४. I. reads भुवा for स्मृता and M. reads ब्रह्मलोके गतिर्भुवम् for ब्रह्मलोकगतिः स्मृता. ५. M. reads किञ्चित् आत्मबुद्धिप्रबोधिताः for कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः. ६. M. reads भुवम् for ऽशुचौ. ७. All, except A. and I. omit यथोक्तकारिणः.

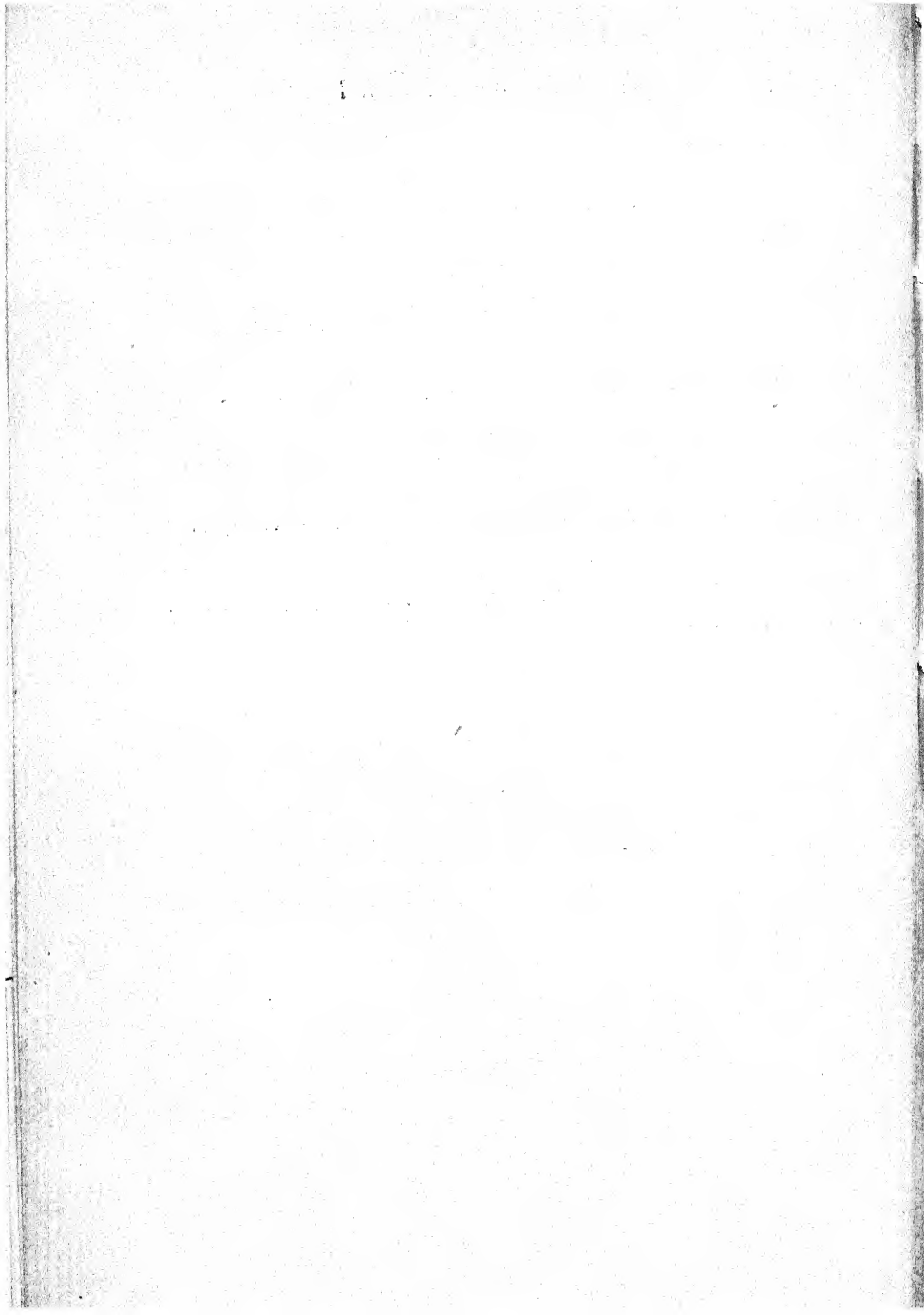
प्रकटयति विभक्तं यः प्रकीर्णावशेषं
समधिकपरिवर्हे संस्कृतिं चाहिताग्नेः ।

प्रकृतिगहनमेतं पञ्चमाध्यायमेवं

विशदमयमकार्षीत् व्याख्यया माधवार्यः ॥ १ ॥

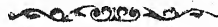
इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमे-
श्वरश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्य-
स्य कृतौ पराशरव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१. B. and E. read -परिहंसध्रुवं for -परिवर्हे, G. reads -परिवर्हत् and C.
F. and H. read -परिवर्हः.

पराशरसंहिता

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वरं सर्वलोकानां भक्तानां भद्रदायकम् ।

जानकीवल्लभं रामं मन्महे मौनिलोचनम् ॥१॥

प्रकीर्णकप्रकाशप्रायश्चित्तप्रसङ्गागताहिताग्निसंस्कारः पञ्च-
माध्याये निरूपितः । अथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्त-
मनुवर्त्तयिष्यमाणो मलिनीकरण-सङ्करीकरणोपपातकानां प्रा-
यश्चित्तानि प्राधान्येन विवक्षुः प्रथमं प्रतिजानीते-

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।

पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥२॥

इति । अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मलिनीकरणरू-
पासु प्राणिहत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि । हत्यास्त्विति बहुवचनं
मलिनीकरणाद्यवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां स्मृत्यन्तर-
पर्यालोचने सत्यापाततो विरोधबुद्धिरुदेति । न्यायदर्शनां तु न
तथेति सूचयितुं ऋष्यन्तरसम्मत्युपन्यासः । पराशरशब्देन
वृद्धपराशरो विवक्षितः । मन्वर्थे मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रे विस्तृ-
ताम् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातेष्वादौ मलिनीकरणविशेषस्य क्रौञ्चादिवधस्य
प्रायश्चित्तमाह-

१. This verse does not appear in all except A. and I.; while A. substitutes लोकानां for भक्तानां. २. B. and D. read -प्रकाशक- for -प्रकाश-, J. reads -प्रकाशक-; while I. omits -प्रकाश-. ३. B. and D. omit प्रथमं. ४. L. reads विस्तारम्. ५. A. reads सङ्करीकरणादि- for मलिनीकरणादि-. ६. All, except A. and I. omit विस्तृताम् and read मन्वर्थो मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रम् for मन्वर्थे मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रे.

क्रौञ्च-सारस-हंसांश्च चक्रवाकं च कुकुटम् ।

जालपादं च शरभमहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ २ ॥

इति । क्रौञ्चादयः पक्षिविशेषाः प्रसिद्धाः । जालपाद-शरभौ यद्यप्यप्रसिद्धौ तथापि पक्षिभिः समभिव्याहारात्तावपि पक्षिविशेषौ द्रष्टव्यौ । अत्र हत्वेत्यध्याहारः कर्तव्यः । अहोरात्रेण शुद्ध्यतीति अहोरात्रेणैकोपवासेनेत्यर्थः । तथा च संवर्तः—

‘चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं तित्तिरिं शुक्र-सारिके ।

इथेनं गृध्रमुलूकं च तथा पारावतानपि ॥

टिट्ठिभं जालपादं च महुं कुकुटमेव च ।

एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम्’ ॥

(सं. स्मृ. १४५-१४६)

इति । ननु—हंसादिवधे गोदानं मनुराह—

‘हत्वा हंसं बलाकं च वक्रं बर्हिणमेव च ।

वानरं इथेन-भासौ* च स्पर्शयेद्वाह्मणाय गाम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १३५)

* भासः शतपत्राख्यपक्षीति सर्वज्ञनारायणः । इदं च प्रायश्चित्तं प्रत्येकवधे द्रष्टव्यम् । द्वन्द्वानिर्देशात् ।

१. M. reads—

हंस-सारस-क्रौञ्चांश्च चक्रवाकं सकुकुटम् ।

जालपादांश्च * * * * ॥

२. K. and L. read हत्वा ऽहोरात्रतः शुचिः for अहोरात्रेण शुद्ध्यति. ३. G. omits अहोरात्रेण शुद्ध्यतीति, I. also omits this with the preceding one word, कर्तव्यः l. ४. The text reads सारिका-शुक्र-तित्तिरिम् for तित्तिरिं शुक्र-सारिके; while B. and D. substitute -किष्कु- for -शुक्र-. ५. The text reads—

इथेन-गृध्राबुलूकं च कपोतकमथापि वा ।

६. I. substitutes महुं for महुं and the text reads कोकिलं कुकुटं तथा for महुं कुकुटमेव च. ७. All, except the text read बलाकं for बलाकां; while the text substitutes चक्रं for वक्रं.

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘हंस-श्येन-कपि-क्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः* ।

भासं च हत्वा दद्याद्भामैक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥

(या. स्मृ. ३. २७२)

इति । नायं दोषः । गोदानस्थोपवासाशक्तधनिकविष-
यत्वात् ॥ २ ॥

बलाकादिषु पूर्वोक्तात् न्यूनं प्रायश्चित्तमाह—

बलाका-टिट्ठिभौ वापि शुक-पारावतावपि ।

अहि-नक्रविघाती च शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥ ३ ॥

इति । बलाका-टिट्ठिभौ शुक-पारावतौ च यौ तयोर्हन्ता न-
क्तभोजनात् शुद्ध्यति-इति योजनीयम् । यत्तु संवर्त्तनोक्तम्—

‘हंसं बकं बलाकां च आविर्धं बहिणं तथा ।

सारसं चाष-भासौ च हत्वा त्रीन् दिवसान् क्षपेत्’ ॥

(सं. स्मृ. १४४)

इति तत्सन्ततवधे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

* क्रव्यं अपक्वं मांसं तदस्तीति क्रव्यात् व्याघ्र-सृगालादिभृगविविशेषः ।
कपिसाहचर्यात् । तथा श्येनसमभिव्याहारात् हंसः पक्षिविशेषः ।
जलचराः स्थलचराश्च बकादयः शिखण्डिनः पक्षिणः । विज्ञानेश्वरस्तु—
‘जलशब्देन जलचरा बकादयः गृह्यन्ते । स्थलशब्देन स्थलचरा बका-
दयः । शिखण्डी मयूर’—इति व्याख्यातवान् ।

१. Except A. and the text all read अक्रव्याहांस्तु; while B. D. and G. read वत्सिकम् for वत्सिकाम्. २. I. reads अन्यं for न्यूनं. ३. Except A. all omit बलाका-टिट्ठिभौ and च. ४. I. reads आविर्धं for आविधं. ५. All, except A. G. and J. read चाष-भासं for चाष-भासौ.

वृकादिषु न पूर्ववद्भोजनत्यागः । किन्तु प्राणसंयमः कर्त्तव्य इत्याह—

वृक-काक-कपोतानां शारि-तित्तिरिघातकः ।

अन्तर्जल उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्धयति ॥ ४ ॥

इति । नात्र वृको ऽरण्यश्वा । मृगसमभिव्याहाराभावात् । पक्षिसमभिव्याहारात् पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः । वृक-काक-कपोतानां हन्तेत्यध्याहारः । सन्ध्ये इति—

‘अत्यन्तसंयोगे द्वितीया’ ।

ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणे ऽप्यावृत्तिर्लभ्यते । यावद्भिः प्राणायामैर्नैरन्तर्येण सन्ध्याद्वयं समाप्यते तावतः प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुना तित्तिर्यादिवधे तिलद्रोणादिदानमुक्तम्—

‘घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ।

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १३४)

इति । याज्ञवल्क्येनापि शुकादिवधे द्विहायनवत्सादिदानमुक्तम्—

‘गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः ।

१. I. reads प्राणायामः for प्राणसंयमः. २. M. reads भास- for वृक-, but we follow here the majority. ३. H. substitutes व्यावृत्तिः for ऽप्यावृत्तिः. ४. All, except I. omit प्राणायामान्; while G. substitutes तावता for तावतः. ५. All, except A. I. and the text read वराहं for वराहे. तित्तिरिम् for तित्तिरौ and शुके for शुके.

* खरा-ऽज-मेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायणः' ॥

(या. स्मृ. ३. २७१)

इति तत् सर्वं पूर्ववत् धनिकविषयत्वेन वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

गृध्रादिवधे सार्धदिनद्वयं व्रतचर्यामाह—

गृध्र-श्येन-शशादानामुलूकस्य च घातकः ।

अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं मारुताशनः ॥ ५ ॥

इति । श्येनः कपोतादीन् पक्षिणो निहन्ति । न तु शशमत्ति ।
अतः श्येन-शशादौ भिन्नजातीयौ । अपक्वाशी वह्निपाकरहित-
कन्द-मूल-फलादिकमेकस्मिन्दिनेऽश्रीयत् । ततः सार्धं दिनं
मारुताशनः उपवसेदित्यर्थः । यत्तु काश्यप आह—

‘वैक-बलाक-हंस-सारस-कारण्डव-चक्रवाक-

कुक्कुट-गृध्र-श्येन-खञ्जरीट-टिट्ठिभोलूक-शुक-

* खराज-मेषेषु एको वृषो देयः । क्रौञ्चे पक्षिणि त्रिहायणो वत्सो देय
इति योजना । मनुना तत्र विशेष उक्तः—

‘वासो दद्याद्वयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।

अज-मेषावनङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम्’ ॥

इति । एकहायनं वत्समित्यर्थः ।

१. M. reads —

गृध्र-श्येन-शिखि-माह-वासोलूकनिपातने ।

१. I. substitutes शशमत्तीति शशाद्: for न तु शशमत्ति, G. substitutes स्वयम्
for शशम्. ३. The text substitutes चाष- for बक- and adds -काक-
before -बलाक-. ४. The text omits -कपोत-कुक्कुट- and all except I.
substitute -कुरर- for -कपोत-कुक्कुट-.

सारिका-तित्तिरि-मयूर-कुंर-मुद्गर-मेचक-क-
लविङ्ग-कपोत-पौरावतादीनां वधे प्रायश्चित्तं
अहोरात्रोपोषितः सर्वबीजानि च दद्यात् ।

(काश्य. स्मृ. ४. १)

इति तदिदमशक्तविषयम् ॥ ५ ॥

शक्तस्यापि वल्गुल्यादौ बलाकादिसदृशं प्रायश्चित्तं
दर्शयति—

वल्गुली-टिट्ठिभानां च कोकिला-खञ्जरीटके ।

लाविका-रक्तपक्षेषु शुद्धयते नक्तभोजनात् ॥ ६ ॥

इति । अत्राप्रसिद्धोऽपि वल्गुलीशब्दः साहचर्यात् पक्षिवि-
शेषवाची द्रष्टव्यः । यद्यपि टिट्ठिभशब्दो बलाकादिवचनेऽपि
पठितः तथाप्यवान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परिहर्तव्यम् ।
वल्गुली-टिट्ठिभानां हन्ता कोकिल-खञ्जरीटके हते । रक्तप-
क्षेषु हतेष्विति शेषः । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्—

‘काके भासे च गृध्रे च टिट्ठिभे खञ्जरीटके ।

यथा गवि तथा हत्यां भगवानङ्गिराऽब्रवीत् ॥

१. The text omits -तित्तिरि-. २. The text omits -कुंर- and substitutes
-काकनत्र- for -मुद्गर-मेचक-. For the same B. and D. read -कुंर-मुक-
मेजनक-, C. E. F. and H. -कुंर-मुका-मेजनक-, G. -कुवर-मुक-मेजनक-
and J. कुवरय-मुक-मेजनक-. ३. The text reads -कपिञ्जलादीनां for
-पौरावतादीनां. ४. The text reads वधेष्वहोरात्रं for वधे प्रायश्चित्तं and
omits अहोरात्रोपोषितः सर्वबीजानि च दद्यात्. ५. M. reads—

वल्गुणी चटकानां च कोकिला-खञ्जरीटकात् ।

लाविका-रक्तपादांश्च * * * * *

G. reads वल्गुनी- for वल्गुली-. ६. I. reads नालिका- for लाविका-. ७. All,
except H. and I. omit वल्गुली-. ८. I. reads इत्येने for भासे.

इति तत् सन्ततहन्तृविषयम् । अङ्गिराग्रहणेन वृद्धा-
ङ्गिरा उच्यते ॥ ६ ॥

जलकाकादीनां वधे प्रायश्चित्तमाह—

कारण्डव-चकोराणां पिङ्गला-कुररस्य च ।

भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुद्ध्यति ॥ ७ ॥

इति । आदिशब्देन भारद्वाजविसदृशाः पक्षिविशेषा
गृह्यन्ते । तेषां च वधे शैवमन्त्रकल्पोक्तविधानेन शिवं
सम्पूज्य विशुद्ध्यति ॥ ७ ॥

पूर्वत्रानुक्तानां पक्षिणां वधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति—

भेरुण्ड-चाष-भासांश्च पारावत-कैपिञ्चलौ ।

पक्षिणां चैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनम् ॥ ८ ॥

इति । टिट्ठिभवत् पारावतेऽप्यवान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः ।
कपिञ्चलं हत्वा । पक्षिणां हत्यायामिति शेषः ।

यदिदं मलिनीकरणविशेषस्य पक्षिवधस्य साधारणं प्राय-
श्चित्तमभिहितं तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनावशिष्टे अपि मलिनीकरणे
कृमि-कीटादिवधे मद्यानुगतभोजने च प्रायश्चित्तमुन्नेयम् ।
तच्च विष्णुना दर्शितम्—

१. K. and L. read सम्पूज्य शुद्ध्यति for पूज्य विशुद्ध्यति. M. reads
this line as follows :—

भारद्वाजनिहन्ता च शुद्ध्यते शिवपूजनान् ॥ .

२. G. reads पूर्वोक्तानुक्तानां पक्षिणां वधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयते. ३. C.
E. F. G. H. and I. read -कपिञ्चलम् for -कपिञ्चलौ. M. reads this śloka
as follows :—

भेरुण्ड-इयेन-भासं च पारावत-कपिञ्चलान् ।

पक्षिणामेव सर्वेषामहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥;

while K. and L. substitute -कपिञ्चलान् for -कपिञ्चलौ and एकरात्रम् for
अहोरात्रम्.

‘मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्’ ॥
(वि. स्म. ४१. ९)

इति । पक्षिषु कृम्यादिषु च सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चित्त-
विशेषः स्मृत्यन्तरे अभिहितः । तत्र मनुः—

‘अस्थिमतां* तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे^२ चानस्थनस्थ्नां तु गूद्रहत्याव्रतं चरेत्’ ॥
(म. स्म. ११. १४०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अप्रदुष्टां^३ स्त्रियं हत्वा गूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

* अस्थिमन्तः कृकलासादयः । अनस्थिमन्तो यूका-मत्कुण-दंश-
मशकादयः । यद्यपि पशू-पक्ष्यादन्येषां प्राणिनामपि अस्थिमत्वात्
‘अस्थिमतां’ इत्यनेन तेषामपि ग्रहणं स्यात् तथाप्यत्र क्षोदिष्ठजन्तव एव
विवक्षिताः । स्वविष्ठानां पञ्चादीनां वधस्य प्रायश्चित्तस्यान्यत्रोक्तत्वात् ।
तथा ‘अनस्थिमताम्’ इत्यनेनापि क्षोदिष्ठा एव जन्तवो ग्राह्याः । स्ववि-
ष्ठानस्थ्नां घृणादीनां तु—

‘कृमि-कीट-वयो हत्या’ ।

इत्यादिना मलिनीकरणीयेषु परिगणय्य—

‘मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्’ ।

इति प्रायश्चित्तान्तरस्योक्तत्वात् ।

† अत्र ‘स्त्रियं’ इति सामान्येन निर्देशेऽपि ब्राह्मणादिवर्णभेदेन
प्रायश्चित्तभेदो द्रष्टव्यः । यथोक्तं प्रचेतसा—

‘अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान् वेति ।
क्षत्रियां हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा
मासत्रयं सार्धमासं वेति । शूद्रां हत्वा सार्धमासं
सार्धद्वाविंशत्यहानि वेति’ ।

इति । अप्रदुष्टा अप्रकर्षेण दुष्टा ईषद्वयभिचारिणीति यावत् ।

१. G. and J. read अस्थन्वतां for अस्थिमतां, and H. substitutes अस्थि-
वतां for the same. २. J. reads पूर्वे for पूर्णे. ३. G. reads अस्थन्वतां,
also B. C. D. E. and F. read the same. H. reads अस्थिवतां
and J. अस्थन्वतः.

अस्थिमतां सहस्रं तु तथाऽनस्थिमतामनः' ॥

(या. स्मृ. ३. २६९)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘क्षुद्रजन्तूनामनस्थनामनसः प्रमापणे शूद्र-

वधोऽस्थिमतां सहस्रं प्रमाप्य शूद्रवधः’ ।

इति । अस्थिमत्सहस्रवधे शकटपरिमितानस्थिमद्वधे च
वक्ष्यमाणशूद्रहत्याव्रतं चरेत् । प्रत्येकवधे मनुराह—

‘किञ्चिदेव* तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।

अनस्थानां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ११. १४१)

इति ॥ ८ ॥

मलिनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां
प्रायश्चित्तमाह—

हत्वा मूषक-मार्जार-सर्पा-ऽजगर-डुण्डुभान् ।

कृसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥ ९ ॥

इति । अत्र नकुलोऽपि द्रष्टव्यः । तथा च विष्णुः—

‘हत्वा मूषक-मार्जार-नकुल-मण्डूक-

* ‘किञ्चित्’ शब्देनात्र किञ्चिद्धनं पणो वा ग्राह्यः ।

‘अस्थिमतां वधे पणो देयः’ ।

इति सुमन्तुस्मरणात् । प्राणायामलक्षणं तु आचारकाण्डे सन्ध्याप्रक-
रणे द्रष्टव्यम् ।

१. All, except A. and I. read सङ्करी- for सङ्करी-. २. M. substitutes
नकुल- for मूषक-. ३. K. reads विप्रो and लोहदण्डं च दक्षिणाम् for विप्रान्
and लोहदण्डश्च दक्षिणा respectively.

डुण्डुभा-ऽजगराणामन्यतमं कृसरान्
भोजयित्वा लोहदण्डं दक्षिणां दद्यात् ।

(वि. स्मृ. ५०. ३१)

इति । कृसरं तिल-मुद्गमिश्रमन्नम् । लोहशब्देन कार्ष्णायसमु-
च्यते । तथा च मनुः—

‘अग्निं*कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः’ ।

(म. स्मृ. ११. १३३)

इति । यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

‘हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् जलेशय-बिलेशयौ ।

सप्तरात्रं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्तु यत्’ ॥

(शं. स्मृ. १७. ११)

इति । ब्रह्महणो वक्ष्यमाणं यत् व्रतं तन्मध्ये सप्तरात्रो-
चितं व्रतमाचरेत् । यदपि संवर्त्तेनोक्तम्—

‘मण्डूक-नकुलौ हत्वा सर्पा-ऽजगर-मूषकान् ।

त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्धो ब्राह्मणभोजनात्’ ॥

(सं. स्मृ. १४७)

* यद्यपि ‘अग्निः स्त्री काष्ठकुदालः’ (अ. को. १. १०. १३) इति
नाम-लिङ्गानुशासनात् अग्निशब्देन काष्ठकुदाल एव ग्राह्यः । तथापि
कार्ष्णायसीम्’ इति विशेषणात् कार्ष्णायस एव कुदालो ऽत्र ग्राह्यः ।

१. The text inserts उपोषितः after अन्यतमं. २. I. reads कान्तायसम्
for कार्ष्णायसम्, but the word कान्तायसम् is not met with elsewhere.
३. I. reads सर्पान् for सर्पं. ४. The text reads तु ब्राह्मणस्तथा for ब्रह्महतेस्तु
यत्. ५. B. and D. read ब्राह्मणो for ब्रह्महणो and -रात्रोषितं for -रात्रोचितं.
६. The text reads—

‘मण्डूकं चैव हत्वा च सर्प-माजार-मूषकम् ।

त्रिरात्रोपोषितस्तिष्ठेत् कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम्’ ॥

७. C. and F. read. शुद्धयेत् for शुद्धो.

इति । यदप्युशनसोक्तम् -

‘सर्पहेन्ता माषमात्रं दद्यात्’ ।

इति । यच्च वसिष्ठेनोक्तम्-

‘श्व-मार्जार-नकुल-मण्डूक-सर्पा-ऽजगर-मूषकान्
हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् किञ्चिद्दद्यात्’ ।

(व. स्मृ. २१. २४)

इति तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरव-लाघवपर्यालोचनया काम-
कृताऽकामकृताऽभ्यासाऽनभ्यासादिविषयत्वमूहनीयम् ॥९॥

शिशुमारादीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृन्ताकमात्रं
भक्षयेदित्याह-

शिशुमारं* तथा गोधां हत्वा कूर्मं च शल्यकम् ।

†वृन्ताकफलभक्षी चोऽप्यहोरात्रेण शुद्धयति ॥१०॥

†शिशून् मारयतीति शिशुमारः जलजन्तुः ।

‘शिशुमारो ऽम्बुसम्भूतजन्तौ तारात्मकाच्युते’ ।

इति रान्तवर्गे मेदिनी ।

*ननु-वृन्ताकस्याभोज्यत्वात् कथं तस्य पापशोधकत्वमिति चेत् । न ।

‘सुरां पीत्वा द्विजो मोहादभिवर्णां सुरां पिबेत्’ ।

(म. स्मृ. ११. ९०)

इत्यादौ निषिद्धस्यापि शुद्धिहेतुत्वदर्शनात् ।

१. All, except A. and I. read यदप्युशनसोक्तम्, but omit the quotation ‘सर्पहेन्ता माषमात्रं दद्यात्’ and यच्च वसिष्ठेनोक्तम्. Thus they show that the quotation of Vasishtha belongs to Uśanasa. २. The text reads -सर्प-दुर्गुर for -मण्डूक-सर्पा-ऽजगर-. ३. M. reads this śloka as follows :—

‘शल्यकी-शशका-गोधा-मत्स्य-कूर्माभिपातने ।

वृन्ताकफलभोक्ता च ह्यहोरात्रेण शुद्धयति’ ॥-

४. A. and I. substitute शल्यकम् for शल्यकम्. ५. I. substitutes वा for च.

इति । काश्यपस्तु लोहदण्डदानमग्याह—

‘कृकलास-सर्प-नकुल-गोधा-शल्यकवधे
ऽहोरात्रोषितश्चान्ते लोहदण्डं दद्यात्’ ।

(का. स्मृ. ९. ९)

इति । मनुस्तु पक्षान्तराग्याह—

* ‘मार्जार-नकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।

श्व-गोधोलूक-काकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥

पयः पिबेत् त्रिरात्रं वा योजनं वाऽश्वेनो व्रजेत् ।

उपस्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽद्वैतं जपेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १३१-१३२)

इति । यमो ऽपि—

‘श्व-नकुल-सर्प-मार्जार-मण्डूक-विकिर-किंकीदि-

विक-गोधा-गृध्रोलूक-वायस-मयूर-ग्रामचटक-

सृगाल-मूषकान् हत्वा एकैकवधे शूद्रवधः’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘मार्जार-गोधा-नकुल-मण्डूक-श्व-पतञ्जिनः ।

* ‘मार्जारादीनामष्टानां कामतो वधे शूद्रहत्याव्रतं कार्यम् । अका-
मतस्तु पयःपानादीनि’ इति सर्वज्ञनारायणादयः । ‘अतिमहत्वात् प्राय-
श्चित्तस्य समुदायवध एवैतत् । पयःपानादीनि तु प्रत्येकवधे’—इति मेधा-
तिथि-विज्ञानेश्वरौ । इदमेव युक्तं प्रतीमः । अतिमहतः शूद्रहत्याव्रतस्य
पयःपानाद्यल्पस्य च पक्षान्तरत्वं न युक्तमिति भाति । ‘स्रवन्ती’ नदी ।
एतेन तडागादीनां निवृत्तिः ।

१. The text reads -विडाल-गो-ऽजावधे त्रिरात्रम् । (२) चीर्णान्ते लोहं for
गोधा-शल्यक-वधेऽहोरात्रोषितश्चान्ते लोहदण्डं. २. B. and D. omit the
quotation of Kāśyapa and इति । मनुस्तु पक्षान्तराग्याह. They thus show
that the next quotation of manu belongs to Kāśyapa. E. G. H. and
J. omit -दण्डं. ३. I. reads ऽश्वेनो for ऽश्वेनो. ४. H. reads प्रवन्त्यां
for स्रवन्त्यां. ५. I. reads वा द्वैतं and G. चाऽद्वैतं for वाऽद्वैतं.

हत्वा च्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्' ॥
(या. स्मृ. ३. २७०)

इति । विष्णुरपि—

‘गोधोलूक-चौष-काकवधे त्रिरात्रमुपवसेत्’ ।
(वि. स्मृ. ५०. ३२)

इति । ईदृशानां सर्वेषां विसंवादिवचनानां साक्षाद्व्यवस्था-
पकं वचनान्तरं यत्र न लभ्यते । तत्र सर्वत्र विधीयमानप्राय-
श्चित्तानुसारेण संहतासंहत-बुद्धिपूर्वका-ऽबुद्धिपूर्वका-ऽभ्यासान-
भ्यासा-ऽऽपदनापदादिविषयत्वं कल्पनीयम् ॥ १० ॥

आरण्यश्वादीनां हन्तुरुपवासत्रयपूर्वकं तिलप्रस्थदानमाह—
वृक-जम्बूक-ऋक्षाणां तरक्षु-श्वानघातकः ।

तिलप्रस्थं द्विजे दद्यात् वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥२१॥

इति । अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह—

‘श्वानं* हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्’ ।
(वि. स्मृ. ५०. ३०)

इति । पैठीनसिरत्र शूद्रहत्याव्रतमाह—

‘काकोलूक-कृकलास-कङ्क-खर-वृक-सृगाल-
भास-बर्हिण-शुक-मूषक-चक्रवाक-हंस-प्रवे-

*कामविषयमिदम् । अकामे तु—

‘तिलप्रस्थदानमेकाहमुपवासो वा’ ।

इति सुमन्तूकं द्रष्टव्यम् ।

१. The text omits -चाष- and inserts -झष- after -काक-. २. M. reads तरक्षूणां च घातने or तरक्षु-श्वानघातकः. ३. I. omits -खर-. ४. We follow here A. G. and J.; while all others omit -शुक-.

णिक-नकुल-मण्डूक-बिडाल-श्ववधे एते-

षामेकैकस्मिन् शूद्रवधवद्विहितम् ।

इति । ननु—शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकम् । तच्चात्यन्त-
गुरुत्वादृकादिहत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अस्य व्रतस्य
चिरकाल-नैरन्तर्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ॥ ११ ॥

गजादिवधे त्रिकालस्नानयुक्तमेकोपवासमाह—

गैजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने ।

प्रार्थश्चित्तमहो-रात्रं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥१२॥

इति । मनुस्त्वत्र दानविशेषमाह—

‘वासो दद्याद्द्वयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।

अज-मेषावनद्धाहं खरं हत्वैकहायनम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १३६)

इति । विष्णुरपि—

‘गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् । (२५)

तुरङ्गं हत्वा वासः । (२६) एकहायनमनद्धाहं

खरवधे । (२७) मेषाजवधे सुवर्णकृष्णलम् ।

(२८) तिलमुष्ट्रवधे च’ । (२९)

(वि. स्मृ. ५०. २५-२९)

१. I. reads -प्रवेणिक- for -प्रवेणिक-. २. Except A. and I. all read त्रिकालस्नानयुक्तम् for त्रिकालस्नानयुक्तम्; while J. substitutes -पान- for -स्नान-. ३. M. reads गज-गवय-तुरङ्गाणां for गजस्य च तुरङ्ग-स्य. K. and L. substitute -उष्ट्रस्य घातने for -उष्ट्रनिपातने. ४. M. omits this line—

प्रार्थश्चित्तमहो-रात्रं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥

५. I. reads गयं for हयं. The reading is meaningless. ६. I. reads अज-मेषाननद्धाहं for अज-मेषावनद्धाहं. ७. The text omits हत्वा. ८. The text reads मेषाजवधे च (२८) । सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे (२९) ।

इति । एतत् त्रितयं धनिकविषयम् । धनरहितस्याऽऽवृत्तिवि-
षयमभिप्रेत्य संवर्त्त आह—

‘हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोष्टौ कपिं तथा ।

एषु सर्वेषु कुर्वीत सप्तरात्रमभोजनम्’ ॥

(सं. स्मृ. १४१)

इति । जात्रालिरपि—

‘हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां तथैव च ।

कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् गो-भू-कन्यानृतेषु च’ ॥

इति ॥१२॥

कुरङ्गादिवधे ब्राह्मणभोजनसहितमुपवासत्रयमाह—

कुरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रं तु घातयन् ।

शुद्धयते स त्रिरात्रेण विप्राणां* तर्पणेन च ॥१३॥

इति । चित्रो व्याघ्रसदृशमृगविशेषः† । तर्पणं भोजनम् ।
तथा च संवर्त्तः—

* अत्र ब्राह्मणसङ्ख्याया अनिर्दिष्टत्वात् ‘अनिर्धारितसङ्ख्याविशेषं
बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति’ इति न्यायेन त्रयो विप्रा भोजनीया इति
ज्ञेयम् ।

† ‘चित्रा’ इति भाषायां प्रसिद्धः । केचित्तु चित्रमिति व्याघ्रस्यैव
विशेषणं मन्यन्ते ।

१. The text reads गजं च for हस्तिनं. २. I. reads गो-महिष्यनृतेषु च
for गो-भू-कन्यानृतेषु च. ३. M. omits this line—

कुरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रं तु घातयन् ।

४. M. reads सप्तरात्रेण for स त्रिरात्रेण.

‘व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं मृगं सूकरमेव च ।

एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् ब्राह्मणानां तु भोजनम्’ ॥

(सं. स्मृ. १४२)

इति । जाबालिस्तु आवृत्तिं संघातं चाभिप्रेत्याह—

‘सिंह-व्याघ्र-वृकाणां च मृग-खड्ग-रुरु-द्विपान् ।

हत्वा सान्तपनं कुर्यात् गो-भू-कन्याऽनृतेषु च’ ॥

इति । गवादिविषयाण्यनृतानि गो-भू-कन्याऽनृतानि । सु-

मन्तुरपि—

‘वानर-सिंह-मार्जार-मण्डूक-

मूर्षक-श्ववधे प्राजापत्यम्’ ।

इति ॥ १३ ॥

मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह—

मृग-रोहिद्वराहाणामैवैवस्तस्य घातकः ।

* अफालकृष्टमश्रीयादहो-रात्रमुपोष्य सः ॥ १४ ॥

इति । कुरङ्गशब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् सामा-
न्यजातिवाची मृगशब्दो गो-बलीवर्दन्यायेन कुरङ्गेतरविषयो
द्रष्टव्यः । युद्धयोग्यो मेषो बस्तः । धनिकस्यावृत्तिविषये
कश्यप आह—

* अहो-रात्रं समुपोष्य द्वितीयेदिवसे अफालकृष्टं नीवारादि अश्रीयात् ।

१. The text substitutes तथा for खरं and कक्षं for मृगं. २. The text reads कृच्छ्रं for कुर्यात् and च for तु. ३. I. omits तु. ४. All, except A. and I. read-मृगाणां for -वृकाणां. ५. I. substitutes -शुक- for -मूर्षक-. ६. I. substitutes अजा- for अश्वेः. ७. I. reads अकाल- for अफाल-. ८. I. reads वृद्धयोग्यः for युद्धयोग्यः.

‘अजाविकवधे त्रिरात्रं प्रायश्चित्तम् । (३४)

चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं च ’ । (३५)

(का. स्मृ. ३. ३४-३५)

इति ॥ १४ ॥

पूर्वत्रानुक्तानां मृगाणां वधे जपसहितमुपवासमाह—

एवं चतुष्पदानां च सर्वेषां वनचारिणाम् ।

अहो-रात्रोषितस्तिष्ठेज्जपेद्वै *जातवेदसम् ॥ १५ ॥

इति । न्यायतत्त्वविदा पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्तरतम्यमूहनीयमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां प्रदर्शनार्थत्वं द्योतयितुमेवमित्युक्तम् । समूहनीयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यन्तरेषु दर्शिताः । तत्र शङ्खः—

‘पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मांसं कुर्याद्विचक्षणः’ ।

(शं. स्मृ. १७. १०)

इति । शातातपो अपि—

‘हस्त्यश्व-रासभवधे आरण्यपशुवधे च

मासेनैकेन शुद्ध्यति’ ।

इति । व्यासो अपि—

* ‘जातवेदसं’ ‘जातवेदसे सुनुवाम सोमम्’ इत्येतामृचं जपेदित्यर्थः ।
स च जपो ऽहो-रात्रोपोषणपूर्वक एव ।

१. Except A. and I. all omit प्रायश्चित्तम्. The text has the following for this Sūtra :—

मेषवधे त्रिरात्रम् । (३४) चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् । (३५).

२. K. L. and M. read जपन् for जपेत्. ३. All, except A. and I. omit सम्. ४. G. and J. read क्षपेन्मांसं for मांसं कुर्यात्.

‘सूकरोष्ट्र-खरान् हत्वा त्र्यहमेतद्वृतं चरेत् ।

सर्वाश्च प्राणिनः स्थूलान् मण्डूक-नकुलेष्वहः’ ॥

इति । कश्यपोऽपि—

‘मृगै-महिष-वराह-कुञ्जर-गण्ड-शरभ-तरक्षु-वा-

नर-सिंह-व्याघ्र-वृष-चमर-शल्यकादीनामन्ये-

षां च वधे अहो-रात्रोषितश्चीर्णान्ते घृतं दद्यात्’ ।

(का. स्मृ. ३. १)

इति । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरव-लाघवानुसारेण कामकृ-
ता-ऽकामकृताभ्यासा-ऽनभ्यासविषयत्वं ज्ञातव्यम् ॥ १५ ॥

सङ्कीर्णकरण-मलिनीकरण-प्रकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधा-
योपपातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति—

शिल्पिनं *कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।

प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादश दक्षिणा ॥ १६ ॥

इति । शिल्पी चित्रकारादिः । कारुः सूपकारादिः । वृषः

* यद्यपि ‘कारुः शिल्पी’ (अ. को. २. १०. ५) इति नाम-लिङ्गानु-
शासनात् शिल्पिन एव कारुसिति नामान्तरं तथापि—

‘तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।

पञ्चमश्चित्रकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः’ ॥

इत्याद्युक्तत्वात् सूपकारस्यापि कारुत्वं कथञ्चिदवसेयम् । शूद्रस्तु
जातिमात्र एव ग्राह्यः ।

१. G. reads अहम् for त्र्यहम्. २. C. and F. read -ष्वह for -व्वहः.
३. The text reads this Sūtra as follows:—

अथ मृग-महिष-गण्डक-वराह-शरभ-ऋक्ष-सिंह-व्याघ्र-मण्डूक-सूकर-मत्स्य-
ग्राह-शिशुमारादीनां वधेष्वहो-रात्रम् । (१) चीर्णान्ते गां दद्यात् । (२).

४. I. omits -वृष-. ५. Except A. and I. all omit this sentence.
६. B. D. E. G. and J. read सङ्कीर्णकरणादीनां and C. F. and H
सङ्कीर्णकानां for सङ्कीर्णकरण-मलिनीकरण-प्रकीर्णकानां.

एकादशो यासां गवां ता वृषैकादशाः । तद्रूपा दक्षिणा वृषै-
कादशदक्षिणा । देयेति शेषः । अत एव गौतमः शूद्रवधं
प्रकृत्याह—

‘ऋषभैकादशाश्च गा दद्यात्’ ।

(गौ. स्मृ. २२. १६)

इति । मनुरपि—

‘प्रेमाप्य शूद्रं षण्मासानेतदेव व्रतं चरेत् ।

वृषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गाः सिताः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १३०)

इति ॥ १६ ॥

क्षालिय-वैश्ययोर्वधे पूर्वस्मादधिकं प्रायश्चित्तमाह—

वैश्यं वा क्षालियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिधातयेत् ।

सोऽपि कृच्छ्रद्वयं कुर्यात् गोविंशदक्षिणां ददेत् ॥ १७ ॥

इति । निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषवधे न्यूनं प्रायश्चित्तं
द्रष्टव्यम् । तच्च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

‘क्षालियस्य वधं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।

वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् शूद्रस्यैन्दवमेव च’ ॥

इति । यत्तु संवर्त्तेन ततोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘निहृत्य क्षालियं मोहात् त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयति ।

१. The text reads this line as follows:—

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।

२. All, except A. I. and the text substitute च for वा and thus give a different sense. ३. K. and L. read यस्तु for योऽभि- and for the same M. substitutes अभि. ४. I. reads ऽति- for ऽपि. ५. I. reads ददेत्. for ददेत्.

६. The text reads क्षालियस्य वधं कृत्वा for निहृत्य क्षालियं मोहात्.

कुर्यादेवानुपूर्व्येण त्रीन् कृच्छ्रांस्तु यथाविधि* ॥
 वैश्यहत्यां तु सम्प्राप्य कथंचिन्मूढचेतनः ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः ॥
 कुर्यात् शूद्रवधे विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा' ।

(सं. स्मृ. १२६-१२८)

इति एतत् सदोषस्याकामकृतवधे प्रोक्तमित्यविरोधः ।
 ननु—निर्दोषस्य वधे सदक्षिणातिकृच्छ्रद्वयाधिकं प्रायश्चित्तं
 मनुना दर्शितम्—

‘अकामतस्तु† राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
 वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् शुद्धचर्यमात्मनः ॥
 व्यब्द‡ चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
 वसन् दूरतरे ग्रामे वृक्षमूलनिकेतनः ॥

* इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रियवधे द्रष्टव्यम् ।

‘अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः’ ।

इति प्रक्रम्य मनुना एतेषामेव प्रायश्चित्तानां विधानात् ।

† पूर्वस्मिन् श्लोके ‘तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे’ इत्युक्त्वा—
 ‘इदमपरं दानप्रायश्चित्तं सम्भवद्वित्तस्य । अकामत इति न विवक्षितम् ।
 महत्वात् प्रायश्चित्तस्य । अथवा सवनगतयोरेव अकामत इति कल्पनी-
 यम्’—इति मेधातिथिः ।

‡ आद्यो र्ध्वश्लोकः ‘तुरीयो’ (म. स्मृ. ११. १२६) इत्यस्यानुवादः ।
 जटीति चीरादिनिवृत्त्यर्थम् ।

१. The text reads—

कुर्यादैवानुरूपेण त्रीणि कृच्छ्राणि संयतः ।

२. The text reads सम्प्राप्तः and काममोहितः for सम्प्राप्य and मूढचेतनः respectively. ३. The text reads कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत. ४. The text reads this line as follows:—

कुर्याच्छूद्रवधं प्राप्तस्तत्कृच्छ्रं यथाविधि ।

५. A. and the text read सुचरितव्रतः for शुद्धचर्यमात्मनः. ६. The text reads ग्रामात् for ग्रामे.

एवमेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्यादेकशतं गवाम् ॥

(म. स्मृ. ११. १२८-१३०)

इति । याज्ञवल्क्येनापि—

‘वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥

वैश्यहा ऽब्दं चरेच्चैव दद्याद्वैकशतं गवाम् ।

षण्मासान् शूद्रहा ऽप्येतद्देनूदद्याद्दशाऽथ वा’ ॥

(या. स्मृ. ३. २६६-२६७)

इति । त्रैवार्षिकादप्यधिकं गौतम आह—

‘राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्य-

मृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् । (१४)

वैश्ये त्रैवार्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यात् ।

(१५) शूद्रे संवत्सरमृषभैकादशाश्च गा

दद्यात् । (१६) अनावेष्ट्यां चैवम्’ । (१७)

(गौ. स्मृ. २२. १४-१७)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘पूर्ववदमतिपूर्वं त्रिषु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश-नव-षट्-

त्रीन् संवत्सरान् व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गो-

सहस्रं ततोऽर्धं तस्यार्धं दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

१. The text reads एतदेव for एवमेव. २. The text inserts च after दद्यात्. ३. The text reads चरेदेतत् for चरेच्चैव and I. omits व. ४. All, except A. H. and the text read आत्रेयं. ५. I. omits चीन्.

‘राजन्य-वैश्य-शूद्राणां षट् त्रीण्येकं चरेत् वधे ।
वर्षाणि ब्रह्मचर्यं तु विशुद्ध्यर्थं क्रमेण तु ॥
गोदान* तु व्रतस्यान्ते ब्राह्मणानां च भोजनम् ।
कार्यं सदक्षिणं सम्यक् विशुद्ध्येत यथाविधि ॥’

इति । हारीतो अपि—

‘ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् ।
वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥
शूद्रं हत्वा चरेदेकं †वृषभैकादशाश्च गाः’ ।

इति । उशना अपि—

‘राजन्यवधे षड्वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतम् ।
तस्यान्ते वृषभैकसहस्रगोदानं च’ ।

इति । वसिष्ठस्तु षड्वार्षिकादधिकमष्टवार्षिकमाह—
‘एवं राजन्यं श्रुत्वाऽष्टौ वर्षाणि चरेत् ।
षड् वैश्यम् । त्रीणि शूद्रम्’ ।

(व. स्मृ. २०. ३१-३३)

इति । बौधायनस्तु नववार्षिकमाह—

‘नैव समा राजन्यस्य । तिस्रो वैश्यस्य । संव-
त्सरं शूद्रस्य स्त्रीणां च । ब्राह्मणवदात्रेय्याः’ ।

(बौ. स्मृ. २. १. १. ८-१२)

* अत्र गोदानस्य सङ्ख्या नोक्ता तथापि अग्रे हारीतोक्ता वृषभै-
कादशा उशनसोक्ता वृषभैकसहस्राश्च ग्राह्याः । तत्रापि आचार्येण
वक्ष्यमाणा व्यवस्था अनुसंधेया ।

† ‘एकं’ एकवर्षं व्रतं चरेदित्यर्थः । एवमेव गोदानमपि वर्णक्र-
मेण न्यूनं कर्तव्यम् ।

१. Some of the MSS. omit इति. २. We follow here only A. and
the text; while others read नव सप्त वा राजन्ये । तिस्रो वैश्ये । संवत्सरं शूद्रे ।
स्त्रीणां च ब्राह्मणवराख्येयम्. ३. I. inserts कुर्यात् before शूद्रस्य.

इति । विष्णुर्द्वादशवार्षिकमाह—

‘एतन्महाव्रतम् । * (५) ब्राह्मणं हत्वा द्वादश-

संवत्सरम् । (६) यागस्थं क्षत्त्रियं वैश्यं वा ।

(७) गर्भिणीं रजस्वलां चाग्निगोत्रां वा ।

(वि. स्मृ. ५०. ५-८)

इति । यमः—

‘हत्वा सवनिनं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितम् ।

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीं च ब्राह्मणीम् ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

‘यागस्थं क्षत्त्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु यागर्गम् ।

एतदेव व्रतं कुर्यादात्रेयीविनिषूदकः’ ॥

(शं. स्मृ. १७. ४)

* ‘एतत्’ पूर्वोक्तं ‘महाव्रतम्’ महापातकव्रतम्—

‘वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत् । (१) त्रिषवणं

स्नायात् । (२) स्वकर्म चाचक्षणो ग्रामे ग्रामे

भिक्षमाचरेत् । (३) तृणशायी च स्यात्’ । (४)

(वि. स्मृ. ५०. १—४)

इति पूर्वोक्तलक्षणम् ।

† ‘एतदेव’ इत्यनेन पूर्वोक्तं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्रतमुच्यते । तच्च—

‘नित्यं त्रिषवणस्नायी कृत्वा पर्णकुटीं वने ।

अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः ॥

ग्रामं विशेत भिक्षार्थं स्वकर्म परिकीर्तयन् ।

एककालं समस्थानो वर्षे च द्वादशे गते ॥

(शं. स्मृ. १७. १-२)

इत्युक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. The text reads कुर्यात् after संवत्सरम्. २. The text reads शुर्विणीं for गर्भिणीं; while all except A. and the text do not insert वा after वैश्यं.

३. I. reads सवणिजं for सवनिनं. ४. B. and D. read ऽऽत्रेयं च ब्राह्मणम् for ऽऽत्रेयीं च ब्राह्मणीम्. ५. The text reads याजकम् for यागर्गम्. ६. I. reads विनिषातुकः for विनिषूदकः.

इति । अत्रैतेषु उदाहृतेषु वचनेषु त्रैवार्षिक-षड्वार्षिक-अष्टवार्षिक-नववार्षिक-द्वादशवार्षिकरूपाः पञ्च पक्षा भान्ति । आचार्योक्तश्चातिकृच्छ्रद्वयपक्ष एकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था-वध्यो हि निर्दोषः क्षलियस्त्रिविधः । उत्तमो मध्यमोऽधमश्चेति । तत्र राज्यपरिपालनादियुक्तः सवनस्थ उत्तमः । सवनरहितः परिपालको मध्यमः । उभयरहितो जातिमात्रक्षलियोऽधमः । तत्रैकैकस्य वधे बुद्धिपूर्वाऽबुद्धिपूर्वभेदेन द्वे द्वे प्रायश्चित्ते योजनीये । एषु वचनेषु कचित् गोदानं श्रूयते कचिन्न । तत्र धनिकाऽधनिकविषयभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एतेनैव न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन—

‘ ब्रह्महत्यात्रतं वाऽपि ’ ।

(या. स्मृ. ३. २६६)

इत्युक्तम् । वैश्य-शूद्रयोरपि उत्तम-मध्यमा-ऽधमभेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था योजनीया । यथा हन्तव्यभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यमुक्तं तथा हन्तृभेदेऽप्यवगन्तव्यम् । अत एव विष्णुः—

‘ विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षलिये स्मृतम् ।

वैश्येऽर्धं पादमेकं तु शूद्रजातिषु शस्यते ’ ॥

इति । कवषोऽपि—

‘ विप्रार्धं क्षलिये प्रोक्तं तदर्थं वैश्यजातिषु ।

तदर्थमेव गूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ’ ॥

१. I. omits वध्यो हि. २. I. omits इति. ३. I. reads -पुरुषविषयत्वेन for -विषयभेदेन; while B. and D. omit -विषय-. ४. Except A. and I, all omit -मध्यम-. ५. C. and F. read कश्यपोऽपि, H. reads कवषोऽपि, but has कश्यपोऽपि as marginal correction and I. reads देवलोऽपि for कवषोऽपि. ६. A. reads—

‘ विप्रार्धं क्षलियस्य स्यात् वैश्यानां च तदर्थकम् ।
for—विप्रार्धं क्षलिये प्रोक्तं तदर्थं वैश्यजातिषु ।

इति । एतच्चाकामकृते द्रष्टव्यम् । विष्णुप्रोक्तान्मनूनात्वात् ।
ननु—आचार्येण स्त्रीवधे प्राजापत्यद्वयं वृषभैकादशगोदानसहितं
यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तदयुक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु न्यूनाधिक-
प्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः न्यूनं दर्शयति—

*‘जीने-कार्मुक-बस्तावीन् पृथग्दद्याद् विशुद्ध्ये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वा अनवस्थिताः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १३८)

इति । जीने चर्ममयमुदकपात्रम् । अनवस्थिताः स्वैरिण्यः ।
याज्ञवल्क्योऽपि—

‘दुर्वृत्ता ब्रह्म-विद्-क्षत्र-शूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

दृति धनुर्वस्तमविं क्रमाद् दद्याद्विशुद्ध्ये’ ॥

(या. स्मृ. ३. २६८)

इति । व्याघ्रोऽपि—

‘चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वा अनवस्थिताः ।

शङ्ख-शुक्तयज-मेषांश्च क्रमात् दद्याद्विशुद्ध्ये’ ॥

* ‘जीने चर्मपुटं मुकुटाधारादिप्रयोजनम्’—इति मेधातिथिः । ‘जीने
धृतजलाधारं चर्मकोशम्’—इति रामचन्द्रः । इदमेव युक्तमिति प्रतिभाति ।
क्वचित् ‘जिनम्’ इत्यपि पाठः । स च प्रामादिक इव दृश्यते । दीर्घस्य नि-
यतत्वात् । ‘अनवस्थिताः’ अत्यन्तव्यभिचारिणीः वेश्यावृत्तमाचरन्त्य
इति यावत् । उत्तरत्र याज्ञवल्क्यवचने ‘दृति’ शब्दोऽस्यैव चर्मपुटस्य
वाचकः । ‘मसक’ इति भाषायां प्रसिद्धः ।

१. G. reads विप्रोक्तात् for विष्णुप्रोक्तान्. २. All, except A. I. and the
text substitute जाल - for जीने-. ३. I. reads दद्याद्व- for पृथग्दद्यात्. ४. All,
except A. and I. read जालं for जीने. ५. The text reads दुर्वृत्त-
for दुर्वृत्ता.

इति । एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुद्ध्यन्ते सदो-
षस्त्रीविषयतायास्तेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनं तु निर्दोषक्षत्ति-
यादिसन्निधिपाठात् निर्दोषस्त्रीविषयम् । ननु-निर्दोषस्त्रीवधे
अधिकं प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अप्रदुष्टा* स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्’ ।

(या. स्मृ. ३. २६९)

इति । मैवम् । तस्य कामकृतविषयत्वेन व्यवस्थापनीय-
त्वात् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्—

‘आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च’ ॥

इति । तत्र ब्रह्महत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधा-
नात् स्त्रीजातिमात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः ।
वसिष्ठस्तु स्त्रीवधे राजन्यव्रतमाह—

‘अनात्रेयीं राजन्यहिंसायाम् । (३७) राजन्यां

वैश्यहिंसायाम् (३८) वैश्यां शूद्रहिंसायाम् । (३९)

शूद्रां हत्वा संवत्सरम्’ । (४०)

(व. स्मृ. २०. ३७—४०)

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘यदा तु अप्रकर्षेण दुष्टामीषद्व्यभिचारिणीं ब्रा-
ह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकं कुर्यात् । यदा
दश धेनून् दद्यात् । इदं च षाण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने ।
क्षत्रियावधे तु कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दश धेनून् दद्यात् ।
कामतः शूद्रावधे तु उपपातकसाधारणं मासं पञ्चगव्याशनम्—इत्याह ।

† अत्र पूर्वोक्तं—‘षड्वर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । (१०)

त्रीणि वैश्ये । (११) सार्धं शूद्रे’ । (१२)

इति सूत्रत्रयमनुसन्धेयम् ।

१. I. reads -सन्निधितया- for -सन्निधिपाठात्. २. B. and D. omit वैश्यां
शूद्रहिंसायाम्; while J. omits वैश्यहिंसायाम्.

इति । अनात्रेयीं हत्वा राजन्यहिंसायां यद्व्रतं तदाचरे-
दिति योजनीयम् । हारीतो ऽपि-

* 'क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु । (१३) वैश्यवत् क्षत्रियासु शूद्रवत्
वैश्यायाम् । (१४) शूद्रां हत्वा नव मासान्' । (१५)
(हा. स्मृ. २०. १३-१५)

इति । इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीं गुणवतीं कामतो
घातुकस्य द्रष्टव्यम् । ग्रामादिकविषये तु व्यास आह-

'अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् ।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टां तु न किञ्चन' ॥

इति । अनात्रेयीवधे राजन्यव्रतस्याभिहितत्वात् आत्रेयीवधे
ब्रह्महत्याव्रतमिति गम्यते । तथा च यमैः—

'हत्वा सवनिनं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितम् ।
हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽत्रेयीं च ब्राह्मणीम्' ॥

इति । आत्रेयीलक्षणं च स एवाह—

'जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया ।
गर्भिणी वा ऽथ वा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

* आत्रेयीव्यतिरिक्तब्राह्मणीवधे राजन्यहिंसायामुक्तमष्टवार्षिकं, क्षत्रि-
यावधे वैश्यहिंसायामुक्तं षड्वार्षिकं, वैश्यावधे शूद्रहत्यायामुक्तं त्रैवार्षिकं,
शूद्रावधे संवत्सरं व्रतमनुतिष्ठेयमिति योजनीयम् । एतान्यपि सकामेऽति-
दिष्टानि । अकामे त्वापस्तम्बोक्तातिदिष्टं ज्ञेयम् ।

१. B. and D. omit हारीतो ऽपि. २. I. reads क्षत्रियायां for क्षत्रियासु.
३. H. substitutes पक्षः for यमः. Probably this is a mistake. ४. I.
reads सवनिनं for सवनिनं. ५. B. and D. omit च. ६. E. G. and H.
read या तथा for वा ऽथ वा.

‘रजस्त्रलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः ।

अत्र * ह्येव्यदपत्यं भवतीति ।

(व. स्मृ. २०. ३५-३६)

इति । अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नं प्रायश्चित्तमाह
प्रचेताः—

‘अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान्
वेति । क्षत्रियां हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वेति ।
वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति । शूद्रां
हत्वा सार्धमासं सार्धत्रयोविंशतिदिनानि वेति’ ।

इति । प्रतिलोमपुरुषसंसर्गेणापत्यं लब्धवतीनां वधे ब्रह्म-
गर्भ आह—

*‘हि’ यस्मात्‘अत्र’चतुर्थदिनादारभ्य षोडशदिनपर्यन्तम्‘एष्यत्’गमि-
ष्यन् चेत्‘अपत्यं भवति’ अतो रजस्त्रलां ऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरिति भावः ।
†अत्रापि गुणवत्यगुणवत्यादिभेदेन कृच्छ्राब्द-षण्मासयोर्व्यवस्था ।
एवमग्रेऽपि षण्मास-मासत्रयादीनाम् ।

१. B. and D. read ह्येव दम्पत्यं, C. E. F. G. and H. हैतदपत्यं, I. यदि-
ष्टापत्यं and the text ह्येव्यदम्पत्यं for ह्येव्यदपत्यं. E. and H. give a reading
in the margin which we have followed. २. B. and D. omit the
following portion—इति । अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नं प्रायश्चित्तमाह
प्रचेताः—

‘अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान् वेति । क्षत्रियां
हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं
वेति । शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धत्रयोविंशतिदिनानि वेति’ ।

इति । प्रतिलोमपुरुषसंसर्गेणापत्यं लब्धवतीनां वधे.

३. G. substitutes क्षत्रियां हत्वा अतिशूद्रां हत्वा सार्धमासं त्रयोविंशतिदिनानि
वेति for क्षत्रियां हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं
वेति । शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धत्रयोविंशतिदिनानि वेति ।

‘प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासां वधे स्मृताः ।

अन्तरप्रभावाणां च सूतादीनां चतुर्द्वि-षट्’ ॥

इति । ब्राह्मण्या वधे षण्मासाः क्षत्त्रियायाश्चत्वारः वैश्या-
या द्वाविति योजनीयम् । सूत-वैदेहक-चण्डालानां वधे-
ऽप्येवैव योजना द्रष्टव्या ॥ १७ ॥

इदानीं वैश्यादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह—

वैश्यं शूद्रं क्रियाऽऽसक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।

हृत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद्वाश्चैव दक्षिणाम् ॥१८॥

इति । नन्वेतद्वैश्यवधप्रायश्चित्तं व्याहतम् । तथा हि ।
विट्शब्देनात्र किं सदोषो विवक्ष्यते ? उत निर्दोषजातिमात्रः ?
अथवा गुणवान् ?—इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधा-
यिभ्यां पूर्वोदाहृताभ्यां चतुर्विंशतिमत-संवर्त्तवचनाभ्यां व्याह-
न्येत । द्वितीये निर्दोषजातिमात्रविषयेण समनन्तरपूर्वोक्तमू-
लवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु—

‘यागस्थक्षल-विड्घाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५१)

इत्यनेनैव विरोधः । मैवम् । ईषत्सुवृत्तस्य वैश्यस्यात्र विव-
क्षितत्वात् । अत एवात्यन्तसुवृत्तेन विहितसकलक्रियाऽऽसक्तेन

१. B. and D. read मासावधि स्मृतः, C. and F. मासावधेः स्मृतः,
H. मासोऽवधिः स्मृतः and J. मासेऽवधिः स्मृतः for मासा वधे स्मृताः.
२. We follow here all, except I. and M.; I. reads शूद्रक्रियाऽऽसक्तं and
M. शूद्रक्रियामुक्तं. ३. L. reads हृत्वा for हृत्वा. ४. Except I. and L. read
दक्षिणा for दक्षिणाम्; while M. reads कुर्याद्व्याह गोत्रिशदक्षिणाम् for तस्य त्रि-
शद्वाश्चैव दक्षिणाम्. ५. C. and F. do not insert एतत् before वैश्य-; while E.
and H. substitute एतद्विश्वस्य for एतद्वैश्य-; J. reads वैश्यवधे for वैश्यवध-.

शूद्रेण साहचर्यमविरुद्धम् । द्विजोत्तमशब्दो विप्रे प्रसिद्धः ।
क्षत्रिये अपि कथंचित् वर्त्तयितुं शक्यः । द्विजशब्दाभिधेयं
वैश्यमपेक्ष्य तस्योत्तमत्वात् । तत्र क्षत्रियपक्षे-विकर्मणि
कस्मिंश्चिद्ब्रह्मघातादौ तिष्ठतीति विकर्मस्थः । विप्रपक्षे
तु विकर्मस्थब्रह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः । एवं च
सति चतुर्वर्णविषयकमेकं प्रायश्चित्तं न्यायदर्शनामेतत्
सम्पद्यते । हत्वा तौ यो वर्त्तते तस्य-इति योजनीयम् । द-
क्षिणां निर्दिशेदिति शेषः ॥ १८ ॥

चौतुर्वर्ण्यकर्तृके चण्डालवधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालं हतवान् कश्चिद् ब्राह्मणो यदि कञ्चन ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोद्वयं दक्षिणां ददत् ॥ १९ ॥

क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवैतरेण वा ।

चण्डालस्य वधे प्राप्ते कृच्छ्रार्धेन विशुद्ध्यति ॥ २० ॥

इति । वृत्तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदेऽपि न प्रायश्चित्तभेद इति
विवक्षितत्वात् कश्चित्-इत्युक्तम् । एवं चण्डाले अपि क-
ञ्चनेति विशेषणं योजनीयम् । इतरो मूर्धावसिक्त-सूतादिः ।
अङ्गिरास्त्वैव समानं प्रायश्चित्तान्तरमाह—

‘अन्यजानां *तु गमने भोजने च प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिरा ब्रवीत्’ ॥

इति । हारीतो अपि—

* अन्यजानां स्त्रीषु गमने अन्यजान्भोजने अन्यजमारणे च वर्ण-
चतुष्टयस्य पराकरूपं समानमेव प्रायश्चित्तम् । अन्यजशब्देनाञ्च च-
ण्डाल एव ग्राह्यः । न रजकादयः सप्ताऽन्यजशब्दवाच्या ग्राह्याः ।

१. I. reads -शब्देन विप्रः for -शब्दो विप्रे. २. All, except A. and I. omit एकं. ३. I. omits तौ. ४. M. omits the next śloka. ५. K. and L. read ददेत् for ददत्. ६. A. reads चाण्डालवधसम्प्राप्तः for चण्डालस्य वधे प्राप्ते. ७. All, except A. and I. read वृत्त- for वृत्ति-. ८. B. and D. read भोजने.

‘चाण्डालवधसम्प्राप्तिर्ब्राह्मणेन भवेद् यदि ।
कारयेद्वादरां *कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं ततो भवेत्’ ॥
(हा. स्मृ. २०. ७१)

इति । एतच्च ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यम् । अज्ञानपूर्वके तु चान्द्रा-
यणम् । तदाह लौगाक्षिः—

‘हनने प्रतिलोमानां गूढजानां कथं भवेत् ? ।
ज्ञानपूर्वे पराकः स्यादज्ञाने चैन्दवं तथा’ ॥

इति । सूतादिवधेऽप्येतदेव । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपैकृष्टान् निहत्य तु’ ।
(या. स्मृ. ३. २६२)

इति । कृच्छ्रार्धेनेत्यर्धग्रहणं पादस्य पादत्रयस्य चोपल-
क्षणम् । अत एव लौगाक्षिः—

‘सर्वमर्धं त्रिपादं च पादं चैव व्रतं चरेत् ।
वर्णक्रमादन्तरजर्हिंसा-गमन-भोजने’ ॥

इति ॥ १९-२० ॥

यदि चण्डाल-श्वपाकौ चोरौ स्यातां तदा तयोर्विधे स्वल्पं
प्रायश्चित्तमाह—

चोरौ श्वपाक-चण्डालौ विप्रेणाभिहतौ यदि ।

अहो-रात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ २१ ॥

* द्वादशकृच्छ्र-तप्तकृच्छ्रयोरत्र विकल्पोऽनुसन्धेयः ।

१. B. and D. read ततः शुद्धो भवेदिति for तप्तकृच्छ्रं ततो भवेत्. २. I. substitutes भवेत् for तथा. ३. The text reads अवकृष्टान् for अपकृष्टान्.
४. M. reads this śloka as follows :—

चौराः श्वपाक-चाण्डाला विप्रेणापि हता यदि ।

अहो-रात्रोपवासेन प्राणायामेन शुद्धयति ॥

and B. C. D. E. F. G. H. I. J. K. and L. read the first line of this
śloka as follows :—

चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि ।

इति । यदि विप्रेणाभिहतस्तदा स विप्रः शुद्ध्यतीति योजना ।
यद्यपि चण्डालवधो नोपपातकेषु परिगणितः तथापि मनुष्य-
वधसामान्येन तत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य तत्प्रकरणे प्रायश्चित्त-
मुक्तम् ॥ २१ ॥

चण्डालप्रसङ्गात् तद्विषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित्
प्रायश्चित्तमत्राभिधीयते । तत्र सम्भाषणे प्रायश्चित्तमाह—

श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।

द्विजसम्भाषणं कुर्यात् सावित्रीं तु सकृज्जपेत् ॥ २२ ॥

इति । द्विजशब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्र-
सम्भाषणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वासम्भवात् । द्विजसान्निध्याभावे
गायत्रीजपः— इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । अत एव हारीतो
विकल्पमाह—

‘चाण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणात् शुचिः ।

सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः’ ॥

(हा. स्मृ. २०. ६८)

इति । सम्भाषमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्यात् तदा त्रि-
रात्रोपवासमाह स एव—

‘उच्छिष्टैः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’ ।

(हा. स्मृ. २०. ६९)

इति ॥ २२ ॥

एकशय्यास्वापे सहमार्गगमने चै पृथक् प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालैः सह सुप्तं तु त्रिरात्रमुपवासयेत् ।

चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणात् शुचिः ॥ २३ ॥

१. M. reads गायत्रीं वा for सावित्रीं तु. २. E. G. H. and J. read
उच्छिष्टैः सह सम्भाषे. ३. Except A. and I. all omit च. ४. K. and L.
read सुप्ते तु for सुप्तं तु.

इति । स्पष्टोर्थः ॥ २३ ॥

दर्शन-स्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।

चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥

इति । एतदेवापस्तम्बोऽप्याह—

‘चण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषः । तत्र

प्रायश्चित्तमवगाहनमपामुपस्पर्शनं सम्भाषायां

ब्राह्मणसम्भाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्’ ।

इति । सुमन्तुरपि—

‘चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणा-

भिव्याहारः । संस्पर्शने सचैलं स्नानमाचरेत्’ ।

इति । देवलोरपि—

‘श्रपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्व-कुक्कुट-वराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचैलः सशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति’ ॥

इति । अवस्थाविशेषेण स्पर्शने विशेषमाह शांतातपः—

१. M. reads चण्डालदर्शनेनैव for चण्डालदर्शने सद्यः. २. H. substitutes तदेव for एतदेव. ३. These quoted two Sûtras are not found in the printed copy of Âpstamba, but in the Telugû manuscript, they are apparent with slightest difference. The manuscript reads as —

‘चण्डालस्पर्शन-भाषा-दर्शनेषु दोषः ।

तत्रावगाहनं ब्राह्मणसम्भाषा ज्योतिषां

दर्शनं च प्रायश्चित्तम्’ ।

४. All, except A. and I. omit च. ५. B. D. G. and J. read सचैलम-चिरात् and I. सचैलं सरिति for सचैलः सशिराः. ६. B. and D. omit शांतातपः.

येन केनचिदभ्यक्तः चण्डालं संस्पृशेद्यादि ।
 अहो-रात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
 अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्यति यदि स्पृशेत् ।
 विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ॥
 उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं शूद्रं शुनोऽशुचीन् ।
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘अशुद्धान् स्वयमप्येतान् शुद्ध्यति यदि संस्पृशेत् ।
 विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ॥
 उच्छिष्टं संस्पृशेद्विप्रः पुनः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति’ ।

इति तत् सहोपवेशन-शयनादिना चिरस्पर्शविषयम् ।
 यदि स्पृष्टो मूत्रादिकं कुर्यात् तदा त्रिरात्रोपवासः । भुक्तोच्छिष्टो
 यदि स्पृशेत् तदा षड्रात्रोपवासः— इति । तदाह शातातपः—
 ‘चण्डालैः इवपचैः स्पृष्टे विण्मूत्रे कुरुते द्विजः ।
 त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्’ ॥

१. B. and D. read अभ्यक्तं for अभ्यक्तः. २. G. and J. read अशुचिः for अशुद्धान्. This and the following lines are omitted by B. and D.—

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्ध्यति यदि स्पृशेत् ।
 विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ॥
 उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं शूद्रं शुनोऽशुचीन् ।
 अहो-रात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति’ ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

३. I. reads कया शुचिः (?) for शुनोऽशुचीन्. ४. I. reads अशुद्ध्यति
 यदि स्पृशेत् for शुद्ध्यति यदि संस्पृशेत्. ५. All, except I. omit the second
 Charaṇa of the preceding line and the first of this line and thus
 forms one line of them, which is—

विशुद्ध्यत्युपवासेन पुनः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

इति । चण्डालवत् चित्यादिस्पर्शोऽपि सचैलं स्नानम् ।
तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘चितिं च चितिकाष्ठं च शूपं चण्डालमेव च ।
स्पृष्ट्वा देवलकं * चैव सवासां जलमाविशेत्’ ॥

इति ॥ २४ ॥

चण्डालस्वामिकवाप्युदकपाने ज्ञानाज्ञानकृते पृथक् प्राय-
श्चित्तमाह—

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रजः ।

अज्ञानाच्चैकभक्तेन त्वहो-रात्रेण शुद्ध्यति ॥ २५ ॥

इति । अज्ञानकृतस्यैकभक्तम् । ज्ञानकृतस्य तूपवासः । अत
एवापस्तम्बः चण्डालवापीं प्रकृत्याह—

‘तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतो ऽकामतो ऽपि वा ।

अकामात् नक्तभोजी स्यादहोरात्रेण †कामतः’ ॥

इति । तत्रैवाभ्यासविषयमभिप्रेत्याऽऽपस्तम्ब आह—

‘अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागा वाप्य एव च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति’ ॥

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

* देवलकस्पर्शप्रायश्चित्तं तु क्षुद्रदेवतापूजकस्य पश्चादिवलिदान-
कतुर्देवलकस्य भाषायां ‘गुरव-घाडी’ इत्यादिसंज्ञकस्यैव हीनजातेः स्पर्शो
वेदितव्यम् । न पुनः शिव-विष्णवादिदेवतापूजकस्य उत्तमजातेर्देवल-
कस्य इति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

† अहो-रात्रेण अहोरात्रोपवासेनेत्यर्थः ।

‘प्रपास्वरण्ये कंटके च सौरे
 द्रोण्यां जलं केशविनिःसृतं वा ।
 श्वपाक-चण्डालपरिग्रहेषु
 पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धयेत् ’ ॥
 (आ. स्मृ. २. २)

इति तदशक्तविषयम् ॥ २५ ॥

चण्डालभाण्डस्पृष्टस्य कूपस्थजलस्य पानेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रात् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६ ॥

इति । चण्डालो भाण्डेनोदकं यस्मात् कूपादानयति तत्कूपस्थोदकं पीत्वा गोमूत्रसहितयवपिष्टादिकं दिनत्रयमाहारत्वेन स्वीकुर्यात् ॥ २६ ॥

तदीयभाण्डस्थोदकपाने जरणाजरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह—
 चण्डालघटसंस्थं तु यत्तोयं पिबति द्विजः ।

तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २७ ॥

यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यति ।

प्राजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २८ ॥

१. I. reads घटके for कटके. For the same the text of Âpastamba Smṛiti reads - शु जले ऽथ and B. D. and the text read सौरे for सौरे. २. The text reads यच्च विनिःसृतं भवेत् for केशविनिःसृतं वा. ३. The text reads शुद्धिः for शुद्धयेत्. ४. B. and D. omit चण्डाल-. ५. B. D. and I. read चण्डालभाण्डेन for चण्डालो भाण्डेन. ६. I. reads जीर्ण-निगरण- for जरणा जरण-. ७. M. reads this line as follows:—

चाण्डालोदकभाण्डे तु अज्ञानात् पिबते जलम् ।

८. K. and L. read कर्तव्यं for दातव्यं.

इति । प्रथममज्ञानात् पीत्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वमेत् तदा प्राजापत्यम् । तज्जरणे सान्तपनं कृच्छ्रं परिषदा दातव्यम् । न तु प्राजापत्यम् । तस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरा दर्शयति—

‘चण्डालपरिगृहीतं यदज्ञानादुदकं पिबेत्* ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिद्धि कामतः ।

स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः ’ ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु व्यहेण शुद्धयेत्तु शुद्धस्वेकेन शुद्ध्यति ’ ॥

इति तदापद्विषयम् ॥ २७—२८ ॥

बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेदेमाह—

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः ।

तदर्थं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्तदाचरेत् ॥ २९ ॥

इति । अनन्तरः क्षत्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्वविषयत्वमापस्तम्ब आह—

* भगवता पराशरेण चण्डालघटसंस्थजलस्याजरणे प्राजापत्यं जरणे कृच्छ्रं सान्तपनं चोक्तम् । अङ्गिरसा तु तदेव प्रायश्चित्तद्वयं ज्ञानाज्ञानभेदेनोक्तमिति विशेषः ।

१. I. reads तज्जरीर्णे for तज्जरणे. २. B. and D. read शुद्ध्यति for नित्यशः. ३. I. reads किञ्चिदकामतः for किञ्चिद्धि कामतः. ४. All, except A. and I. substitute कृत्वा for कृच्छ्रं. ५. I. omits -भेदम्. ६. M. reads प्राजापत्यं तु क्षत्रियः for प्राजापत्यमनन्तरः. ७. Except A. K. and L. all read शुद्धस्य दापयेत् for शुद्धस्तदाचरेत्.

‘चण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् ।
 प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत्?॥
 चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।
 तदर्धं तु चरेद्द्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ’ ॥
 (आ. स्मृ. ४. १-२)

इति ॥ २९ ॥

चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितरान्त्यजभाण्डोदकादिपा-
 नेऽपि प्रायश्चित्तमाह—

भाण्डस्थमन्त्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ३० ॥
 ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ।
 शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः ॥ ३१ ॥
 इति । अन्त्यजा रजकादयः ।

‘रजकश्चर्मकारश्च नटो *बुरुड एव च ।

कैवर्त्त-मेद-भिल्लाश्च सप्तैते चांन्त्यजाः स्मृताः’ ॥

इति स्मरणात् । ब्रह्मकूर्चमाचार्य एवोपरिष्ठाद्वक्ष्यति ।
 तत्सहित उपवासः त्रैवर्णिकस्य । तद्रहितश्चतुर्थस्य । ब्रह्म-

* नटशब्देनात्र कुलपरम्परायातक्रमेण नाटकप्रयोगादौ भूमिकाग्र-
 हणेनाजीव्यमानो नटो ग्राह्यः । नतु कचित्ससङ्गविशेषेषु भूमिकाग्रहण-
 कर्ता । नहि तस्यान्वयत्वम् । प्रायश्चित्तेनैव तस्य शुद्ध्यभिधानात् ।

१. I. reads -भाण्डकप्रस्थं and the text -कूपभाण्डेषु for -कूपभाण्डस्थं.
 २. B. and D. read अज्ञानाबुद्धकं पिबेत्, I. जलं यः ज्ञानतः पिबेत् and the
 text योऽज्ञानात् पिबेत् जलम् for नरः कामाज्जलं पिबेत्. ३. The text reads
 पादं शूद्रस्य दापयेत् for शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्. ४. B. and D. read चान्त्य-
 जातयः for चान्त्यजाः स्मृताः. ५. I. reads तद्रहितस्य for तद्रहितः and
 does not show this sentence to be separate from the next one.

कूर्चस्थाने यथाशक्ति दानं द्रष्टव्यम् । आमादिषु भाण्डान्तर-
प्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः । तथा च चतुर्विंशतिमते—

‘ओमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।

* अन्त्यभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः’ ॥

इति । महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति
कश्चिद्दोषः । अल्पेषु तु कूपन्यायः । तदाह विष्णुः—

‘जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्’ ॥

इति ॥ ३०-३१ ॥

अज्ञानपूर्वके चण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

भुङ्क्तेऽज्ञानात् द्विजश्रेष्ठश्चण्डालान्नं कथञ्चन ।

गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥

इति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

तत्र † प्रमाणमाह—

एकैकं ग्रासमभूयाद् गोमूत्रयावकस्य च ।

* अन्त्यभाण्डं अन्त्यजस्य भाण्डमित्यर्थः ।

† तत्र तस्मिन् गोमूत्रयावकाहारे इत्यनुसन्धेयम् ।

१. I. reads भाण्डान्तरं for भाण्डान्तर- २. I. reads आममांसं for आमं मांसं.
३. B. and D. read कूपन्यासः and I. and J. कूपवत् न्यायः for कूपन्यायः;
while G. and J. substitute अन्येषु for अल्पेषु. ४. M. reads—

ब्राह्मणोऽज्ञानतो भुङ्क्ते चाण्डालान्नं कदाचन ।

गोमूत्रयावकाहारात् * * * * ॥

५. All, except I. omit this word. ६. I. substitutes तत् for तत्र. ७. We
follow here A. B. and D.; while C. F. K. and L. read गोमूत्रे for गोमूत्र-
and for the same E. G. H. I. J. and M. read गोमूत्रं; while C. E. F. G.
H. and J. substitute -यावकेन for -यावकस्य.

दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तत्तु विनिर्दिशेत् ॥ ३३ ॥

इति । गोमूत्रेण पाचितं यद् यवमयमन्नं तस्य ग्रासमेकै-
कस्मिन् दिने भुञ्जीत । नियमः स्नान-मौनादिः । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘स्नानं *मौनोपवासेऽद्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचा-ऽक्रोधा-ऽप्रमादताः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१४)

इति । ईदृशनियमनिष्ठस्य तद् यावकाहारव्रतं निर्दिशेत् ।
बुद्धिपूर्वके त्वङ्गिरा आह—

†‘अन्त्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यश्च कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा’ ॥

इति । अन्त्यावसायिनश्चण्डालादयः । तांश्च स एवाह—

‘चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधा-ऽऽयोगवौ चैव सर्वे ह्यन्त्यावसायिनः’ ॥

इति । आम-पकयोश्चण्डालात्रयोर्व्रतभेदमाह विष्णुः—

* ‘ब्रह्मचर्यं’ इत्यादिना यमाः पूर्वमुक्ताः । स्नानादयो दश नियम-
शब्दवाच्याः ।

† उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु सर्वत्र ‘अन्त्यावसायिनाम्’-इति दृ-
श्यते । अमरसिंहस्तु अन्तावसायीत्याह । ‘षोऽन्तकर्मणि’ इत्यनेन अन्त-
मवसातुं शीलमस्येत्यन्तावसायीति साधुरिति प्रतिभाति । कश्चित् ‘अन्ते-
ऽवसायी’ इत्यपि दृश्यते ।

१. I. and M. read तत्र and J. न तु for तत्तु. २. I. omits -मौन-; while
B. and D. omit—

नियमः स्नान-मौनादिः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्नानं मौनोपवासेऽद्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

३. J. reads स्नान- for स्नानं. ४. I. does not pluralize -ऽप्रमादताः; while
J. reads -ऽप्रमादिताः. ५. B. C. and F. substitute तच्च for तांश्च.

‘चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

(९७) सिद्धं भुक्त्वा पराकः । (९८)

(वि. स्मृ. ९१. ९७-९८)

इति । अत्र मूलवचनोक्तो गोमूत्रयावकाहारः सिद्धान्नविष-
यो भविष्यति । यावकसहितस्य दशरात्रोपवासस्य पराक-
समत्वात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

‘चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत वै^१ द्विजः । (७३)

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ॥

शूद्रो वाऽप्यर्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः । (७४)

त्रिरात्रमुपवासी च ब्राह्मणांस्तर्पयेत् शुचिः । (७५)

(हा. स्मृ. २. ७३-७५)

इति तद्गोमूत्रयावकाहारशक्तविषयम् । बुद्धिपूर्वकस्य चि-
रकालानुवृत्तौ मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चाण्डाला-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७५)

इति । अत्र चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्मपुराणे दर्शितम्—

‘चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च’ ॥

इति । वसिष्ठो ऽपि—

१. H. reads -ऽन्नभोक्ता for -ऽन्नं भुक्त्वा. २. C. E. F. G. H. I. and J. substitute यः for वै. ३. O. E. F. H. and I. read उपवासं for उपवासी. ४. I. reads -ऽऽहारासक्तविषयम्. ५. G. reads परिगृह्य च.

‘चण्डाल-पतितान्नभोजने पुनरुपनयनम्’ ।

(व. स्मृ. २०. १७)

इति ॥ ३३ ॥

अथ कञ्चित्कालमेकस्मिन् गृहे चण्डालेन सह व्यवहर्तुः
‘अविज्ञातस्तु चण्डाल’ इत्यादिना ‘भूमिदोषो न विद्यते’-
इत्यन्तेन श्लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह—

अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेदमनि तिष्ठति ।

विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ३४ ॥

इति । अनेन श्लोकेन परिषदुपसत्तिर्विहिता । यद्यपि सर्वेषु प्रा-
यश्चित्तेषु परिषदुपसत्तिः समाना तथापि प्रकटपापेष्वेव सा । न तु
रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि प्रकटीकर्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्राति-
स्विकमुपसत्त्यभिधानम् । अनुग्रहश्चरितव्यप्रायश्चित्तविशेषो-
पदेशः ॥ ३४ ॥

उपसदनयोग्यं परिषद्विशेषं दर्शयितुं द्विजान् विशिनष्टि—

मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगाः ।

पतन्तमुदरेयुस्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करात् ॥ ३५ ॥

१. The text reads -भोजनेषु for -भोजने and inserts ततः after it. २. M. reads—

अविज्ञातश्च चाण्डालः सन्तिष्ठेत्तस्य वेदमनि ।

K. and L. substitute च for तु. ३. B. D. K. and L. read विज्ञातरूपं सन्नस्य for विज्ञाते तूपसन्नस्य; while C. E. F. H. and J. substitute-सन्नस्य for -सन्नस्य. ४. K. and L. read कुर्वन्ति for कुर्वन्ति. ५. H. reads आम्नाता for समाना. ६. I. reads उपसत्त्यभिधानम्. ७. M. reads—

ऋषिवक्त्राच्छ्रुता धर्मास्त्रायन्ते वेदपावनाः ।

८. M. reads ते for तं. ९. K. L. and M. substitute -सङ्कटात् for -सङ्करात्.

इति । वक्त्रोद्गतान् गायन्त इत्यनेन धर्मशास्त्रमुच्चार्य प्राय-
श्चित्तं विधेयमित्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सति प्रामादि-
कान्यथाऽभिधानशङ्काऽनुदयात् । यद्यपि चण्डालसहवास
एकमेव पापं तथापि तस्मिन् सत्यनुष्ठितानां नित्य-नैमित्ति-
कानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिप्रेत्य पापसङ्करादित्यु-
क्तम् ॥ ३५ ॥

परिषदा ऽभिधेयं व्रतविशेषं दर्शयति—

दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीर-गोमूत्रयावकम् ।

भुञ्जीत सह सर्वैश्च^३ त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥ ३६ ॥

इति । दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः । गृहस्वामिवद्गृह-
वासिनो बाल-वृद्धादयः सर्वे ऽपि यावकभोजन-त्रिसन्ध्या-
वगाहने कुर्युः ॥ ३६ ॥

तत्र दध्यादीनां सर्वेषां समाहारप्रसक्तौ विभजति—

अ^४हं भुञ्जीत दध्ना च अ^५हं भुञ्जीत सर्पिषा ।

अ^४हं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम् ॥ ३७ ॥

इति । दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनत्रयं भुञ्जीत । घृत-
क्षीरयोरप्येवमेव योज्यम् । तथा सति नव दिनानि सम्पद्यन्ते ।
पुनरप्येकैकेन दध्यादिना संयुक्तमेकैकस्मिन् दिने भुञ्जीते-
ति दिनत्रयं सम्पद्यते । एतत् सर्वं मिलित्वा द्वादशरात्रं
भवति ॥ ३७ ॥

यावके वर्ज्यमाह—

१. I. reads वदेयुः for विधेयम्. २. All, except A. and M. read मृत्यैश्च
for सर्वैश्च. But the author does not agree with it. ३. I. reads
विभजते. ४. II. reads अहं for अहं. ५. H. reads अहं for अहं.

भावदुष्टं न भुञ्जीते नोच्छिष्टं कृमिदूषितम् ।

इति । भावेन दुष्टं भावदुष्टम् । यस्मिन्नवलोकिते सति अत्यन्तसादृश्येन तस्मिन्नमेध्यादिभावः सहसा बुद्धिमारोहेत् तादृशं न भोक्तव्यम् ॥

दध्यादीनां त्रयाणां परिमाणमाह—

दधि-क्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु ॥ ३८ ॥

इति । दधि क्षीरं चेति दधि-क्षीरे तयोः प्रत्येकं पलत्रयं परिमाणम् । यावकस्य परिमाणं ग्रासमात्रं पूर्वोक्तन्यायेन वेदितव्यम् ॥ ३८ ॥

चेतनानां शुद्धिहेतुमभिधायाऽचेतनानामप्याह—

भस्मना तु भवेत् शुद्धिर्भयोस्तान्न-कांस्ययोः ।

जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मयम् ॥ ३९ ॥

इति । मृण्मयस्य भाण्डस्य परित्याग एव कर्त्तव्यः । शुद्धिस्तु नास्तीत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

गृहस्य दाहः कर्त्तव्य इत्याह—

कुसुम्भ-गुड-कार्पास-लवणं तैल-सर्पिषी ।

द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद्देश्मनि पावकम् ॥ ४० ॥

इति । कुसुम्भं तैलसाधनधान्यम् । कुसुम्भादीनि धान्या-न्यैति दाह्यत्वेन द्वारि स्थापनीयानि ॥ ४० ॥

गृहदाहाद्यनन्तरं कर्त्तव्यमाह—

१. M. reads भुञ्जीयात् for भुञ्जीते. २. M. reads—

त्रिपलं दधि-दुग्धस्य पलमेकं तु सर्पिषः ॥

३. I. reads मृण्मये. ४. I. reads -कुड्य- for -गुड-. ५. M. reads गृहे दद्याद्दु-
ताशनम् for दद्याद्देश्मनि पावकम्. ६. Except A. and I. all omit धान्यान्यति-

एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्यात् ब्राह्मणतर्पणम् ।

त्रिंशतं गो-वृषं चैकं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४१ ॥

इति । स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः । किन्तु लेपनादिकं कर्तव्य-
मित्याह—

पुनर्लेपन-खातेन होम-जप्येन शुद्ध्यति ।

आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ॥ ४२ ॥

इति । लेपनं कुड्यस्य । खननं स्थलस्येति यथायोगमवग-
न्तव्यम् । तदुभयं कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेदय शान्तिकजप-होमौ
कुर्यात् । तावता भूमिः शुद्ध्यति । न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो
भूमेर्विद्यते । यदा पुनर्दीर्घकालं चण्डालो निवसेत् तदा हारी-
तोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम् ।

विज्ञानान्मृण्मयं पात्रं सर्वं त्यजाति तद्गृहे ॥

बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं तथैव च ।

ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् ब्रह्मकूर्चेन शुद्ध्यति’ ॥

(हा. स्मृ. २०. १९-२१)

इति । तत्र च गोशतं दक्षिणा । तदाह च्यवनः—

‘चण्डालसङ्करे स्वभवनदहनम् । सर्वमृण्मयभाण्ड-

१. M. reads भोजनम् for -तर्पणम्. २. K. and L. read विंशतिं गा वृषं. J. त्रिरात्रं गो-वृषं and M. त्रिशतं गा वृषं for त्रिशतं गो-वृषं ; while I. substitutes एव for एकं. ३. All, except A. omit स्पष्टम्. ४. K. and L. read -खानेन and M. -यातेन for -खातेन. ५. I. reads -होमान् for -होमौ. ६. E. and K. substitute न नु for न तु. ७. G. reads गृहकूर्चेन for ब्रह्मकूर्चेन.

भेदनम् । दारवाणां तु तक्षणम् । शङ्ख-शुक्ति-सुवर्ण-
रजत-चैलानामद्भिः प्रक्षालनम् । कांस्य-ताम्रपात्रा-
णामाकरेण* शुद्धिः । सौवीर-पयो-दधि-तक्राणां प-
रित्यागः । गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् ।
बाल-वृद्ध-स्त्रीणामर्धं प्रायश्चित्तम् । आ षोडशा-
द्बालाः । सप्तत्यूर्ध्वगता वृद्धाः । चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्रा-
ह्मणभोजनं गोशतं दद्यात् । अभावे सर्वस्वम् ।

इति ॥ ४२ ॥

गृहव्यतिरिक्तक्षेत्राराम-ग्रामान्तर-यात्रादावज्ञानेन चण्डा-
लसङ्करे प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासार्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

इति । मासं च अर्धमासं च मासार्धम् । तेन विशुद्ध्यति ।
माससङ्करे मासव्रतेन शुद्ध्यति । अर्धमाससङ्करे अर्धमासव्रतेन
विशुद्ध्यतिरित्यर्थः । सम्पर्कं करोति चेदिति शेषः । चण्डाल-
शब्देन पुल्कसादयो ऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव संवर्तः—

‘चण्डालैः सङ्करे विप्रः श्वपाकैः पुल्कसैरपि ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति’ ॥

(सं. स्मृ. १८०)

* ‘कृ-विक्षेपे’ इत्यस्माद्धातोरुत्पत्तेनाकरशब्देनात्र परमाणुरूपत्वं र-
सरूपत्वं च ग्राह्यम् । कांस्यताम्रपात्राणां रसं कृत्वा अनन्तरं पुनः पा-
त्राणि कर्तव्यानीति ‘आकरेण शुद्धिः’ इत्यस्यार्थो ज्ञगम्यते ।

१. K. and L. read सम्पर्कं and substitute च for वा. M. omits the whole
Śloka. २. The text reads पुल्कसैः श्वपाकैस्तथा for श्वपाकैः पुल्कसैरपि.

इति । उक्तकालाधिककालसङ्करे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्—

चण्डालैः सह संयोगे^१ प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

विप्रान् देशावरान् कृत्वा तैरनुज्ञाप्य शासनात् ॥

आ कण्ठस्य प्रमाणं तु कुर्याद्भोमयकर्मम् ।

तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ॥

बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् गोष्ठे वसति सर्वदौ ।

सकेशवपनं कुर्यात् परमां शुद्धिमाप्नुयात्^२ ॥

(हा. स्मृ. १०. ३०-३२)

इति ॥ ४३ ॥

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डालसंवासात् न्यूनं प्राय-
श्चित्तमाह—

रजकी चर्मकारी च लुब्धकी^{*} वेणुजीविनी ।

चातुर्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ॥ ४४ ॥

ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्यार्धमेव[†] च^३ ।

* 'लुब्धकी' लुब्धकस्य व्याधस्य स्त्री । 'वेणुजीविनी' वेणुभिः
वेणुपात्रादिभिः जीवनकर्त्री बुरुडजातीया स्त्रीत्यर्थः । यत्तु केचन—वेणु-
जीविनी वेणुवादनेन जीवन्तीति मन्यन्ते तन्न साधु ।

‘रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च’ ।

इत्यत्र सप्तस्वन्यजेषु बुरुडस्यैव परिगणितत्वात् अन्यजत्वेन बुरुड्या
एव गृहे निवासानर्हत्वादिति दिक् ।

† 'पूर्वोक्तस्य' द्वादशाहसाध्यस्य अर्धं षड्रत्नं व्रतं गृहदाहं विना सर्वं
कर्म कुर्यादिति भावः ।

१. I. reads सम्पर्के for संयोगे. २. I. reads दश वरान्. ३. B. C. D.
F. and H. read सर्वथा. ४. I. reads चण्डालसहसंवासात्. ५. M. reads:—

* * * लुब्धकस्य च पुल्कसी ।

चातुर्वर्ण्यं गृहे यस्य ह्यज्ञानादितिष्ठति ॥

६. I. reads तु for च.

गृहदाहं न कुर्वीत शेषं सर्वं च कारयेत् ॥ ४५ ॥

इति । दध्ना च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वोक्तम् ॥ ४४-४५ ॥

इदानीं चण्डालस्य सकृद्गृहप्रवेशे कर्तव्यां शुद्धिमाह—

गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेत् चण्डालो यदि कस्यचित् ।

तर्मगाराद्विनिर्वास्य मृद्भाण्डं तु विसर्जयेत् ॥ ४६ ॥

रसपूर्णं तु यद्भाण्डं न त्यजेत्तु कदाचन ।

गोमयेन तु सम्मिश्रैर्जलैः प्रोक्षेद्गृहं तथा ॥ ४७ ॥

इति । कस्यचिदिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य । प्रोक्ष्य अजां
गां वा गृहं प्रवेशयेत् । तदाह हारीतः—

गृहस्याभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।

पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः ॥

अनष्टरसभाण्डानां गृहवन्मन्यते यथा ।

अजस्य गोः प्रवेशाद्भि शुद्ध्यते नात्र संशयः' ॥

(हा. स्मृ. २०. ३५-३६)

इति । अनष्टरसानि रसपूर्णभाण्डानि । यः पुनः गृहान्तरवा-
सी सन्नपि चण्डालप्रवेशवति गृहे कदाचिद्भुङ्क्ते, भुक्तवतस्त-
स्यापि गृहे योऽन्यो गृहान्तरवासी समागत्य भुङ्क्ते तयोरु-
भयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति—

१. M. reads कुर्वीताऽप्यन्यत् for कुर्वीत शेष. २. I. reads समाचरेत् for
च कारयेत्. ३. M. reads:—

गृहस्याभ्यन्तरे गच्छेच्चण्डालो यस्य कस्यचित् ।

तस्माद्गृहाद्विनिःसृत्य गृहभाण्डानि वर्जयेत् ॥

४. I. and L. read तमागारात् for तमगारात्; while K. and L. read विनिःसार्य
for विनिर्वास्य. ५. All, except A. and M. read मृद्भाण्डं for यद्भाण्डं.

६. M. reads शोरसेन for गोमयेन.

‘अविज्ञातश्च चण्डालस्तिष्ठते यत्र वेदमनि ।
 स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्यं विशोधनम् ॥
 प्राजापत्यं तु शूद्राणां तेषां तदनुसारतः ।
 यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रार्थं तेषु दापयेत् ॥
 तेषामपि तु यैर्भुक्तं पादमेकं विधीयते ।
 कूपैकपानैर्दुष्टानां स्पर्श-सम्पर्कदूषितः ॥
 नरो ह्येकोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
 बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता ॥
 तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम्’ ।

(आ. स्मृ. ३. १-५)

इति ॥ ४६-४७ ॥

अथ कृम्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिन्नां शुद्धिमाह-

१. The text reads these ślokas as follows:—

अन्त्यजातिमविज्ञातो निवसेद्यश्च वेदमनि ।
 सन्यस्य ज्ञात्वा तु कालेन द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥
 चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् ।
 प्राजापत्यं तु शूद्रस्य शेषं तदनुसारतः ॥
 यैर्भुक्तं तत्र पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां प्रदापयेत् ।
 तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादं प्रदापयेत् ॥
 कूपैकपानैर्दुष्टानां स्पर्शने शवदूषिणाम् ।
 तेषामेकोपवासेन पञ्चगव्येन शोधनम् ॥
 बालो वृद्धस्तथा रोगी गर्भिणी वापि पीडिता ।
 तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् ॥

The third line of this quotation, though necessary is omitted by all. The readings of the text are better than all others. २. I. reads यस्य for यत्र. ३. I. reads यैस्तेषामपि विभुक्तं and C. and F. तेषामपि च यैर्भुक्तं for तेषामपि तु यैर्भुक्तं. ४. C. and F. read-दुष्टान्त-स्पर्श-, B. D. E. G. and H. -दुष्टान्तस्पर्श- and I. -दुष्टान्नस्पर्श- for दुष्टानां स्पर्श-. But the corresponding line in the text gives a better sense; while J. substitutes -पानै- for -पानै-.

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूय-शोणितसम्भवे ।

कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत्? ॥ ४८ ॥

गवां मूत्र-पुरीषेण दध्ना क्षीरेण सर्पिषा ।

त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४९ ॥

क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च माषान् प्रदाय तु ।

गोदक्षिणां तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥ ५० ॥

शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्धयति ।

इति । यद्यपि कृम्युत्पत्तिर्विहितातिक्रम-प्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति तथापि जन्मान्तरसञ्चितदुरितफलरूपायास्तस्या विहितकर्मानुष्ठानाधिकारविरोध्यशुद्ध्यापादकत्वात् तन्निवृत्तये-
ऽवश्यं शुद्धिः कर्त्तव्या । सा च शुद्धिः प्रायश्चित्तसमानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता । प्रायश्चित्तसाम्यमभिप्रेत्य प्रश्न-
वाक्ये प्रायश्चित्तशब्देन व्यवहारः । मुख्यप्रायश्चित्ताभावं द्योतयितुं सन्देहद्योतकः कथंशब्दः * प्रयुक्तः । तत्र ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पञ्चगव्यस्नान-पाने । क्षत्रियस्य पञ्चमाषपरिमितं सु-
वर्णदानं च † । पञ्चकृष्णलात्मको माषः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

* धरणीधरस्तु—

‘स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तविप्रतिपत्तिव्यवस्थापनार्थः कथं कुर्यादि-
त्युपक्षेपः’ इत्याह ।

† एतदप्युपवासान्ते एव ।

१. I. substitutes तस्य for यस्य. २. Except A. and M. all read द-
धिक्षीरेण for दध्ना क्षीरेण. ३. I. reads प्रसापयेत् for प्रसाय तु.

‘जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ।
 तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
 कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६२-३६३)

इति । वैश्यस्य गोदानोपवासौ । शूद्रस्य गोदानमेव ।
 एतच्च नाभेरधोभागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु मनुराह—
 ‘ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूय-शोणितसम्भवे ।
 कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥
 गवां मूत्र-पुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधोनाभ्या विशुद्ध्यति ॥
 नाभि-कण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ।
 षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ’ ॥

इति । यत्तु च्यवनेनोक्तम्—

‘कृमिदर्शने सान्तपनं वृषभो दक्षिणा ’ ।

इति । तद्युगपत् बहुप्रदेशविषयम् ॥ ४८-४९-५० ॥
 चर्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्या-
 द्भवतीत्याह—

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥५१॥

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ।

इति । विप्रवाक्यस्य छिद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोम-

१. I. reads यव- for यवो. २. C. E. F. G. and H. read यस्तु for यस्य.
 ३. M. reads धार्यम् for ग्राह्यम्.

साम्येन तद्वाक्यं प्रशस्यते । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विप्रवाक्य-
स्य प्रयोजकत्वमाहापस्तम्बः—

‘पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।

अपूर्णेऽपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः’ ॥

(आ. स्मृ. ३. १०)

इति ॥ ५१ ॥

महाफलसाधनेषु यज्ञादिष्वपि छिद्रपूर्तिर्विप्रवाक्यसाध्या ।
किमुतास्मिन् प्रायश्चित्तव्रते इत्यभिप्रेत्याह—

जैषच्छिद्रं तपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥५२॥

सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरुपपादितम् ।

इति । यद्यपि विप्रवाक्यस्य समस्तव्रतशेषत्वादिदं प्रायश्चित्त-
प्रकरणान्ते वक्तुमुचितम् तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यात्रापि
स्वीकृतत्वादवान्तरप्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्य-
विरोधः ॥ ५२ ॥

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्तुमशक्तश्चेत् तदा ब्राह्मणैः कार-
येदित्याह—

व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे *तथा ॥५३॥

* दुर्भिक्षे इति दैविकदोषोपलक्षणम् । डामरः चौरलुण्ठनादिः
‘डिम्वे डमर-विप्लवौ’ इति नामलिङ्गानुशासनात् । क्षीरस्वामी तु
‘अशस्त्रकलह’ इत्याह । डमर एव डामरः तस्मिन् । इदं च राजि-
कमात्रोपलक्षणम् ।

१. I. reads प्रयोजनकत्वम् and has प्रयोजनवत्त्वम् in the footnote as a correct reading. २. These two lines of the text are given in M. before the 61st Sloka. ३. K. and L. read, उपपादिते.

उपवासो व्रतं होमो द्विजसम्पादितानि वै^१ ।

इति । व्याधिना व्यसनी राजयक्षमादिप्रबलरोगग्रस्तः । श्रान्त आहवा-ऽध्वगमनादिना* । तयोरुभयोः व्रतं पुत्रादिरनुतिष्ठेत् । तदाह आपस्तम्बः—

‘अशक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः ।

तद्व्रतं तस्य गृह्णीयात् ततो मुच्येत किन्विषात्’॥

इति । दुर्भिक्षं दैविको दोषः । डामरं परराजाद्युपप्लवः । तत्रोभयत्रावश्यकबहुकुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः तदनवरुद्धेन सख्यादिना व्रतं कारयेत् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तापदमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—

अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्वे कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ५४ ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह ।

इति । ब्राह्मणा वेदपारगा महान्तःपूर्वकृतोपकारादिना तुष्टाः सन्तो ऽस्यामापदि निर्दोषस्त्वमित्यनुगृह्णन्ति तदा तावतैवास्य विशुद्धिः । अनुष्ठानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादितैराशीर्विशेषैरशेषकामप्राप्तिर्भवति । तत्र पापक्षयो भवतीति को विस्मयः । महापुरुषस्य गुरु-पित्रादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराथर्वणे श्रूयते—

* ‘पितृशुश्रूषादिना’ इत्यपि केचनाहुः ।

१. This fifty-fourth Śloka appears in M. after the sixtieth Śloka of the text. २. K. L. and M. read वा for वै. ३. I. reads पित्रादिः for पुत्रादिः. ४. B. and D. substitute यत्र for उभयत्र and अवरुद्धः for अवरुद्धः. ५. M. reads—

सर्वधर्ममवाप्नोति द्विजैः संवर्धिताशिवा ।

‘यं यं लोकं मनसा संविभाति*
 विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
 तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्
 तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः’ ॥

(मुं. उ. ३. १. १०)

इति ॥ ५४ ॥

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति—

दुर्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै बाल-वृद्धयोः ॥ ५५ ॥

अतोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ।

इति । दुर्बलः पूर्वोक्तव्याधिग्रस्तादिः† । दुर्बल-बाल-वृद्धा-
 नामनुग्रहणे योग्या महान्तो देवलेन दर्शिताः—

‘प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।

इष्यते ऽनुग्रहस्तेषां लोकसद्ग्रहकारणात् ॥

* ‘संविभाति’ मह्यमन्यस्मै वा भवेदिति सङ्कल्पयति । ‘विशुद्धसत्त्वः’
 क्षीणक्लेशः आत्मवित् निर्मलान्तःकरणः । ‘तं तं लोकं तांश्च कामान्
 जयते’ प्राप्नोति ‘तस्मात् विदुषः सत्यसङ्कल्पत्वात् । ‘आत्मज्ञं’ आत्मज्ञा-
 नेन विशुद्धान्तःकरणम् ।

† ‘धन-विद्या-ज्जिजनहीनो दुर्बल’—इति धरणीधरः । बाल-वृद्धौ—
 ‘अशीतिवर्षस्य वर्षाणि बालो वा ऽप्यूनषोडशः’ ।

इत्युक्तलक्षणौ । ‘सप्तत्यूर्ध्वगतो बाल’—इति केचित् । ‘तथा’ शब्देनात्र
 ‘स्त्रिया अपि सद्ग्रहः कार्य’—इति धरणीधरः । युक्तं चैतत् । तासामबला-
 त्वात् ता अपि अनुग्रहार्हा एव ।

एको नार्हति तत् कर्तुमज्ञो वा नाऽप्यनुग्रहम् ।

धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्' ॥

इति । अतोऽन्यथा प्रबलस्यानुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मात्तानुगृह्णीयात् ॥ ५५ ॥

प्रबलं युवानमनुगृह्णतः प्रत्यवायं विशदयति—

स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ॥ ५६ ॥

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ।

इति । स्नेहादनुग्रहः पुत्र-मित्रादिषु । लोभाद्भनिकेषु । अज्ञानाद्बुर्बलेष्वनुग्रह इति शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितम्मन्यतया यस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः । यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन्न संक्रामति तथापि परीक्षामकृत्वा प्रायश्चित्तं विधातुरयथाशास्त्रानुष्ठान-निमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिप्रेत्य तत्पापं तेषु गच्छतीत्युक्तमिति ।

एवं प्रायश्चित्ताधिकारिणं सम्यक् परीक्ष्य प्रायश्चित्तं विधेयम् । तदाह देवलः—

‘कर्त्तारं देश-कालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम् ।

अवेक्ष्य च बलं चैव प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥

इति । बौधायनोऽपि—

‘शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।

परीक्ष्य धर्मविद्वद्भ्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. १. १५)

इति ॥ ५६ ॥

अनुग्रहमनर्हतः प्रबलस्यानुग्रहे यथा प्रत्यवायः तथाऽनुग्रहयोग्यस्य दुर्बलस्य नियमविधानेऽपि प्रत्यवाय इत्याह—

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमं तु ये ॥५७॥

महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ।

इति । शरीरस्यात्ययो^१ मुमुर्षोर्भूम्यां शयनम् । तस्मिन् प्राप्ते सति तेन^२ कर्तुमशक्यं प्रायश्चित्तव्रतादिनियमं कर्त्तव्यत्वेन ये वदन्ति तेषु तत्पापं गच्छतीति पूर्ववाक्यादनुषज्यते । तत्र हेतुः । महत्कार्योपरोधेनेति । महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्यं महत्कार्यम् । अन्तकाले देवतास्मरणादि । तस्योपरोधः प्रतिबन्धः । मुमुर्षुर्हि परिसरवर्त्तिभिरासैर्वोधितो देवतां स्मर्त्तुमुदयुङ्क्ते तदानीमेतां तदुक्तव्रतकर्त्तव्यतां श्रुत्वा कर्त्तुमशक्नुवन् व्याकुलचित्तः पूर्वमुदयुक्तां देवतास्मृतिमपि परित्यजति । सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धः । तस्य च निमित्तं प्रायश्चित्तविधातार इति युक्तस्तेषां प्रत्यवायः । एवं तर्हि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधातुं भीताः स्युरित्याशङ्क्योक्तं न स्वस्थस्य कदाचनेति । स्वस्थशरीरस्य पूर्वोक्तः कार्योपरोधः कदाचिदपि नास्तीति तम्प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं न भेतव्यमिति भावः ॥ ५७ ॥

‘व्याधिव्यसनिनि’ (६, ५३) इत्यत्र प्रतिनिधित्वेन व्रतमनुष्ठेयमित्युक्तम् । इदानीं तस्य व्यतिरेकमाह—

१. B. and D. substitute मूढाः for प्राप्ते. २. K. and L. read-उपरोधे च for -उपरोधेन. ३. B. D. I. and J. read अत्यये for अत्ययो. ४. G. and H. read तत्कर्त्तुम् for तेन कर्त्तुम्. ५. I. reads एव for एतां. ६. G. and H. read -शरीरि for -शरीरस्य.

स्वस्थस्य मूढाः कुर्वन्ति वदन्त्यनियमं* तु ये ॥५८॥

ते तस्य विघ्नकर्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

इति । ये तु मूढा व्याध्यादिग्रस्तस्यैव प्रतिनिधिरिति शास्त्रर-
हस्यमजानन्तः स्वस्थस्य कस्यचित् परिवृढादेः दाक्षिण्यादि-
ना तदीयं व्रतनियममनुतिष्ठन्ति तस्य च नियमाभावं शास्त्री-
यत्वेन वदन्ति । ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थं चान्यथा
वदन्तः तस्य स्वस्थस्य पापनिवृत्तिविघ्नं चरन्तो रौरवादिके न-
रके पतन्ति ॥ ५८ ॥

इदानीं पण्डितम्मन्यतया विप्रवाक्यमवज्ञाय स्वेच्छयैव
किञ्चिद्गतं शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरि-
त्याह—

स्वयमेव व्रतं^१ कृत्वा ब्राह्मणं योऽवमन्यते ॥ ५९ ॥

वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ।

इति । स्वकपोलकल्पितव्रतस्य पापनिवर्त्तकत्वाभावः शा-
तातपेन स्पष्टीकृतः—

* अत्र आन्धाक्षरातिरिक्तसर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'वदन्ति नियमं' इति
वर्त्तते । परं श्रीमता माधवाचार्येण—'तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयत्वेन
वदन्ति' इति व्याख्यातत्वात् 'वदन्त्यनियमं' अयमेव पाठस्तस्य सम्मत इति
स्पष्टं प्रतिभाति ।

१. We follow here A. K. and L.; while B. C. D. E. F. G.
H. I. and J. read स एव नियमं त्यक्त्वा. M. स एव नियमस्त्याज्यो-
for स्वयमेव व्रतं कृत्वा. २. K. and L. read लिप्यते for युज्यते.

‘यद् विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः’ ॥

इति ॥ ५९ ॥

व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—

स एव नियमो ग्राह्यो यद्येकोऽपि वदेद् द्विजः ॥ ६० ॥

कुर्याद्वाक्यं द्विजानां तु अन्यथा भ्रूणहा भवेत् ।

इति । धर्मरहस्येऽभिज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः कल्पः । एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः । उभयथा ऽपि विप्रेणानुज्ञात एवेति नियमो ज्ञातव्यः । अन्यथा द्विजानुज्ञा-
मन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं पर्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्यात् ॥ ६० ॥

विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वं प्रतिपादयति—

ब्राह्मणा जङ्गमं* तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः ॥ ६१ ॥

तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ।

इति । साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात् । तथा च श्रूयते—

* पुष्करादीनि तीर्थानि तु प्रतिनियतस्थल एव वर्तन्ते । इदं तु तद्विलक्षणं जङ्गमं तीर्थम् । तानि च नियतकालमज्जनादिना शुद्धिं प्र-
यच्छन्ति इदं तु वाक्यरूपेणोदकेन तत्कालमेव पावित्र्यापादकम् । अतः सर्वथा इतरविलक्षणमेतदिति भावः ।

१. M. reads यं यं कोऽपि for यद्येकोऽपि. २. M. reads च अकुर्वन्
ब्रह्महा for तु अन्यथा भ्रूणहा. ३. B. and D. read रहस्याभिज्ञानां for रहस्ये
ऽभिज्ञानां ४. I. omits इति and reads नियमोऽनुज्ञातव्यः for नियमो
ज्ञातव्यः. ५. M. reads निर्जलं सर्वकामदम् for तीर्थभूता हि साधवः.

‘अग्निः शुचित्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः’ ।

(ऋ. सं. ६. ६. ४०. १)

इति ॥ ६१ ॥

विशिष्टमाता-पितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वम् । न केवलं तावतैव ब्राह्मणवाक्यस्य प्रशस्तत्वम् । किन्त्वनेकदेवताप्रतिपादकानां वैदिकमन्त्राणां धारणया सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्वाक्यं प्रशस्तमित्याह—

ब्राह्मणा यानि* भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ ६२ ॥

सर्वदेवमैयो विप्रो न तद्वचनमन्यथा ।

इति । ब्रह्म वेदः । निरन्तरं तन्निष्ठाः सन्तस्तदर्थं यथावद्ब्रुवाणा ब्राह्मणाः । अतो वेदविद्वचनं देवता अनुमन्यन्ते । तस्य च सर्वदेवमयत्वं श्रूयते—

‘यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति’ ।

इति । अङ्गिरा अपि—

‘ब्राह्मणो देवताः सर्वाः स च सर्वस्य दैवतम्’ ।

इति ॥ ६२ ॥

* ‘यानि’ शुभान्यशुभानि वा वचांसि ब्राह्मणा वदन्ति तानि देवता अनुमन्यन्ते इत्यर्थः ।

१. All, except A. and the text of Rik Samhitā read. शुचित्रततमः. Also the Vaidic Pāṭha is शुचित्रततमः. २. M. reads भाषन्ते for मन्यन्ते. ३. K. reads सर्वदेवमया विप्राः and M. सर्वदेवमया विप्राः. ४. I. reads वेदविद् for वेदविदि, but the Vaidic Pāṭha does not agree with it. ५. All, except A. I. and J. read ब्राह्मणा for ब्राह्मणो.

“यदेव विद्यया * * * करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति” ।

(छा. उ. १. १. १०)

इति श्रुतौ विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रश-
स्तमिति श्रुतम् । तेनैव न्यायेन विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद्गतात्
प्रशस्तमित्याह—

उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३ ॥

विप्रसम्पादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

इति । विप्रसम्पादितं विप्रैरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलस-
म्पूर्तिर्निःशेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ॥ ६३ ॥

कृम्युपहतस्य देहस्य शुद्धिमुक्त्वा तादृशस्यैवान्यस्य
शुद्धिमाह—

अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते माक्षिका-केशदूषिते ॥ ६४ ॥

तदन्तरा स्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् ।

इति । अतुं योग्यमद्यम् । अन्नं च तदद्यं च अन्नाद्यं पक्व-
मन्नम् । न त्वाममित्यर्थः । तद् यदि भोजनपात्रे भाण्डे वा कीटेन

* तस्मात् यदेव ‘विद्यया’ विज्ञानेन ‘करोति’ तदेव कर्म ‘वीर्यवत्तरं
अविद्वत्कर्मणो अधिकफलं भवति इत्यर्थः ।

१. After this word the text has अद्भ्योपनिषदा, but the author omits
it as it is unnecessary here. २. D. omits these two lines of the text—

उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३ ॥

विप्रसम्पादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

३. M. reads-क्रीट- for-केश-. ४. M. reads अन्तरा संस्पृशेत् for तदन्तरा
स्पृशेत्.

मक्षिकया केशेन वा संयुज्यते तदा तत् कीटादिकमपनीय
तस्यान्नस्याभ्यन्तरेऽङ्घ्रिः सम्प्रोक्ष्य किञ्चिद्भस्म प्रक्षिपेत् । मक्षि-
कादिदूषितत्वं गोघ्रातत्वादीनामुपलक्षणम् । अत एव बृह-
स्पतिः—

‘गोघ्राते च क्षुते वान्ते मक्षिका-केशदूषिते ।

मृद्भस्म-सलिलं चैव प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यति’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केश-कीटैश्च मृत्क्षेपेण विशुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. १२५)

इति । वस्त्रावधूनरेणुस्पृष्टमवधूतम् । क्षुतोत्पन्नविन्दुस्पृष्ट-
मवक्षुतम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—

‘नित्यमभोज्यं केश-कीटावपन्नम्’ ।

इति तत् केश-कीटादिभिः सह पक्वविषयम् ॥ ६४ ॥

केश-कीटादिदूषितान्नशोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं
कैञ्चिन्नियमविशेषमाह—

‘भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ॥ ६५ ॥

स्वमुच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते पाणिना मुक्तभाजने ।

१. I. reads वाऽन्ने for वान्ते. २. The text reads मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति.
३. I. reads किञ्चित् for कञ्चित्. ४. M. reads भुञ्जानो वाऽथ सा for भुञ्जानश्चैव
यो. ५. M. reads उच्छिष्टं हि स वै for स्वमुच्छिष्टमसौ. ६. B. D. E. G. J.
and M. read यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने for पाणिना मुक्तभाजने, H. I. and K.
read यो भुङ्क्ते for पाणिना, K. reads मुक्तभाजनः and L. मुक्तभाजनैः for
मुक्तभाजने.

पादुकास्थो न भुञ्जीत पर्यङ्के संस्थितोऽपि वा ॥ ६६ ॥

श्वाने-चण्डालदृष्टौ च भोजनं परिवर्जयेत् ।

इति । वामहस्तेन पादसंस्पर्शे सति स्वोच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः तावानेव भवति । वामहस्तेन पात्रमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव प्रत्यवायः । पीठे समुपविष्टः पद्भ्यां पादुके आक्रम्य न भुञ्जीत । तथा पर्यङ्के स्थित्वा वोर्ध्वं स्थित्वा वा न भुञ्जीत । भोजनमध्ये आदिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्थ इत्येतावद्विन्नासनगतादीनामप्युपलक्षणम् । अत एव व्यासः—

‘नै च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा ।

न पादुकास्थितो वाऽपि न हसन् विलपन्नपि ॥’

इति ॥ ६५-६६ ॥

‘अन्नाद्य’ (६, ६४) इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्नशोधनमुक्तम् । इदानीं प्राधान्येन शुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितुमिच्छन् प्रतिजानीते—

यदन्नं प्रातेषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथैव च ॥ ६७ ॥

१. Except A. and M. read पर्यङ्के संस्थितोऽपि वा and K. and L. read न पर्यङ्कस्थितोऽपि वा. for पर्यङ्के संस्थितोऽपि वा. २. B. C. D. E. F. G. H. J. and L. read श्वान-चाण्डालदृष्टौ चैव and M. शुना चाण्डालदृष्टौ वा for श्वान-चण्डालदृष्टौ च. ३. B. and D. read नाव- for न च. ४. J. reads शय्यायां for शयानः. ५. H. reads इच्छुः for इच्छन्; while. I. omits both. ६. M. reads पक्वान्नं च निषिद्धं यत् for यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यात्.

यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः ।

इति । यदन्नं प्रतिषिद्धं तथैव या चान्नस्य शुद्धिः तत्सर्वं
वृद्धपराशरेण पूर्वकल्पीयस्मृतिकर्त्रा यथोक्तं* तथा वदामि ।
तत्र तत्र वचने पराशरपरामर्शस्यायमभिप्रायः—

‘धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ ।

(ऋ. सं. ८. ८. ४८. ३)

इति ।

‘यथैर्त्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु’ ॥

(म. स्मृ. १. ३०)

इत्यादि श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां म-
नु-वसिष्ठादीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् कलियुगधर्मशास्त्राधि-
कारी पराशरोऽपि तस्मिन्तस्मिन् कल्पे सृज्यते । अतोऽस्मिन्न-
पि कल्पे कलियुगधर्मेषु मदुक्तस्य ग्रन्थस्य प्राधान्यं न वि-
स्मर्त्तव्यमिति ॥ ६७ ॥

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्ध-शुद्धी दर्शयति—

शृतं द्रोणाढकस्यान्नं काक-श्वानोपघातितम् ॥ ६८ ॥

* ‘तत्र या पूर्वकलिधर्मप्रवचने पराशरेण शुद्धिरुक्ता तामेवास्मिन्
कलियुगे ऽहं वदामि । पुनः पराशरपरामर्शः सम्प्रदायाविच्छेदनार्थः’
इति धरणीधरः ।

१ B. and D. omit -परामर्शस्य. २. The text reads—

यथैर्त्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि वेद्मिन् ॥

३. A. reads प्रतिज्ञातां प्रतिषिद्धशुद्धिः. ४. M. reads मितं for शृतं.

केनेदं शुद्ध्यते? चेति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

इति । द्रोणा-ऽऽहकशब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनाहकेन वा परिमितस्य ब्रीहि-यवादिद्रव्यस्य सम्बन्धि पक्रमन्नं श्व-काकाभ्यां यदि लेहनादिनोपघातितं स्यात् तदा स्वयं शास्त्रज्ञोऽपि तच्छुद्धिसिद्धये धर्मज्ञान् ब्राह्मणान्वाचयितुं केनेदं शुद्ध्यतीति पृच्छेत् ॥ ६८ ॥

ततो धर्मरहस्यविद्ब्राह्मणनिर्दिष्टां शुद्धिं चिकीर्षुस्तदन्नं संगृह्णीयात् न तु परित्यजेत् इत्याह—

काक-श्वानावलीढं तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् ॥ ६९ ॥

इति । द्रोणशब्देना-ऽऽहको ऽप्युपलक्ष्यते ॥ ६९ ॥

इदानीं द्रोणा-ऽऽहकयोः परिमाणमाह—

वेद-वेदाङ्गविद्विप्रैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ।

प्रस्था द्वात्रिंशतिद्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढकः ॥ ७० ॥

इति । नानादेशीयैर्विद्वद्भिस्तात्कालिकस्वस्वव्यवहार-निर्वाहाय स्वेच्छयैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णीयन्ते । तानि नाऽशास्त्रीयाणीत्यभिप्रेत्य वेद-वेदाङ्गेत्यादिना विशेषितम् ॥ ७० ॥

१. M. reads केनैतत् for केनेदं. २. Except K. and L. all read अन्नं for चेति. ३. K. and L. read तत् for तु. ४. Except A. K. L. and M. all read -माढकम् for आढकः.

यववराहाधिकरणन्यायेन *शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्रार्थो ऽत्रे
ग्रहीतव्यो न तु म्लेच्छप्रसिद्ध इत्याह—

ततो द्रोणा-ऽऽढकस्यान्नं श्रुति-स्मृतिविदो विदुः ।

इति । ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणात् परिमितं यत् द्रोणा-
ऽऽढकस्यान्नं तदेवात्र शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति श्रुति-स्मृ-
तिकुशला मन्यन्ते । ननु-शास्त्र एव द्रोणा-ऽऽढकपरिमाणम-
न्यथाभिहितम् । तथा च भविष्यत्पुराणम्—

‘पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥

आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।

कुम्भो द्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणास्तु षोडश’ ॥

इति । नैष दोषः । देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीय-
त्वात् ॥

द्रोणा-ऽऽढकशब्दव्यावर्त्यमाह—

काक-श्वानावलीढं तु गवाघातं खरेण वा ॥ ७१ ॥

स्वल्पमन्नं त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणा-ऽऽढके भवेत् ।

* इदं चाधिकरणम्—

‘चोदितं तु प्रतीयताविरोधात् प्रमाणेन’ ।

(मी. सू. १. ३. १०)

इत्यस्मिन् सूत्रे जैमिनीयन्यायमालायां द्रष्टव्यम् । विस्तरस्तु एतस्मि-
न्नेव सूत्रे तन्त्रवार्तिके ज्वगन्तव्यः ।

इति । धनिकविषयं द्रोणपरिमाणम् । निर्धनविषयमाढकप-
रिमाणम् । तत्रे यथायथं द्रोणा-ऽऽदाढकाच्च स्वल्पमन्नं काकादि-
भिरवलीढं चेत् तत् परित्याज्यमेव । विवक्षिता शुद्धिर्द्रोणा-
ऽऽढकविषयेति द्रष्टव्यम् ॥ ७१ ॥

तां शुद्धिं दर्शयति—

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालोहतं भवेत् ॥ ७२ ॥

सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताशेनैव तापयेत् ।

हुताशनेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च ॥ ७३ ॥

विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

इति । द्रोणा-ऽऽढकपरिमितस्यान्नस्य मध्ये यावति भागे सं-
स्पर्शसम्भावना तावन्तं भागमपनयेत् । अवशिष्टेष्वपि यावति
लालास्पर्शः सम्भावितः तावदपनयेत् । इतरत् सर्वं सुवर्णयु-
क्तेनोदकेन सम्प्रोक्ष्य सकृत् वह्नौ तापयेत् । ताभ्यां सुवर्णो-
दक-बह्निभ्यां संस्कृतं पुनः शुद्धिहेतूनां पवमानसूक्तादीनां
घोषेण संस्कृत्य विप्रैरनुज्ञातं तद्गुञ्जीत । अत एव बौ-
धायनः—

‘सिद्धहविषाम् । (१४) महतां श्व-वायस-

प्रभृत्युपहतानां तदग्रं पिण्डमात्रमुद्धृत्य पवमानः

सुवर्जन इत्यनेनाभ्युक्षणम् । (१५) मधूदके

१. L. reads तच्च for तत्र and द्रोणा-ऽऽढकपरिमाणाच्च for द्रोणाऽऽढकाच्च.
२. M. reads नोपहतं for लालोहतं.

पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानयनेन शौचम् ।
एवं तैल-सर्पिषी' ।

(बौ. स्मृ. १. ६. १४. १४-१६)

इति । जमदग्निरपि—

‘शृतान्नं द्रोणमात्रस्य श्व-काकाद्युपघातितम् ।
ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तत्र शोधनम् ॥
अन्नमेकाढकं पक्वं श्व-काकाद्युपघातितम् ।
केश-कीटावपन्नं च तदप्येवं विशुद्ध्यति ॥
क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्वदेव मनीषिभिः’ ।

इति । शातातपो अपि—

‘केश-कीट-शुना स्पृष्टं वायसोपहतं च यत् ।
ह्रीवा-अभिशास्त-पतितैः सूतिकोदक्य-नास्तिकैः ॥
दृष्टं वा स्याद् यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशेषतः ॥
भस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुल्मुकेन वा ।
सुवर्ण-रजताभ्यां वा भोज्यं घ्रातमजेन च’ ॥

इति । हारीतो अपि—

‘श्व-काक-गृध्रोपघाते केश-कीट-पिपीलिका-
दिभिरन्नाद्युपघाते काञ्चन-भस्म-रजत-ताम्र-
वज्र-वैडूर्य-गोवाला-अजिनेभदन्तानामन्यत-

मेनाद्भिः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोक्षण-पर्यग्निकरणा-
दित्यदर्शनात् शुद्धिर्भवति' ।

(हा. स्मृ. २०. ४६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

अत्रस्य शुद्धिमुक्त्वा रसस्य शुद्धिमाह—

स्नेहो' वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत्? ॥ ७४ ॥

अल्पं परित्यजेत् तत्र स्नेहस्योत्पवनेन च ।

अनलज्वालयाम् शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ॥ ७५ ॥

इति श्रीपराशरसंहितायां प्रायश्चित्त-
काण्डे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति । स्नेहस्तैलादिः । गोरसः क्षीरादिः । तत्राल्पं चेत्
श्रादिभिरुपहतं तत् त्याज्यमेव । अनल्पस्य स्नेहस्य पाकेन
शुद्धिः । अनल्पस्य गोरसस्य वह्निज्वालयाम् पर्यग्निकरणेन
शुद्धिः । तदाह लौगाक्षिः—

‘पयो-दधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् ।

प्लावनोत्पवनाभ्यां च पर्यग्निकरणेन च’ ॥

इति । प्लावनं प्रोक्षणम् । शङ्खोऽपि—

२. These three lines of the text do not appear in M. ३. B. D. and I. read अल्पस्य for अनल्पस्य. ३. Here also B. D. and I. read अल्पस्य. ४. C. F. H. and I. omit प्लावनं प्रोक्षणम्.

‘प्लावनं घृत-तैलानां पौचनं गोरसस्य च ।

भाण्डानि प्लावयेदग्निः शाकं मूल-फलानि च ॥

सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरं च दधि चाऽम्बु च ।

एषां शुनाऽवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते’ ॥

इति । शातातपस्तु विलीनाऽविलीनभेदेन व्यवस्थितां
शुद्धिं दर्शयति—

‘तापनं घृत-तैलानां मधुनो गोरसस्य च ।

तन्मात्रमुद्धृतं शुद्ध्येत् कठिनं तु पयो दधि ॥

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पौचनेन तु’ ।

इति । क्वचित्तु दोषाभावमाह शङ्खः—

‘घृत-दधि-पयस्तक्राणामपवरकभाण्डे

स्थितानामदोषः । आधारदोषे तु

नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रव्यम् ।

घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

कौकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टमन्नं न तु विसर्जयेत्’ ॥

इति । देवद्रोणीं देवयात्रा । शातातपो ऽपि—

१. A. reads पवने and I. पावनं for पाचनं. २. Except A. and H. all read पवनेन for पचनेन. ३. B. and D. read अपचरक- for अपवरक-. For the same C. and E. read आरकं G. and H. आकर- and I. आधार-.

‘गोकुले यज्ञशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रणे ।

न मीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेष्वपि’ ॥

इति ॥

प्रकीर्णकरणाभिधे मलिनतावहाख्याधरे

वदन्तमुपपातकेऽप्युचितसक्रियां निष्कृतिम् ।

रसा-ञ्जपरिशुद्धिमप्यकृत षष्ठमध्यायम-

प्युदारविवृत्तिं वशी मधुरवाङ्मयो माधवः ॥१॥

इति श्री-महाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमे-
श्वर-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामा-
त्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥

पराशरसंहिता

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अन्न-रसेयोः शुद्धिः षष्ठाध्याये वर्णिता । सप्तमाध्यायेऽवशिष्टानां द्रव्याणां शुद्धिं विवक्षुर्महाप्रकरणे प्रायश्चित्तशङ्काव्युदासाय प्रतिजानीते—

अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवचो यथा ।

इति । अवान्तरप्रकरणमारभ्यान्न-रसशुद्धिकथनानन्तरं यस्मादितरद्रव्यशुद्धिर्शुद्धिस्था यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं महाप्रकरणगतप्रायश्चित्तव्रतचर्याया नित्यकर्मादीनां चानुष्ठानं निपुणं न भवति ततस्तत्साहचर्यहेतुद्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥ तत्र दर्वी-सुक्-सुवादीनामुच्छिष्टामेध्यादिदूषितानां शुद्धिमाह—

दारवाणां तु पात्राणां तक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ १ ॥

इति । मूत्र-पुरीषादिप्रदेशे चिरावस्थानेन दृढवासितौ गन्ध-लेपौ यदि मृज्जलप्रक्षालनेन नापगच्छेयातां तदा वास्यादिना दारवाणि तक्षणीयानि । तक्षणेनाप्यनपगमे परित्यागः । तदाह बौधायनः—

* महाप्रकरणं प्रायश्चित्तप्रकरणम् । द्रव्यशुद्ध्यादीन्यवान्तरप्रकरणा-नीति तात्पर्यम् ।

१. Except A. I. and J. all read अन्न-रसशुद्धिः. २. B. and D. read स्यात् for तु and M. reads द्रव्यसंशुद्धिः for द्रव्यशुद्धिस्तु. ३. B. and D. read स्यात् तस्माद्वान्तरेण for शुद्धिस्था यस्माच्चान्तरेण; while H. substitutes तस्मात् for यस्मात्. ४. L. and M. read तक्षणात् for तक्षणात्. ५. I. reads गन्धलेपो for गन्ध-लेपौ and नापगच्छेत् for नापगच्छेयातां.

‘दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धा-
नामवलेखनम्* । (२) उच्छिष्टलेपोपहतानां
तैक्षणम्’ (२७) ।

(बौ. स्मृ. १. ६. १३. २६. २७)

इति । मूत्र-पुरीष-रैतैः प्रभृतीनामल्पकालसंस्पर्शे तु गन्ध-ले-
पयोरपनेतुं शक्यत्वात् तदपनयनपर्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रयत्नेन
प्रक्षालनीयानि ।

‘यावन्नापैत्यमेध्याक्तात्† गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्धारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु’ ॥

(म. स्मृ. ९. १२६)

इति स्मरणात् । यत्र तु गन्ध-लेपपर्यन्तः संसर्गो नास्ति
किन्तु केवलं संस्पर्शमात्रं तत्र प्रोक्षणात् शुद्धिः । एतदेवाभि-
प्रेत्य मनुराह—

‘स्फ्य-शूर्प-शकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥

अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्य-वाससाम्’ ।

(म. स्मृ. ९. ११७—११८)

* ‘अवलेखनं’ घर्षणपूर्वकं प्रक्षालनमित्यर्थः ।

† अमेध्यमस्पृश्यम् । तच्च यदस्य अभोज्यं तस्य तदशुद्धिहेतुः । यथा
ब्राह्मणस्य सुरा-मद्यम् । शूद्रस्य तदयुक्तम् । प्राग्घोमात् हवींष्यभोज्यानि
न च तान्यस्पृश्यानि । सुरा-मद्ये तु स्पर्शेऽपि प्रतिषिद्धानि ब्राह्मणस्य ।
तस्मादस्यैव स्पर्शः प्रतिषिद्धः स एव संसर्गेणाशुचित्वमापादयति । अतो
नायं नियमो यदभोज्यं तदस्पृश्यं यदस्पृश्यं तदभोज्यमिति ।

‡ ‘स्फ्यः’ वज्रः यज्ञाङ्गभूतः काष्ठखड्गः । इयं च उदकप्रोक्षण-
रूपा शुद्धिः केवलं यज्ञकर्मण्येव नान्यत्रेति ध्येयम् ।

१. I. reads -समार- for -समन्वार-. २. The text reads अवतक्षणम्
for तक्षणम्. ३. I. omits -रैतैः-. ४. I. reads अमेध्याक्ते and B. C. D. E.
F. G. H. and J. अमेध्याक्तो for अमेध्याक्तात्. ५. The text reads ताव-
न्मृद्धारि चादेयं for तावन्मृद्धारि देयं स्यात्. ६. Except D. and I. all omit तु.

इति । यज्ञकाले तु स एव विशेषमाह—

‘मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

चरूणां लुक्-लुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा’ ।

(म. स्मृ. ५. ११६-११७)

इति । पात्रलग्नस्नेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम् । अत एव
याज्ञवल्क्यः—

‘चरु-लुक्-लुव-सस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा’ ॥

(या. स्मृ. १. १८३)

इति ॥ १ ॥

कांस्य-ताम्रयोरल्पोपहतयोः शुद्धिमाह—

भस्मना शुद्धयते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्धयति ।

इति । अम्लं क्षारस्याप्युपलक्षणम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘त्रपु-सीसक-ताम्राणां क्षारा-ऽम्लोदक-वारिभिः’ ।

(या. स्मृ. १. १९०)

इति । ताम्रादीनां तैजसानामुपघाततारतम्येन शुद्धिविशे-
षमाह बौधायनः—

तैजसानां मूत्र-पुरीषा-ऽसृङ्-मद्यैरत्यन्तमाहता-

नामावर्त्तनम् । अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् ।

स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना परि-

मार्जनम् । अतैजसानामेवम्भूतानामुत्सर्गः ।

(बौ. स्मृ. १. ६. १३. ३२-३५)

१. B. and D. omit विशेषम्. २. B. and D. omit अत एव याज्ञवल्क्यः.
३. The text of Baudhāyana has interpolations in these four Sutrās;
so we do not give the different readings. ४. H. reads -सृक्कण-मद्यैः and
I. -सृक्कणाद्यैः for -सृङ्-मद्यैः Both the readings are meaningless.

इति ॥

स्त्रिया जारसम्पर्कोपहतौ शुद्धिमाह—

रजसा शुद्धयते नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥

इति । विकलं वैकल्यं गर्भधारणम् । तस्मिन् सति परित्याग एव । न तु शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

* 'व्यभिचारादृतौ शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते' ।

(या. स्मृ. १. ७२)

इति । एतत् शूद्रगर्भविषयम् । तदाह वसिष्ठः—

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां स्त्रियः शूद्रेण सद्गताः ।

अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः’ ॥

(व. स्मृ. २१. १२)

इति । वर्णान्तरगर्भे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्ते चतुर्विंशतिमते—

‘विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रिये तु तथैन्दवम् ।

वैश्ये तदेव कर्त्तव्यं पराकेण समन्वितम् ॥

शूद्रगर्भे तु सन्त्यागस्तत्र चाण्डालदर्शनात्’ ।

इति । गर्भपर्यवसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः । कायिको मानसो वाचिकश्चेति । तत्र कायिके प्रचेता आह—

‘विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात् प्रसूयते ।

* ‘अप्रकाशितात् मनोव्यभिचारात् पुरुषान्तरसम्भोगसङ्कल्पात् यदपुण्यं तस्य ऋतौ रजोदर्शने शुद्धिः’— इति विशानेश्वरः ।

१. B. and D. omit न तु and I. तु. २. I. inserts -कृत- after शूद्र-.
३. J. reads -गमने for -गर्भे. ४. B. and D. substitute इति for तदुक्तं and J. omits चतुर्विंशतिमते. ५. J. reads संन्यासः for सन्त्यागः.

प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
 चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रस्य विप्राया वैश्यसङ्गमे ।
 कृच्छ्र-चान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ॥
 क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।
 चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन सङ्गता ॥
 शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
 आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥

इति । एतदभ्यासविषयम् । अनभ्यासे तु चतुर्विंशतिमते
 दर्शितम्—

‘रजसा शुद्धयते नारी परपुंसाभिगामिनी ।
 तथापि मुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 कृच्छ्रार्थं ब्राह्मणी कुर्यात् विप्रस्य गमने सति ।
 क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं वैश्ये सान्तपनं चरेत् ॥
 शूद्रस्य गमने चैव पराकं तु समाचरेत्’ ।

इति । वाचिक-मानसयोर्वसिष्ठ आह—

‘मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं च’

१. B. and D. omit this and the next two lines—

चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन सङ्गता ॥
 शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
 आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥

२. H. substitutes मनुना for मुनिना. ३. B. and D. omit this and the
 next two lines—

कृच्छ्रार्थं ब्राह्मणी कुर्यात् विप्रस्य गमने सति ।
 क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं वैश्ये सान्तपनं चरेत् ॥
 शूद्रस्य गमने चैव पराकं तु समाचरेत् ।

४. The text substitutes वा for त्व.

भुञ्जानाब्धः शयीत । (६) ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु
निमग्नायाः सावित्र्यष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात्
पूता भवतीति विज्ञायते । (७) वाक्सम्बन्धे
एतदेव मासं चरित्वा ऊर्ध्वं मासादप्सु निमग्नायाः
सावित्र्याश्चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् ।

(व. स्मृ. २१. ६-८)

इति । मानसे यदिदं प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वृत्तुदर्शनादवाग् व्य-
वहार्यत्वसिद्धयर्थम् । ऋतुदर्शनानन्तरं तु तेनैव व्यवहार्यत्व-
सिद्धिः । तदाह मनुः—

‘मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०८)

इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य ‘रजसा शुद्ध्यते नारी’ इत्याचा-
र्येणोक्तम् ॥ १ ॥

नद्या उपरिभागे रथ्योदकादीनां उपहतौ शुद्धिमाह—
नदी वेगेन शुद्ध्येत लेपो यदि न दृश्यते ।

इति । प्रवहन्त्यां नद्यां पतितान्युच्छिष्टामेध्यादीनि यदा
प्रवाहवेगेन स्नानतीर्थमतिक्रम्य गच्छन्ति तदा तस्मिंस्तीर्थे
लेपलोपो यावत् दृश्यते तावन्नास्ति शुद्धिः । तददर्शने तु स्नान-
पानादिकर्मार्थं शुद्धैवेयं नदी । सत्यपि लेपे यद्यक्षोभ्योदक-
युक्ता सा नदी तदा लेपयुक्तं तत्तीर्थमात्रं वर्ज्यम् । इतरप्रदेशेषु
सा नदी शुद्धा । तदाह देवलः—

१. The text reads अष्टशतेन for अष्टशतैः. २. I. reads वाक्सम्भवे for
वाक्सम्बन्धे. B. and D. omit this Sūtra.

‘अक्षोभ्यानि तडागानि नदी-वापी-सरांसि च ।

कश्मला-ऽशुचियुक्तानि तीर्थ* तत्परिवर्जयेत्’ ॥

इति । नदीशुद्धिमुक्त्वा कूपादिशुद्धिमाह—

वापी-कूप-तडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ॥ ३ ॥

उद्धृत्य वै घटशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

इति । कूपादिदूषणं द्विधा श्रूयते । श्व-मार्जारादीनां तत्र पतितानां मरणात् मृतशवानां तत्रैव चिरं जरणाच्च । तत्र मरणमात्रविषयमिदं विशोधनम् । एतदेव हारीतोऽप्याह—

‘वापी-कूप-तडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः’ ॥

(हा. स्मृ. ११. ३)

इति । संवर्त्तोऽपि—

‘वापी-कूप-तडागानां दूषितानां च शुद्ध्ये ।

अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्येन शोधनम्’ ॥

(सं. स्मृ. १८६)

इति । इयमेव शुद्धिरुपानदादिदूषणेषु । तदाह आपस्तम्बः—

‘उपानच्छेष्म-विण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च ।

पतितैर्दूषिते कूपे कुम्भानां शतमुद्धरेत्’ ॥

(आ. स्मृ. २. १२)

* ‘तीर्थ’ तीरप्रदेशः । ‘निपानागमयोस्तीर्थम्’ इति कोशात् ।

१. K. and L. read कुम्भशतं for घटशतं. २. Except A. and I. all omit श्रूयते and some read द्वेधा for द्विधा. ३. I. reads क्षरणात् for जरणात्. ४. The text reads पञ्चगव्यं च निःक्षिपेत् for पञ्चगव्येन शोधनम्. ५. I. reads ऽमेध्य- for मद्य-. ६. I. reads पतिते for पतितैः.

इति । मृतशरीरजरणकृतोयामत्यन्तोपहतौ विष्णुराह—

‘मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।

अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं शास्त्रेण *शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पकेष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र नवतोयसमुद्धरे’ ॥

(वि. स्मृ. ३. ४३)

इति । मनुष्यशरीरजरणेऽप्येवमेव शुद्धिः । तदाह हा-
रीतः—

‘वापी-कूप-तडागेषु मौनुषं शीर्यते यदि ।

अस्थि चर्मेविनिर्मुक्तं दूषितं श्व-खरादिभिः॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्’ ।

(हा. स्मृ. ९. २३-२४)

इति । प्रौढेषु नास्ति दोषः । तदाह विष्णुः—

‘जलाशयेषु स्वल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्’॥

(वि. स्मृ. ३. ४८)

इति । देवलोऽपि—

‘अक्षुद्राणामपां नास्ति प्रभूतानां च दूषणम् ।

स्तोकानामुद्धृतानां च कद्मले दूषणं भवेत्’॥

* ‘शास्त्रेण’ शास्त्रोक्तेन प्रकारेण । स च ‘वह्निप्रज्वालन’ इत्या-
दिना दर्शितः ।

१. C. and F. read -क्षतायाम् for -कृतायाम्. २. I. reads मानुष्यं for मानुषं. ३. All, except A. and I. read -विनिर्मुक्तैः for -विनिर्मुक्तं. ४. I. reads जलाशयेष्वधाल्पेषु for जलाशयेषु स्वल्पेषु. ५. A. reads नहि for च न. ६. B. D. and E. read कद्मलं for कद्मले.

इति । अल्पोदकेष्वपि पूर्वोदाहृताद्दोषादल्पे दोषे विष्णु-
राह—

‘अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ।

सोम-सूर्याशुपातेन मारुतस्पर्शनेन च ॥

गवां मूत्र-पुरीषेण शुद्धचन्त्याप इति स्मृताः’ ।

(वि. स्मृ. ३. १३-१४)

इति । उच्छिष्टाद्युपवाताभावेष्वपि गवां पानाद् यदुदकं न
क्षीयते तदेव शुद्धम् । न तु ततोऽल्पम् । तदाह देवलः—

‘अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणाश्चैव *गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘आपः शुद्धा †भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु ‡गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्ध-वर्ण-रसान्विताः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १२८)

इति । नवोदके कालात् शुद्धिमाह यमः—

* ‘गोपानात्’ गोपानेन अक्षीणाः । परिमाणोपलक्षणार्थमेतत् ।

† अत्र भूमिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन प्रणालिकागता अपि शुचय
एव । स्वभावशुचयो हि आपः भूमिगता आकाशगताश्च शुद्धा इत्यर्थः ।
यन्तु—‘नतु शिला-काष्ठादिस्थाः’ इति सर्वज्ञनारायणेनोक्तं तत्स्वभावतो
ऽशुद्धजलविषयम् ।

‡ प्राचीनैरिदमेवं व्याख्यायते—‘लिङ्गदर्शनेन यथा वै गौः सास्ना
अम्भसि प्लाव्येत’ इति । यत्र गोः सास्ना निमज्जाति तृष्णा च विच्छिद्यते
तावत्य आपः शुद्धा इत्यर्थः ।

‘अजा गावो महिष्यश्च नारी चैव प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्’ ॥

(व. स्मृ. ९. १९)

इति । उद्धृतोदकं प्रति देवल आह—

‘उद्धृताश्चापि शुद्ध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।
एकरात्रोषिताश्चापस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘अपो निशि न गृण्हीयात् गृण्हन्नपि कदाचन ।
निधायाम्निमुपर्यासां ‘धाम्नो धाम्न’ इतीरयेत्’ ॥
(व. स्मृ. ९. ४१)

इति ॥ ३ ॥

पूर्वं ‘रजसा शुद्ध्यते नारी’ (७.२)—इत्यत्र योषितो विवाहो-
त्तरकालीना शुद्धिर्विवेचिता । इदानीं विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं
विविनक्ति—

अष्टवर्षा भवेद्वौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥ ४ ॥

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

इति । गौर्यादयस्त्रिस्तन उद्वाहाय शुद्धाः । तद्वातुः फलविशेष-
स्मरणात् । रजस्वलात्वशुद्धा । तद्दानस्य निन्दितत्वात् । तत्र
फल-निन्दे दर्शयति बृहस्पतिः—

‘गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्’ ॥

(बृ. स्मृ. २. ३७)

इति । यद्यप्येकादशे वर्षे रजोदर्शनं न प्रतिनियतं
तथापि कासुचिद्दर्शनात् तत्सम्भावनया रजस्वलेति निर्देशः।
तां ददन्नौरवं नरकं प्राप्नोति इति शेषः ॥ ४ ॥

कन्यायामशुद्धिमभिप्रेत्य 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इत्युक्तम् ।
तामेवाशुद्धिं प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति—

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ ५ ॥

मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयम् ।

इति । ऋतुदर्शनमुपलक्षयितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अत
एव गौतमेन—

‘प्रदानं प्रागृतोः’ ।

(गौ. स्मृ. १८. २१)

इत्युक्तम् । यमोऽप्येतदेव आह—

‘तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्’ ।

(य. स्मृ. ३. २३)

इति । अतश्च ऋतुदर्शनात् प्राग्यो न प्रयच्छति तस्य
पितरः प्रतिमासं तद्रजः पिबन्ति । असत्यृतुदर्शने द्वादशेऽपि
वर्षे कन्यादान-प्रतिग्रहौ न निषिद्धौ । अत एव मनुः—

‘त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हव्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

* ‘इयता कालेन यवीयसी कन्या बोढव्या । न पुनरेतावद्वयस एव विवाह
इत्युपदेशार्थः । अथापि न यथाश्रुतवर्षसङ्ख्यैव । किं तर्हि । बहुना
कालेन यवीयसी बोढव्या । न ह्येतद्विवाहप्रकरणे श्रुतम् । येन दशादिवर्षा
पञ्चविंशत्यादिवर्षं च निवर्तयेत्’ इत्ययं मेधातिथेराशयो ज्ञानुसन्धेयः ।

ज्येष्ठवर्षो ऽष्टवर्षो वा धर्मे सीदति सत्वरः'॥

(म. स्मृ. ९. ९४)

इति ॥ ९ ॥

ऋतुदर्शने सत्यप्रदाता न केवलं पितृनैव नरके पातयति
किन्तु स्वयमपि सकुटुम्बः पतेदित्याह—

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ॥ ६ ॥

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

इति । मात्रादयस्त्रयः कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुपल-
क्षयन्ति । ते च पूर्वमेव—

‘ पिता पितामहः ’ ।

इत्यादिवचनोदाहरणेन विवाहप्रकरणे प्रदर्शिताः ॥ ६ ॥

रजोदर्शनात् प्रागदानं यथा नरकहेतुः तथा रजस्वलो-
द्वाहोऽपि नरकहेतुरित्याह—

यस्तां समुद्रहेत् कन्यां ब्राह्मणो मन्दमोहितः ॥ ७ ॥

असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तयः स विप्रो वृषलीपतिः ।

इति । तां दृष्टरजसम् । असम्भाष्यत्वा-ऽप्याङ्केयत्वयोर्हेतुर्वृ-

१. B. D. and H. read अष्ट- for ज्येष्ठ-. For the same C. F. and J. read द्व्यष्ट-. २. C. F. and H. read मात्रादिभिः for मात्रादयस्त्रयः and uses the singular form of उपलक्षयन्ति; while B. D. and J. read मात्रादयः and omit त्रयः ३. B. D. and J. omit सर्वानुपलक्षयन्ति । ते च. ४ Except A. and I. all omit विवाहप्रकरणे. ५. M. reads ऽज्ञान- for मन्-. ६. This and the next three lines are not found in B. and D—

तां दृष्टरजसम् । असम्भाष्यत्वाप्याङ्केयत्वयोर्हेतुर्वृषलीपतित्वम् । विवाहात्पूर्वं दृष्ट-
रजस्का वृषली । तथा च मनु—

‘ पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया सत्पतिर्वृषलीपतिः ॥

षलीपतित्वम् । विवाहात् पूर्वं दृष्टरजस्का वृषली । तथा च
मनुः—

‘पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ७ ॥

यस्तु मद-मोहादिना भतिक्रान्तनिषेधस्तामुद्वाह्य सकृद्भुक्त्वा
कथञ्चिद्वैवयोगादनुत्पद्येत् तदा तस्य शुद्धिप्रकारमाह—

यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ॥८॥

स भैक्षभुग् जपन् नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुद्ध्यति ।

इति । जप्यविशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताया गायत्र्या
जप्यत्वमत्रावगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

रात्रौ चण्डालादिस्पर्शे शुद्धिं प्रश्नपूर्वकमाह—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ॥९॥

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ? ।

जातवेदः-सुवर्णं च सोममार्गं विलोक्य च ॥१०॥

ब्राह्मणानुमतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

इति । जातवेदाश्च सुवर्णं च जातवेदः-सुवर्णम् । शुक्लपक्षे सो-

१. K. reads यत् for यः. २. We follow here A. J. K. and L.; while M. reads जातवेदं for जातवेदः. ३. E. G. H. I. and M. read -नुमतः for -नुमतः and B. C. D. and F. omit this and the preceding one line—

ब्राह्मणानुमतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

इति । जातवेदाश्च सुवर्णं च जातवेदः-सुवर्णम् ।

मदर्शनसम्भवे सोमो विलोकनीयः। तदलाभे वह्निः। तस्याप्यभा-
वे सुवर्णम्। तस्याप्यभावे सोममार्गः। एतेषामन्यतमं विलोक्य
विप्रैरनुज्ञातः स्नायात् ॥ ९-१० ॥

रजस्वलयोर्योषितोरन्योन्यसंस्पर्शे वर्णक्रमेण शुद्धिमाह-
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥
तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्धयति ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।

अर्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ॥१३॥

पादहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ॥१४॥

कृच्छ्रेण शुद्धयते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्धयति ।

इति । द्वयोर्ब्राह्मण्यो रजस्वलयोरन्योन्यं स्पर्शे सति तत्
आरभ्य स्नानपर्यन्तमुभयोराहारत्यागः । त्रिरात्रकृच्छ्रं चरेत् ।
एतच्च सहशयनादिचिरस्पर्शविषयम् । सकृत् स्पर्शे तु
काश्यपोक्तं द्रष्टव्यम्-

‘रजस्वला च संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्धयति’ ॥

इति । ब्राह्मणी-क्षत्रिययोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः कृच्छ्रार्धं क्ष-
त्रियायाः पादकृच्छ्रम् । ब्राह्मणी-वैश्ययोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः पादो-

नकृच्छं वैश्यायाः पादकृच्छम् । ब्राह्मणी-शूद्रयोः स्पर्शो
ब्राह्मण्याः प्राजापत्यं शूद्रायाः पादोनम् । एतत्सर्वं कामकारवि-
षयम् । तथा च वृद्धवसिष्ठः—

‘स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥
स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च ।
पादहीनं चरेत् पूर्वा कृच्छ्रपादं तथोत्तरा ॥
स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
कृच्छ्रार्धात् शुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्धतः ॥
स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि च ।
उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजाऽपि च ।
त्रिरात्रात् शुद्ध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च ।
त्रिरात्रात् शुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ॥
वर्णानां कामतः स्पर्शो विधिरेष सनातनः’ ।

इति । अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् ।

‘रजस्वला हीनवर्णा रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावद-
श्नीयात् यावन्न शुद्धिः स्यात् । (७३) सवर्णमधि-
कवर्णा वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्ध्यति’ । (७४)

(वि. स्मृ. २२. ७३-७४)

इति । रजस्वलायाः चण्डालादिस्पर्शो विशेषो वृद्धवसिष्ठे-
नोक्तः—

‘चण्डालाद्यैः श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि त्वेतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेर्द्धे त्रिरात्रं स्यात् द्वितीये ब्रह्मेव तु ।
अहोरात्रं तृतीयेर्द्धे परतो नक्तमाचरेत् ॥
शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना तु ब्रह्माचरेत् ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति । व्यतिक्रम्येति अनशनेन तीर्त्वेत्यर्थः । एतद्वृद्धिपूर्वक-
स्पर्शविषयम् । अबुद्धिपूर्वे तु बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डाला-ऽन्त्य-श्व-वायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । भोजनकालस्पर्शो बौधायन आह—

‘रजस्वला तु भुञ्जाना श्वा-ऽन्त्यजातीन् स्पृशेद् यदि ।
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥
अशक्ता काञ्चनं दद्यात् विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्’ ।
(बौ. स्मृ. १. ३.४—९)

इति । यदा तूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शो भवति तदाऽत्रिणा
विशेषः प्रदर्शितः—

१. I. reads व्यतिक्रम्य for त्वतिक्रम्य. २. Some read स्पृष्टा for स्पृष्टा;
while J. omits this line—

शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना तु ब्रह्माचरेत् ।

३. B. and D. read यावत्कालेन for षड्रात्रेण.

‘उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा कदाचित् स्त्री रजस्वला ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा* शुद्धा इनैरुपोषिता’ ॥

(अ. स्मृ. ५. ७)

इति । उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे मार्कण्डेय आह—

‘द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजःस्त्री यदि संस्पृशेत् ।
अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं जपेत्’ ॥

इति । भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने आपस्तम्ब आह—

‘उदक्या यदि वा भुङ्क्ते दृष्ट्वाऽन्यां तु रजस्वलाम् ।
आ स्नानकालं नाश्रीयाद्ब्रह्मकूर्चं ततः पिबेत्’ ॥

(आ. स्मृ. ७. १९)

इति । चण्डालदर्शने त्वत्रिराह—

‘रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति ॥

उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यं तु कामतः’ ।

(वृ. आत्रे. स्मृ. ५. ५५-५६)

इति । शवादिस्पर्शे शातातप आह—

‘आर्त्तवाभिषुता नारी स्पृशेच्चेत्† शव-सूतकम् ।

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् स्नातां तां त्रिरात्रमुपवासयेत्’ ॥

(शा. स्मृ. २. १२७)

इति । स्पर्शपूर्वकभोजनादौ विशेषमाहात्रिः—

* ‘पूर्वा’ ब्राह्मणी । कृच्छ्रेण शुद्ध्यते इति योजना ।

† ‘शव-सूतकम्’ ? शवं मृताशौचं सूतकं जाताशौचं तद्वन्तमित्यर्थः ।

‘आर्त्तवाभिषुता नारी मृत-सूतकयोः स्पृशेत् ।

भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्रं स्पृष्ट्वा तु व्यहमेव च’ ॥

(अ. स्मृ. ५. ८)

इति । श्वादिदंशने व्यास आह—

‘रजस्वला यदा दष्टा श्वान-जम्बूक-रासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ६९)

इति । बन्धुमरणश्रवणादौ स एवाह—

‘मलवद्वसनायां तु अप्रायत्यं भवेत् यदि ।

अभिषेकेण शुद्धिः स्यान्नोशनं वा दिनत्रयम् ॥

आर्त्तवाभिषुता नारी नावगाहेत् कदाचन ।

उद्धृतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समापयेत् ॥

स्वकं गात्रं भवेदग्निः साङ्गोपाङ्गमलैर्युतम् ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यात् नान्यवासा भवेत् पुनः’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ४२-४४)

इति ॥ ११-१२-१३-१४ ॥

इदानीं रजोनिमित्तां शुद्धिं दर्शयति—

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ॥ १५ ॥

कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैव-पित्यादि कर्म च ।

इति । रजोदर्शनमारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः । चतुर्थे

१. I. reads स्पृशा for स्पृशेत्. २. I. reads मलवद्वसनायां and B. and D. मलवद्वसना या तु for मलवद्वसनायां तु. ३. C. and F. read नाऽऽसनं for नाऽशनं. ४. H. and J. insert इति after समापयेत्.

ऽहनि स्नाताया रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः ।
पञ्चमेऽहनि दैव-पित्र्ययोः । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

‘शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्धयति’॥

इति । कानिचित् दिनानि रजो यद्यनुवर्त्तत तदा तन्निवृ-
त्तिपर्यन्तं दैव-पित्र्ययोः शुद्धिर्नास्ति । निवृत्ते तु रजसि दैवं
पित्र्यं च कर्त्तव्यम् ॥ १५ ॥

रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह—

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं तु प्रवर्त्तते ॥१६॥

नाशुचिः सा ततस्तेन तत्स्यात् वैकालिकं मर्तम् ।

इति । राग-रोगादिनिमित्तभेदादनेकविधा हि रजःप्रवृत्तिः ।
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैव च ।

द्रव्यजं चैव सम्प्रोक्तं तच्चतुर्धा पदृश्यते ॥

अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मर्दोवृद्ध्याऽङ्गनासु यत् ।

तद्रागजमिति प्रोक्तं मर्दोद्रेकसमुद्भवम् ॥

अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतम् ।

अष्टादशदिनादूर्ध्वं स्नानप्रभृति सङ्ख्यया ॥

१. B. and D. read वैकारिकं मर्तम् ; while K. and L. substitute मलम् for मर्तम्. २. Except A. and I. all omit राग- and G. substitutes साग- for राग-. It is an incorrect reading. ३. I. omits हि and H. reads अनेक-भेदाद्धि रजोनिवृत्ते; B. C. D. E. F. and G. अनेकविधा हि रजोनिवृत्तिः for अनेकविधा हि रजःप्रवृत्तिः. ४. B. D. and G. read पक्षोद्देशसमुद्भवम्, C. and F. पक्षोद्देशे समुद्भवम्, G. and H. मर्दोद्देशसमुद्भवम् and I. वक्षोद्देशसमुद्भवम् for मर्दोद्देशसमुद्भवम्.

यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्कालोत्पन्नमुच्यते ।

भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यसम्भवम् ॥

द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसम्भवम् ।

इति । प्रतिदिनं नैरन्तर्यस्त्रावेण रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा ततो रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्तरज-
सेवाऽशुचिर्न भवति । तत्र हेतुः वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः—

‘मासि मासि रजः स्त्रीणाम्’ ।

(य. स्मृ. २. ३४)

इति शास्त्रात् लोकप्रसिद्धेश्च । यस्याः कस्याश्चित् धातु-
स्वभावविशेषाद्विंशतिरात्रादिकः कालविशेषः प्रतिनियतो
भवति ततो विपरीतकालो विकालः । प्रतिदिनं तत्रानुवर्तना-
द्वैकालिकत्वम् । यत्तु गर्भिण्याः प्राक्प्रसवाद्वागजमुदाहृतं तत्र
कालप्राप्तरजोवद्दिनत्रयाशौचं विज्ञेयम् । द्रव्यजे त्वङ्गिरा
आह—

‘आ द्वादशाहान्नारीणां मूत्रवत् शौचमिष्यते ।

अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् त्रिरात्रं परतोऽशुचिः ॥

एतत्तु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे पूर्वमीरितम्’ ।

(अं. स्मृ. १. १२७)

इति । प्रसूतिकाविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः—

१. I. omits -स्त्रावेण and reads नैरन्तर्येण. २. H. reads ऽकालः for वि-
कालः. ३. I. omits -प्राप्त-. ४. B. C. D. H. and J. read प्रसूतिकालादिविषये
and L. प्रसूतिविषये for प्रसूतिकाविषये.

‘प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो* विंशतेः परम् ।
 आर्तवी रजसा प्रोक्ता प्राक् तु नैमित्तिकं रजः ॥
 न तु नैमित्तिकेन स्यात् रजसा स्त्री रजस्वला ।
 रजस्युपरते तत्र स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥
 अन्यत्र गर्भविश्लेषात् पातनाद्वा रजस्वला ।
 गर्भस्त्रावेऽपि सा स्नानाद्विंशतेः परतो शुचिः ॥
 गर्भस्य पतने चैव स्नानात् क्षालनतोऽप्यधः ।
 निःसन्दिग्धे परिज्ञाते चार्तवे शुद्धिकारणम् ॥
 सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ।
 अतो दिवा वा रात्रौ वा मलवद्वसना यदि ॥
 तद्दिनादि त्रिरात्रं स्यान्न सङ्ख्या नाडिकावशात् ।
 तृतीयभागे सम्प्राप्ते मलं स्यान्निशि चेत् स्त्रियाः ॥
 प्रभातान्तु त्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत् ।
 (प्र. स्मृ. ३. १७-२३)

इति ॥ १६ ॥

* ‘स्नानतः’ दशमदिनस्नानतः । दिनानामिति शेषः । ‘विंशतेः’
 विंशतिसंख्याकेभ्यो दिनेभ्यः परं ‘रजसा’ युक्ता ‘आर्तवी’ इति प्रोक्ता ।
 गर्भस्य विश्लेषे ।

‘पातः पञ्चम-षष्ठयोः’

इत्युक्तलक्षणः पातः । तस्मिन् पाते-

‘आचतुर्थात् भवेत् स्त्रावः’ ।

इत्युक्तलक्षणः स्त्रावः तस्मिन् स्त्रावे चेति यथायथं योजनीयम् ।

१. I. substitutes प्रोक्तं for प्राक्. २. I. reads नैमित्तिके स्यात् for नैमित्तिकेन स्यात्. ३. I. substitutes पातने for पतने. ४. Except A. and I. all substitute स्नानं for स्नानात्; while I. reads अथ for अधः. ५. I. reads न संदिग्ध- for निःसन्दिग्धे and B. and D. substitute -ज्ञाने for -ज्ञाते. ६. B. and D. substitute सङ्ख्या च for न सङ्ख्या. ७. I. reads प्रातरादि for प्रभातान्तु.

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ अस्पृश्यत्वलक्षणाशुचित्वाभावेऽपि दैवे
पित्र्ये चास्त्येवाशुचित्वमित्याह—

साध्वाचारा न तावत् स्यात् रजो यावत् प्रवर्त्तते ॥१७॥
रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।

इति । साधुः दैव-पित्र्यर्थं पाकादिरूप आचारो यस्याः सा
साध्वाचारा । रजसि निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवति ।
उक्तपाकादिगृहकर्मणि च योग्या भवति ॥ १७ ॥

पूर्व—‘चतुर्थेऽहनि शुद्धयति’ (७. ११)—इत्युक्तं ततः
प्राचीने दिनत्रये शुद्धयभावं विशदयति—

प्रथमेऽहनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मवातिनी ॥१८॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्धयति ।

इति । चण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावानुदकयाग-
मने-इत्यभिप्रेत्य तैर्नामिर्व्यवहारः । यथा*कुण्डपायिनामयने—

* कुण्डे सोमपानं धर्मो येषां ते कुण्डपायिनो ऋत्विग्विशेषाः ।
तेषां कर्तव्ये ज्यनाख्ये यागविशेषे—

‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’ ।

इत्यग्निहोत्रपदप्रयोगो दृश्यते । अग्निहोत्रपदं च यावज्जीवकर्तव्ये
नित्याग्निहोत्रे शक्तमिति पूर्वमीमांसायां (पू. मी. १. ४. ३) निर्णीतम् । न
च-नित्याग्निहोत्रवत् कुण्डपायिनामयने ज्यग्निहोत्रपदस्य शक्तिरस्तीति ।

१. The two lines of the text of Parāśara do not appear in M.—

साध्वाचारा न तावत् स्यात् रजो यावत् प्रवर्त्तते ॥ १७ ॥

रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।

२. I. omits इति and the next sentence—

साधुः दैव-पित्र्यर्थं पाकादिरूप आचारो यस्याः सा साध्वाचारा ।, Prob-
ably this is a mistake.

‘मासमाग्निहोत्रं जुहोति’ ।

इति अग्निहोत्रनामनिर्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशः
तद्वत् ॥ १८ ॥

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्वलाऽभिस्पर्शने प्रत्यासन्नव-
न्धुमरणे वा स्नानं प्राप्नोति तदा कथं कर्त्तव्यमित्यत आह—

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ॥ १९ ॥

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्ध्येत् स आतुरः ।

इति । तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य वासो विपरिवर्त्तनीयम् ।
तदाहाश्रिः—

‘आतुरस्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत् स विशुद्ध्येत् आतुरः ॥

वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम् ।

दद्यात्तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति ॥

(ल. अ. स्मृ. ५. ६०—६२)

इति । उशना अपि—

‘ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।

कथं तस्या भवेत् शौचं? शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा? ॥

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचैलाऽवगाह्याऽऽपः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

शङ्कनीयम् । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात् कुण्डपायिनामयने
अग्निहोत्रत्वाभावात् ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यस्य यथाश्रुतार्थस्य तत्रासम्भ-
वादगतेश्च ‘अग्निहोत्रवत् जुहोति’—इति वक्तृार्थाश्रयणेन नित्याग्निहोत्रस्य
धर्मस्तत्रातिदिश्यते—इति सिद्धान्तः । अत एवोक्तमाचार्यैः—

‘परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वृत्तिमन्तरेणापि वक्तृर्थं गमयति’ ।

इति । स्पष्टमिदं मीमांसादर्शने ७ अध्याये, ३ पादे, १ अधिकरणे ।

१. I. reads तथा for तदा. २. B. D. and J. read ऽऽतुरां स्त्रियम् for
तु तां स्त्रियम्.

अन्ते च वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति' ।

इति । तथा सूतिकामरणे स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः—

‘सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥

पुण्यग्निभरभिमन्त्र्याऽऽपो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्यात् यथाविधि' ॥

इति । रजस्वलामरणे तु—

‘पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्' ॥

इति तैत्रैव विशेष उक्तः ॥ १९ ॥

उच्छिष्टस्य द्विजस्यान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना शूद्रेण वा संस्पर्शो शुद्धिमाह—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजैः ॥ २० ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

इति । उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उच्छिष्टसंस्पृष्टः । उच्छिष्टश्चासा-
वुच्छिष्टसंस्पृष्टश्चेति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परि-
त्यजेदित्यर्थः । यत्तु अत्रिणोक्तम्—

‘उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु ।

दशरूपं जपेत् पश्चात् गायत्र्याः शोधनं भवेत्' ॥

इति तदेतदशक्तविषयम् । शुना स्पर्शो विशेषमाह संवर्तः—

‘कृतमूत्र-पुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽथ वा द्विजः ।

अभिः स्पर्शं जपेत् देव्याः सहस्रं स्नानपूर्वकम्' ॥

१. H. and J. read अतः for ततः. २. I. reads दद्याच्च शक्तिततो for दद्या-
च्छक्त्या ततो. ३. Except A. all omit तत्रैव विशेष उक्तः. ४. K. and L.
read पुनः for द्विजः. ५. B. and D. read दश पूर्वै and I. दशवारं for दशरूपं.

इति ॥ २० ॥

अनुच्छिष्टस्य विप्रस्योच्छिष्टशूद्रस्पर्शं स्नानमात्रम् । उच्छिष्ट-
स्य विप्रस्योच्छिष्टशूद्रस्पर्शं प्राजापत्यकृच्छ्रमित्याह—
अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शं स्नानं विधीयते ॥२१॥
तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।

इति । यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशब्दौ शूद्रविशेषणतया श्रुतौ
तथापि विधीयमानस्नान-प्राजापत्यानुसारेण विप्रेऽपि तौ यो-
जनीयौ ॥ २१ ॥

पूर्व* कांस्यस्य या शुद्धिरुक्ता तामनूय तत्र विशेषमाह—
भस्मना शुद्धयते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ॥२२॥
सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुद्धयतेऽभ्युपलेखनैः ।

इति । सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मघर्षणमात्रेण शुद्धिः ।
किन्तु उपलेखन-तापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपरि-
भागस्य तक्षणम् । †मूत्र-पुरीषलेपेष्वेवैव शुद्धिः । तदुक्तं स्मृ-
त्यन्तरे—

* 'पूर्वम्' अस्मिन्नेवाध्याये द्वितीयश्लोके—

'भस्मना शुद्धयते कांस्यम्' ।

इत्यनेनाभिहिता द्रष्टव्या । सा च सामान्येनोक्ता । इयं विशेषेणोच्यते
इति भेदः ।

† धरणीधरस्तु—'सुरापदं मूत्र-पुरीषादुपलक्षणम्'—इत्याह ।

१. I. substitutes शूद्रस्यानुच्छिष्ट- for विप्रस्योच्छिष्ट-, B. D. and H. read अनुच्छिष्टस्य विप्रस्यानुच्छिष्टशूद्रस्पर्शं यत् स्नानमात्रम् । उच्छिष्टानुच्छिष्ट- विप्रस्योच्छिष्टशूद्रस्पर्शं. This reading contains unnecessary words. २. M. reads उच्छिष्टेन च for तेनोच्छिष्टेन. ३. I. reads शूद्रविशेषणौ for शूद्रविशेषणतया. ४. M. reads -लेखनैः for -लेखनैः.

‘भस्मेना शुद्धयते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते ।

सुरा-मूत्र-पुरीषैस्तु शुद्धयतेऽन्युपलेखनैः ॥

आमिषेण तु यद्विषं पुनर्दाहेन* शुद्धयति’ ।

(य. स्मृ. ९. ३-४)

इति ॥ २२ ॥

गवाघ्रातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह—

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्व-काकोपहतानि च ॥२३॥

शुद्धयन्ति दशभिः क्षारैः† शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।

इति । एतदेव शातातपो ऽप्याह—

‘गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्व-काकोपहतेषु च’ ॥

(शा. स्मृ. ३. ६१)

इति ॥ २३ ॥

गण्डूषाद्युपहतस्य भूनिक्षेप इत्याह—

गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ॥२४॥

षण्मासान् भुवि निःक्षिप्य ‡ उद्धृत्य पुनराहरेत् ।

* अत्र ‘दाह’शब्देन रसरूपपरिणामोत्पत्तिपर्यन्तो दाह इत्यवसेय-
मिति प्रतिभाति । अन्यथा ‘अन्युपलेखनैः’ इति पूर्वमुक्त्वा ‘पुनर्दाहेन’
इत्यत्र न कोऽपि विशेषः सम्पद्येत ।

† ‘दशभिः क्षारैः’ दशवारं भस्मना घर्षणेन शुद्धिः । ‘क्षार’शब्देन
भस्माभिधीयतेति प्राञ्चः । एवमग्रेऽपि ।

‡ षण्मासपर्यन्तं भुवि निखाय पुनरुद्धृत्य ‘पुनराहरेत्’ नवाकारं कु-
र्यादिति योजना ।

१. B. and D. omit this line—

‘भस्मेना शुद्धयते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते ।

२ B. D. and M. read षण्मासात् for षण्मासान्.

इति । अयं च भूनिःक्षेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षण-
म् । अत एवाङ्गिराः—

‘गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।

षण्मासं भुवि निःक्षिप्य पुनराकारमादिशेत् ॥

(अं. स्मृ. २. १९)

इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—

‘तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां त्रिःसप्त-

कृत्वः परिमार्जनम् । (४) तथा मूत्र-पुरीष-लोहि-

त-रेतःप्रभृत्युपहतानां पुनःकरणम् । (६)’

(बौ. स्मृ. १. ६. १४. ४-६)

इति तत्र पुनःकरणं चिरलेपविषयं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

आयसादीनां कटाहादीनां सीसपात्रस्याप्यत्यन्तोपहतस्य

शुद्धिमाह—

आयसेष्वायसानां च सीसस्याग्नौ विशोधनम् ॥ २५ ॥

इति । अयोमयेषु घर्षणसाधनेषु आयसानां घर्षणेन शो-
धनम् । सीसस्य त्वग्नेौ प्रविलापनम् । अयःसङ्घर्षणमश्मसङ्घर्ष-
णस्याप्युपलक्षणम् । अत एव मार्कण्डेयपुराणम्—

‘गात्राणां च मनुष्याणामम्बुना शौचमिष्यते ॥

तथाऽऽयसानां तोयेन त्वश्मसङ्घर्षणेन च’ ।

(मा. पु. ३९. ५-६)

१. For this Sûtra the text reads—

तैजसानां पात्राणां पूर्ववत् परिशुद्धानां प्रक्षालनम् ।

The next Sûtra will show that the word प्रक्षालनम् must be replaced
by परिमार्जनम्. २. M. reads आयसेष्वायसानां च.

३. I. reads पात्राणां for गात्राणां.

इति । तोयेनेत्यल्पोपहतविषयम् ॥ २५ ॥

गजदन्तादीनां शुद्धिमाह—

दन्तमस्थि तथा भृङ्गं रूप्यं सौवर्णभाजनम् ।

* मणि-पाषाणपात्राणीत्येतान् प्रक्षालयेज्जलैः ॥ २६ ॥

पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेवमुदाहृता ।

इति । अस्थिशब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि ।
शृङ्गशब्देन महिषशृङ्गादिनिर्मितं करण्डकादि । मणिपात्राणि
प्रवालस्कटिकादीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्त-
रघर्षणं चेत्युभयं वेदितव्यम् । जलैः प्रक्षालनं निर्लेपविष-
यम् । तदाह मनः—

‘निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।

अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम्’[†] ॥

(म. स्मृ. ५. ११२)

* धरणीधरस्तु—‘मणिपात्राणि शङ्कुश्चेति’—इत्यमुमेव पाठमाश्रित्य—
‘मणिपात्राणि स्कटिकमरकतादिनिर्मितानि । शङ्कुः चकाराच्छुक्तिश्च
इत्येतानि निर्लेपानि जलैः प्रक्षालनीयानि । सुलेपानि पाषाणैर्घर्षणीयानि’—
इत्याह ।

† ‘अनुपस्कृतम् अखातपूरितमथवा अत्यन्तानुपहतम्’—इति मेधा-
तिथिः । रेखादिगुणान्तराधानराहितमिति कुल्लूकभट्टः ।

१. I. reads रौप्य-सौवर्ण- and M. रौप्यं सौवर्ण-. २. I. and M. read मणि-
पाषाण-शङ्कुश्चे- , B. C. D. E. F. G. H. and J. मणिपात्राणि शङ्कुश्चे- for
मणि-पाषाणपात्राणी-. ३. K. and L. read पाषाणेन तु सङ्घर्षः. M. reads
this line as follows:—

पाषाणे तु पुनर्वृ(र्ष?)ष्टिरेषा शुद्धिरुदाहृता ।

४. This explanation shows that the author approves of the reading
मणि-पाषाणपात्राणीत्येतान्.

इति । अब्जं शङ्ख-शुक्त्यादि । अनुपस्कृतं निर्लेपम् । यत्तु
मनुनैवोक्तम्—

‘तैजसानां * मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १११)

इति तत् सलेपविषयम् । शुद्धचन्तराणि मुनिभिर्दर्शिता-
नि । तत्र शातातपः—

‘सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु कृष्णायसं तथा ।

रीतिका-सीस-लोहानि शुद्धचन्तेऽश्मप्रवर्षणात्’ ॥

(शा. स्मृ. ३. ४८)

इति । यमः—

‘रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।

रीत्ययः-कांस्य-सीसानां भस्मना शौचमिष्यते’ ॥

(य. स्मृ. ५. ३९)

इति । उशनसापि—

‘सुवर्ण-रजत-ताम्र-त्रपु-सीस-कांस्यानामद्भिरेव

भस्मसंयुक्ताभिः । मणिमयानामद्भिरेव मृत्संयु-

क्ताभिः । तैजसानां चोच्छिष्टानां भस्मना त्रिःप्र-

क्षालनम् । कनक-मणि-रजत-शङ्ख-शुक्ल्युपला-

नां वज्र-विदलन-रज्जु-चर्मणां चाद्भिः शौचम्’ ।

(उ. स्मृ. ५. १७-२०)

इति । विष्णुः—

* यान्यग्निसंयोगेन द्रवीभवन्ति रजत-सुवर्ण-ताम्रायस-त्रपु-सीसका-
दीनि तानि तैजसान्युच्यन्ते ।

‘विष्णुत्र-रेता-ऽऽसव-रक्तलिप्तम्

* आवर्त्तनोल्लेखन-तापनैर्वा ।

त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनैर्वा

भस्माम्बुना शुद्धयति तैजसानाम् ॥

(वि. स्मृ. ११. ६७)

इति । एतेषां सर्वेषां यथायोगं चिर-क्षिप्रलेपा-ल्लेपभेदेन
व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ २६ ॥

मृद्भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहतौ शुद्धिमाह—

मृण्मये दहनात् शुद्धिर्धान्यानां मार्जनादपि ॥२७॥

इति । दहनं सलेपविषयम् । अत एव बौधायनः—

‘मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामव-

चूर्णनम् । उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् ।

मूत्र-पुरीषलोहित-रेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ।

(बौ. स्मृ. १. ६. १३. ३१-३३)

* ‘आवर्त्तनं’ नाम पूर्वामाकृतिमुपमृद्य इच्छातो नवीनाकृतिसम्पाद-
नम् । ‘उल्लेखनं’ तीक्ष्णेन शस्त्रेणाश्मना वा निघर्षः ।

१. I. reads this verse in the form of Sûtrâs, reading the Sûtrâs as follows :—

‘विष्णुत्ररेतःशवरक्तलिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनैर्वा त्रिःसप्त-
कृत्वः परिमार्जनैर्वा भस्मना च शुद्धयति । तैजसानाम्’ ।

B. and D. also substitute -रेतः-शव- for -रेता-ऽऽसव-. २. H. reads तैजसम् for तैजसानाम्. ३. I. reads -सलेप- for -लेपा-ल्लेप-. ४. All, except A. and I. omit this word. ५. I. omits मृद्-, and all others except A. omit धान्यस्य. ६. M. reads मृद्भाण्ड- for मृण्मये. ७. I. reads -सम- न्वितानाम् for -समन्वारब्धानाम्; while C. E. and F. read अवचूलनम्, B. D. G. H. and J. अवधूतनम् and the text अवचूलनम् for अवचूर्णनम्. ८. All, except A. and the text read मूत्र-पुरीष-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः ।

इति । एतच्च श्वादिसपर्शविषयम् । चण्डालादिसर्शो तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा ।

क्षालनेन विशुद्ध्येत परित्यागान्महीमयम्’ ॥

इति । मार्जनं प्रोक्षणं प्रक्षालनं वा । तत्रोभयोर्व्यवस्थितविषयत्वं दर्शयति मेनुः—

‘अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां * धान्य-वाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः शौचं विधीयते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ११८)

इति । विष्णुः—

* अत्र बहुत्वमनियतम् । धान्यानां द्रोणाधिक्ये बहुत्वम् ।

‘द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति’ ॥

(वि. स्मृ. २३. ३६)

इति विष्णुकेः । अन्ये तु पुरुषोपेक्षया देश-कालापेक्षया च बहुत्वं वर्णयन्ति । यथा कस्यचिदुर्गतस्य कुडवार्धमपि बहु भवति । तथा कस्यां चिदवस्थायां वर्धितकोशो बहुतामेति । एवं वस्त्रेषु बहुत्वे सङ्ख्याविशेषो नोक्तः अतस्त्रिभ्योऽधिकानि वस्त्राणि बहूनि । अनिर्धारितसङ्ख्याविशेषस्य बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् ।

१. B. and D. omit मनुः and the next quotation —

‘अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्य-वाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः शौचं विधीयते’ ॥;

while C. E. F. G. and H. omit only मनुः. The quoted Śloka appears also in M. (the text of Parāśara), but probably it does not belong to Parāśara.

‘अल्पस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्र-
मुत्सृज्य शेषस्य कण्डेन-प्रक्षालने कुर्यात् ।

(वि. स्मृ. २३. ३५)

इति । औधायनः—

‘चण्डालादिस्पर्शने ज्ञेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्ष-
णम् । (१७) मूत्रादिसम्पर्के तन्मात्रापहारः ।
(१८) असृक्पांस्त्रादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषी
करणम् । (१९)

(बौ. स्मृ. १. ६. १३. १७-१९)

इति । कौशयपः—

‘प्रोक्षण-पर्यग्निकरणा-ऽवगाहनैर्ब्रीहि-यव-गोध-
मानाम् । विमर्शन-प्रोक्षणैः फलीकृतानाम् ।
विघर्षण-विदलन-प्रोक्षणैः शमीधान्यानाम् ।

(का. स्मृ. १२. ३-४)

इति । अस्यार्थः—अनेकपुरुषोद्धार्याणां ब्रीहि-यव-गोधू-
मानां यथाक्रमं प्रोक्षण-पर्यग्निकरणा-ऽवगाहनैः शुद्धिः । अव-
गाहनं प्रक्षालनम् । ब्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानां विम-

१. The text substitutes असिद्धस्य and B. and D. जलस्य for अल्पस्य while C. E. F. G. H. and J. read अल्पधान्यस्य. २. B. and D. read यावन्मात्रमुपहन्यते and the text यन्मात्रमुपहतं for यन्मात्रमुपहन्यते. ३. All, except A. and the text substitute खण्डन- for कण्डेन-. ४. A. reads तन्मात्रोद्धारः for तन्मात्रापहारः. ५. B. and D. read अशु-कफ-धासादिसंयोगे and C. and E. असृक्पातादिद्रव्यसंयोगे for असृक्-पांस्त्रादिद्रव्यसंयोगे. ६. I. reads कश्यपः for कौशयपः. ७. J. substitutes शिम्बी- for शमी-. ८. I. reads -पुरुषधार्याणां for -पुरुषोद्धार्याणां. ९. C. and E. omit the following :—

यथाक्रमं प्रोक्षण-पर्यग्निकरणा-ऽवगाहनैः शुद्धिः ।

अवगाहनं प्रक्षालनम् । ब्रीह्यादितण्डुलानाम् ।

शनेन । विमर्शनं कराभ्यां वर्षणम् । केण्डनेन शुक्लीकरणं वा ।
शमीधान्यानां मुद्गादीनां अनेकपुरुषोद्धार्याणां विवर्षणेन ।
आदिपुराणे—

‘गृहदाहे समुत्पन्ने संस्थिते पशु-मानुषे ।
अभोज्यस्तैर्द्रतो व्रीहि-धातुद्रव्यस्य संग्रहः ॥
मृष्येनावगुप्तानामधोभुवि च तिष्ठताम् ।
यव-माष-तिलादीनां न दोषं मनुरब्रवीत् ॥
ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थाने स्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ।
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन्’ ॥

इति ॥ २७ ॥

वेण्वादीनामेकैकस्याल्पोपहतौ संहतानां महोपहतौ चैक-
विधां शुद्धिमाह—

वेणु-वल्कल-चीराणां क्षौम-कार्पासवाससाम् ।

और्ण-नेत्रपटानां च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ॥

इति । वेणुशब्देन तत्कार्याणि कट-व्यजनादीनि गृह्यन्ते ।

१. All, except A. and the text read खण्डनेन for कण्डनेन. २. I. reads -पुरुषधार्याणां वर्षणेन for -पुरुषोद्धार्याणां विवर्षणेन. ३. I. reads स्यात्तदा व्रीहिर्धातुद्रव्यस्य सङ्ग्रहे for तद्रतो व्रीहि-धातु-द्रव्यस्य सङ्ग्रहः. ४. I. reads मध्ये पुरि वतिष्ठताम् for अधोभुवि च तिष्ठताम्. ५. I. reads दोषो for दोष. ६. C. F. and I. omit संहतानां and read अल्पोपहतानां महोपहतानां ; while B. and D. omit संहतानां महोपहतौ. ७. M. reads—

और्णानां नेत्रपटानां जलाच्छौचं विधीयते ॥

८. B. C. D. E. F. G. and J. read त्वक्सारानि and I. वेणुकार्याणि for तत्कार्याणि.

वल्कल-चीराण्यरण्यवासिनां प्रसिद्धानि । क्षौमं दुकूलम् ।
कार्पासवासांसि प्रसिद्धानि । और्णः कम्बलः । नेत्रपटा अर-
ण्यवासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगादयः । अस्याश्चाल्पविषय-
शुद्धित्वं देवलो दर्शयति—

‘और्ण-कौशेय-कुतप-पट्ट-क्षौम-दुकूलजाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषण-प्रोक्षणादिभिः ॥

तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोषकैः स्वकैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि’ ॥

इति ॥ २८ ॥

एकैकस्य लेपोपहतौ याज्ञवल्क्य आह—

‘सोषैरुदक-गोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविक-कौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकाच्च मृण्मयम्’ ।

(या. स्मृ. १. १८६-१८७)

इति । आविकं कम्बलः । कौशेयं कृमिकोशोत्थम् । अंशु-
पट्टं नेत्रपटः । अरिष्टानि पुत्रजीवफलानि । कुतपः पार्वती-
यच्छागरोमनिर्मितः कम्बलविशेषः । मनुरपि—

‘कौशेया-ऽऽविकयोर्ऋषैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥

१. H. reads अस्याल्प- for अस्याश्चाल्प-. २. I. reads -दुकूलकाः for -दुकूलजाः. ३. B. and D. read शोधनैः स्वकैः and I. चोदकोद्भिजैः for शोषकैः स्वकैः; while C. and F. substitute शुक्तैः for स्वकैः. ४. I. reads क्षारानुगैः for क्षारानुगैः. ५. B. D. and G. read शोषैः and I. सोष्मैः for सोषैः. ६. The text reads पुनः पाकान् महीमयम् for पुनः पाकाच्च मृण्मयम्; while B. and D. substitute नु for च. ७. I. reads आवन्त्येय- for पार्वतीय- and some read पार्वत्येय- ८. I. reads माषैः for ऊषैः.

क्षौमवत् शङ्ख-शृङ्गाणामस्थि-दन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा' ॥
 (म. स्मृ. ९. १२०-१२१)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘शौचं महार्घरोम्णां तु वाय्वग्न्यर्केन्दुरदिमभिः ।
 रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यति’ ॥

इति । अत्र च रेतःस्पर्शो लेपरहितो विवक्षितः ॥ २८ ॥

मुञ्जादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह—

मुञ्जोपस्कर-शूर्पाणां शणस्य फल-चर्मणाम् ।

तृणकाष्ठस्य रज्जूणामुदकाभ्युक्षणं मतम् ॥ २९ ॥

इति । मुञ्जो रशनादिप्रकृतिभूतस्तृणविशेषः । तेन सम्पा-
 दित उपस्करो विष्टरादिः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां
 कटादीनां प्रोक्षणस्योक्तत्वात्तेनैव शूर्पशुद्धिरभिहिता तथापि
 तण्डुलफलीकरणादौ तल्लेपस्य लग्नत्वात् शुद्ध्यन्तराशङ्क-
 भवति तन्माभूदिति पुनरिह ग्रहणम् । शणो गोण्यादिहे-
 तुर्वल्कलविशेषः । तेन तद्विकाराः सर्वे अपि विवक्षिताः ।
 फलमात्रादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तृणं च काष्ठं च तृण-
 काष्ठम् । रज्जवः प्रसिद्धाः । अत्र फलशब्देन शाक-मूलादी-
 न्युपलक्ष्यन्ते । अत एव याज्ञवल्क्यः—

१. B. C. D. E. F. and G. substitute च for वा. २. J. reads -रोमाणां
 for -रोम्णां तु ; while I. reads शौचमाविकरोम्णां तु. for शौचं महार्घरोम्णां तु.
 ३. M. reads -काष्ठादि for -काष्ठस्य and उदकाभ्युक्षणं for उदकाभ्युक्षणं. ४. I.
 reads विष्टराविरुपस्करः for उपस्करो विष्टरादिः. ५. All, except A. and I.
 insert -खल- after शाक-.

‘शाक-रज्जू-मूल-फल-वासो-विदल-चर्मणाम् ॥
पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते’ ।

(या. स्मृ. १. १८२-१८३)

इति । शाकं वास्तुकादि । रज्जुर्बल्वजादिनिर्मिता । मूल-
मार्द्रकादि । फलमात्रादि । वैदलं वैणवादि । चर्म अजादी-
नाम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रप्रभृतीनि । चमसा होतृचमसा-
दयः । तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनं च । तदुभयं यथा-
योगं द्रष्टव्यम् । अत एव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्—

‘चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाक-मूल-फलानां च धान्यवत् शुद्धिरिष्यते’ ॥

(म. स्मृ. ५. ११९)

इति । काश्यपोऽपि—

१ I. omits the following portion :—

वास्तुकादि । रज्जुर्बल्वजादिनिर्मिता । मूलमार्द्रका-
दि । फलमात्रादि । वैदलं वैणवादि । चर्म अजादी-
नाम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रप्रभृतीनि । चमसा होतृ-

and C. E. F. H. and J. omit up to चमसादयः । तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं
प्रक्षालनं च । तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् । अत एव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्.

२. B. and D. omit the following portion :—

अजादीनाम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रप्रभृतीनि । चमसा होतृचमसादयः । तत्र वारि-
शुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनं च । तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् । अत एव मनुना धान्यं
दृष्टान्तितम्—

‘चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाक-मूल-फलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते’ ॥

इति । काश्यपोऽपि—

‘तृण-काष्ठ-रज्जु-मुञ्ज-चर्म-वैणु-विदल-फल-पत्र-मूलादीनां’.

३. G. omits तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनं च । तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम्
and reads आह मनुः for अत एव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्.

‘तृण-काष्ठ-रज्जु-मुञ्ज-चर्म-वेणु-विदल-फल-
पत्र-मूलादीनां चैलवत् शौचम् । (८)
मृदारु-चर्मणां चात्यन्तोपहतानां त्यागः । (९)
(का. स्मृ. १२. ८-९)

इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

‘शव-विण्मूत्र-शुकैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः ।
शोध्याऽऽदौ शोधनीयं च गोमूत्र-क्षार-वारिभिः ॥
रज्जु-वल्कल-पत्राणां चमसौ-ऽलाबु-चर्मणाम् ।
कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः गोवालैर्घर्षणं पुनः’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘वस्त्रं मृदम्भसा शुद्धं रज्जुर्वैदलमेव च ।
रज्ज्वादिकं चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च’ ॥
(व्या. स्मृ. ४. १७)

इति । उशना अपि—

‘मूल-फल-पुष्प-भूमि-तृण-दारु-
पलाल-धान्यानामभ्युक्षणम्’ ।
(औ. स्मृ. ३. ४१)

इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—

‘कृष्णाजिनानां वित्त्व-तण्डुलैः’ ।
(बौ. स्मृ. १. ६. १३. १३)

इति । पैठीनसिरापि—

१. I. reads -मञ्जु- for-मुञ्ज-. २. I. reads ब्रह्माण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणेऽपि.
३. I. reads चमसानां च for चमसा-ऽलाबु-. ४. The text has the following
Sūtram—

वल्कलवल्कृष्णाजिनानाम् ।

‘रौरवाद्यजिनानां बिल्व-तण्डुलवत्’ ।

इति तत् नूतनचर्मविषयम् ॥ २९ ॥

सतूल-शय्यादीनां शुद्धिमाह—

तूलिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च ।

शोषयित्वाऽऽतपेनैव प्रोक्षणात् शुद्धितामियुः ॥ ३० ॥

इति । तूलं शाल्मलिफलादिजन्यं तेन निर्मिता शय्या तूलिका । आदिशब्देनासनोपाश्रयादीनि गृह्यन्ते । उपधानमुच्छीर्षकम् । तूलिकादीनि चोपधानं च तूलिकाद्युपधानानि । रक्तवस्त्रं माञ्जिष्ठम् । आदिशब्देन कौसुम्भ-हारिद्रादीनि । एतेषाममेध्यादिलेपरहितोपहतौ आतपशोषणं प्रोक्षणं च । एतच्च करोन्मार्जनस्याप्युपलक्षणम् । अत एव देवलः—

‘तूलिकाद्युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।

शोषयित्वा तथा किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुपाहरेत्’ ।

इति । निर्लेपकौसुम्भपुष्परक्तानि कुङ्कुम-कुसुम्भादिरक्तानि ।

पुष्परक्तग्रहणं अन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनास-

१. A. reads रौरववस्त्राद्यजिनानां for रौरवाद्यजिनानां. २. M. reads पीत-रक्ताम्बराणि च. ३. I. reads शुद्धिता पुनः for शुद्धितामियुः. M. reads this line as follows :—

शोषयित्वाऽर्कतापेन प्रोक्षयित्वा शुचिर्भवेत् ॥.

४. I. reads उपाहरेत् for उपाहरेत्. ५. B. and D. omit निर्लेपकौसुम्भ- and C. E. F. H. and I. omit the following portion :—

निर्लेपकौसुम्भपुष्परक्तानि कुङ्कुमकुसुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तग्रहणं अन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्य प्राप्त्यर्थम् । न माञ्जिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहस्रत् ।

हस्य प्राप्त्यर्थम् । न माञ्जिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहत्वात् ।
सैलेपोपहतौ स एवाह—

‘अल्पशौचे भवेत् शुद्धिः शोषण-प्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि निर्णिज्यात् क्षारपर्ययैः ॥

तान्यप्यतिबलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ।

इति । निर्लेपकौसुम्भादौ षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—

‘कुसुम्भ-कुङ्कुमै रक्तं तथा लाक्षारसेन वा ।

प्रोक्षणेनैव शुद्ध्येत चण्डालस्पर्शने सदा’ ॥

इति । शङ्खोष्पि—

‘कुसुम्भ-कुङ्कुमानां च और्ण-कार्पासयोस्तथा ।

प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः’ ॥

इति ॥ ३० ॥

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्वर्णिता । इदानीं श्वादिभिरिव मार्जार-
दिभिरप्युपहते शङ्काप्रसक्तावपवदति—

मार्जार-मक्षिका-कीट-पतङ्ग-कृमि-दुर्दुराः ।

मेध्यामेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ३१ ॥

१. B. and D. omit सैलेपोपहतौ स एवाह and the next four lines:—

‘अल्पशौचे भवेत् शुद्धिः शोषण-प्रोक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि निर्णिज्यात् क्षारपर्ययैः ॥

तान्यप्यतिबलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ।

इति । निर्लेपकौसुम्भादौ षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—

२. I. reads जह्यात्क्षारापयानि चेत् for निर्णिज्यात्क्षारपर्ययैः. ३. H. and I. read -मलिष्ठानि for -बलिष्ठानि. ४. B. and D. read कुसुम्भानां रसै रक्तं.

५. I. substitutes सति for सदा. ६. B. C. E. F. G. H. and J. read ऊर्णा- for और्ण-. ७. I. reads मनुः for यमः. ८. M. reads स्पृशन्त्येव नोच्छिष्टान् for स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं and K. and L. read न शोषो for नोच्छिष्टम्.

इति । मेध्यं चामेध्यं च मेध्यामेध्यम् । यद्यपि मार्जारादय उभयं स्पृशन्तो वर्त्तन्ते तथापि मेध्यं तावता नोच्छिष्टमिति योजनीयम् ॥ ३१ ॥

भूमिस्पृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति-

महीं स्पृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः ।

भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इति । पादप्रक्षालनाचमनादावधः पतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्ट्वा पुनर्विन्दुरूपेणागत्य स्पृशति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सम्भाषणे शरीरे पतन्ति, यश्च स्नेहो भोजनानन्तरं प्रक्षालनेनानिर्हार्थः, तत् सर्वं नाऽशुद्ध्यापादकम् ॥ ३२ ॥

मुखान्तर्गतताम्बूलादीनामुच्छिष्टशङ्कामपवदति-

ताम्बूलेक्षु-फले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं धर्मतो विदुः ॥ ३३ ॥

इति । ताम्बूलं च इक्षुश्च फलं च ताम्बूलेक्षुफलम् । पूर्ववचनोक्तोऽपि भुक्तस्नेहो ऽत्र दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः । मधुपर्को यज्ञ-विवाहादौ दध्यादिभक्षणम् । सोमो यागे सोमपानम् । एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः ॥ ३३ ॥

रथ्योदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह-

रथ्याकर्दम-तोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ ३४ ॥

१. M. reads भूमि for महीं. २. B. and D. substitute ये च for याश्च. ३. B. and D. read पादप्रक्षालनात् and except A. and I. all omit -आचमन-. ४. J. reads शुद्ध्यापादकम् for नाऽशुद्ध्यापादकम्; while I. substitutes अशुचिता for अशुद्धिः. ५. M. reads मनुब्रवीत् for धर्मतो विदुः.

इति । पक्षेष्टकचितानि चैत्यवृक्ष-वेदिकादीनि । निर्दिष्टा-
नामेतेषां चण्डालादिस्पर्शोऽपि वाय्वातपाभ्यां शुद्धिः । तथाच
याज्ञवल्क्यः—

* 'रथ्याकर्दम-तोयानि स्पृष्टान्यन्त्य-श्व-वायसैः ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥ (१९७)

पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोम-सूर्यांशु-मारुतैः' ॥ (१९४)

(या. स्मृ. १. १९४-१९७)

इति । बौधायनोऽपि—

‘आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च’ ॥

(बौ. स्मृ. १. ९. ९. ७.)

इति । उपरिभागस्पर्शो शङ्ख आह—

‘रथ्याकर्दमतोयेन ष्ठीव्रनाद्येन वा त्वथ ।

नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति’ ॥

(शं. स्मृ. ११. ३६)

इति । अधोभागस्पर्शो यम आह—

* अत्र ‘बहुवचनं तद्गतगोमय-शर्करादिप्राप्त्यर्थम्’—इति विज्ञाने-
श्वरः । पन्थानो मार्गाः । रात्रौ सोमांशुभिर्मारुतेन च दिवा सूर्यांशुभि-
र्मारुतेन च शुद्ध्यन्ति इति योजना ।

१. The text reads मारुतेनैव for मारुतार्केण. २. H. reads तप्तेष्टक- for पक्षेष्टक-. ३. B. and D. omit this line :—

‘पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोम-सूर्यांशु-मारुतैः’ ॥

४. The text reads पथि- for पन्थाः. ५. This line does not appear in the text. ६. E. and F. read तथा and I. पुनः for त्वथ.

‘सैकर्मं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।

जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्मृत्तिका स्मृता’॥

(य. स्मृ. ४. १९)

इति ॥ ३४ ॥

उदकपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति—

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥

इति । कमण्डल्वादिकात् निर्गत्य मुखपर्यन्तमविच्छिन्ना
अपि उदकधारा नोच्छिष्टाः । नानाविधाशुचिप्रदेशाद्वायुनोत्था-
पिता अपि रेणवः स्पर्शार्हाः । पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावे-
ऽपि योषिदादयः स्पृश्याः शुद्धाश्च । रेणुशुचित्वं रासभादिभ्यो-
ऽन्यत्र द्रष्टव्यम् । तदाह शातातपः—

‘रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रासभा-ऽजा-ऽवि-ऽश्व-काकोलूक-वायसाम्’॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘श्व-काकोष्ट्र-खरोलूक-सूकर-ग्राम्यपक्षिणाम्*।

अजा-ऽविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते’ ॥

* ग्राम्यपक्षिणः कुकुटादयः । कुकुटस्य स्पर्शानर्हत्वमभक्ष्यत्वं चान्यत्र
प्रसिद्धम् ।

१. I. reads न for स-. २. K. and L. read अदुष्टा सतता for अदुष्टाः
सन्तता. ३. K. and L. read वृद्धास्तथा बालाः for वृद्धाश्च बालाश्च.
४. B. and D. omit पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावे ऽपि and read स्त्रियो वृद्धाश्च
बालाश्च शुद्धाः for योषिदादयः स्पृश्याः शुद्धाश्च । ५. C. E. F. G. and H.
read -श्वसमूहनिवासिनाम्, I. -श्वसमूहान्त्यवाससाम् and J. श्वसमूहनिवासजम्
for -श्व-काकोलूकवायसाम्. ६. All, except H. and I. read -ग्राम- for -ग्राम्य-.

इति । गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत
प्रशस्ताः । तदाहोशनाः—

‘गवा-ऽश्व-रथ-यानानां प्रशस्ता रेणवः सदा’ ।

इति । विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘रश्मिरश्मिरजच्छाया गौरश्चो वसुधाऽनिलः ।

विप्रुषो मक्षिकास्पर्शो वत्सः प्रस्रवणे शुचिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १९३)

इति । विप्रुषो नीहारबिन्दवः । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि
स्पर्शो शुचयः । वत्स ऊधोगतक्षीराकर्षणे शुद्धः । वत्सन्यायो
बालस्तन्यपाने ऽप्यवगन्तव्यः । तथा च वसिष्ठः—

‘श्वहताश्च मृगा मेध्याः पातितं च द्विजैः फलम् ।

बालैरनुपरिक्रान्तं* स्त्रीभिराचरितं च यत्’ ॥

(व. स्मृ. ३. ४५)

इति । द्विजैः पक्षिभिः । उशनाः—

‘गौर्मेध्या पृष्ठे । (१७) पुरस्ताद्जादयः । (१८) स्त्रियः

सर्वतः । (१९) हृदयमासामशुचिः । (२०)

(औ. स्मृ. ३. १७—२०)

इति । बृहस्पतिरपि—

† बालैः त्रिवर्षेभ्यः । ततो ऽधिकस्य उच्छिष्टादिप्रतिबन्धो ऽस्त्येव ।
अनुपरिक्रान्तं उच्छिष्टानुच्छिष्टास्पृश्यस्पर्शादि यदाचरितं तस्य न दो-
षोऽस्तीति भावः । एवं स्त्रीभिरपि पाकादिकाले रतिकाले च यदाचरितं
तन्नामेध्यमित्यर्थः ।

१. The text reads वन्याः for मेध्याः. २. The text reads खगैः for द्विजैः.
३. C. E. F. H. and I. omit द्विजैः पक्षिभिः. ४. B. and D. substitute
अश्वश्च पुरस्तात् for पुरस्ताद्जादयः and omit हृदयमासामशुचिः; while C. E.
F. G. and H. read अजः for अजादयः.

‘पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।
गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम्’ ॥

इति । सुमन्तुः—

‘स्त्री-बाल-मशक-मक्षिकामार्जार-मूषिका-च्छाया-
ऽऽसन-शयन-योना-ऽम्बुविप्रुषो नित्यं मेध्याः’ ।

इति । बृहस्पति-हारीतौ—

‘मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः’ ।

इति । शङ्खः—

‘मार्जारश्चक्रमे शुचिः’ ।

(शं. स्मृ. १६. १४)

इति । मनुः—

‘नित्यं शुद्धः * कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १२९)

इति । यमः—

‘आसनं शयनं यानं स्त्रीमुख† कुतपं क्षुरम् ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

* कारुः कान्दविक्रः । न शिल्पी ।

† स्त्रीमुखं न सर्वदा । किन्तु रतिकाल एव ।

‘रतिकाले मुखं स्त्रीणाम्’ ।

इत्युक्तेः । तदपि चुम्बनादिविषय एव । नान्यत्र ।

गौरजो विप्रुषड्छाया मक्षिकाः शलभाः शुक्राः ।
 अश्वो हस्ती रणे छत्रं रश्मयश्चन्द्र-सूर्ययोः ॥
 भूमिरग्निरजो वायुरापौ दधि घृतं पयः ।
 सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शं मेध्यानि नित्यशः ॥
 आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।
 शुचिर्धर्मपरो^१ राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥
 नित्यमास्यं^{*} शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
 प्रसवे तु शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः^२ ॥

(य. स्मृ. ४. ३१-३५)

इति । पैठीनसिरपि—

‘स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गे’ ।

इति । वसिष्ठात्रि-बौधायन-शातातपाः—

‘स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः’ ।

(व. स्मृ. २८. ८)

इति । मनुः—

* रतिकाल एवेत्यनुवर्तनीयम् । प्रसवे स्तनपाने एव वत्सः शुचिः ।

१. J. reads गौरजो for गोरजो. २. B. D. I. and J. substitute कुशाः for शुक्राः; while C. E. F. and H. read शुभाः for the same. ३. I. reads रणभ्रुत्रं for रणे छत्रं. ४. All, except A. and I. read धर्मकरो for धर्मपरो. ५. I. reads प्रश्नोत्तरे शुचिर्विन्दुः for प्रसवे तु शुचिर्वत्स. ६. G. omits following :—

पैठीनसिरपि—

‘स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गे’ ।

इति । वसिष्ठा-अत्रि-बौधायन-शातातपाः—

‘स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः’ ।

(व. स्मृ. २८. ८)

इति । मनुः—

H. also omits this portion, but gives it in the margins.

‘श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

क्रव्याद्विश्व हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३१)

इति । देवलः—

‘तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ।

भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ॥

अपामार्ग-शिरीषार्क-पद्ममामलकं मणिः ।

माल्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियंगवः ॥

अक्षताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।

पलाश-खैदिरा-ऽश्वत्थास्तुलसी धातकी वटः ॥

एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्य-कव्ययोः ।

पौष्टिकानि मलानि शोधनानि च देहिनाम् ॥

अकश्मलैः समिद्धो अग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।

सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥

अग्नेर्वृषलभुक्तस्य* ग्रहणं नास्त्यनापदि ।

श्वपाको वृषलो भोक्तुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति ॥

चण्डालाग्नेरनेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हिचित् ।

* ‘वृषलभुक्तस्य’ वृषलेन पाकार्थं प्रज्वालितो अग्निः पाकं कृत्वा विसृष्टः वृषलभुक्तः । ‘वृषलमुक्त’ इति पाठेऽपि पाकं कृत्वा मुक्त इति व्याख्येयम् । एवं ब्राह्मणेन सिद्धोऽग्निरपि श्वपाको वृषलो वा पाकाद्यर्थं न गृह्णातुमर्हतीति यथायथं योजनीयम् ।

१. All, except A. and I. read -खदिरं चाथ तुलसी for -खदिरा-ऽश्वत्थास्तु-लसी. २. H. reads -भुक्तस्य for -भुक्तस्य.

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् ॥
अग्नौम्या मृद्भवेत् शुद्धा श्लेष्मणाऽविष्मूत्रदूषिता' ।

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘ग्रामाद्दण्डशतं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् ।
भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न दृश्यते’ ॥

इति । लेपे तु याज्ञवल्क्य आह—

‘भूशुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् कालाद् गोकमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जन-लेपनात्’ ॥
(या. स्मृ. १. १८८)

इति । यमो अपि—

‘खननात् पूरणात् दाहादद्भिर्धर्षण-लेपनात् ।
गोभिराक्रमणात् कालाद् भूमिः शुद्ध्यति सप्तधा’ ॥
(म. स्मृ. ३. ३४)

इति । देवलस्त्वमेध्य-दुष्ट-मलिनत्वभेदैस्त्रिविधमशुद्धिं
तद्विशुद्धिं च विशदयति—

‘यत्र प्रसूयते नारी त्रियते दह्यते नरः ।
चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसङ्गतिः ॥
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।

१. I. reads अग्राह्या for अग्नौम्या. २. G. reads श्लेष्म-विष्मूत्र, C. and F. लक्ष्मा विष्मूत्र- and H. लक्ष्मा विष्मूत्र- for श्लेष्मणा विष्मूत्रदूषिता. All these readings appear to be incorrect. ३. C. and F. substitute विद्यते for दृश्यते. ४. I. reads सरणात् for पूरणात्. ५. B. D. E. H. and J. read अविधर्षण-लेपनात्, G. अद्भिर्धर्षण-लेपनात् and I. अभिधर्षण लेपनात् for अद्भिर्धर्षण-लेपनात्.

श्व-सूकर-खरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥
 अङ्गार-तुष-केशास्थि-भस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।
 पञ्चधा च चतुर्धा च भूरमेध्या विशुद्ध्यति ॥
 दृष्टाऽपि यां त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा' ।

इति । तत्र पञ्चविधा शुद्धिर्मनुना दर्शिता-

‘सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोलेखनेन च ।

गवां च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा' ॥

(म. स्मृ. ९. १२४)

इति । एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोग* चातुर्विध्यादिकं
 योजनीयम् । यद्वा दहनादयः पञ्च विधा देवलोक्ता द्रष्टव्याः-

‘दहनात् खननाच्चैव उपलेपन-धावनात् ।

पैर्जन्यवर्षणात् भूमेः शौचं पञ्चविधं स्मृतम्' ॥

इति । गृहशुद्धिं संवर्त्त आह-

‘गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषणे ।

सम्प्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥

गृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।

* यथायोगं व्यवस्था चेत्थम्-‘यत्र मनुष्या दह्यन्ते यत्र च चण्डालैर-
 ध्युषितं तयोः पञ्चभिः दहन-काल-गोक्रमण-सेकोलेखनैः शुद्धिः । यत्र
 मनुष्या जायन्ते यत्र च म्रियन्ते यत्र चात्यन्तं विष्टादिसङ्गतिः तासां दाह-
 वर्जितैस्तैरेव चतुर्भिः । श्व-सूकर-खरैश्चिरकालमध्युषितायाः गोक्रमण-से-
 कोलेखनैस्त्रिभिः । उष्ट्र-ग्रामकुक्कुटादिभिश्चिरकालमधिवासिताया सेको-
 लेखनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गार-तुषारादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उले-
 खनेनैकेनैव शुद्धिः । मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र समुच्चीयेते’-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. All, except A. read सा for या. २. I. and the text read सम्मार्-
 जनोपाञ्जनेन for सम्मार्जनेनाञ्जनेन. ३. The text reads पञ्चभिः for
 पञ्चधा. ४. I. reads wrongly पर्यण्य- for पञ्चन्य-

गोमयेनोपलिप्याऽथ धूमैराघ्रापयेद् बुधः ॥
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्य-कुशवारिणा ।
 सर्वमभ्युक्षयेद्वेदम ततः शुद्धयत्यसंशयम् ॥

(सं. स्मृ. १९८-२००)

इति । बौधायनः—

‘उद्धन्धशवोपघाते वेदमनो भित्तिवक्षणम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ६. १३. ३३)

इति । देहविषये शुद्धयशुद्धी विभजति मनुः—

‘ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि* तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं मृद्वार्यादियमर्थवत्† ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

(म. स्मृ. ५. १३२-१३४)

इति । अर्थवत् शास्त्रोक्तवत् । अत्र च कर्णविट्प्रभृति-
 पूत्रेषु षट्सु मृद्वग्रहणं वैकल्पिकम् ।

‘आददीत मृदोऽप्यथ षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु तु षट्स्वद्विः केवलाभिस्तु शुद्धयति ॥

इति स्मृत्यन्तरे वचनात् । मृदम्भसौरियत्तामाह मनुः—

* अत्र खशब्द इन्द्रियवचनो न भवति । छिद्रवचन एव सः । अन्यथा
 यान्यमेध्यानीति बहुवचनमयुक्तं स्यात् ।

† अर्थवत् प्रयोजनवत् । प्रयोजनं च गन्ध-लेपापसर्पणम् । तेन
 यावतीभिर्गन्ध-लेपावपसर्पतः तावतीरपो मृदश्च गृण्हीयादित्युक्तं भवति ।

१. I. reads द्वादशेष्वपि for द्वादशस्वपि. २. All, except A. B. and D.
 omit अर्थवत् शास्त्रोक्तवत्. ३. B. and D. read अन्यत्र for अत्र च; while C.
 E. F. and G. omit च. ४. B. and D. substitute शुद्धानिः for केवलाभिः; while
 G. H. and I. read सकलाभिः for the same.

‘यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन् मृद्वारि चाऽऽदेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु’ ॥

(म. स्मृ. ९. १२६)

इति । विद्यमानाऽप्युपहतिर्यत्र न दृष्टा तत्र तद्दर्शनात्
पूर्वं शुद्धमेव तद्वस्तु । तदाह स एव—

‘त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते’ ॥

(म. स्मृ. ९. १२७)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि’ ।

(या. स्मृ. १. १९१)

इति ॥ ३५ ॥

येयं पूर्वोक्ता शुद्धिः सा सर्वाऽप्यनापद्विषयेत्यभिप्रेत्याह—

देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।

रक्षेदेव स्वदेहादि पश्चादुर्म समाचरेत् ॥ ३६ ॥

इति । देशभङ्गः परसैन्यापादितः । प्रवासस्तीर्थयात्रादौ
परगृहाद्यवस्थानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसनानि स्वामिको-
पादिजनितानि । एतेषु प्राप्तेषु श्रद्धाजाड्येन शुद्धशुद्धी न

१. I. reads अवृष्टं च for अज्ञातं च. २. J. reads एवं for येयं. ३. The following three ślokaś appear in M. before the present one:—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानां च सम्भाषे रक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

अन्निरापश्च वेदाश्च सोम-सूर्या-ऽनिलास्तथा ।

एते सर्वेऽपि विप्राणां श्रोत्रे तिष्ठन्ति रक्षिणे ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य रक्षिणे कर्णे सान्निध्यं मनुरब्रवीत् ॥

विचारयितव्ये । किं तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्यैरात्म-पुत्र-
कलत्रादीनां यथा रक्षा भवति तथा कृत्वा शान्तायामापदि
पश्चात् द्रव्यशुद्ध्यादिरूपं शास्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् ॥ ३६ ॥

‘रक्षेदेव स्वदेहादि’—इत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति—

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन वा ।

उद्वेगेहीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥

इति । शुद्धद्रव्यादिसम्पादितो धर्मो मृदुः* । तद्विपरीतो
धर्मो दारुणः । स्तन्यपान-मांसभक्षणादिः । तयोर्मध्ये येनकेनापि
व्याध्यादिभिर्दीनमात्मानमापन्न उद्धृत्य समर्थो व्याध्यादिरहितो
यथाशास्त्रं धर्ममाचरेत् ॥ ३७ ॥

तत्राचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डोक्तविहिता-
नुष्ठान-प्रतिषिद्धवर्जनरूप एकः प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधि-निषे-
धातिक्रमसमाधानरूपो ऽपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि
शान्तापदेवाधिकारीत्याह—

आपत्काले तु निस्तीर्णे शौचाचारं तु चिन्तयेत् ।

शुद्धिं समुद्वेगेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ ३८ ॥

इति । शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः ।

* ‘मृदुना सुकरेण । यथोपपन्नदेश-काल-द्रव्यात्मसाध्यो मृदुः । दारु-
णेन दुष्करेण’—इति धरणीधरः ।

१. I. K. L. and M. substitute च for वा. २. G. reads स्तनपान- for
स्तन्यपान- and B. and D. read न्यस्तपान- for the same. ३. M. reads सम्प्राप्ते
शौचाचारं न चिन्तयेत् for निस्तीर्णे शौचाचारं तु चिन्तयेत्. ४. M. reads स्वयं
for शुद्धि. ५. A. reads समर्थो धर्ममाचरेत् for स्वस्थो धर्मं समाचरेत्.

शुद्धिमित्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो
यथा भवति तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युप-
संहारः । उक्तं द्विविधमपि धर्मं स्वस्थ एव समाचरेत् । न
त्वापन्नः । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य आह—

‘क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः ।

निस्तीर्य तामथात्मानं* पावयित्वा न्यसेत् पथि’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३५)

इति ॥ ३८ ॥

आख्याय सप्तमेऽस्मिन्नध्याये द्रव्यशुद्धिरवशिष्टा ।

सैषा माधवविभुना व्याख्यायि पराशरस्मृतौ त्रिदुषा ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-
श्रीवीर-बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

* आपन्निस्तरणानन्तरं प्रायश्चित्तेनात्मानं पावयित्वा पथि स्ववृत्तौ
न्यसेत् स्थापयेदित्यर्थः ।

१. I. omits एव. २. I. reads सुधीः for पथि. ३. B. D. and J. omit
माधवीयायां.

पराशरसंहिता ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सप्तमाध्याये द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तत्रान्ते 'शुद्धिं समु-
द्धरेत्' इत्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तरू-
पश्चतुर्थादित्रिष्वध्यायेषूपवर्णितः । अथावाशिष्ट उपवर्णनी-
यः । षष्ठाध्याये च—

‘वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि’ ।

इत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् बहुवक्तव्य-
सद्भावादुपपातकविशेषस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् ।
तदिदानीमध्यायद्वयेन विवक्षुरादौ मुनिविप्रतिपत्ति* सूचयितुं
पृच्छति—

गवां बन्धनयोक्त्रेषु भवेन्मृत्युरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥ १ ॥

इति । योक्त्राणि पाशाः । बन्धनार्थानि योक्त्राणि बन्ध-
नयोक्त्राणि । तेषु बद्धानां गवामितस्ततः सञ्चरणादिना गले नि-
रुद्धानां कथंचित् मृत्युर्भवेत् । स चाऽकामकृतः । पुरुषेण

* परस्परविरुद्धमेकार्थं दर्शनं विप्रतिपत्तिः । कामकारकृतपापस्य प्रा-
यश्चित्तमस्तीत्येकेषां दर्शनम् । नास्तीत्यन्येषाम् ।

१. Except A. and I. all read शुद्धं for शुद्धि. २. All, except A. and I. omit त्रिषु, B. D. and J. read चतुर्थादिषु and C. E. F. and H. चतुर्थादि अध्यायेषु for चतुर्थादित्रिष्वध्यायेषु. ३. B. and D. substitute स्तवशि-
तुं for सूचयितुं and for the same J. आश्रयितुं. ४. M. reads योक्त्रे तु
for योक्त्रेषु. ५. I. reads मृतिः for मृत्युः. ६. M. reads अकामात् for अकाम-
७. B. and D. read दोषेण for पुरुषेण.

तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिसम्मतं मुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतयितुमकामकृतस्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते । न तु सर्वैः । तदाह मनुः—

‘अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्’* ॥

(म. स्मृ. ११. ४५)

इति । जाबालिरपि—

‘अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् ।

कामकारकृतेऽप्येके द्विजानां वृषलस्य च’ ॥

इति । देवलोऽपि—

‘यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्भिर्मनीषिभिः ॥

विधेः प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ।

* श्रुतिनिदर्शनात् वैदिकलिङ्गदर्शनात् । तच्चेत्यम्—

‘इन्द्रो यतीन् सालावृक्रेभ्यः प्रायच्छत् ।

तमश्लीला वागिल्यवदत् स प्रजापतिमु-

पाधावत् तस्मात्तमुपहव्यं प्रायच्छत्’ ।

(तै. सं. ३. १४. ३१)

इति । अत्र इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वकं श्वभ्यो दत्तवान् । अनन्तरं स अश्लीलां ब्रह्महाप्सीत्येवंरूपां वाचमशृणोत् । श्रुत्वा च स प्रायश्चित्तार्थं प्रजातिसमीपमगमत् । स तस्मै उपहव्यं अश्वमेधरूपं प्रायश्चित्तं उपदिदेशेति वर्णयन्त्या श्रुत्या कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्तीति निर्दिष्टम्— इति सुधियो विदाङ्गुर्वन्तु ।

तृतीये त्रिगुणं कृच्छ्रं* चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

अभिसन्धिकृते पापे सकृद्वा नेह निष्कृतिः ।

अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृते अपि च' ॥

इति । बौधायनस्तु कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाह—

‘अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ।

मतिपूर्वं हते^३ तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते’ ॥

(बौ. स्मृ. २. १. १. ६)

इति । छागलेयोऽपि—

‘प्रायश्चित्तमकामानां कामावाप्तौ न विद्यते’ ।

इति । अङ्गिरास्तु कामकृतस्य द्विगुणं व्रतमाह—

‘अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्याच्चकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके’ ॥

इति । एवं च कामकृते विप्रतिपत्तावपि अकामकृते तद-

भावात्तादृशः सर्वसम्मतो मुख्याधिकारी ।

अत्रेदं विचार्यते—भवत्वकामकृतस्य प्रायश्चित्तसद्भावे मुनी-
नामविवादः कामकृतस्य तूक्तरीत्या मुनिविप्रतिपत्तौ को नि-
र्णय इतीदं विचार्यते ।

अत्र केचिन्निर्णयमाहुः—द्विविधा हि पापस्य शक्तिः ।
नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति अतस्तन्निवर्त्त-

* कृच्छ्रं प्रायश्चित्तमिति भावः ।

१. B. D. and G. read वदन्त्यमतिपूर्वकम् ; while B. and D. substitute उभयोर for ऋषयो. २. The text reads व्रतस्तस्य for हते तस्मिन्. ३. We follow here A only; while I. reads छागलेयोऽपि and all others छागलोऽपि. for छागलेयोऽपि. ४. I. reads शुद्धिपूर्वके for बुद्धिपूर्वके. ५. I. and J. read -निरोधिका for -निरोधिका.

कस्य प्रायश्चित्तस्यापि शक्तिर्द्विधा भिद्यते । नरकनिवारिका
व्यवहारजननी चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां
नरकनिवारणाभावोऽभिप्रेतः । सद्भाववादिनां तु व्यवहारजन-
नी शक्तिरभिप्रेता । अयं च निर्णयो याज्ञवल्क्येन विस्पष्टम-
भिहितः—

‘प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो *व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२६)

इति । अस्यायमर्थः—यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं तत्
विहितैर्द्वादशवार्षिकादिभिरपैति । कामतस्तु कृतं चेत् स पुमान्
शिष्टैर्व्यवहार्यः केवलमिह लोके भवति । न तु तस्य नरकापादक-
मेनः प्रायश्चित्तैरपैति । ननु—एवं सति प्रायश्चित्तं पापस्य काञ्चि-
च्छक्तिमपनुदति काञ्चिन्नेत्यर्धजरतीयं प्रसज्येत । न हि कुक्कु-
ट्या एको भागः पच्यते अपरो भागः प्रसवाय कल्पत इति
क्वचित् दृष्टम् । न । वचनादर्धजरतीयस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् ।

‘किं हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः’ ।

इति न्यायात् । अन्यथा यौक्तिकम्मन्यः पापशक्तिं प्राय-
श्चित्तशक्तिं च केन दृष्टान्तेन समर्थयिष्यति? । वचनं च काम-
कृतानां द्विगुणं व्रतं दर्शयति—

‘विहितं यदकामानां कामात्तत् द्विगुणं भवेत्’ ।

इति । अतो द्विगुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिद्ध्यति ।

*अत्र च—‘प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं’ इत्युपक्रमात् तत्प्रतियोगि-
तया ज्ञानत इति वक्तव्ये यत् ‘कामत’ इत्युक्तं तज्ज्ञान-कामयोस्तुल्यत्व-
प्रदर्शनार्थम्—इति विज्ञानेश्वरः ।

यस्तु व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकनिर्वाहमेव केवलमपेक्षते तस्य बुद्धिपूर्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शातातपः—

‘अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तम् । कामै-
कारकृते त्वात्मानमवसादयेत्’ ।

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते’ ॥

इति । मनुरपि—

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा* समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात् विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः’ ॥
(म. स्मृ. ११. ७३)

इति । तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातनिवृत्तिः
व्रतचर्यया तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

* इदं च मरणार्थमेवाग्निपतनम् । न पुनर्जीवनाय । यथाहापस्तम्बः—

‘तथा प्रास्येत यथा म्रियेत’ ।

(आ. ध. सू. १. ९. २९. ७)

इति । इदं प्रायश्चित्तद्वयम्—

‘यजेत वाऽश्वमेधेन’ ।

(म. स्मृ. ११. ७४)

इति वक्ष्यमाणं चैकम् । त्रयमपि कामतः क्षत्त्रियस्य ब्राह्मणवधे द्रष्टव्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and J. read कामकृते for कामकारकृते. २. The text of Manu inserts this line after the next one. ३. H. and I. read सुसमिद्धे त्ववाक्शिराः for समिद्धे त्रिरवाक्शिराः.

अपरे पुनरेवमाहुः—यदुक्तं मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन नरक-
निवृत्तिरिति तत्तैवैव । यत्तु व्रतचर्यया व्यवहारसिद्धिरेव न तु
नरकनिवृत्तिरिति तत् विपर्येति । चीर्णव्रतस्य नरकस्तावन्नि-
वर्त्तते । इहलोके तु तस्य न शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एत-
च्च 'अव्यवहार्यः'—इति याज्ञवल्क्यवचने पदं छित्वा योजनी-
यम् । कामतश्चेत् पापं कृतं स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहा-
र्य इहलोके जायते । तच्चाऽव्यवहार्यत्वं वचनबलादवगन्त-
व्यम् । वचनं च मानवमेतत्—

‘बालैर्घ्रांश्च* कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥

(म. स्मृ. ११. १९०)

इति । अतः कृतप्रायश्चित्ता महापातकिनः परलोके शुद्धा
अपि शिष्टैरिह बहिःकार्याः ।

ननु—उपपातकिनामपि कृतप्रायश्चित्तानां बहिष्कार एवो-
चितः । तथा च वैय्यासिकं न्यायसूत्रम्—

‘बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च’ ।

(शा. सू. ३. ४. ४३)

* एनस्तत् द्विविधं भवति । आत्मगतं शरीरगतं च । तत्रात्मगतं
प्रायश्चित्तादिनाश्यम् । शरीरगतं तु यावद्देहस्थायि । तत्रात्मगतस्य
प्रायश्चित्तैर्निरासेऽपि देहगतस्यानिरासता वाचनिकी अभिहिता
ऽस्मिन्वचने ।

१. I. inserts युक्तम् after तथैव. २. I. substitutes यदुक्तं for यत्तु.
३. H. and J. read—

बालघ्नं च कृतघ्नं च विशुद्धावपि धर्मतः ।-

इति । अस्यायमर्थः—यद्युपपातकं यदि वा महापातकं उभयथाऽपि कृतप्रायश्चित्ताः शिष्टैर्बहिःकार्याः ।

‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि’ ।

इति निन्दास्मृतेः शिष्टाचाराच्च—इति चेत् । मैवम् । अयं हि बहिष्कार ऊर्ध्वरेतोविषयः । न तु गृहस्थविषयः । ऊर्ध्वरेतोविचाराणामेव तत्र प्रस्तुतत्वात् । इदं च कौशिकेन स्पष्टीकृतम्—

‘नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णनाम् ।

शुद्धानामपि लोके ऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न* विद्यते’ ॥

इति । तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामकृतानां महापातकानां उपपातकानां चास्त्येव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

‘प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?’—इति सेतिकर्तव्यताकस्य प्रायश्चित्तस्य पृष्टत्वात् परिषदुपसत्तिरूपामाद्यामितिकर्तव्यता माह—

वेद-वेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।

स्वकर्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥ २ ॥

इति । नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थं हृदि निधाय तद्व्यावृत्तिसमर्थैर्विशेषणैः परिषद्योग्या ब्राह्मणा विशेष्यन्ते । यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं समर्थाः तथापि—

* ‘प्रत्यापत्तिः’ स्वीकारः लोके व्यवहार्यतेति यावत् ।

१. C. and F. omit विधातुं समर्थाः तथापि—

‘शुनाऽऽलीढं हविर्यथा’ ।

इति न्यायेन अनधीतवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं.

‘शुनाऽलीढं हविर्यथा’ ।

(द. स्मृ. ७. ४३)

इति न्यायेन अनधीतेवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनक्षमम् । तस्मात् स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारङ्गतानुपेत्य तेषामग्रे चिकीर्षितप्रायश्चित्तनिमित्तं पापमशेषेण निवेदयेत् । सेयं परिषदुपसत्तिः । तामेतामुपसत्तिमङ्गिरा अपि स्पष्टं दर्शयति—

‘अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।

उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥

सद्यो निःसंशये पापे न* भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्धयेत् पापं पर्षदे यत्र न विद्यते ॥

संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यविनिश्चयः ।

प्रमादश्च न कर्तव्यो यथैवाऽसंशये तथा ॥

कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्धते ।

स्वल्पं वा ऽथ प्रभूतं वा धर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

ते हि पापकृतो वैद्या हन्तारश्चैव पाप्मनाम् ।

* पर्षत्सन्निधानाभावे—इदं मया पापं कृतमित्यस्मिन् विषये यदि स्वस्यैव निःसंशयेन प्रत्ययो भवेत् तर्हि पर्षदुपसत्तिपर्यन्तं भोजनं वर्जयेत् । ‘भुञ्जानो वर्धयेत् पापं’ इति तत्र हेतुः । इदं च भोजनवर्जनं ‘संशये’ ऽपि कर्तव्यम् । स्वकृतं कर्म पापमपापं वेति यावन्न निश्चयः तावन्न भुञ्जीत । सति तस्मिन् पापे भुञ्जानो वर्धयेदित्यस्य तत्रापि प्राप्तिर्भवत्येवेति भावः ।

१. I. reads परिषद् यत्र विद्यते for पर्षद् यत्र न विद्यते. २. I. reads यथैवाऽसंशयः for यथैवाऽसंशये. ३. Some read गूह्यमानं for गूह्यमानं. ४. G. H. and J. read पापकृते and I. पापे कृते for पापकृतो.

व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः ।
 मृदुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ॥
 सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
 क्षत्त्रियो वाऽथ वैश्यो वा ततः पर्षदमाव्रजेत् ॥
 उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान् धरणीं व्रजेत् ।
 गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥

(अं. स्मृ. ३. ७४-८१)

इति ॥ २ ॥

यथोक्तविशेषणरहितानां^१ परिषत्त्वं निषेद्धं तेषां स्वरूपमाह—

सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यग्निकार्ययोः ।
 अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥३॥

इति ।

‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ ।

इति सवितृप्रतिपादकत्वात् सावित्री । णिकार-यकारयोर्विश्लेषेण* चतुर्विंशत्यक्षरत्वाद्गायत्री ।

‘चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री’ ।

इति श्रुतेः । सावित्र्यादीनामज्ञानान्न मुख्या ब्राह्मणाः ।

* णिकार-यकारयोर्विश्लेषेण—‘तत्सवितुर्वृणीमह’ इत्याकारिका भवति ।

१. The sixteen lines of Angirah appear in M. after the second verse of the text of Parāśara. But no commentator has referred to them as from Parāśara.

ब्रह्म वेदः । तमधीत्यार्थं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति मुख्यास्ते
ब्राह्मणाः । तदाहाङ्गिराः—

‘जन्म-शारीर-विद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।
धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते’ ॥

(अं. स्मृ. १. ५१)

इति । ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति दूरे तदनुष्ठानं ते
विशिष्टमाता-पितृजन्त्या अपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति । न
तु यथोक्तब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते । अत एव याजनाध्या-
पनादिजीवनहेत्वसम्भवाज्जीवनाय कृषिं कुर्वन्ति । तेषु ब्राह्म-
णशब्दार्थत्वाभावं व्यास आह—

‘ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो ब्राह्मेसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी यः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४१)

इति । नामधारकवत् ब्राह्मणब्रुवस्यापि न मुख्यं ब्राह्म-
ण्यम् । ब्राह्मणब्रुवश्च चतुर्विंशतिमते दर्शितः—

‘गर्भाधानादिसंस्कारैर्वैदोपनयनैर्युतः ।
नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः’ ॥

इति ॥ ३ ॥

अमुख्यब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रायश्चित्तविशेषप-
रिज्ञानेऽपि परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह—

१. The text reads मन्त्रसंस्कार- for ब्राह्मसंस्कार-. २. The text reads
च स भवेद्ब्राह्मणः समः for यः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः. ३. B. and D. omit
प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञाने and read -दर्शने for -दर्शनेन- Also C. E. F. and G.
substitute -दर्शने for -दर्शनेन.

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ४ ॥

इति । सौम्य-प्राजापत्यादिव्रतहीना अव्रताः । अनधीतवेदा
अमन्त्राः ।

ननु-अध्यात्मविद्यायुक्तस्यैकस्यैव परिषत्त्वमस्ति ।

‘एको वाऽध्यात्मवित्तमः’ ।

(या. स्मृ. १. ९)

इति स्मरणात् । अध्यात्मविद्यारहितस्य त्वेकस्य परिषत्त्वा-
भावेऽपि चतुर्णां परिषत्त्वं स्मर्यते-

‘चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्’ ।

(या. स्मृ. १. ९)

इति । अनयैव दिशाऽध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिष-
त्त्वाभावेऽपि शत-सहस्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषत्त्वं भविष्यती-
त्याशङ्क्य तन्निवारणाय ‘सहस्रशः समेतानाम्’ इत्युक्तम् ।
अध्ययनादिहीनवन्त्रास्तिकादीनामपि परिषत्त्वं नास्ति । यदुक्तं
चतुर्विंशतिमते-

‘वेदपारमनीता ये धर्मशास्त्रविवर्जिताः ।

परिषत्त्वं न तेषां स्यान्नास्तिकानां विशेषतः ॥

अनाहिताग्नयो ऽज्ञानौः केवला वेदपारगाः ।

१. B. and D. omit स्मर्यते--

‘चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्’ ।

(या. स्मृ. १. ९)

इति । अनयैव दिशा अध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावे ऽपि शत-सह-
स्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषत्त्वं. २. B. and D. read -पारमधीता ये, H. -पारमनी-
ता ये and I. -पाठाद्यनियताः for -पारमनीता ये. ३. I. reads ऽज्ञानात् केवला
for ऽज्ञानाः केवलाः.

पिशुनाः क्रूरकर्माणः परिषत्त्वं न विद्यते ॥
 शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्वसूयकाः ।
 हैतुका भिन्नमर्यादास्तेऽपि पर्षद्विर्जिताः' ॥

इति ॥ ४ ॥

पूर्वत्र 'धर्मशास्त्रं विजानताम्' (७.२) —इति विशेषणेन तद्विज्ञानरहितस्य प्रायश्चित्तवक्तृत्वं नास्तीति यदर्थात् सूचितं तदेवात्र श्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति—

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृन् धिगच्छति ॥५॥

अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।

प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्बिषं पर्षदि ब्रजेत् ॥६॥

इति । अज्ञानं द्विविधम् । सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्णयकौशलाभावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्यापरिज्ञानमेकम् । वृद्धव्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्रापरिशीलनमपरम् । तदुभयमभिलक्ष्य श्लोकद्वयम् । तमोमूढाः प्रज्ञामान्द्येन तमसा सूक्ष्मन्यायेषु विभ्रान्ताः । मूर्खाः पण्डितम्मन्याः । अतद्विदः प्रायश्चित्तविशेषमजानन्तः । तादृशाः पुरुषा यत् पापमुद्दिश्य धर्मं प्रायश्चित्तमन्यथा वदन्ति तत्पापं शतगुणं भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तृन् प्राप्नोति । अङ्गिराश्चैतदेवाह—

१. I. reads शास्त्रज्ञा for शास्त्रज्ञा. २. I. reads परिषत्त्वे for ते अपि पर्षद्-
 ३. K. reads यद्वदन्ति द्विजा and L. तद्वदन्ति द्विजा for यद्वदन्ति तमो-. ४. M. reads -वक्तुः for -वक्तृन्. ५. Except K. and L. read परिषद् for पर्षदि.
 ६. C. F. and H. read अज्ञानान्द्येन for प्रज्ञामान्द्येन; while I. omits तमसा-

‘यत्तु दत्तमजानद्भिः प्रायश्चित्तं सभागतैः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा दातृनेवोपतिष्ठति’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ५४)

इति । प्रायश्चित्ती चान्यथाकारित्वान्न शुद्ध्यति । यस्तु धर्म-
शास्त्रपाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतो ज्वगत्य निर्दिशति
तत्र यथाशास्त्रानुष्ठायित्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति । स तु वक्ता
क्विविधं व्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च
विधायकवचनस्योदाहर्तुमशक्यत्वात् । उदाहृत्यैव वचनं
प्रायश्चित्तं निर्देष्टव्यमिति हि पूर्वमुक्तम्—

‘मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदवित्तमाः’ ।

(प. स्मृ. ६. ३९)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।

पश्चात् कार्यानुसारेण शक्यत्वा कुर्युरनुग्रहम् ॥

न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम् ।

प्रज्ञानैरपि विद्वद्भिः शक्यमन्यत् प्रभाषितुम्’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ४१)

इति ॥ ५-६ ॥

१. H. reads समागतैः and I. सभां गतैः for सभागतैः. २. I. omits च-; while B. and D. read प्रायश्चित्ताऽन्यथाकारित्वात् for प्रायश्चित्ती चाऽन्यथा-
कारित्वात्. ३. B. C. D. E. F. and H. read शुद्ध्यते for शुद्ध्यति.
४. C. F. and H. read -नुष्ठापितत्वात् and I. -नुष्ठादत्वात् for -नुष्ठा-
यित्वात्. ५. All, except A. read ऋषि- for मुनि-. ६. A. reads प्रज्ञा-
नेनापि for प्रज्ञानैरपि.

*धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशलस्य च सद्भावेऽप्य-
नवधानादिचित्तदोषशङ्काव्युदासाय स्वसमानैस्त्रि-चतुरैः सह
संवादो ज्ञेक्षित इत्यभिप्रेत्याह—

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ ७ ॥

इति । बहूनामन्योन्यसंवादेन यो निश्चितः स एव धर्म इति
विज्ञेयः । इतरैरन्योन्यसंवादमनाद्रियमाणैः सहस्रसंख्याक-
वचनपाठपुरःसरमभिहितो अपि विसंवादशङ्काया अनिराकृत-
त्वान्नसौ धर्मत्वेन स्वीकार्यः ॥ ७ ॥

†सत्यपि त्रि-चतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णेष्वनेकेषु धर्म-
शास्त्रेषु कापि कस्यचिद्विशेषस्य सम्भवात् प्रायश्चित्तनिर्देश-
वेलायां पुनः शास्त्राणि पर्यालोच्यैव निर्देष्टव्यमित्याह—

प्रमाणमार्गं मार्गन्तो ये धर्मं प्रवदन्ति वै ।

तेषामुद्विजते पापं सद्गुणवादिनाम् ॥ ८ ॥

इति । ‡प्रमाणमार्गो धर्मशास्त्रतात्पर्यम् । तस्य मार्गः न्यायेन

* धरणीधरस्त्वदं वचनं—‘अथ पर्वदतिरिक्तास्त्रयश्चत्वारो वा विधा-
यकाः कार्या इत्याह’—इत्यवतारयति ।

† अत्रापि—‘विधायकैः कथं संवादः कार्य इत्याह’—इत्यवतारयति
धरणीधरः ।

‡ केचित्—‘प्रमाणं धर्मशास्त्रं मार्गः शिष्टानुगृहीतः पन्थाः तयोः
समाहारः’—इति अपरे तु—‘प्रमाणानां स्मृतिवचसां मार्गो व्यवस्था’—
इति च व्याचक्षते ।

निष्कर्षः। तं कुर्वन्त एव ये धर्मं प्रवदन्ति तेभ्यः पापमुद्विजते
नाशयोग्यतामापद्यते इति यावत् । तत्र हेतुः सङ्कृत इति ।
सङ्कृतः सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः । परस्परसंवादेनाऽनवधाना-
दिदोषाभावात् । पुनः शास्त्रपर्यालोचनेन निगूढरहस्यावगमाच्च
गुणो धर्मः । श्रेयोहेतुत्वात् । * तादृशधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्यो-
द्वेगो युक्तः । परस्परसंवादः पुनर्धर्मशास्त्रपाठश्चाङ्गिरसा दर्शितः—

‘तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।

ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ॥

(अं. स्मृ. ३. ९७)

इति । पापे पापकारिणि पुरुषे ॥ ८ ॥

ननु—परिषदुद्विग्नं पापं यदि कर्त्तर्येवावतिष्ठते तदा प्राय-
श्चित्तमनर्थकम् । अथ परिषदं प्राप्नुयात् तर्हि कथमुद्वेगः ?
इत्यत आह—

यथाऽश्मनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुद्धयति ।

एवं परिषदादेशात् नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥

* ‘अनेन विधायकैरपि प्रमाणानुसन्धानेनैव संवादः कार्य इत्युक्तम्’—
इति धरणीधरः ।

१. B. and D. substitute मनः for पुनः. २. I. reads उत्पादिते for
उत्सारिते. ३. A. reads धर्मचिन्तकाः for धर्मपाठकाः. ४. H. and I. read
यत् for यथा; while C. and F. omit this and the next lines:—

यथा ऽश्मनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुद्धयति ।

एवं परिषदादेशात् नाशयेत् तस्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥

नैव गच्छति कर्त्तरि नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कादिसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥ १० ॥

५. M. reads एव for तस्य and B. and D. substitute तत्र निष्कृतम्
for तस्य दुष्कृतम्.

नैव गच्छति कर्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कादिसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥१०॥

इति । निम्ने महति वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं मारुता-ऽर्कादिसंयोगो विनाशं प्रापयति । एवमियं परिषत् शास्त्रीयस्य प्रायश्चित्तस्थादेशात्तस्य दुष्कृतिं नाशयति । नहि शिलास्थमुदकमुत्तरकाले यथापूर्वं शिलायामवतिष्ठते । नापि मारुतादावासज्जते । किन्तु शुष्यत्येव केवलम् । एवमिदमपि पापं न कर्त्तर्यवतिष्ठते नापि परिषदं प्राप्नोति । किन्तु स्वरूपनाशमेव प्राप्नोति । एतदेव चतुर्विंशतिमतेऽप्यभिहितम्—

‘यथा भूमिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्यति ।

एवं* परिषदादिष्टं नश्यते तस्य दुष्कृतम् ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

मारुतार्कसमायोगात्† पापं नश्यति तोयवत्’ ॥

इति । अङ्गिरास्तु प्रश्नपूर्वकमेतदेव विशदयति—

‘प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे ब्राह्मणे दग्धकिल्बिषे ।

सर्वं पृच्छामि तत्त्वेन तत् पापं क्व नु तिष्ठति? ॥

नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।

* ‘परिषदादिष्टं’ पर्षदा शास्त्रीयाशास्त्रीयप्रायश्चित्तेनादिष्टम् । न केवलमादेशेनैव पापनाशः । अपि तु आदिष्टप्रायश्चित्तस्य यथावदाचरणे-नैवेति तात्पर्यमवसेयम् ।

† अत्र च दार्ष्टान्तिके जलस्थानीयं पापम् । मारुतार्कसमायोगस्थानीयं पर्षदादेशनं तदनुष्ठानं चेति यथायथमूह्यम् ।

१. I. reads मारुतार्कान्नि- for मारुतार्कादि-. २. B. and D. read अर्कपाते विशुद्ध्यति and H. अर्कपाते विनश्यति for अर्कपादैर्विनश्यति.

मारुतार्कसमायोगाज्जलवत्सम्प्रलीयते ॥
 यथाश्मानि स्थितं तोयं नाशमेत्यर्क-मारुतैः ।
 तद्वत् कर्त्तरि यत् पापं नाशयेद्विदुषां सभा ॥
 तेषां नेत्राग्निदग्धं सत् पापं तस्य तु धीमतः ।
 नश्यते नात्र सन्देहः सूर्यदृष्टं हिमं यथा' ॥

इति ॥ ९-१० ॥

अथ मुख्या-ऽनुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह—

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
 ब्राह्मणानां समर्था ये परिषत् साऽभिधीयते ॥११॥
 अनाहिताग्नयो येऽन्ये वेद-वेदाङ्गपारगाः ।
 पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥१२॥
 मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।
 वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्वेत् ॥ १३ ॥
 पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषां चाऽसम्भवे त्रयः ।
 स्ववृत्तिपरितुष्टा ये परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥१४॥

१. B. C. D. E. F. G. and H. read नाशयेतार्क-मारुतौ for नाशमेत्यर्क-मारुतैः. २. B. and D. read विधिपार्षदम्, C. E. F. and H. विधिपरिषदम्, G. हि न पर्षदम् and J. हीनपर्षदम् for विदुषां सभा. ३. C. and F. substitute तत् for सत्. ४. M. omits this śloka—

चत्वारो वा त्रयो वा ऽपि वेदवन्तो ऽग्निहोत्रिणः ।

ब्राह्मणानां समर्था ये परिषत् सा ऽभिधीयते ॥.

५. G. H. K. and L. substitute विधीयते for ऽभिधीयते. ६. B. and D. substitute विप्राः and I. ये च for ये ऽन्ये. ७. B. and D. substitute अय for मया and M. reads चैव स्वसम्भवे for चाऽसम्भवे त्रयः; while K. and L. substitute वा for च.

इति । ग्राममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां
ब्राह्मणानां मध्ये येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्या प-
रिषत् । तदसम्भवे त्रयो वा परिषत्त्वेन ग्राह्याः । एतत्
पक्षद्वयमाहिताग्निष्वभिहितम् । तदसम्भवे वा ऽनाहिता-
ग्नयः । तत्रापि पञ्चेति मुख्यः कल्पः । त्रय इत्यनुकल्पः ।
तस्यापि पक्षद्वयस्यासम्भवे सत्येक एव परिषद्भवेत् । तमेकं
विशेषुं मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनु-
भवो येषां ते आत्मविद्याः । तथाविधाः कृतकृत्याः सन्तोऽपि
लोकानुग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो यज्ञयाजिनः । वेदानामृगादीनां
चतुर्णामध्ययनार्थानुष्ठितानि तत्तद्वेदोक्तानि व्रतानि वेदव्र-
तानि । तत्तद्व्रतसहितेषु वेदेषु समाप्तेषु यथाविधि स्नाताः ।

‘शिरोव्रतेन स्नातानाम्’ ।

इति वा पाठः । आथर्वणिकानां वेदव्रतेषु मुख्यं व्रतं
शिरोव्रतम् । तथा चाथर्वणिका आमनन्ति—

‘क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं* विधिवद् यैस्तु चीर्णम्’ ॥

(मुं. उ. ३. २. १०)

* ‘एकर्षिं’ एकर्षिनामानमग्निम् । ‘जुह्वते’ जुह्वति । ‘शिरोव्रतं’
शिरस्यभिधारणलक्षणं व्रतम् । इदं चाथर्वणानां वेदव्रतत्वेनाभिहितम् ।

१. I. omits वा. २. B. and D. read तथा and I. तत्र for तस्य. ३. I.
reads विशिष्टं and G. विशिष्टं for विशेष. ४. I. reads लोकानुग्रहाय for
लोकानुग्रहाय. ५. B. C. D. F. G. and H. read अध्ययनानुष्ठितानि for
अध्ययनानुष्ठितानि. ६. Except A. and I. all omit तत् and J. omits वे-
देषु. ७. B. and D. omit स्नाताः । शिरोव्रतेन and read यथाविधि स्नातानामिति
वा पाठः. ८. C. E. F. G. H. and J. substitute शिरोव्रते च for शिरोव्रतेन.
९. Except A. and the text all read जुह्वन्त एकर्षिं श्रद्धयन्तः for
जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

इति । तस्मिन् शिरोव्रते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य
यथाविधि स्नाताः । तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां
मध्ये यः कोऽप्येकः परिषद्भवेत् । अत्र साग्निकानामनग्निकानां
द्वौ द्वौ पक्षौ अध्यात्मविदस्त्वेकः पक्षः—इति पञ्च पक्षा मया
प्रोक्ताः । तेषां सर्वेषामसम्भवे केचन विद्यमानाः श्रेष्ठास्त्रयः ।
ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमनुपजीव्य यथासम्भववृत्ति-
मात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमविरुद्धम् । अङ्गिरसाऽपि
परिषद्विकल्पा दर्शिताः—

‘चत्वारो वा त्रयो वा ऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।

ये सम्यङ्नियता विप्राः कार्याकार्यविनिश्चिताः ॥

प्रायश्चित्तप्रणेतारः सप्त तेऽपि प्रकीर्त्तिताः ।

एकविंशतिभिश्चान्यैः परिषत्त्वं समागतैः ॥

सावित्री मात्रसारैस्तु चीर्णवेदव्रतैर्द्विजैः ।

यतीनामग्रविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम् ॥

शिरोव्रतैश्च स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ।

एषा* लाघवकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ॥

महापातकचिन्तासु शतशोभूय एव च ।

इति । बृहस्पतिरपि—

* ‘एषा’ ‘शिरोव्रतैश्च स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत्’ इत्यनेन पूर्वज्ञो-
दिता पर्वत् ‘लाघवकार्येषु’ लघुषु पापविचारकृत्येषु योग्या भवेदित्यर्थः ।

१. I. reads अध्यात्मविदेकः for अध्यात्मविदस्त्वेकः. २. J. inserts अपि
after असम्भवे and A. reads ये केचन for केचन. ३. B. C. D. E.
F. G. and H. read विद्यमानश्रेष्ठाः for विद्यमानाः श्रेष्ठाः. ४. B. and D. read
वृत्तौ सम्यग्मिता विप्राः, C. E. F. and H. एते सम्यङ्मिता विप्राः, G. एते सम्यङ्-
विता विप्राः and J. हेतौ सम्यङ् मिता विप्राः for ये सम्यङ् नियता विप्राः. E. has
the marginal reading हेतौ for एते. ५. G. substitutes अग्र- and I.
आत्म- for अग्र-. ६. B and D. read एतेषां भावकार्येषु for एषा लाघवका-
र्येषु; while G. I. and J. substitute एषां for एषा.

‘लोक-वेदाङ्ग-धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा’ ॥

इति ॥ ११-१२-१३-१४ ॥

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहृतं तदे-
व दृष्टान्तेन दृढीकर्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृशति—

अत ऊर्ध्वं तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।

परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सहस्रगुणितेष्वपि ॥ १५ ॥

इति । अत ऊर्ध्वं वर्णितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो
गुणवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य ऊर्ध्वं तद्वतिरिक्ता गुणरहिता इति
यावत् ॥ १५ ॥

गुणरहितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मण इति नाममात्रं केवलं वर्तते ।
न तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मुख्योऽर्थो ऽस्तीत्येवमर्थं
दृष्टान्ताभ्यां विशदयति—

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्वयस्ते नामधारकाः ॥ १६ ॥

इति । हस्तित्वं मृगत्वं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ।
न चैतत्काष्ठमय-चर्ममययोर्विद्यते । तथापि हस्ति-मृगनामनी
सादृश्यमात्रेण प्रयुज्येते । तद्वद्वेदाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्र-
योगः ॥ १६ ॥

ननु—ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थतस्तस्मिन् मा भूत् । जातिस्तु

१. M. reads तेषां वै for तेष्वस्ति. २. All, except A. and I. omit ब्राह्म-
णेषु. ३. M. reads ब्राह्मणास्त्वनधीयानाः. ४. B. D. and I. read -नामसा-
दृश्य- for -नामनी सादृश्य-; while B. and D. read प्रयुज्येते for प्रयुज्येते.

विद्यते । विशिष्टमाता-पितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वजातिः । तथा च ब्राह्मणशब्दस्य तस्मिन् यौगिकत्वाभावेऽपि रूढेः सद्भावात् विषमौ दृष्टान्तौ-इत्याशङ्क्याह-

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ १७ ॥

इति । ग्रामशब्दो हि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यया वृत्त्या वर्तते । कूपशब्दश्च जलाधारे खाते । होमशब्दश्च शास्त्रसंस्कृतवह्नौ हविःप्रक्षेपमाह । तत्र जनविशिष्टस्थानं मुख्यो ग्रामः । जनशून्यग्रामस्तु ग्रामाभासः । कूप-होमयोरप्याभासत्वमेवं योजनीयम् । तैरैतैर्दृष्टान्तैरयं नामधारको जातिमात्रसद्भावेऽपि योगहीनत्वात् ब्राह्मणाभासः । न तु मुख्यः । पङ्कजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं तथाप्यवयवार्थस्तस्मिन्निमित्तेऽन्तर्भवत्येव । ततो योगरूढ इति व्यवहियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढत्वात् जातिसद्भावेऽपि योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

ननु-मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यम् । तदसम्भवे त्वमुख्यमपि ग्राह्यम्-इति लोक-वेदस्थितिः । तथा चाध्ययनादिसम्पन्नमुख्यब्राह्मणानामसम्भवे सति ब्राह्मणाभासानामपि क्वचित् परिषत्त्वं स्यात्-इत्याशङ्क्याह-

१. I. reads रुढिसद्भावात् for रूढेः सद्भावात्. २. Except A. and I. all read जनवास- for जननिवास-. ३. B. D. and H. read कूप-होमाभासयो-रप्येवं for कूप-होमयोरप्याभासत्वमेवं. ४. I. omits योगहीनत्वात्. ५. G. omits च and B. C. D. F. and H. omit following:-

पङ्कजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि अवयवार्थस्तस्मिन्निमित्तेऽन्तर्भवत्येव । ततो योगरूढ इति व्यवहियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढत्वात् जातिसद्भावेऽपि योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौरूपरा ऽफला ।

यथा चोऽज्ञे ऽफलं दानं तथो विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १८ ॥

इति । अमुख्यमपि यत्र कार्यक्षमं भवति तत्र मुख्यासम्भवे तदुपादेयम् । यथा वैदिके कर्मणि सोमाभावे पूतीकाभिषवः । यथा वा लोके शाल्यभावे कोद्ववादिः । तद्वद्ब्राह्मणाभासस्यापि कार्यक्षमत्वे स्यात् क्वचिदुपादेयत्वम् । न त्वध्ययनहीनस्य प्रायश्चित्तविधानक्षमता अस्ति । न हि पुंस्त्वेपेतस्य वरस्यासम्भवेऽपि षण्ढः प्रजामुत्पादयन्नपलभ्यते । नापि भूमिरूपरा क्वचित् फलति । नाप्यज्ञः प्रतिगृह्णन् दात्रे फलहेतुः । एवमसावपि ऋगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्तिफलहेतुः ॥ १८ ॥

ननु—नामधारकः* षण्ढादिवदफलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि तस्य कोऽतिशयः स्यात्? । न हि शृङ्गारसहस्रेणापि षण्ढः प्रजनयितुं प्रभवति—इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन संस्कारकृतोत्कर्षं सम्भावयति—

* धरणीधरास्त्वित्यमवतारयति । 'ननु—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्देषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥

इति स्मृत्यन्तरे लक्षणमुक्तं तत्कथं न मुख्यं ब्राह्मण्यम्? अत आह—इति । पटादौ यथा चित्रमनेकैर्नील-पीतादिभिर्वर्णैः क्रियते नैकेनैव । एवं ब्राह्मण्यमपि मन्त्रपूर्वकैः संस्कारैः क्रियते नैकेन केवलेन जन्मनेति तदाशयः ।

१. I. reads wrongly गौदूषराफला for गौरूपराऽफला. २. K. substitutes वा for च. ३. M. reads यथा for तथा. ४. J. reads पूतीका- and B. D. and I. पूतीका- for पूतीका-. ५. I. reads स्वद्वार- for शृङ्गार-.

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वद्धि^१ संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ॥ १९ ॥

इति । चित्रकारः प्रथमं पटादौ मणीरेखाभिः सर्वावयवसम्पूर्णानि मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता दर्शनीयत्वमापद्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णप्रक्षेपेणोन्मीलितानि दर्शनीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मण्यं शास्त्रीयसंस्कारैरुत्कृष्यते । मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलभ्यन्ते । अत एवाङ्गिराः—

‘जन्म-शारीर-विद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः’ ॥

इति ॥ १९ ॥

ननु—यत्र संस्कृता बहवो न सन्ति तत्रैकेन संस्कृतेन सहेतरे नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः स्युरित्याशङ्क्याह—

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।

ते द्विजा पापकर्माणः समेता नरकं ययुः ॥ २० ॥

इति । समेताः एकैकेन संस्कृतेन सङ्गताः । ययुः यान्तीत्यर्थः ।

१. M. reads चित्रं कर्म for चित्रकर्म. २. M. reads स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः for हि संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः. ३. Except I. all read चित्रकारः for चित्रकरः. ४. I. reads सर्वावयवपूर्णानि. ५. B. and D. read -विक्षेपेण for प्रक्षेपेण. ६. B. and D. omit संस्कृतेन. ७. B. and D. substitute एतेन for एकेन and संयताः for सङ्गताः.

यद्यपि संस्कृतः स्वयं नरकं नार्हति तथाप्यनर्हैः सहैकस्यां
परिषद्युपवेशनात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच्च चतुर्विंशतिमते स्प-
ष्टीकृतम्—

‘प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।

ते सर्वे पापकर्माणिः समेतो नरकं व्रजेत्’ ॥

इति । समेतो नामधारकैः सङ्गतः । तावतैवापराधेन मन्त्रसं-
स्कृतोऽपि नरकं प्राप्नोति ॥ २० ॥

ननु—संस्कृतानां बहूनामपि गृहिणां कथं परिषत्त्वं स्यात्?
नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्वादित्याशङ्क्याह—

ये पठन्ति द्विजा वेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।

त्रैलोक्यं तारयन्त्येते* पञ्चेन्द्रियरता अपि ॥ २१ ॥

इति । वेदो हि निखिलपापापनयने समर्थः । तथा च तैत्ति-
रीयब्राह्मणे बन्धादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति
श्रूयते—

‘अग्निं वै जातं पाप्मा जग्राह । तं देवा आहुतीभिः

पाप्मानमपात्रन्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणा-

* उक्तलक्षणा ब्राह्मणात्रैलोक्यमपि तारयितुं समर्थाः किं पुनर्दुष्कृ-
तिनमिति काकुः ।

१. B. and D. substitute सह for स्वयं and अनेकैः for अनर्हैः. २. B.
D. and J. read ब्राह्मणाः for ये द्विजाः. ३. C. and F. read समेतो नरकं
यद्युः This reading seems to be better, but the author does not follow
it. ४. M. reads धारयन्ति for तारयन्ति, K. and L. substitute तारयन्ते ते
for तारयन्त्येते. ५. M. reads पञ्चेन्द्रियरताश्चयाः for पञ्चेन्द्रियरता अपि.
६. B. D. and H. read अग्निः for अग्निं. ७. I. reads पाप्मानमपात्रन्नाहुतीनां
for पाप्मानमपात्रन्नाहुतीनां.

भिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिश्छ-
न्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो दे-
वपवित्रं वा एतत् ।

(तै. ब्रा. ३. ७. ३४-९)

इति । मनुरपि—

‘वेदाभ्यासो* ऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ (२४६)

यथैधांस्योजसा† वह्निः प्राश्य निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ (२४७)

(११. २४६-२४७)

* वेदाभ्यासादीनां नित्यानां कर्मणां पापप्रणोदनार्थता अधिकारा-
न्तरत्वेनोच्यते । अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तानां अप्रत्ययकृतानां प्रतिभूतानां
पापानां चैतद्विज्ञायते । अन्ये त्वाहुः— ‘ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्’ । (११.
२३५) इति तपोविधानेन कर्मान्तरनिवृत्तिमाशङ्कमानस्य वचनम् । इद-
मपि तथैव विज्ञेयम् । अनुसन्धानार्थं क्षमाग्रहणम् । सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थं
‘महापातकजान्यपि’ इति ।

† ज्ञानप्रशंसयम् । विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्र-
करणात् ज्ञायते । ज्ञानं च सरहस्यं वेदार्थविषयं ज्ञेयम् । प्रायश्चित्त-
विधिज्ञानं तु केवलं शुद्धये । प्रयोगार्थत्वात् । न ह्यन्यथा प्रयोगोपपत्तिः ।

१. H. and the text read यथैधस्तेजसा वह्निः प्रासं for यथैधांस्योजसा
वह्निः प्राश्य, G. and J. read प्राज्ञानि दहति क्षणात् for प्राश्य निर्दहति क्षणात्;
while B. and D. omit the following portion :—

‘यथैधांस्योजसा वह्निः प्राश्य निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥

यथा जातबलो वह्निर्वहत्यार्द्रानपि हुमात् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः’ ॥

इति । ये तु श्रद्धालव एव सन्तः प्रज्ञामान्यादिदोषेण पठितं वेदं धारयितुम-
समर्थाः तेऽपि पञ्चज्ञानुष्ठानात् ।

२. We follow here A. and the text; while all others read —

तथाज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥

यथा जातबलो* वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः' ॥ (१०१)

(म० स्मृ० ११. २४६-२४७; १२. १०१)

इति । ये तु श्रद्धालव एव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पठितं वेदं धारयितुमसमर्थाः तेऽपि पञ्चयज्ञानुष्ठानात् क्षीणपापा एव । पञ्चयज्ञानां पापक्षयहेतुत्वं च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् । अतश्च पञ्चेन्द्रियप्रसक्तानामपि क्षीणपापत्वेन परिषत्त्वमविरुद्धम् ॥ २१ ॥

ननु—एवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिशुद्धेषु गृहिषु परकीयं पापमनुप्रविशति । परान्नभोजनादेस्तत्पापकृत्वात् ।

‘दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति’ ।

अन्नादिभ्रूणहा मार्ष्टि’ - - - - ।

इत्यादि स्मरणात्— इत्यत आह—

सम्प्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्वभक्षकः ।

एवं^३ च वेदविद्विप्रः सर्वभक्षोऽपि दैवतम् ॥ २२ ॥

इति । न ह्यग्निः श्मशाने नीतः शवादिभक्षक इत्येतावता देवत्वं परित्यजति । एवं वेदविदो भूदेवस्य अभक्ष्या-ऽभोज्यादि-दोषमात्रेण भूदेवत्वं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणाद्यशेषदोषनिवर्त्तकत्वात् । तथा च मन्त्रलिङ्गम्—

* यथा वृद्धो अग्निरार्द्रानपि द्रुमान् दहति एवं ग्रन्थतोऽर्थतश्च वेदवित् प्रतिषिद्धाद्याचारजनितमात्मनः पापं नाशयतीत्यर्थः ।

१. G. reads ज्ञातबलो for जातबलो. २. M. reads—

तथैव ज्ञानवात् विप्रः सर्वभक्षश्च दैवतम् ॥

३. J. substitutes नीतः for नीतः; while I. reads -भक्षणे प्रयुक्तः for -भक्षकः. ४. G. reads भक्ष्यभोज्यादि- for अभक्ष्या-ऽभोज्यादि-.

‘यदन्नमदयनृतेन देवा
 दास्यन्नदास्यन्नेत वा करिष्यन् ।
 यद्देवानां चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किंच
 प्रतिग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ॥
 यदन्नमद्भि बहुधा विरूपं
 वासो हिरण्यमुत गामजाविम्’ ।

(ऋ. सं. ३. ६. २१. ५)

इत्यादि । अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन ।
 दास्यन्ननर्हेभ्यो नष्टशौचाचारादिभ्यः स्नेहानुबन्धेन हव्य-
 कव्ययोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नातिथ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रय-
 च्छन् । करिष्यन्नन्नभक्षणव्यतिरिक्तमविहितं प्रतिषिद्धं वा
 कुर्वन् चक्षुष्यागो नम्रपरयोषिदवलोकनादि । तथा देवाना-
 मागः विष्णवाद्यं देवं दृष्ट्वाऽप्यनमस्कारादि । यदेव किंच अश्व-
 महिष-कालपुरुषाद्यप्रतिग्राह्यं यत् किञ्चित् प्रतिजग्राहं प्रति-
 गृहीतवानस्मि । बहुधा विरूपं गणान्न-गणिकान्नादिरूपेणा-
 नेकदोषयुक्तं यदन्नमद्भि भक्षितवानस्मि । यथोक्तात् सर्व-
 स्माद्दोषजातात् मामनृणं पूतमग्निः करोत्विति मन्त्रार्थः ।
 तथा पवमानसूक्तादिमहिमानमभिधीयते—

‘क्रय-विक्रयाद्योनिदोषाद्भक्षोऽज्यात् प्रतिग्रहात् ।
 असम्भोजनाच्चापि नृशंसं तत् पावमानीभिरहं पुनामि’ ।

(ऋ. सं. ७. २. ३. परिशिष्टम् २)

इति । तथा सामविधाने सामगाः पठन्ति—

‘अभोज्यभोजने ऐते पन्था अधो दिवः’ ॥

(सा. वि. ब्रा. २. ५. ३)

इति साम गायेदिति शेषः । मनुरपि—

‘प्रतिगृह्याऽप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा वैत्रं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं* पूयते मानवस्त्यहात् ॥ (२५३)

हत्वा† लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।

ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ (२६१)

(म. स्मृ. ११. २५३-२६१)

इति ॥ २२ ॥

ननु—उक्तरीत्या वेदविदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम ।
तथापि त्रैलोक्यं तारयन्त्येते’—इति यदुक्तं तत् कथम् ? इत्या-
शङ्क्य दृष्टान्तेन तदुपपादयति—

* तरत्समन्दीयम् ‘तरत्समन्दीधावति’—इति ऋक्संहिताया नवमम-
ण्डलस्य द्वितीये ऽनुवाके चतुस्त्रिंशं चतुर्ऋचं सूक्तम् । इदं च ऋक्च-
तुष्टयात्मकं सर्वमपि सूक्तं जपेदिति मेधातिथ्यादीनामाशयः । रामचन्द्रस्तु—

‘तरत्समन्दीधावति धारा सुतस्यान्धसः ।

तरत्समन्दी धावति’ ॥

(ऋ. सं. ७. १. १५. १.)

इति ऋचं जपन् ‘अपहान्मानवः पूयते’—इत्याह । परमेतदसमञ्जसमिव
प्रतिभाति । ‘तरत्समन्दीयं’ इति निर्देशबलात् सूक्तमेव गृह्यते न
त्वेका ऋक् ।

† ऋग्वेदधारिणो विप्रस्य स्तुतिरियं रहस्यप्रायश्चित्तार्था ।

१. I. reads कृते for ऐते. २. H. and the text substitute च for वा.
३. H. reads मनुस्तनीत्या for ननु-उक्तरीत्या.

अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके ।

तथैव कित्विषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजानले ॥ २३ ॥

इति । गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः शरीरात् स्वेदादीन्यमेध्यानि प्रक्षिपन्ति । नैतावता तज्जलमपूतं भवति । प्रत्युत मलोपेतान् पुरुषान्मलापनयनेन पुनाति । एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयमशेषं पापं वेदवित्सु प्रक्षिपति । तत्र प्रक्षेपणं नाम तदपनयनाय तेषामग्रे निवेदनम् । ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति प्रत्युत तदपनयनसमर्थं शास्त्रीयमुपायमुपदिश्य पापिनमुद्धरन्ति तस्मात्तारयन्तीत्युपपन्नम् ॥ २३ ॥

ननु-वेदविद्यायाश्चेदीदृशो महिमा तर्हि वेदविदां दैनन्दिनगायत्र्युपास्त्यादिष्वलसानामपि परिषत्त्वं प्रसज्येतेत्यत आह-

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः सम्पूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ॥ २४ ॥

इति । गायत्री च ब्रह्म च गायत्री-ब्रह्मणी । तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्मतत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वर्मङ्ग-न्यास-काल-वर्ण-विशेष-ध्यानादि । ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तो निःशेषानुष्ठेयोऽर्थः । तदुभयं यथावदवगत्यानुतिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवक्षिताः ।

१. M. reads प्रक्षिपन्त्युदके यथा for प्रक्षिप्यन्ते यथोदके. २. M. reads प्रक्षेप्यं द्विजेऽमले and I. प्रक्षिपेच्च द्विजोत्तमः for प्रक्षिपेच्च द्विजानले. ३. I. and J. read प्रसज्यन्ते for प्रसज्येत. ४. M. reads द्विजोत्तमाः for जनैर्द्विजाः. ५. G. substitutes -कला- for -काल- ; while I. reads -कला-वर्ण-यति- for -काल-वर्ण-. ६. B. and D. read विशेषा- for निःशेषा- ; while G. reads वेदोक्तनिःशेषानुष्ठानादिः for वेदोक्तो निःशेषानुष्ठेयोऽर्थः.

यद्वा ब्रह्म परमात्मा । तस्य तत्त्वं वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपम् ।
तद् गायत्र्यन्तर्गततच्छब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते ये ते गाय-
त्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ॥ २४ ॥

*ननु—यस्मिन् ग्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवर्ती शूद्रो-
विद्यते तत्र पञ्चेन्द्रियरतादुःशीलाद्वरं तस्यैव शूद्रस्य परि-
षत्त्वमित्यत आह—

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवर्ती खरीम् ॥ २५ ॥

इति । कः परित्यज्य—इत्यादिर्दृष्टान्तः । जाति-शीलयोर्मध्ये
जात्युत्कर्ष एव प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथासम्भवम् ।
अत एव चतुर्विंशतिमते शूद्रोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति—
‘श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः ।

तद्वत् शूद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।

वचनं तस्य न ग्राह्यं[†] शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ॥

* ‘ननु—यथोक्तविप्राभावे क्षत्रियादिर्गृह्यताम्’ इत्यवतारयति धरणी-
धरः । परमिदं मूलासङ्गतमिव प्रतिभाति ।

† प्रायश्चित्तादिष्वेवायं निषेधः । न सर्वत्र । अन्यथा हीनजातिना
धर्मव्याधेन द्विजातेः कौशिकस्य पितृसेवोपदेशः विदुरेण च धृतराष्ट्र-
स्योपदेशो न सङ्गच्छेतेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

१. B. C. D. E. F. H. and J. omit तत्; while I. reads गायत्र्यां भर्गशब्द-
for गायत्र्यन्तर्गत-तच्छब्दः. २. Except A. and I. all read धर्मकर्ता for
धर्मवर्ती; while C. and F. substitute शूद्रो for शूद्रो. ३. M. reads न शूद्रो
विजितेन्द्रियः for न तु शूद्रो जितेन्द्रियः. ४. A. reads क्षीरवर्ती for शीलवर्ती.
५. B. and D. read कसचन for कथञ्चन.

शूद्रो ज्ञानावलेपेन ब्राह्मणान् भाषते यदि ।
 स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्भवम् ॥
 कृष्णसर्पं द्विजं नष्टं शूद्रं च प्रतिपाठकम् ।
 गर्दभं जारजातं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

इति ॥ २५ ॥

ननु—दुःशीलानां परिषत्त्वाभ्युपगमे तन्निर्दिष्टप्रायश्चित्तस्या-
 न्यथाभावः शक्यते इत्यत आह—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः ।

क्रीडार्थमपि यद् ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ॥ २६ ॥

इति । यथा युद्धार्थं रथमारूढा खड्गं धृत्वा समागतस्य योद्धुं
 मुहूर्त्तमात्रं विलम्बितेश्चपि युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितैव
 लीला प्रवर्त्तते । न त्वप्रस्तुताऽक्षयूतादिरूपा । तद्वत् धर्मशास्त्र-
 वासनावासितत्वात् क्रीडन्नपि यथाशास्त्रमेव ब्रूते । किमु
 वक्तव्यं बुद्धिपूर्वं परिषद्युपविश्य—

‘अब्रुवन्विब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी’ ।

(म. स्मृ. ८. १३)

इत्यादिशास्त्रं चावगत्याऽन्यथा न ब्रूते इति ॥ २६ ॥

इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तत्र योग्यायाः परि-
 षदोऽपेक्षितं विशेषणजातं दर्शयति—

१. I. reads ज्ञानावलेपात्तु for ज्ञानावलेपेन. २. I. reads दुष्टं for नष्टं.
 ३. I. and G. read प्रतिपाठकम् for प्रतिपाठकम्. ४. C. E. F. G. and H.
 read शङ्कुधेत for शक्यते. ५. I. omits एव. ६. I. omits न त्वप्रस्तुताऽक्ष-
 यूतादिरूपा. ७. I. reads प्रस्तुताद्वेदादिरूपाद्व्याज्जर्मशास्त्रवेदी यो निपुणो ब्रा-
 ह्मणः स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावासितत्वात् for धर्मशास्त्रवासना-
 वासितत्वात्.

चातुर्वेदो विकल्पी च अङ्गविद्वर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा ॥२७॥

इति । तत्र चातुर्वेद्यादिशब्दार्थानङ्गिरा विवृणोति—

‘चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

स्वैस्वैरङ्गैर्विना* ऽप्येते चातुर्विद्या इति स्मृताः ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।

त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेत् द्विजः ॥

शब्दे† च्छन्दसि कल्पे च शिक्षायां च सुनिश्चितः ।

व्योतिषामयने चैव सनिरुक्तेऽङ्गविद्वेत् ॥

वेद-विद्याव्रतस्नातः कुल-शीलसमन्वितः ।

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ॥

ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वं विप्रोऽयं वृद्ध उच्यते’ ।

इति । चातुर्वेद्यत्वाद्युक्तविशेषणविशिष्टा गार्हस्थ्याद्यन्य-
तमाश्रमवर्तिनो दश संख्याकाः परिषच्छब्दवाच्याः । दशसंख्या
अवरा यस्यां परिषदि सा दशावरा । दशत्वमवरः पक्षः ।
ततो ऽप्यर्वाचीनः पक्षो नास्तीत्यर्थः । ये तु—

‘चत्वारो वा त्रयो वाऽपि’ ।

(प. स्मृ. ८. ७)

* ये चतुर्णां वेदानां पारगाः ते तत्तद्वेदाङ्गज्ञानाभावे ऽपि चातुर्विद्याः
स्मृता इति योजना ।

† ‘शब्दे’ शब्दशास्त्रे व्याकरणे इति यावत् ।

१. M. reads परिषत् स्युर्दशावराः and H. परिषतो दशावराः for पर्षदेषा
दशावरा.

इत्यादिपक्षाः पूर्वमुपन्यस्ताः । ते सर्वेऽपि गोवधादर्वा-
चीनविषये द्रष्टव्याः । सेयं दशसंख्योपेता परिषद् ब्राह्मणस्य
प्रायश्चित्तित्वे सत्यवगन्तव्या । यदा क्षत्रिय-वैश्यौ प्राय-
श्चित्तिनौ भवतः तदा विशेषमङ्गिरा आह—

‘परिषद्या ब्राह्मणानां सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा चैव परिषच्च व्रतं स्थितम् ॥
ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां पुरोहितः ।
वैश्यानां याजकश्चैव त एव व्रतदाः स्मृताः ॥
अगुरुः क्षत्रियाणां च वैश्यानां चाप्ययाजकः ।
प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥’

इति । यथा क्षत्रिय-वैश्ययोः परिषद्वृद्धिः तथा व्रतमपि
वर्धते । इयं च व्रतवृद्धिरुत्तमजातिहनने द्रष्टव्या । इतरविषये
व्रतहासस्याभिधानात् । तथा च चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

‘प्रायश्चित्तं यदाग्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं* क्षत्रियः कुर्यादर्थं वैश्यः समाचरेत् ।’

* अत्र क्षत्रियस्य पादोनं वैश्यस्यार्धं शूद्रस्य पादमिति प्रायश्चित्तस्य
न्यूनत्वं ज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तम् । सर्वत्राप्यस्मिन् प्रायश्चित्तप्रकरणे
ज्ञानवतो दोषाधिक्यमज्ञानिनो दोषाल्पत्वमाहुर्महर्षयः । वर्णज्यैष्ठ्यात्
सर्वविद्याधिकारित्वाच्च ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य पूर्णं ततो ऽवरस्य क्षत्रियस्य
पादोनं ततोऽप्यवरस्य वैश्यस्यार्धं सर्वेभ्यो जघन्यस्य शूद्रस्य पादं प्राय-
श्चित्तमुपदिष्टम् । अनेन शूद्रादप्यधमानां चाण्डालादीनां तारतम्येन
प्रायश्चित्तहास उपलक्षणीयो धर्मविद्विरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन ।

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु' ॥

इति ॥ २७ ॥

अथ व्रतादेशनम् ॥

इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्त्तव्यमुपस्थानं उपस्थेया परिषच्चे-
त्युभयं निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयम् । तस्यो-
पस्थानानन्तरभावित्वात् । अनन्तरभावश्चाङ्गिरसा दर्शितः—

‘उपस्थानं व्रतादेशः स्वीयाशुद्धिप्रकाशनम् ।

प्रायश्चित्तचतुष्कं च विहितं धर्मकर्तृभिः’ ॥

इति । तदेतद्व्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह—

राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ २८ ॥

इति । अत्र गोवधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु राजा-
नुज्ञयैव* व्रतं निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चयित्वा स्वयं तत्
कर्त्तव्यम् । गोवधादल्पेषु तु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृ-
तिर्दातुं शक्यते । एतच्च देवलोऽप्याह—

‘याचितास्तेन ते चापि ब्राह्मणाः पापभीरुणा ।

निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्यात्तस्मै नृपाज्ञया ॥

* गोवधादिगुरुषु पापेषु गुरोः प्रायश्चित्तस्य कर्त्तव्यत्वात् तत्र च
कर्तुः कथंचित् देहनाशादिसम्भवात् लोकोपद्रवसम्भवाच्च तादृशप्राय-
श्चित्तदानं राजानुमतेन दातव्यमिति प्रतिपदमुक्तम् ।

१. M. reads—

राज्ञां चानुमते चैव प्रायश्चित्तं द्विजो वदेत् ।

स्वयमेव न वक्तव्या प्रायश्चित्तस्य निष्कृतिः ॥.

२. I. reads चेत् पापे for ते चापि.

स्वयं वा ब्रह्मणैः कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।

राज्ञो च ब्राह्मणैश्चैव महत्सु सुपरीक्ष्य च ॥

इति । हारीतोऽपि—

‘राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।

स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च’ ॥

इति ॥ २८ ॥

यथा परिषद्राजानं नातिक्रमेत् तथा राजापि परिषदं
नातिक्रामेदित्याह—

ब्राह्मणोऽस्तानतिक्रम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति ।

तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमनुगच्छति ॥२९॥

इति । कर्त्तुं प्रायश्चित्तं कारयितुम्* । अन्तर्भावितर्ण्य-
र्थस्य विवक्षितत्वात् ॥ २९ ॥

इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह—

प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।

आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्देव वेदमातरम् ॥३०॥

* प्रायश्चित्तोपदेशो ब्राह्मणैरेव कार्यः । राजा तु कथं तत्कारयितव्य-
मिति व्यवस्था विचारणीयेत्यर्थः ।

१. I. substitutes च for वा. २. I. reads राजा च ब्राह्मणैश्चैव for राजा
च ब्राह्मणैश्चैव and For the same B. and D. read राजा च ब्राह्मणैश्चैव.

३. M. reads:—

ब्राह्मणांश्च व्यतिक्रम्य राजा यत् कर्त्तुमिच्छति ।

४. M. reads उपगच्छति for अनुगच्छति. ५. All, except II. and I.
read -भावितर्ण्यार्थस्य for -भावितर्ण्यार्थस्य. ६. M. reads:—

आत्मानं पादयन् पञ्चाङ्गजपन् देवमातरम् ॥.

इति । दद्यादित्यत्रायोगव्यवच्छेदो विवक्षितः । परिष-
द्युपविश्यादाने प्रत्यवायस्मरणात् । तदाहाङ्गिराः—

‘आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणांस्तु विशेषतः ।

जानद्भिः पर्षदः पन्था न हातव्यः पराङ्मुखैः ॥

तस्य कार्यो व्रतदेशः पावनार्थे हितेप्सुभिः ।

अज्ञानामुपदेष्टव्यं क्रमशः सर्वमेव च ॥

यथाऽभ्युद्भूते कश्चिद्भयार्त्तं ब्राह्मणं कश्चित् ।

एवं पापात् समुद्धृत्य तेन तुल्यं फलं लभेत्’ ॥

इति । सर्वथा दद्यादित्ययं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः ।
तथा च हारीतः—

‘यत्नादेव पुरस्कृत्य विप्रांस्तत्र दशावरान् ।

प्रणिपत्य च भक्त्या च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्’ ॥

इति । विनिर्दिशेत् याचेत— इति यावत् । यथाविध्यु-
पपत्त्यभावे प्रायश्चित्तं न देयम् । तदाहाङ्गिराः—

‘अनर्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि च द्विजैः’ ॥

इति । ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्यान्यथानिर्देशो प्रत्य-
वायं स एवाह—

१. C. E. F. G. and H. read तुल्यफलो भवेत् for तुल्यं फलं लभेत्.
२. C. and F. read चाऽद्विजैः for च द्विजैः.

‘अजानन् यस्तु विब्रूयाज्जानन्यश्चान्यथा वदेत् ।
उभयोर्हि तयोर्दोषः पक्षयोरुभयोरपि’ ॥

इति । विधिवत् कृतस्य प्रायश्चित्तस्य गौरव-लाघवनिर्ण-
याय देश-कालादयः परीक्षणीयाः । तदाह बौधायनः—

‘शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मविद्वद्भ्यां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ॥
(बौ. स्मृ. १.१.१.—१५)

इति । हारीतोऽपि—

‘यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥
येन शुद्धिमवाप्नोति न च प्राणैर्वियुज्यते ।
आर्तिं वा महतीं याति न चैतद् व्रतमादिशेत्’ ॥

इति । विश्वामित्रोऽपि—

‘जाति-शक्ति-गुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । परिषद्भर्मप्रश्नादीतिकर्तव्यता अङ्गिरसा दर्शिता—

‘ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
विप्राः पृच्छन्ति तत् कार्यमुपविश्यासने स्थितम् ॥
किं ते कार्यं? किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान्? ।
पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वं यत्कार्यं हितमात्मनः ॥
*सत्येन द्योतते राजा सत्येन द्योतते रविः ।

* स्तुतिरेवेयं सत्यस्य । सा च उपसन्नस्य प्रायश्चित्तिनः यथावत्स्व-
दोषनिवेदनाय सत्यप्ररोचनार्थम् ।

१. The text reads प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् for प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्. २. I.
reads रविः सत्येन तद्यथा for सत्येन द्योतते रविः.

सत्येन द्योतते बह्विः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥
 भूर्भुवःस्वस्त्रयो लोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।
 अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥
 यदि चेद्द्वयसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।
 यद्यागतोऽस्यसत्येन न तु शुद्ध्यसि केनचित् ॥
 सत्येन तु विशुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः ।
 तस्मात्तद्दद यत् सत्यमादि-मध्या-ऽवसानिकम् ॥
 एवं तैः समनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ।
 तस्मिन्निवेदिते कार्ये निष्कास्यो यस्तु कार्यवान् ॥
 तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।
 ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ॥
 आपद्धर्मेषु यत्प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ।
 परिषत्सम्पदश्चैव कार्याणां च बलाबलम् ॥
 प्राप्य देशं च कालं च यच्च कार्यान्तरं भवेत् ।
 पर्षत् सञ्चिन्त्य तत्सर्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥
 सर्वेषां निश्चितं यत्स्याद्यच्च प्राणान् न घातयेत् ।
 आहूय श्रौतयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ॥
 गृणुष्व भो इदं विप्र, यत्ते आदिश्यते व्रतम् ॥
 तत् प्रयत्नेन कर्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ।
 यथा भवेत् तथा चीर्णे तदा शुद्धिप्रकाशनम् ॥
 कार्यं सर्वं प्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिभाषितम् ।

१. II. reads विशुद्धिः स्यात् सत्यकामाश्च for विशुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च.
 २. I. reads प्रवृत्तिं तत् for तद्दद यत्. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J.
 read तद्देदेकः for श्रौतयेदेकः. ४. O. यदा for यथा and I. reads :—
 यदा च ते भवेत् चीर्णे तदा शुद्धिप्रकाशकम् ॥.

इति । एतच्च सर्वं कस्यचित् देवतायतनस्य शैवस्यै
वैष्णवस्य वा पुरः स्थित्वा निर्देष्टव्यम् । 'देवतायतनाग्रतः'
इत्येतत् पुण्यतीर्थादेरप्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दि-
श्यानन्तरं निर्देष्टारः सर्वेऽप्यात्मविशुद्ध्यर्थं तत्तत्प्रायश्चि-
त्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित् कृच्छ्रं चरित्वा तदन्ते
वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः—इति । एतदेव हारी-
तोऽप्याह—

‘प्रायश्चित्तं तु निर्दिश्य कथं पापात् प्रमुच्यते? ।

यत्पवित्रं विजानीयात् जपेद्वा वेदमातरम्’॥

इति ॥ ३० ॥

‘वेद-वेदाङ्गविदुषाम्’ (८. १)—इत्यारभ्य ‘जपेद्वै वेदमा-
तरम्’ (८. ३०)—इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण यत् परिषत्त्रिरूपणं
तत् सर्वमतीताध्यायोक्तेषु आगाम्यध्याये वक्ष्यमाणेषु च प्रा-
यश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत् पृष्ठं गोव-
धप्रायश्चित्तं तदिदानीमध्यायपरिसमाप्तेनिरूपयति । तत्र ‘स-
शिखम्’—इत्यादिना बहुविधमितिकर्तव्यमाह—

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।

गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाऽप्यनुव्रजेत् ॥३१॥

इति । शिखाऽपि यथा न परिशिष्यते तथा वपनं

१. I. inserts वा after शैवस्य. २. Except A. and I. all omit अपि.
३. B. and D. read बहुधामितिकर्तव्यताम् for बहुविधमितिकर्तव्यम्. ४. B.
and D. substitute चरेत् for वसेत्; while M. reads गोष्ठे for मध्ये and ताः
समनुव्रजेत् for गाश्चाऽप्यनुव्रजेत्.

कुर्यात् । सन्ध्यात्रये च नद्यादाववगाहेत् । रात्रौ गोष्ठे गोमध्ये शयीत् । दिवसे तु चरन्तीर्गा अनुचरेत् ॥ ६१ ॥

इतिकर्तव्यतान्तरमाह—

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ३२ ॥

इति । निदाघसन्तापे प्रथमतो गवां छायां सम्पाद्य पश्चात् स्वयं छायायामुपविशेत् । एवं वर्षादौ । वर्षति सति वृष्टि-
पीडितानां गवां शालादिसम्पादनेन रक्षां कुर्यात् । तथा
हेमन्त-शिशिरयोर्निशि निवासाय शीतरहितं स्थानं सम्पाद-
येत् । तथा यदा कदाचित् मारुते भृशं वाति सति स्थाना-
दिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरक्षेत् । यदा गवां रक्षां कर्तुं न
शक्यात् तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न कुर्यात् ॥ ३२ ॥

अन्यदितिकर्तव्यमाह—

आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽथ वा ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ३३ ॥

इति । स्वकीयेषु परकीयेषु वा गृहादिषु सञ्चितं शाल्या-
दिकं यदि काचिद्वैर्भक्षयेत् तदा तां पश्यन्नपि निवारकार-
णामग्रे न कथयेत् । तथा वत्सो यदि दोहकालादन्यत्र स्तन-

१. Except A. and I. all read अपोऽवगाहेत् for नद्यादाववगाहेत्.
२. K. and L. read स्वशक्तितः for तु शक्तितः. ३. C. E. F. G. H.
and J. read वर्षतो वै वर्षति for वर्षादौ । वर्षति. ४. G. reads निशि दिवा
सायं for निशि निवासाय.

पिबेत् तदा तमपि वत्सं न कथयेत् ॥ ३३ ॥

पुनरप्यन्यदितिकर्त्तव्यमाह—

पिबन्तीषु पिबेत्तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।

पतितां पङ्केमग्नां वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥

इति । स्वयमत्यन्ततृष्णार्तोऽपि गवामुदकपानात् पूर्व-
मुदकं न पिबेत् । तथा चिरस्थिति-गतिभ्यां पादयोर्व्यथां
प्राप्यापि गोसंवेशनात् प्राक् स्वयं न संविशेत् । यत्र कापि
रोगार्त्ता सती भूमौ पतिता वा जलपानाद्यर्थं गत्वा पङ्के-
मग्ना वा गौर्यदा दृष्टा तदानीमेव स्वप्राणेषु लौल्यं परित्यज्य
सर्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ॥ ३४ ॥

ननु—स्वप्राणेष्वलुब्धस्य प्रक्रान्तव्रतसमाप्त्यभावे दुरितक्ष-
यो न स्यादित्यत आह—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ३५ ॥

इति । अनुष्ठेयेभ्यः सर्वेभ्योऽपि व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं
यद्गो-ब्राह्मणाद्यर्थं मरणम् । तत्र कुतो व्रतभङ्गशङ्कावकाशः ? ।
स्वयं मरणमभ्युपगम्य गो-ब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तो यदि कथञ्चि-
ज्जीवेत् तदा गो-ब्राह्मणयोः सङ्गोप्ता जीवन्नपि ब्रह्महत्याया
मुक्तो भवति ॥ ३५ ॥

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविशेषं विदधाति—

१. C. F. H. I. and J. read पङ्कमग्नां for पङ्कमग्नां and H. reads
सर्वप्राणैः, K. and L. सर्वोपायैः for सर्वप्राणैः. २. I. reads लौल्यं for
लौल्यं. ३. M. reads ब्रह्महत्याद्यैर्गोप्ता गो-ब्राह्मणस्य. Also all others except
A. and I. read गोब्राह्मणस्य for गोब्राह्मणस्य. ४. I. omits -ऽपि.

गोवधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं विभजेत्तच्चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥

इति । एकभक्तादिरूपं प्राजापत्यव्रतं गोवधस्य प्रायश्चित्तम् । तच्च व्रतं वैक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्विधम् । तत्र गोवधस्य तारतम्यं न्याया-ऽऽगमाभ्यां निश्चित्य तत्तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतविशेषं निर्दिशेत् । यतो वध-तारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं विनिर्देश्यं ततो व्रत-तारतम्यावगतं प्राजापत्यव्रतं चतुर्विधं यथा भवति तथा विभजेत् ॥ ३६ ॥

इदानीं विभागं प्रकटयति—

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।

अयाचिताश्येकमहरेकाहं मास्ताशनः ॥ ३७ ॥

दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं चैकभोजनः ।

दिनद्वयमयाची स्याद् द्विदिनं मास्ताशनः ॥ ३८ ॥

त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।

दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मास्ताशनः ॥ ३९ ॥

चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।

१. M. reads तु यत् for ततः and I. substitutes च for तत्. All others except A. and M. read विभजेत् चतुर्विधम्. २. H. and J. read तत्प्रमाणप्रकारेण for वैक्ष्यमाणप्रकारेण. ३. I. reads-अनुगतं for -अवगतं. ४. H. reads अयाचितस्वैकमहः, K. and L. अयाचितास्वैकमहः and C. and F. अयाचितार एकाहम् for अयाचिताश्येकमहः. ५. M. reads तु for च.

चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मास्ताशनः ॥ ४० ॥

इति । एकभक्त-नक्ता-ज्याचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् ।
सौम्यमाद्यः कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत् तत्
द्वितीयः कल्पः । त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः ।
चतुर्गुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । त एते चत्वारः
कल्पा बधभेदेषु योजनीयाः । तद्यथा-एकहायणस्य वधे प्रथमः ।
द्विहायणस्य वधे द्वितीयः । त्रिहायणस्य वधे तृतीयः ।
उपरितनवयस्कस्य वधे चतुर्थः-इति ॥ ३७-३८-३९-४० ॥

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह-

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।

विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद् द्विजः ॥ ४१ ॥

इति । पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजन-दक्षिणा-
जपाः शक्त्यनुसारेण द्रष्टव्याः ॥ ४१ ॥

उपस्थान-व्रतादेशनचर्यात्मिकान् त्रीन् प्रायश्चित्तपादानभि-
धाय शुद्धिप्रकाशनरूपं चतुर्थपादमाह-

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः ।

इति । स्वकीयविशुद्धिख्यापनार्थं स्वबन्धुनशेषान् ब्राह्म-
णान् भोजयेत् । एतावता चतुष्पादप्रायश्चित्तस्यानुष्ठितत्वात्
अस्य शुद्धौ नास्ति कश्चित् संशयः ।

सशिखमित्यादिना साङ्गं प्रायश्चित्तं यदुक्तं तदेव च्यवन आह-

१. H. reads तावता for एतावता. २. C. and F. read व्ययहरन्नाह for
च्यवन आह-; while B. and D. omit यदुक्तं तदेव च्यवन आह-

‘प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायश्चित्तम्’

‘प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायश्चित्तम् । नखानि रोमाणि
छित्त्वा सशिखं वपनं कृत्वा त्रिषवणस्नानं गवामनु-
गमनं सह शयनं सुमहत्तृणानि रथ्यासु चारयेत् ।
व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्’ ।

इति । आचार्यैकैकहायनादिचतुर्विधवध्यभेदमभिप्रेत्य व्रते
पक्षचतुष्टयमुपन्यस्तम् । तदेव भङ्ग्यन्तरेण वृद्धप्रचेता
आह—

‘एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने ॥
त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्’ ।

इति । ननु-आचार्योक्ताद् गोवधप्रायश्चित्तादधिकानि
बहुविधानि गोवधप्रायश्चित्तानि नानामुनिभिर्दर्शितानि । तत्र
कानिचित् कालेनाधिकानि । तद्यथा—एकमास-द्विमास-त्रिमा-
सादिव्रतानि कालतो अधिकानि । तथा कानिचिद्दानेना-
धिकानि । तद्यथैकगोदानमारभ्य सहस्रगोदानपर्यन्तानि
कानिचित् कायक्लेशेनाधिकानि । तद्यथा—द्वादशरात्रोपवासादी-
नि । बाढम् । तत्र निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च पर्यालोच्य न्याये-
न विषयव्यवस्था कल्पनीया । तां च वयं प्रदर्शयामः । तत्र
याज्ञवल्क्यो व्रतचतुष्टयमाह—

‘पञ्चगव्यं पिबेद् गोघ्नो मासमासीत संयतः ।
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

१. I. reads समूह- for समह-. २. B. D. and H. read योग्यान्तरेण, but H. has the marginal reading भङ्ग्यन्तरेण and substitutes वृद्धप्रचेता for वृद्धप्रचेता. J. also has वृद्धप्रचेता. ३. The text reads पिब for पिबेत्.

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ।
दद्यात् त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥

(या. स्मृ. ३. २६३-२६४)

इति । तत्र गोस्वामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्र-
ब्राह्मणस्वामिके त्रिरात्रोपवासो वृषभैकादशगोदानं च* । क्षत्त्रि-
यस्वामिके पञ्चगव्याशनम् । वैश्यस्वामिके मासमतिकृच्छ्र-
म् । शूद्रस्वामिके कृच्छ्रम् । विष्णुर्व्रतत्रयमाह—

‘गोम्रस्य पञ्चगव्येन मासमेकं निरन्तरम् ।

प्राजापत्यं पराको वा चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

(वि. स्मृ. २. १४)

इति । एतत् त्रयमपि क्षत्त्रियस्वामिकविषयम्† । यत्तु शङ्ख-
लिखिताभ्यामुक्तम् ।

‘गोम्रः‡ पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत् ।

* अत्र विज्ञानेश्वर एवं व्यवस्थामाह—पञ्चगव्याशनं ततश्च षड्भिः
षड्भिरुपवासैरैकैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याघ्रायत्वेन
पञ्च धेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् धेनूनां दानम् । वैश्य-
स्वामिके मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । तत्र षड्रात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंश-
त्यहं च पाणिपूरान्नभोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याघ्रायकल्पनया किञ्चि-
न्यूनं धेनुपञ्चकं भवति । शूद्रस्वामिकविषये मासं प्राजापत्यव्रतं द्विती-
यम् । तत्र च सार्धप्राजापत्यद्वयात्मकेन प्रत्याघ्रायेन किञ्चिदधिकं धे-
नुद्वयं भवति । विस्तरस्तु मिताक्षरायामनुसन्धेयः ।

† विज्ञानेश्वरस्त्विदं—‘पञ्चगव्याहारसमानविषयम्’— इत्याह ।

‡ इदं च शङ्ख-प्रचेतसवचनमिति मिताक्षरायाम् ।

सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतेतो गाश्चानु-
गच्छन् गोष्ठेशायो गां दद्यात् ।

इति । एतत्तु वैश्यस्वामिकविषयम्* । यत्तु संवत्सैनोक्तम्-

‘गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तच्चतः शुभौम् ।

गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसंस्थिते ॥

तत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासार्धं संयतेन्द्रियः ।

सकु-यावक-भैक्षाशी पयो दधि घृतं शकृत् ॥

एतानि क्रमशोऽश्रीयत् द्विजस्तत्पापमोक्षकः ।

शुद्ध्यते सोऽर्धमासेन नख-रोमविवर्जितः ॥

स्नानं त्रिषवणं कुर्याद् गवामनुगमं तथा ।

एतत्समाहितः कुर्यात् स नरो वीतमत्सरः ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

ततश्चीर्णव्रतः कुर्यात् विप्राणां भोजनं परम् ॥

भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां च दद्यात् सदक्षिणाम् ।

* ‘इदं मासातिकृच्छ्रसमानविषयम्’—इति विज्ञानेश्वरः ।

१. B. and D. read आवृत्तो and H. आच्छादितो for प्रावृतेतो. २. B. and D. insert च after गां. ३. The text reads पुमान् for शुभौम्. ४. Except H. and the text all read गोरूपसन्निधौ for गोरूपसंस्थिते. ५. The text reads—

सकु-यावक-पिण्याक-पयो-दधि-सकुजरः ॥

६. I. and the text read सार्ध- for सोऽर्ध-. ७. The text reads चास्य for कुर्यात् and अनुगमः for अनुगमं. ८. The text reads कुर्यान्नरो विगतमत्सरः. ९. I. reads चैव भोजनम् for भोजनं परम्. १०. B. D. H. and J. read च दद्याद्विचक्षणः and C. E. F. and I. प्रदद्याद्विचक्षणः for च दद्यात् सदक्षिणाम्.

वृषभं तिलधेनुं* वा ततो मुच्येत किल्विषात् ॥

(सं. स्मृ. १२९-१३४)

इति । यच्च सुमन्तुनोक्तम्—

‘गोमस्य गोप्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं
पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्’ ।

इति तत् गूढस्वामिकविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘उपपातकसंयुक्तो गोमो मासं यवान् पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृतः ॥ (१०९)

* तिलधेनुस्त्वा लिङ्गपुराणे उपरिभागे सप्तत्रिंशेऽध्याये, वराहपुराणे च नवनवतितमेऽध्याये यथा—

‘सा तु षोडशभिः कार्या चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
नासा गन्धमयी चास्या जिह्वा गुडमयी शुभा ॥
पुच्छे प्रकल्पनीया सा घण्टाभरणभूषिता ।
ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं च कारयेत् ॥
कांस्यदोहां रौप्यखुरां पूर्वधेनुविधानतः ।
कृत्वा तां ब्राह्मणायाऽऽशु दद्याच्चैव नराधिप’ ॥

(व. पु. ९९. ८६-८९)

इति । षोडशभिः कुडवैरित्यर्थः ।

१. This line does not appear in the text:—

‘वृषभं तिलधेनुं वा ततो मुच्येत किल्विषात्’ ॥.

२. All others except A. and I. substitute च for वा. ३. Except A. and I. all substitute तु for च; while B. and D. omit:—

‘गोमस्य गोप्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं
पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्’ ।

इति तत् गूढस्वामिकविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्—, ४. G. reads द्रोणसंवृतः and the text तेन संवृतः for ऽऽर्द्धेण संवृतः; while B. and D. substitute कृतपापो for कृतवापो.

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् ।
 गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
 तिष्ठेन्तीष्वनुतिष्ठेत् व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
 आसीनास्वपि चासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
 आतुरामभिर्युक्तां वा चौर-व्याघ्रादिभिर्भयैः ।
 पतितां पङ्कजमां वा सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽपि वा ।
 भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥

* 'वीरासनं वसेत्'—इति मेधातिथ्यादिसम्मतः पाठः । भित्ति-शय्या-
 दावनिषद्य यदुपविष्टस्यावस्थानं तद्वीरासनमित्याहुः । उक्तं च विष्णु-
 धर्मोत्तरे—

‘उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेत् उपविष्टस्तथा निशि ।
 एतद्वीरासनं प्रोक्तमनाश्रित्योपवेशनम्’ ॥

इति । आश्रयमन्तरा उपवेशनम् ।

१. The text reads गोमूत्रेणाचरेत् for गोमूत्रेण चरेत्. २. C. E. and F. read वीरासनी for वीरासनी; while B. and D. read वीरासने चरेत्, G. H. and J. वीरासनं चरेत् and the text वीरासनं वसेत्. ३. I. reads तिष्ठेन्तीषु च तिष्ठेत्तु and all others except A. and H. substitute विष्ठेत्तु for तिष्ठेत्. ४. The text reads आसीनास्तु तथासीनो for आसीनास्वपि चासीनो. ५. The text reads अभिशस्तां for अभियुक्तां. ६. G. H. I. and the text read पङ्कजमां for पङ्कजमां. ७. The text reads सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् for सर्वप्राणैः विमोक्षयेत्. ८. I. reads गोरक्षणं for गोरकृत्वा.

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति ॥
 वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

(म. स्मृ. ११. १०९-११७)

इति एतत्* ब्राह्मणपरिगृहीताया बुद्धिपूर्वकवधविषये द्रष्ट-
 व्यम् । यत्त्वाङ्गिरसोक्तम्—

‘उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो भुञ्जीत यावकम् ।
 अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् ॥
 कृतवापो वसेत् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ।
 द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥
 पादशौचक्रिया कार्या अद्भिः कुर्वीत केवलम् ।
 व्रतिवद्भारयेद् दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ॥
 गां चैवानुव्रजेन्नित्यं रज आसां सदा पिबेत् ।
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच्च व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनी भवेत् ।
 गोमतीं च जपेद् विद्यामोँकारं वेदमेव च ॥
 आतुराँमभिश्चां च रोग-व्याघ्रादिभिर्भयैः ।

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘एतत् व्रितयं याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्य-मासपञ्च-
 गव्याशन-वृषभैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतव्रितयविषयं यथा-
 क्रमेण द्रष्टव्यम्’—इत्याह ।

पतितां पङ्कलग्नां च सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गेहे क्षेत्रे ऽथ वा खले ।
 भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥
 अनेन विधिना गोघ्नो यस्तु गा अनुगच्छति ।
 स तद्वधकृतं द्वाभ्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥
 वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

इति तत् ब्राह्मणस्वामिककामकृतगोवध एव तारुण्या-
 दिगुणवद्विषयं द्रष्टव्यम् । अत्र जप्यां गोमतीं विद्यां यम
 आह—

'गोमतीं कीर्त्तयामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 तों तु मे वदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
 गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
 पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
 हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।
 ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥

१. I. reads स्तोत्रं for तां तु and J. reads ते गदतो for मे वदतो. २. B.
 C. D. and F. substitute वर्षयन्ति for तर्पयन्ति. ३. B. D. H. and J.
 read -प्रयोजकाः for -प्रयोजिकाः.

सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
 गावः पवित्रं परमं गावो मंगलमुत्तमम् ॥
 गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः' ।

(य. स्मृ. ९. २-८)

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम् ।

‘गोत्रस्त्वेचमूर्ध्वलाङ्गूलां परिधाय गा अनुतिष्ठेत्
 तिष्ठमानासु । आसीनास्वासीनः । संवेशमानासु
 संविशन् । संवीताङ्गो वीतमत्सरः । शीत-वातो-
 ण्णोतिवर्षेषु नात्मनस्त्राणं कुर्यात् गोरकृत्वा ।
 चौर-पङ्क्त-व्याघ्रादिभ्यो भयेभ्यो मोचयेत् । एवं
 सुचरितप्रायश्चित्तो वृषभमैकादशं गाश्च दत्त्वा
 त्रयोदशमासेन पूतो भवति' ।

(हा. स्मृ. २३. ४०-४७)

इति । यदपि वसिष्ठेन—

‘गां चेद्द्वन्यात्तस्याश्चर्मणाऽऽर्द्धेण परिवेष्टितः

१. G. reads तच्चर्मोर्ध्वलाङ्गूलं for त्वचमूर्ध्वलाङ्गूलां; while H. I. and J. read गामनुतिष्ठेत् for गा अनुतिष्ठेत्. २. except A. and I. all read ऽदगु-
 ण्डितः for वीतमत्सरः. ३. I. reads -उष्मा- for -उष्णा-. ४. B. D. and
 H. read गां पङ्क्त- for चौर-पङ्क्त-. ५. I. has read these two sūtras into a
 ślōka, which is:—

‘गां चेद्द्वन्यात्तस्याश्चर्मणाऽऽर्द्धेण वेष्टितः ।

षण्मासकृच्छ्रस्तिष्ठेत् वृषभमैकादशं च गाः' ॥

दद्यादिति शेषः ।

But we have followed the text.

षण्मासान् * कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वा ऽऽतिष्ठेत् (१८)
ऋषभ-वेहतौ च । (२२)

(व. स्मृ. २१. १८-२२)

इति । दद्यादिति शेषः । देवलेनापि—

‘गोत्रः षण्मासान् तच्चर्मपरिवृतो गोघ्रासाहारो
गोत्रजनिवासी गोभिरेव संहचरन् मुच्यते’ ।

इति । एतच्छ्रितयमपि सवनस्थब्राह्मणगोवधे कामकृते
द्रष्टव्यम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

‘गोत्रस्तच्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठेऽथ वा पुनः ।

गाश्चानुगच्छेत् सततं मौञ्जी वीरासनादिभिः ॥

* इदमकामतः कृते गोवधे इति केचित् । कृच्छ्र-तप्तकृच्छ्रौ आति-
ष्ठेत् ।

‘अहं दिवा भुङ्क्ते नक्तमश्नाति वै अहम् ।

अहमयाचितव्रतख्यहं न भुङ्क्ते इति कृच्छ्रः ॥ (२०)

अहमुष्णाः पिबेदापख्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

अहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं अहम् ॥

इति तप्तकृच्छ्रः । (२१)

(व. स्मृ. २१. २०-२१)

इत्युक्तलक्षणौ कृच्छ्र-तप्तकृच्छ्रौ वेदितव्यौ । ऋषभश्च वेहत् च
ऋषभ-वेहतौ । विहन्ति गर्भमिति वेहत् । ‘संश्वन्नुपदेहत्’ (उ. २. ८४)
इति साधुः । या वृषसंयोगेन गर्भं पातयति सा गौर्वेहदित्युच्यते ।

१. H. reads गोत्रतनिवासी and B. C. D. E. F. G. I. and J. गोत्रतो-
पवासी for गोत्रजनिवासी. २. except B. D. and H. read सहाचरन्
for सहचरन्. ३. I. reads तथा for अथ वा. ४. C. and F. read मौण्डी
and I. रात्रौ for मौञ्जी.

वर्ष-शीता-ऽतप-क्लेश-वाह्नि-पङ्क-भयादिभिः ।

मोक्षयेत् सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः' ॥

(का. स्मृ. २. ९. १५)

इति यच्च शङ्केनोक्तम्—

‘पादं तु शूद्रहत्यायामुदकयागमने तथा ।

गोवधे च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा' ॥

(शं. स्मृ. १३. ३२)

इति यच्च गौतमो ऽपि—

‘गां च वैश्यवत्' ।

(गौ. स्मृ. २२. २३)

इति एतत् त्रितयमपि कामकृते सवनस्थब्राह्मणगोवधे
द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन—

‘गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' ॥

(य. स्मृ. ९. १९)

इति तत् सवनस्थश्रोत्रियगुणवद्गोवधे द्रष्टव्यम् । अत एव
प्रचेताः—

‘स्त्रीगर्भिणी-गोगर्भिणी-बालवधेषु भूणहा भवति' ।

इति । अनयैव दिशा व्यासादिवचनेष्वपि प्रायश्चित्त-
गौरव-लाघवे गोगतगुणागुणौ परीक्ष्य विषयव्यवस्था* योज-
नीया । वचनानि तु प्रदर्शयन्ते । तत्र व्यासः—

* अत्र विशिष्टव्यवस्था ‘पञ्चगव्यं पिबेत् गोघ्नो’ (३. २६३—२६४)
इत्यादिश्लोकव्याख्याने मिताक्षरायां द्रष्टव्या ।

‘मासं वाऽपि पित्रेद्वोन्नः शुचि गोमूत्रयावकम् ।
दद्याद्वा दशकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा’ ॥

(व्या. स्मृ. ६. १८)

इति । पैठीनसिः—

‘गोष्ठे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुलगृतां मासं
भुक्त्वा गोभ्यः प्रियं कुर्वाणो गोघ्नः शुद्ध्यति’ ।

इति । विश्वामित्रः—

‘कृच्छ्रांश्च चतुरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके ।
अमत्या तु द्वयं कुर्यात् तदर्धं वृद्ध-बालयोः’ ॥

इति । जाबालिः—

‘प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहृत्या चेदकामतः ।
गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । जातूकर्ण्यः—

‘गां चेदकामतो हन्यात् ब्राह्मणानुज्ञया ततः ।
प्राजापत्यत्रयं कृत्वा स्पर्शयेद् ब्राह्मणाय गाः’ ॥

इति । व्याघ्रः—

‘गां चेद्वन्यान्नरोऽकामात् पणसप्तशतं तथा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः’ ॥

इति । हारीतः—

‘अकामाद्वा सकामाद्वा गोघ्नस्य पुरुषस्य वै ।

१. C. E. F. G. I. and J. substitute व्रतं for द्वयं. २. C. and F. read गोहृता and G. H. गोहन्ता for गोहृत्या. ३. I. reads चापयेद् for स्पर्शयेद्. ४. H. reads नरोऽकामं धेनुसप्तशतं for नरोऽकामात् पणसप्तशतं; while B. and D. substitute येन for पण-

ब्राह्मेणान् ज्ञापयेत् तत्र यथावदनुपूर्वशः ॥
 सशिखं वपनं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ।
 पयोशी पञ्चगव्याशी गोष्ठशायी जितेन्द्रियः ॥
 गवामनुगमं चैव तस्माच्च नियतव्रतः ।
 अद्भिर्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेद्भुङ्कृतं स्मरन् ॥
 एकरात्रं जले स्थित्वा त्रिरात्रं तदनन्तरम् ।
 गोदानं सर्वशक्त्या च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥
 स किल्बिषात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संशयः' ।
 (हा. स्मृ. २. ३८—४२)

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘गोघ्नः सौम्यत्रयं कुर्यात् कृच्छ्रं वा नवमासिकम् ।
 गोमूत्र-यावकाहारस्त्रिभिर्मासैस्तु वा शुचिः ॥
 गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निशि ।
 पञ्चगव्याशनो नित्यं गोवधात् तु प्रमुच्यते’ ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘गोघ्नस्य पावनं सम्यग् गदतो मे निबोधत ।
 शस्त्रादिभिश्च हत्वा गां मानवं * व्रतमाचरेत् ॥
 रोधादिना † चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव ‡ वा ।

* मानवं व्रतं ‘उपपातकसंयुक्तो’ (११. १०८—११६) इत्यादि-
 ना ग्रन्थजातेन मनुनोक्तं पूर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

† मनुनोक्तमितिकर्तव्यतासहितं त्रैमासिकमभिधाय—

‘अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् ।
 गोमतीं वा जपेद्विशमोङ्कारं वेदमेव च ॥
 व्रतवद्धारयेदण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम्’ ।

इत्यधिककर्तव्यतापुरःसरं व्रतमुक्तं तदाङ्गिरसं व्रतमभिधीयते ।

‡ आपस्तम्बोक्तं ‘पादमेकं चरेद्बोधे’ (आ. स्मृ. १. ३) इत्यादि-
 नोक्तमनुसन्धेयम् ।

पादं चरेद्रोधवधे कृच्छ्रार्धं बन्धपातने ॥
 अतिवाह्य च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने ।
 गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम् ॥
 रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
 अतिवृद्धामतिकृशामतिबालां च रोगिणीम् ॥
 हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धं व्रतं द्विजः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याद्धिम तिलांश्च गाः ॥
 हेम-गो-तिलैदानेन नरः पापात् प्रमुच्यते' ।

(वृ. स्मृ. ३. ३-९).

इति ॥ ४२ ॥

गावः श्लाघ्यास्त्रिलोक्यामिति निगमगिरस्तादृशीनां वधे यत्
 प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच्च सामान्यगीतम् ।
 भारद्वाजान्ववायः प्रथितसमुदयः स्वोदितैरेव सूक्तै-
 रध्यायस्याष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं माधवार्यः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
 पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१. All, except A. and I. read हेमा-ऽन्न-तिल- for हेम-गो तिल-.

पराशरसंहिता

अथ नवमोऽध्यायः ।

अष्टमाध्याये गोवधस्य सामान्यप्रायश्चित्तमुपवर्णितम् ।
अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्त-
विशेषा अभिधीयन्ते । तत्र

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

(प. स्मृ. ९. ३)

इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपवादमाद्यश्लोकेन दर्शयति—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोध-बन्धयोः ।

तद्वधं तु न तं विद्यात् कामौकामकृतं तथा ॥१॥

इति । ब्रजे शालायां वा गाः प्रवेश्य तृणादिभक्षणप्रति-
बन्धो रोधः । गले पाशेन दोहाद्यर्थं पादेषु रुज्वा वा नियन्त्रणं
बन्धः । तौ च रोध-बन्धौ द्विविधौ । हितावहितौ च । रोगग्र-
स्ताया गोरूपथ्यभक्षणनिवारणं हितो रोधः । क्षुधिताया गोः
तृणादिभक्षणनिवारणमहितो रोधः । एवं बन्धस्यापि द्वैविध्यम् ।

१. In I. the ninth Adhyāya begins.—

पादानुग्रहतो यस्य प्राप्ता मानुषविग्रहम् ।

मुनिभार्याऽन्तिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम् ॥

This śloka may be an insertion by some writer other than Mādha-
vāhārya. २. I. reads सामान्येन for सामान्य-. ३. G. and I. read काम-
कारकृतं and M. कामात्कामकृतं for कामाकामकृतं. ४. G. reads गच्छे for
गले. ५. I. reads गोध्व for तौ च. ६. I. omits अपथ्य-

तत्र हितयोर्बन्ध-रोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावाच्च प्रायश्चित्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाङ्गिरा आह—

‘सायं सङ्क्षोपनार्थं तु न दुष्येद्वोध-बन्धयोः’।

(आं. स्मृ. २. २९)

इति ॥ १ ॥

लगुडादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह—

दण्डादूर्ध्वं यदन्येनै प्रहाराद्यादि पातयेत् ।

प्रायश्चित्तं तदा प्रोक्तं द्विगुणं गोवधे चरेत् ॥ २ ॥

इति । दण्डस्य लक्षणम् ‘अङ्गुष्ठमात्र’ (१. १०)—इत्यनेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्ध्वमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन लगुडादिना पातयेन्मारयेत् । अकामकृते गोवधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्वाध्याये* प्रोक्तं तदेवात्र द्विगुणीभूतमाचरेत् ॥ २ ॥

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानभिधातुमन्यानि वधनिमित्तान्युपन्यस्यति—

रोध-बन्धन-योक्त्राणि घातश्चेति चतुर्विधम् ।

इति । वधनिमित्तमिति शेषः । चतुर्विधान् रोधादिवधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति ॥

तेषु बन्धेषु प्रायश्चित्तान्याह—

* इदं च ‘सशिखं वपनं कृत्वा’ (८. ३१) इत्यादिनोक्तमवगन्तव्यम् ।

१. In M. the tenth śloka (अङ्गुष्ठमात्रः स्थूलो वा &c.) of the text appears before this. २. H. reads यदाऽन्येन for यदन्येन; while M. reads प्रहरेद्वा निपातयेत् for प्रहाराद्यादि पातयेत्. ३. I. reads यथा प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतं and M. चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतं for तदा प्रोक्तं द्विगुणं गोवधे. ४. M. reads घातनं च for घातश्चेति.

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ॥३॥

योक्त्रेषु पादहीनं स्यात् चरेत् सर्वं निपातने ।

इति । पूर्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादि-
वधेषु प्रायश्चित्तान्यवगन्तव्यानि । ननु—एतदङ्गिरोवचनेन वि-
रुद्ध्यते । अङ्गिरा हि मासद्वयकृच्छ्रं गोव्रतत्वेनाभिधाय
रोधादिवधेषु तत्पादादीनि विधत्ते—

‘पादं चरेत् रोधवधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्यात् चरेत् सर्वं निपातने’ ॥

(अं. स्मृ. २. ३१)

इति । नायं दोषः । गुणवदगुणवद्विषयत्वेनाङ्गिरः—पराशर-
वचनयोर्व्यवस्थापनीयत्वात् । अन्यथा अङ्गिरसः संवर्त्ता-^{55p}-
स्तम्बाभ्यां सह विरोधः कथं परिह्रियेत ? । संवर्त्तः पक्षकृच्छ्रं
गोवधव्रतमभिधायितदाह—

‘प्रायश्चित्तस्य पादं तु निरोधे व्रतमाचरेत् ।

द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं योजने तथा ॥

पाषाणैर्लोष्टकैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।

निपात्य संचरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विगुह्ये’ ॥

(सं. स्मृ. १३९—१४०)

१. H. reads योक्त्रेषु तु त्रिपादं for योक्त्रेषु पादहीनं. २. G. H. and J. read पादादीन् for पादादीनि. ३. G. omits पक्ष-. ४. The text reads रोधेषु and all others except H. and I. संरोधे for निरोधे. ५. The text reads कुहने for योजने; while C. E. F. and G. read पादसंरोधने and B. D. H. and J. पाशे संरोधने for पादोनं योजने. ६. The text reads लुगुडैः for लोष्टकैः. ७. G. H. and J. read निपात्यासौ चरेत्, B. and D. निपात्यासौ चरेत् and the text reads निपातने चरेत् for निपात्य संचरेत्.

इति । आपस्तम्बोऽपि दिनचतुष्टयकृत्यं पादत्वेन प्रकृत्येदमाह—

‘एकैभक्तेन नक्तेन तथैवाध्याचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥
एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
योजने पादहीनं स्यात् चरेत् सर्वं निपातने’ ॥

(आ. स्मृ. १. १६)

इति । ननु—एवमपि पूर्वापरविरोधो दुष्परिहरः । पूर्वाध्याये ह्यकामकृते षोडशरात्रकृच्छ्रोऽभिहितः । अत्र तु कामकृते रोधवधे चतुरात्रोऽभिधीयते । नायं दोषः । अत्र प्रामादिकस्य बालवत्सादिवधस्य प्रायश्चित्तमिदमिति परिहरणीयत्वात् । एवं तर्हि—चतुरात्रा-ऽष्टरात्र-द्वादशरात्र-षोडशरात्ररूपाणां चतुर्विधानां कृच्छ्राणां बाल-वत्सादिविषयाणां पूर्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तम्—इति चेत् । न । रोधादिनिमित्तस्य पूर्वमनुपन्यासात् । तत्र हि केवलं रजन्यादौ रक्षणार्थं पाशबद्धानां यादृच्छिकमरणमुपन्यस्तम् । एवं तर्हि—रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यम्—इति चेत् । न । रोधनीयस्य वत्सादेः शूद्रस्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्तस्यात्र कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोऽपि विरोधः ॥ ३ ॥

वधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह—

गोवाटे वा गृहे वाऽपि दुर्गेवाप्यसमस्थले ॥४॥

१. I. reads -चतुष्क-for -चतुष्टय-. २. The first two lines of this quotation do not appear in the text. ३. I. omits इदम्. ४. C. E. F. H. and J. omit -ऽष्टरात्र-. ५. I. reads अनुपलभ्यमानत्वात् for अनुपन्यासात्. ६. M. reads—

गोचरे च गृहे वापि दुर्गेऽपि समेष्वपि ।
I. reads गोष्ठे वाऽपि for गोवाटे वा.

नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे ।

दग्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते ॥५॥

इति । दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि । असमस्थलं निम्नोन्नतप्रदेशः । अन्येषु वापी-तडागादिषु नदीमुखं समुद्र-नदीसङ्गमप्रदेशः । दग्धदेशो दावाग्न्यादिना दग्धः सन्नुष्ण-भस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु स्थानेषु स्तम्भनाद्भावो मृता भवन्ति । अतस्तादृशस्तम्भनमैत्र रोध उच्यते । ईदृशरोधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह—

‘कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते’ ॥

(आ. स्मृ. १. १९)

इति ॥ ४५ ॥

वधनिमित्तबन्धनस्य स्वरूपमाह —

योक्त्व-दामक-देरैश्च कण्ठाभरण-भूषणैः ।

गृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्याद्वैर्मृता यदि ॥६॥

तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतं च तत् ।

१. M. reads खातेष्वथ नदीमुखे for त्वन्येषु च नदीमुखे. २. K. and L. read दग्धे for दग्ध- and M. substitutes स्थिताः for मृताः. ३. I. reads स्तम्भनमात्रं for स्तम्भनमत्र. ४. K. and L. read योक्त्वे for योक्त्व-. ५. M. reads घण्टा- for कण्ठा-. ६. C. E. and F. read वधः स्यात् and G. H. J. K. and L. बद्धः स्यात् for बद्धा स्यात्. ७. Except A. and I. all read यत् for तत्.

इति । योक्त्वा पाशः शकटयुगच्छिद्रसम्बद्धः । दामकं धेनु-
बन्धनहेतुः पाशः । डोरं रज्जुमात्रम् । कण्ठाभरणं घण्टा-कि-
ङ्किण्यादि । भूषणं ललाटादौ निबद्धवराटकादि । ईदृशैः
साधनैर्बद्धा गौर्गृहे स्थिता वा चरणाय अरण्ये गता वा यदि
म्रियते तदा मरणनिमित्तं योक्त्वादिकमत्रबन्धनमित्युच्यते ।
गोषु योक्त्वादियोजनं कामकृतं बन्धनं, गोशालायां स्थापि-
तेषु योक्त्वादिषु यदि गावो लग्नाः स्युस्तदानीमकामकृतं बन्ध-
नमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम् । एतच्च संप्रायश्चित्तमाप-
स्तम्ब आह—

‘कण्ठाभरणदोषेण गौर्वा यत्र विपद्यते ।

चरेदर्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं हि तत्कृतम्’ ॥

(आ. स्मृ. १. १७)

इति ॥ ६ ॥

वधनिमित्तस्य योक्त्वस्य स्वरूपमाह—

हलं वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरैः ॥७॥

गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्त्वो भवति तद्वधः ।

इति । पङ्क्तिः गले मेढीबन्धनम् । गोपतिर्बलीवर्दः । स च
स्थाविरेण रोगेण वा वेदुमशक्तो हल-रथ-पङ्क्ति-गोणीभारेषु
वाहितो म्रियेत तदा तन्मरणनिमित्तवहननियोजनं योक्त्व-

१. G. substitutes कट- for शकट- and I. -सम्बद्धः for -सम्बद्धः. २. All, except A. and I. omit पाशः. ३. B. C. and D. omit स-. ४. The text substitutes घण्टा- for कण्ठा- and तु for वा. ५. H. reads वृषणार्थं for भूषणार्थं and the text कृतं हि तत् for हि तत् कृतम्. ६. M. reads मूलेखे शकटे पङ्क्तौ भारे for हले वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे. ७. G. reads युक्तो for पङ्क्तौ and J. substitutes जले for हले. ८. I. reads योक्त्वान् for योक्त्वो. ९. I. reads खलमधि for गले मेढी-.

मित्युच्यते । हलादिवाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अत ए-
वापस्तम्बः—

‘दमने दामने रोधे सङ्घाते चैव योजने ।

नस्तः सकलपाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत्’ ॥

(आ. स्मृ. १. १८)

इति । अशिक्षितबलीवर्दस्य वोढुं शिक्षणं दमनम् । दाम्ना
पाशेन सम्पादितो दामनः । रोधो गलनिरोधः । सङ्घातः
समूहः । पङ्क्तिः पूर्वोक्ता । तत्र योजनं बन्धनम् । नस्तः नासिकायां
दोरप्रक्षेपः । सकलपाशा इतरे सर्वे बन्धनविशेषाः ॥ ७ ॥

वधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपमाह—

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८ ॥

कामाकामकृतक्रोधो दण्डैर्हन्यादथोपलैः ।

प्रहता वा मृता वाऽपि तद्धि हेतुर्निपातने ॥ ९ ॥

इति । मत्तो धनादिना दृप्तः । प्रमत्तो मद्यपानादिना परवशः ।
उन्मत्तो व्याध्यादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहारदक्षः ।
अचेतनो मुग्धः । पार्तयिष्यामीति बुद्धिः कामः । व्यर्थचे-
ष्टामात्रमकामः । ताभ्यामुत्पादितः क्रोधो यस्यासौ दण्डादि-
भिर्यदि हन्यात् तदामरणमन्तरेण केवलं प्रहता स्यात् तत्रै-
कामकृतसम्प्रहारो घात इत्युच्यते । अकामकृतं तु मारणं घातः ।
दण्डोपलाभ्यां शस्त्रादीन्युपलक्ष्यन्ते । अत एवापस्तम्बः—

१. The text reads वा निरोधे वा for दामने रोधे. २. B. and D. read
न्यस्तः and I. नस्ते for नस्तः. The text reads स्तम्भ-शृङ्खल-पाशैश्च for नस्तः
सकलपाशैर्वा. ३. I. reads तद्धेतुर्विनिपातने for तद्धि हेतुर्निपातने. ४. I.
reads -व्यवहारादिक्रमः for -व्यवहारदक्षः. ५. C. F. and I. read मारयिष्यामि
for पार्तयिष्यामि. ६. I. reads तत् for तत्र.

‘पाषाणैर्लगुडैः पेशैः शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।

निपातयति यो गा वै सर्वमेव समाचरेत्’ ॥

(आ. स्मृ. १-१९)

इति ॥ ८-९ ॥

‘दण्डादूर्ध्वं यदन्येन’ (९.२)—इत्यत्र दण्डादधिकेन लगुडादि-
न कृतस्य प्रहारस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थादण्डप्रहारस्य
निर्दोषत्वमङ्गीकृतम् । तत्र कोऽसौ दण्ड इत्याकाङ्क्षायामाह—

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः ।

आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥ १० ॥

इति । अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोधिकं स्थूल्यं व्यावर्त्यते ।
न स्वल्पम् । अल्पस्य वधहेतुत्वाभावात् । बाहुमात्र इत्यने-
नाप्यधिकदैर्घ्यव्यावृत्तिः । अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्यन्तप्रसा-
रणेन चक्षुराद्युपघातप्रसङ्गात् । आर्द्रत्वं सपलाशत्वं च वेदना-
ऽनुत्पत्त्यर्थम् । उक्तलक्षणेन दण्डेन भीतिमेवोत्पादयेत् । न
तु वेदनामित्याशयः ॥ १० ॥

यथोक्तदण्डप्रहारेण रुग्णस्य गोः पात-मूर्च्छनयोः सतोः
प्रत्यवायप्रायश्चित्तप्रसक्तावपवदति—

मूर्च्छितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु ।

उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दंशैव वा ॥ ११ ॥

१. The text reads वापि for पेशैः. २. The text reads this line as follows :—

‘निपातयन्ति ये गास्तु तेषां सर्वं विधीयते’ ॥.

३. G. reads प्रहारेण for प्रहारे. ४. H. omits प्रायश्चित्त-. ५. K. and L. read दशाथ वा for दशैव वा.

ग्रासं वा यदि गृण्णीयात्तोयं वाऽपि पिबेद्यदि ।

पूर्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२ ॥

इति । यस्तु गौश्विरं व्याधिपीडितोऽन्यन्तकृशश्चारणार्थं यथोक्तदण्डेनाभिहतः सन् पतितो मूर्च्छितो वाऽपि भवेत् स पुनरुत्थाय कानिचित्पदानि गच्छेत् तर्हि प्रहर्तुः प्रत्यवायो नास्ति । अथोत्थानुमशक्तस्तदाऽपि तृणे भक्षिते नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमशक्तो यदि जलं पिबेत् तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थान-तृणभक्षण-जलपानान्यकृत्वा मूर्च्छानन्तरमेव श्रियेत चेत् तदा प्रहर्त्ता प्रत्यवैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ॥ ११-१२ ॥

गोर्गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह—

पिण्डस्थे पादमेकं तु द्वौ पादौ गर्भसंस्मिते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥

इति । चतस्रो गर्भावस्थाः । पिण्डः संस्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाशये पतितं वीर्यं कलल-बुद्बुदादिक्रमेणार्धमासे पिण्डभावमापद्यते । स एव मासमात्रेण दार्ढ्यमापद्य संस्मित इत्युच्यते । सम्यङ्मृतः परिवृतो दृढीभूतः संस्मितः । स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चाररूपां चेतनामापद्यते । मासादूर्ध्वमा सप्तमान्मासादचेतन इत्युच्यते । तदूर्ध्वं पतितो मृतो भवेत् । अत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजापत्यस्य पादमाचरेत् । संस्मितवधे अर्धकृच्छ्रम् । अचेतनवधे पादत्रयम् । सचेतनस्य चतुर्थस्य वधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥ १३ ॥

पादकृच्छ्रादीनां चतुर्णामद्भूतांश्चतुरो वपेनविशेषानाह—

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे इमश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं तु निपातने ॥१४॥

इति । रोमवपनेन नखनिकृन्तनमप्युपलक्ष्यते । नितरां
पातनं निपातनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे इत्य-
र्थः । इदं चतुर्विधं वपनं शङ्खोऽप्याह—

‘रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे इमश्रुवापनम् ।

पादहीने शिखावर्जं सशिखं तु निपातने’ ॥

इति । नखनिकृन्तनं आपस्तम्ब आह—

‘पादे तु नख-रोमाणि द्विपादे इमश्रुवापनम् ।

त्रिपादे तु शिखा धार्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्’ ॥

(आ. स्मृ. १. ३३)

इति ॥ १४ ॥

पवनविशेषवच्चतुर्धा व्यवस्थितान्* दानविशेषानाह—

पादे वस्त्रयुगं† चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।

त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ॥१५॥

* केचन इममेव दानविशेषं पर्वदक्षिणेत्याचक्षते । न तत्र मूलं
पश्यामः ।

† ‘वस्त्रयुगं’ उत्तरीयान्तरीयरूपम् । ‘कांस्यभाजनं’ भोजनोपयोगी
कांस्यघटितः पात्रविशेषः । ‘गोवृषं’ बलीवर्दम् । नात्र गवा सहितो वृष
इति व्याख्येयम्

१. B. D. and H. read वचन- for वपन-. २. The text reads this
śloka as follows :—

‘सरोमं प्रथमे पादे द्वितीये इमश्रुकर्तनम् ।

द्वितीये तु शिखा धार्या सशिखं तु निपातने’ ॥

३. I. reads -चतुर्णां for चतुर्धा. ४. M. reads पादोने for त्रिपादे.

इति । गोवृषो बलीवर्दः । द्विपादे कांस्यभाजनमशक्तस्य ।
शक्तस्य त्वर्धसुवर्णम् । तदाह शङ्खः—

‘कृच्छ्रपादे वस्त्रदानं कृच्छ्रार्धे त्वर्धकाञ्चनम् ।

पादन्यूने तु गां दद्यात् पूर्णे गोमिथुनं स्मृतम्’ ॥

(शं. स्मृ. १८. २९)

इति ॥ १५ ॥

चतुर्थावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह—

निष्पन्नसर्वमात्रस्तु दृश्यते वा सचेतनः ।

अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णो द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥

इति । अष्टमे मासे सर्वावयवसम्पूर्णो भवति । प्रसवप्रत्यास-
न्नकाले सचेतन इतस्ततः सञ्चरन्नुपलक्षयितुं शक्यते । अङ्गानि
शिर आदीनि । प्रत्यङ्गानि ग्रीवादीनि । तथा च स्मर्यते—

‘अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ वक्षः पार्श्वौ कटी तथा ।

पादाविति षडुक्तानि शास्त्रविद्धिः समासतः ॥

प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवा बाहू पृष्ठं तथोदरम् ।

ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोम-नखं परम्’ ॥

इति । तैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च सम्पूर्णे गर्भे निहिते प्राजापत्यद्व-
यमाचरेत् । तदेतच्चतुर्विधं गोगर्भवधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्म-
तेऽपि दर्शितम्—

‘पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

१. I. omits त्वर्ध- and inserts तथा after -काञ्चनम्. २. G. omits चतु-
र्थावस्थस्य and H. सचेतनस्य गर्भस्य. ३. I. reads -सम्पूर्णं and M. -सम्पन्ने
for -सम्पूर्णो. ४. B. and D. omit निहिते.

अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे* चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोव्रस्य निष्कृतिः ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘पादोऽसम्पन्नमात्रे † तु द्वौ पादौ च घने चरेत् ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णे चेतनेनै समन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोव्रस्य निष्कृतिः ॥

(आ. स्मृ. १०. ३५—३६)

इति ॥ १६ ॥

अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषानाह—

पाषाणेनाथ दण्डेन गावो येनाभिर्घातिताः ।

शृङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पादौ नेत्रघातने ॥ १७ ॥

* ‘चेतःसमन्विते’ चेतनायुक्तैर्त्यर्थः ।

† उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘पादः सम्पन्नमात्रे’ इत्येव वर्तते । तथापि तत्प्रामादिकमिव प्रतिभाति । अत एव—‘असम्पन्नमात्रे’ पिण्डभावस्थिते ‘घने’ सम्पन्नसंज्ञके इति व्याख्येयम् । अन्यथा पूर्वोक्तानां चतसृणां गर्भावस्थानामसङ्गतिः स्यात् ।

२. A. B. and D. omit this and the following four lines —

आपस्तम्बोऽपि—

‘पादः सम्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ च घने चरेत् ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णे चेतनेनै समन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोव्रस्य निष्कृतिः ॥

२. C. E. F. G. I. and J. read बन्धने for च घने. ३. I. reads गर्भचेतः for चेतनेन. ४. I. reads गावो येनापघातिताः for गावो येनापघातिताः. ५. I. reads तेन घातने and M. तेन यातने for नेत्रघातने.

लाङ्गूले पादकृच्छ्रं तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने ।

त्रिपादं चैव कर्णे तु चरेत् सर्वं निपातने ॥१८॥

इति । येन पुंसा पाषाणादिसाधनैर्गवामुपघातः क्रियते
स पुमान् गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं
प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । यच्चङ्गिरसा दर्शितम्—

‘अस्थिभङ्गं* गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पातनं चैकशृङ्गस्य मासार्धं यावकं पिबेत्’ ॥

(अं. स्मृ. १. २८)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा शृङ्गभङ्गमथापि वा ।

त्वक्छेदे पुच्छनाशे वा मासार्धं यावकं पिबेत्’ ॥

(आ. स्मृ. १. २८)

इति तत् शृङ्गादिवह्ववयवभङ्गविषयं गुणवद्गोविषयं वा ।
यदेव्यङ्गिरसोक्तम्—

‘शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।

दशरात्रं पिबेद्वज्रं स्वस्थाऽपि यदि गौर्भवेत्’ ॥

(अं. स्मृ. ३०)

* केचनेदं वचनद्वयं कालान्तरमरणविषयं मन्यन्ते । तद्यथा—
शृङ्गाद्यवयवभङ्गेन जनितया रुजा कालान्तरे मरणे । न तु तत्काल-
मरणे । तत्र प्रायश्चित्तान्तरस्योक्तत्वात् । सर्वथा यस्मिन् गोमरणे अव-
यवविशेषभङ्ग एव प्रयोजको भवति तत्रैतयोर्वचनयोः प्रवृत्तिरिति
तेषामाशयः ।

१. I. reads चैककर्णे for चैव कर्णे. २. Except A. all read एतत् for तत्. ३. I. reads यदि for यद्.

इति । वज्रं क्षीरादि । एतच्चाशक्तेविषयम् ॥ १७-१८ ॥
ननु-वर्णितं अद्भुतभङ्गादिप्रायश्चित्तं न पर्याप्तम् । अद्भुतभङ्गादेः
क्रियता अपि कालेन मरणपर्यवसायित्वसम्भवात् । वधप्रायश्चित्त-
तस्यैव तत्रोचितत्वात्—इत्याशङ्क्याह—

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च काटिभङ्गे तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १९ ॥

इति । शृङ्गभङ्गानन्तरं षण्मासमध्ये यदि म्रियते तदानीं
शृङ्गादिभङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्कया वधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं
भवेत् । यदा पुनः पदाभिभङ्गे षट्सु मासेषु जीवति तदा
वधप्रायश्चित्तं न विद्यते । किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्त-
तमनुष्ठेयम् ॥ १९ ॥

व्रणभङ्गादौ न केवलं प्रायश्चित्ताचरणम् । किन्तु तैत्तिकि-
त्सा अपि कर्त्तव्येत्याह—

व्रण-भङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।

यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद् दृढबलो भवेत् ॥ २० ॥

इति । व्रणश्च भङ्गश्च व्रण-भङ्गौ । त्वक्छेदो व्रणः ।
शृङ्गाद्यस्थिच्छेदो भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्ग इत्यौषधप्रक्षेपस्याप्यु-
पलक्षणम् । यवसस्तृणविशेषः । तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते ।
चिकित्सां शङ्कोऽप्याह—

१. B. and D. read अपक्व- for अशक्त-. २. I. reads शृङ्ग- for अङ्ग-.
३. J. omits तत्-. ४. I. inserts अपि after इति.

‘यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद्रोहेत तद्वेणः ।

सम्पूर्णे दक्षिणां दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते’ ॥

(शं. स्मृ. ११. १९)

इति ॥ १० ॥

‘यावद् दृढबल’ इति चिकित्साया अवधिरभिहितः । तमे-
वानूद्यानन्तरकर्त्तव्यमाह—

यावत् सम्पूर्णसर्वांगस्तावत् तं पोषयेन्नरः ।

गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत् ॥ २१ ॥

इति । अद्भ्यः सम्पूर्तिपर्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्वोस्वरूपं
क्षमापणबुद्ध्या नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ॥ २१ ॥

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि प्रहारदाढ्यात् पुष्ट्यभावे
किं कर्त्तव्यमित्यत आह—

यद्यसम्पूर्णसर्वांगो हीनदेहो भवेत् तदा ।

गोघातकस्य तस्यार्धं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥

इति । गोघातकस्य यत् प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं तदर्ध-
मनुतिष्ठेत् ॥ २२ ॥

इदानीं चौर्यादिदोषेण कामकृतगोवधे निमित्तविशेषानु-
पजीव्य प्रायश्चित्तविशेषानाह—

१. B. C. D. E. F. G. H. and J. read तद्वेणम् for तद्वेणः. I. reads
यावद्रोहिततद्वेणः. २. J. reads चिकित्साया अपि विधिः for चिकित्साया
अवधिः. ३. K. and L. read ब्राह्मणाग्रे तु for ब्राह्मणस्याग्रे and M. नमस्कृत्य
for नमस्कृत्वा. ४. Except A. and I. all read -सम्पूर्ण- for -सम्पूर्ति-. ५. K.
and L. read सद्यः सम्पूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहो for यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहो.
६. Except A. and I. all omit यत् and I. omits प्राजापत्यं. ७. C. E.
and F. read चौर्यादिदोषेण and I. चौर्यादिदोषेण for चौर्यादिदोषेण. ८. B.
and D. read प्रायश्चित्तमाह and C. E. F. G. H. and I. प्रायश्चित्तविशेषमाह
for प्रायश्चित्तविशेषानाह.

काष्ठ-लोष्टक-पाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धृतो बलात् ।

व्यापादयति यो गां तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ २३ ॥

चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यं तु लोष्टके ।

तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे चैवातिकृच्छ्रकम् ॥ २४ ॥

इति । प्राजापत्य-तप्तकृच्छ्रयोः स्वरूपं पूर्वमेवोपदर्शितम् ।

सान्तपना-अतिकृच्छ्रयोः स्वरूपं तूपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

नच—काष्ठादीनां वधनिमित्तत्वे समाने सति प्रायश्चित्त-
वैषम्यमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । शास्त्रैकगम्येऽर्थे युक्तिभिरु-
पालम्भासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वत्र न्यायविचारो निरर्थक इति
चेत् । न । वचनानां परस्परविरोधे सति न्यायस्य निर्णाय-
कत्वात् ॥ २३-२४ ॥

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधान् दक्षिणाविशेषानाह—

पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः ।

तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ॥ २५ ॥

इति । गावो देया इति शेषः । त्रयस्तिष्ठः ॥ २५ ॥

प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्त्वा
पश्चात् यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह—

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत् प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥

इति । महिषाश्वादिष्वपि स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया
प्राणभृतामित्युक्तम् । तदेतत्प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथा
च मानवं वचनम्—

* 'यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतो ज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्' ॥

इति ॥ २६ ॥

‘रोध-बन्धन-योक्त्राणि’ ।

इत्यत्र रोध-बन्धनयोः प्रत्यवायहेतुत्वं वर्णितम् । इदानीं
तस्यापवादमाह—

अन्यत्रांकन-लक्ष्मभ्यां वाहने मोचने तथा ।

सायं सङ्क्षोर्पेनार्थं च न दुष्येद्रोध-बन्धयोः ॥ २७ ॥

इति । वृषोत्सर्गादौ दाहादिना स्थिरचिह्नकरणमङ्कनम् ।
तत्रैव गोमयहरिद्रादिना तात्कालिकचिह्नकरणं लक्षम् ।
ताभ्यामन्यत्र उक्तचिह्नरहितेषु बलीवर्देष्वित्यर्थः । वाहनं
गोणीभाराद्यारोपणम् । मोचनं तस्यैवं भारस्यावरोपणम् । त-

* नास्तीदमुपलब्धमनुस्मृतिपुस्तकेषु कुत्रापि । उपलभ्यन्ते च मा-
नवानि वचनानि भारतादिष्वन्येषु ग्रन्थेषु । तत्र कुत्रापि स्याच्चेत् शोध-
कैरवलोकनीयम् ।

१. B. D. and H. omit -अन्ध-; while H. reads महिष्यादि-. २. All,
except A. I. and M. read अङ्कन-लक्ष्याभ्यां for अङ्कन-लक्ष्मभ्यां. ३. M.
reads मोहने for मोचने. ४. M. reads संयमनार्थं तु for सङ्क्षोपनार्थं च. ५.
I. reads सक्थि- for स्थिर-; while J. substitutes वृषोत्सर्गादिबुद्ध्या for
वृषोत्सर्गादौ. ६. B. and D. read तात्कालिकविहरणं for तात्कालिकचि-
ह्नकरणं and except H. and I. all substitute लक्ष्यम् for लक्षम्. ७. I.
omits एव.

त्रोभयत्रैव बलीवर्दशरीरे यद्यपि व्यथा जायते तथापि प्रत्य-
वायो नास्ति । चिह्नद्वयरहितेषु बलीवर्देषु वाहन-मोचनयोः
शास्त्रेणैवाङ्गीकृतत्वात् । चिह्नेष्वेतेषु वृषेषु वाहनं न शास्त्री-
यम् । वाहननिवृत्तिज्ञापनायैव चिह्नकरणात् । तथा रात्रौ संर-
क्षणार्थं रोध-बन्धनयोः कृतयोरपि नास्ति प्रत्यवायः ॥ २७ ॥

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविशेषान् विधातुं चत्वारि
निमित्तान्युपन्यस्यति—

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा ।

नदी-पर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥

इति । रोगचिकित्सार्थमङ्कनार्थं वा यावद्वाहनमपेक्षितं तावतो-
धिकदहनमतिदाहः । यावन्तं भारमकेशेन वोढुं शक्नोति
तावतोऽप्यधिकस्य भारस्यारोपणमतिवाहः । रज्जुस्थित्यर्थं
नासिकायां छिद्रकरणं भेदनम् । पात-वधसम्भावनोऽपेत-
योर्दुर्गमयोर्नदी-पर्वतयोः प्रेरणं नदी-पर्वतसञ्चारः ॥ २८ ॥

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह—

अतिदाहे चरेत् पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।

नासिक्ये पादहीनं तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ २९ ॥

इति । दुर्गमनदी-पर्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं
निपातनम् । 'अतिदाहे'—इति वा पाठः । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं
पयोऽनवशेष्य कृत्स्नक्षीरदोहनमतिदाहः । तत्र वत्सोपघात-

१. B. and D. substitute च for -इति. २. K. L. and M. read नासिक्ये
for नासिक्ये. ३. I. omits वा and reads पादानन्तरम् for पाठः.

प्रत्यवायनिमित्तं धेनूपघातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तम् । यत्तु
हारीतेनातिदाहातिवाहनादौ चान्द्रायणमुक्तम्—

‘नासाभेदन-दाहेषु कर्णच्छेदन-बन्धने ।

अतिदाहातिदोहाभ्यां कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(हा. स्मृ. १९.१०)

इति तद्वहुनिमित्तसन्निपातविषयं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यस्तु गौर्गृहे बद्धः प्रमादाद्गृहदाहे सति यदि म्रियेत तदा
किं प्रायश्चित्तम् ? इत्यत आह—

दहनात्तु विपद्येत अनड्डान् योक्तयन्त्रितः ।

उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ॥ ३० ॥

इति । वृद्धपराशरेण यथाविध्युक्तमेकं पादकृच्छ्रं चरेत्—
इति शेषः । एतच्चापस्तम्बोऽप्याह—

‘कान्तारेष्वथ वा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च ।

यदि त्विह विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते’ ॥

(आ. स्मृ. ३. १६)

इति ॥ ३० ॥

बुद्धिसमाधानायोक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगृह्णाति—

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा ।

दुर्गप्रेरण-योक्त्रं च निमित्तानि वधस्य षट् ॥ ३१ ॥

१. I. reads भेदने वाहने चैव for नासाभेदन-दाहेषु. २. I. reads चैत् and M. च for तु. ३. M. reads अबद्धो वाऽपि यन्त्रितः for अनड्डान् योक्तयन्त्रितः. ४. B. and D. read पराशरेण for पराशरेण and B. D. K. and L. read ह्येकं पादं for ह्येकपादं. ५. M. reads रोध-बन्धन-योक्त्रं च for रोधनं बन्धनं चैव. ६. K. and L. read वधेषु for वधस्य.

इति । तत्र रोध-बन्धन-योक्त्राणि पूर्वमेव व्याख्यातानि ।
भारोऽतिवाहनम् । प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताडनम् । दुर्गप्रेरणं
प्रौढभारं वाहयित्वा अत्युन्नतपर्वताग्रे नयनम् ॥ ३१ ॥

पूर्वं गृहे बद्धस्य पशोर्दाहनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
इदानीं तस्यैव मरणे वधनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह—

बन्ध-पाश-सुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।

भवने तस्यै पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्धमर्हति ॥ ३२ ॥

इति । बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः । तेन सुगुप्तानि रोधितानि
गलपादादीन्यङ्गानि यस्यासौ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गः । स चेद्भवने
म्रियेत तदा कृच्छ्रार्धमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वत्र—

‘द्वौ पादौ बन्धने चरेत्’ ।

इत्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं तथाप्यत्र बन्धनयोग्या-
योग्यरज्जुविवेकचिकीर्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदोषः ।
यद्वा पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्य विहितरज्जुबन्धविषयत्वमनेन
समर्प्यते । निषिद्धरज्जुबन्धने तु सम्पूर्णं कृच्छ्रमवगन्त-
व्यम् ॥ ३२ ॥

तत्र तावद्वर्ज्यान् रज्जुविशेषान् दर्शयति—

न नारिकेलैर्न च शाण्वालैः

न वापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्गलैः ।

१. All, except A. and I. substitute पुनः for अत्युन्नत-. २. G. reads बद्धपाश- for बन्धपाश-. ३. I. reads तत्र for तस्य ; while M. reads नाशस्य पापे कृच्छ्रार्धम् for पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्धम्. ४. K. and L. read नारिकेलेन for नारिकेलैः. ५. I. reads शाणपाशैः for शाण्वालैः. ६. B. D. and I. substitute च for वा ; while K. and L. read मौञ्जेन न वल्कशृङ्गलैः and M. मौञ्जे न च बन्धशृङ्गलैः.

एतैस्तु गावो न निबन्धनीया

बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३३ ॥

इति । वल्कानि वंशादिजनितानि । शृङ्खलान्ययस्ताम्रा-
दिनिर्मितानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि
दामान्तरासम्भवादेतैर्दामभिर्बद्धचेरन् तदा तन्निमित्तोपद्रव-
प्रसङ्गे सहसा छेतुं हस्तेन परशुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् ।
नारिकेलादिभिः कार्पासतन्त्रादिजन्या दृढा रज्जवः सर्वा
उपलक्ष्यन्ते । अत एवाङ्गिराः—

‘न नारिकेलैर्न च फालकेन

न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।

एतैरनङ्गान् न हि बन्धनीयो

बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥

(अं. स्मृ. ३. ९)

इति । फालकं कार्पासजन्यम् ॥ ३३ ॥

उपादेयान् रज्जुविशेषानाह—

कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्वोपशुं दक्षिणामुखम् ।

इति । यथा पाशा अनुपद्रवकारिणो विवक्षिताः तथा-
स्थानमपि निम्नोन्नतादि दोषरहितं विवक्षितम् । तथा च
व्यासः—

‘कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविर्वर्जिते’ ।

(व्या. स्मृ. ९. १७)

इति ॥

ननु—नारिकेलदिपाशानामुपद्रवकारित्वसम्भावनया प्रति-
षेधः कृतः । स च दोषः कुशादिपाशेष्वपि समानः । तेषां
सहसा त्रोटनेऽपि गृहदाहादौ पलायमानानां गवां गलगत-
पाशेषु लग्नेनाग्निनोपद्रवसम्भवादित्यत आह—

पाशलग्नाग्निदग्धासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३४ ॥

इति । कुशादिमयपाशानां शीघ्रं भस्मीभावात् सकृत् स-
न्तौपमात्रं सम्पाद्यते । न तु प्राणान्तिक उपद्रवः । अतो न
तत्र प्रत्यवायः ॥ ३४ ॥

तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्गाढ्य तत्रो-
चितं प्रायश्चित्तमाह—

यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ।

जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्विषात् ॥ ३५ ॥

इति । गलगते पाशे दह्यमाने यदि कुशमूलादिरूपं
किञ्चित् काष्ठं तस्मिन् पाशे ज्वलिष्ठेत् तदा तदुल्मुकसंस्पर्शादी-
षद् त्वग्दाहो भवेत् । तत्र गायत्रीजपेनैव शुद्धिः । पावमानी-
यमिति पाठे पवमानसूक्तं जपित्वेति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

१. Except A. and I. all omit च. २. B. and D. read पाशलग्नानि
दोषेषु. C. F. and I. read पाशलग्नानिदग्धेषु, H. reads पाशलग्नानिवधेषु ;
but the chhanda is incorrect, K. and L. read पाशलग्नानि दग्धेषु and
M. reads पाशलग्नानिदग्धेषु all pay पाशलग्नानिदग्धासु. ३. Except A. and
I. all read सम्पातमात्रं सम्पाद्यते. ४. C. F. K. and L. read कष्टं and
M. काण्डं for काष्ठं. ५. I. omits त्वग्-.

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः तत्र गावो न प्रेषणीयाः । यदि बुद्धिमान्द्यात् प्रेषयेत् तदा तत्र मरणे प्रायश्चित्तं चरणीयमित्याह—

प्रेरयन् कूप-वापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ।

गवाशनेषु विक्रीणंस्ततः प्राप्नोति गोवधम् ॥३६॥

इति । यस्मिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूप-वाप्यादयो विद्यन्ते तत्र चारणार्थं प्रेषितो यदि म्रियते तदा, यत्र प्रौढा वृक्षाश्छिद्यन्ते तत्र प्रेषितः प्रौढशाखापातेन मरणं प्राप्नोति, गोमांसभक्षिणो म्लेच्छा गवाशनाः तेषु विक्रीता गौस्तै-
मार्यते अतस्तेषु त्रिष्वपि स्थानेषु प्रेरको गोव्रतं चरेत् ॥ ३६॥

उदृषभयज्ञादावुपघाते पादत्रयं प्रायश्चित्तमाह—

आराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकक्षो यदा भवेत् ।

श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे ॥ ३७ ॥

कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीव-पादयोः ।

स एव म्रियते तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत् ॥३८॥

इति । उदृषभयज्ञे* हि बलीवर्दमाराध्य धावयन्ति । तत्रातिस्वरया धावतः कदाचित् कक्षो भिद्यते । केनचिदुप-

* अयं च यज्ञो महाराष्ट्रादिषु प्रसिद्ध एव । यत्र शूद्रादयः बलीवर्दपूजां कृत्वा उपराणहे तान् शकटादिषु नियुज्य धावयन्ति ।

१. I. substitutes तथा for ततः. २. A. reads भिन्नवक्षा: and B. and D. भिन्नकोशः for भिन्नकक्षः. ३. B. D. and M. read कूटसङ्कटे for कूपसङ्कटे.

घातेन कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति । कूपसङ्कटं नाम स-
ङ्कीर्णतृणत्वं जलपूर्णत्वं च । तत्र वा मग्नो भवति तादृशे कूपे
पतितस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे ग्रीवादिर्भग्नो भवति । तेनैव च
निमित्तेन यदि म्रियेत तदा पादत्रयकृच्छ्रमाचरेत् । अवारितः—
इति वा पाठः । तस्मिन् पक्षे चारणार्थं प्रेषयता पुरुषेण
सम्भावितप्रमादस्थलेभ्यो निवारणीयत्वात् अनिवारणे यथोक्तं
प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम्* ॥ ३७—३८ ॥

यत्र तृषार्त्ता गावः स्वयमेवागाधकूपादिषु प्रविश्य विप-
द्यन्ते स्वामी तु तत् न जानाति तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय
इत्याह—

कूपखाते तटाबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च ।

पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९ ॥

इति । † अगाधः कूपः कूपखातः । तटेन तीरेण आसमं-
ताद्बद्धयते—इति तटाबन्धः प्रौढतटाकः । नदीबन्धः सेतुः ।
घर्मकाले गवामुदकपानार्थं निर्मिताः प्रौढाः पाषाणादिद्रोण्यः
प्रपाः । तेषु पातुं प्रविश्य मृतास्वपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं
विद्यते ‡ ॥ ३९ ॥

धरणीधरस्तु—‘आधावित—इति पाठे ऽप्येवमेवार्थः’ इत्युक्त्वा
‘अवारित’—इति पाठव्यवस्थामाह ।

† केचन—कूपस्य खातं कूपखातं तटाबन्धो नामासमन्ताज्जलं
यवेति व्याचक्षते ।

‡ अत्रच समक्षमनिवारणे दोषो ऽस्त्येवेति ज्ञेयम् ।

१. H. reads क्षये सति तस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे for कूपे पतितस्य कथञ्चिदुत्क्र-
मणे. २. I. reads नदीतीरेण for तीरेण.

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायो अस्तीत्या-
शङ्क्याह—

कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च ।

अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥

इति । खननं खातः । दीर्घ्यो वाप्यः । अन्यशब्देन जल-
द्रोणी-कुल्यादय उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् । क-
यञ्चित्तत्र पतित्वा मृतास्वपि गोषु न निर्मातुः* प्रत्यवायो
अस्ति ॥ ४० ॥

कूपखातादिवद् वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य
तस्य धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह—

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।

स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥

इति । वेश्मद्वारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शाला-
व्रजादीनि गवां स्थानानि । तत्र यो नरः खनति तस्य
पुरुषस्य खातपातेन गोभरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं

* यद्यपि निर्मातुः प्रत्यवायो नास्ति तथापि स्वामिनः शक्तौ सत्याम-
निवारणे प्रत्यवायोऽस्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

१. K. and L. omit this śloka :—

कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च ।

अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥.

२. M. reads तटीखाते दीर्घखाते for तटाखाते दीर्घाखाते. ३. B. and D. read
स्वल्पेषु for अन्येषु ; while M. reads धर्मपात्रेषु for धर्मखातेषु. ४. Except
H. I. and M. all read खातम् for खातम्.

विनिर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृह-भित्ति-वेद्यादिकरणार्थमङ्गणो-
पवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृह-
खाताः । स्वेन कृताः स्वकार्याः । स्वकार्याश्च ते गृहखाताश्च
स्वकार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनि-
र्दिशेत्* ॥ ४१ ॥

गृहखातादिवद् गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायप्राप्तावप-
वदति—

निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्प-व्याघ्रहतेषु च ।

अग्नि-विद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२ ॥

इति । रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्प-
व्याघ्रादिभिर्यदि हन्येरन् तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ।
अग्निग्रामदाहः । विद्युदशनिः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवा-
यहेतुत्वम् ।

ननु—‘दहनात्तु विपद्यन्ते’ (७.१३)—इत्यत्र प्रायश्चि-
त्तमुपवर्णितम् । इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध-
इति चेत् । न । निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् । सत्यां
शक्तौबुपेक्षायां पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । अत एव व्यासः—

* इदं च स्वकीयेषु खातेषु स्वस्वामिकगोविपत्तौ द्रष्टव्यम् । परस्वा-
मिकगोविपत्तौ तु प्रमादेन शक्तौ सत्यामनिवारणे स्वामिनः खातकर्तुंश्च
समानमेवेति ध्येयम् ।

१. K. and L. read नद्ध- for बन्ध-. २. B. and D. read आशङ्क्य-
विषयत्वात् and H. आशङ्क्यविषयत्वात् for अशक्तविषयत्वात्. ३. H. reads
शक्त्यशक्तौ तदुपेक्षया for शक्तौबुपेक्षायां. ४. I. reads अपूर्वोक्तप्रायश्चित्तम्
for पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम्.

‘जलौघ-पल्वले मग्ना मेघ-विद्युद्भता अपि वा ।
 श्वभ्रे वा पतिताऽऽस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।
 शीत-वाताहता वा स्यादुद्धन्धनमृता अपि वा ॥
 शून्यागारे *उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्’ ।

(व्या. स्मृ. ३. ३९-४१)

इति । इदं तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् ।
 कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्धम् ।

‘पल्वलौघ-मृग-व्याघ्र-श्वापदादिनिपातने ।
 श्वभ्र-प्रपात-सर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥
 अपालनात् कृच्छ्रं स्यात् शून्यागार उपप्लवे’ ।

(वि. स्मृ. ११-१३)

इति विष्णुस्मरणात् ॥ ४१ ॥

विद्युद्वाहादेरिव ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—
 ग्रामघाते शरौघेण वेदमभङ्गान्निपातने ।

अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२ ॥

इति । शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्बर्त्तिनो
 गावः शरौघेण निपात्यन्ते । तथा स्तम्भ-वंशादिशैथिल्येन

* अनुपेक्षायां तु नास्त्येव किमपि ।

१. I. reads जलौघे for जलौघ- and यदि for मेघ-. २. C. and F. read उपेक्षायां for उपेक्षायां. ३. Only the first and the last line of this quotation from Vyāsa appears in B. and D. ४. B. and D. read उपप्लवे for उपप्लवे. ५. C. E. F. G. and M. read -बन्धात् for -भङ्गात् and for the same B. D. H. and J. read -भङ्ग-.

गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्तिनां गवां निपातो भवति । तथा
बुध-शुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीत-वातपीडिता
गावो म्रियन्ते तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ॥ ४३ ॥

सङ्ग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—

सङ्ग्रामे प्रहतानां च ये दग्धा वेदमकेषु च ।

दावाग्नि-ग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥

इति । सेनयोहभयोर्युद्धे सति तत्र प्रहता गावो म्रियन्ते ।
स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेदमकानीत्युच्यन्ते ।
तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते । तथा कचिद्वावा-
ग्निना अरण्यसमीपवर्तिनो ग्रामा दग्धा भवन्ति तत्र गाव
उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं
प्राप्नोति ॥ ४४ ॥

गवां हिते प्रवृत्तस्य ग्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजन-
कमित्याह—

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूर्ध्गर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥

इति । व्रणरोगादौ दाह-च्छेदादिचिकित्सार्थं रज्वादिना
यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपद्येत । तथा योनिद्वारि समागतस्य

१. G. and H. read शरप्रहता for तत्र प्रहता. २. Except A. I. and J. all omit:—

स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेदमकानीत्युच्यन्ते ।

तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते ।

३. J. reads यन्त्रणे for यन्त्रिता. ४. B. C. D. F. G. K. and L. read मूढ- for मूर्ध्, ५. B. D. and H. read व्रणरोगादिदाह- for व्रणरोगादौ दाह-.

मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद्वैर्निधेयत तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्येवैति । एतदेव संवर्त्त आह—

‘यन्मूत्रेण गोश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥

औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु च ।

दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

दाह-च्छेद-शिराभेदैः* प्रयोगैरूपकुर्वताम् ।

द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते’ ॥

(सं. स्मृ. १३७—३९)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘क्रियमाणोपकारे’ तु मृते विप्रे न पातकम् ।

विपाके गोवृषाणां तु भेषजाग्निक्रियासु च’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८४)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु यः ।

विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते’ ॥

(अं. स्मृ. १. २८)

इति ॥ ४५ ॥

* रोगनिवारणार्थं दाहः पुच्छ-शृङ्गादीनां च्छेदः शिराभेदश्च एतैः प्रयोगैरूपकुर्वतां द्विजानां गोविपत्तिनिमित्तं प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः ।

१. B. D. and H. read प्रत्यवायी for प्रत्येवैति. २. I. and the text read गोचिकित्सार्थं, C. F. G. and I. read मूढगर्भ- for मूढगर्भ-. ३. This and the next śloka do not appear in the text. B. C. and A. reads ददद्गो-ब्राह्मणे द्विजः and C. and F. ददद्गो-ब्राह्मणादिषु for दद्याद्गो-ब्राह्मणेषु च. ४. I. reads भेद- for भेदैः. ५. B. and D. read क्रियमाणे पराके तु for क्रियमाणोपकारे तु. ६. C. and F. read विपत्ति for विपाके. ७. B. and D. substitute च for यः.

रोध-बन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् ।
यदा बहव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते तदा किं व्यापारैक्या-
देकं व्रतं स्यात् ? किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिः ?-इति
विचिकित्सायामिदमाह—

व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्योपचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥

इति । पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः । तथा च
संवर्तः—

‘व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि * वा ।
द्विगुणं गोव्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये’ ॥
(सं. स्मृ. १३९)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥
(आ. स्मृ. ३.१९)

* अत्रापि आधिभौतिकाधिदैविकोपद्रवैराकस्मिकमनिच्छया मरणे
न प्रायश्चित्तमिति पूर्वोक्तापवादेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. H. I. and M. read -व्यापचारे for -व्योपचारे.
२. The text reads व्यापाहितेषु बहवु for व्यापन्नानां बहूनां च. ३. The text
reads गोव्रतं तस्य for गोव्रतस्याऽस्य. ४. I. reads विधीयते for विशुद्ध्ये ;
while C. and F. omit the following :—

‘द्विगुणं गोव्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये’ ॥
इति । आपस्तम्बोऽपि—
विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।

इति । अयथाशास्त्रं चिकित्सनं * भिषङ्मिथ्याप्रयोगः
इति ॥ ४६ ॥

सत्यां शक्तामुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न के-
वलं स्वामिन एवैतत् । किं त्वन्येषामपीत्याह—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।

अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७ ॥

इति । पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छ-
न्तो विपत्तां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति
तेषां सर्वेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यने-
नानुमन्तादयः सर्वे ऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव पैठीनसिः—

‘हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।

उपेक्षकः †शक्तिमांश्चेदोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ।

इति ॥ ४७ ॥

‘व्यापन्नानाम्’ (९.४६)—इत्यत्र वध्यबहुत्वं वातकैकत्वं

* यथाशास्त्रचिकित्सायां मरणे तु न दोष इति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् ।

† ‘शक्तिमांश्चेत्’ इत्यनेन नाशक्तानामुपेक्षकाणां प्रायश्चित्तमिति
स्पष्टं भवति ।

१. M. reads न वारयन्ति तां for अनिवारयतां. २. I. reads मन्तोपदेष्टा च
for मन्तोपदेष्टा च and for the same G. and J. read—ऽनुमन्तोपदेष्टा. ३. II.
reads भक्तदाताऽपि and I. शक्तिदाता च for भक्तदाता वि-. ४. I. reads
शक्तिमांश्च देशवक्ता for शक्तिमांश्चेदोषवक्ता. ५. I. reads अकार्यकारिणां
for अकार्यकारिणः.

चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे चे
कथं ?-इत्याशङ्क्याह-

‘एको हतो यैर्बहुभिः समेतैर्
न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥ ४८ ॥

इति । यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति
तत्र सर्वेषां प्रहारकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः
प्राणवियोगनिमित्तमिति न ज्ञायते । अतस्तेषां बहूनां पुरु-
षाणां मध्ये प्राणवियोगकारिप्रहारकर्त्तास्यमिति पुरुषविशेष-
स्तुला-ऽग्न्यादिदिव्येन*निश्चित्य राजपुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक्
कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोत्रतं चोरयेत् ॥ ४८ ॥

इतरेषां प्रहन्तृणां प्रायश्चित्तमाह-

एका चेद्बहुभिः कांचिद्देवाद् व्यापादिता यैदि ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥
इति । गोहत्याया यद् व्रतमभिहितं तस्य व्रतस्य पाद-

*तुलान्यादिदिव्यानि अग्रे व्यवहारकाण्डे विस्तरेण वक्ष्यन्त इत्यत्र
नोक्तानि ।

१. I. omits च. २. I. reads नृप- for नृप-. ३. B. C. D. E. F. G.
I. and J. read कारयेत् for चारयेत्. ४. M. reads कापि for कांचित्.
५. K. and L. read कचित् and M. अवैत् for यद्. ६. B. D. and H.
read विहितं for अभिहितं.

मेकैकः पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवा-
दित्यभिधानात् । कामकारे तु द्विगुणम् ।

‘एकां व्रतां बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दमः’* ।

इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ॥ ४९ ॥

‘सर्प-व्याघ्रहतेषु’ (९.४२)—इत्यत्र सर्पादिभिर्गवि हते प्रत्य-
वायो नास्तीत्युक्तम् । पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति प्रत्यवायः ।
यत्र बहुषु निमित्तेषु सन्देहः तत्र वधनिमित्तं कथं निश्चे-
यम्?—इत्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य तानि लिङ्गानि
प्रदर्शयति—

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधियस्तः कृशो भवेत् ।

लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥

इति । यत्र रुधिरं दृश्यते तत्र प्रहारो निमित्तमिति
निश्चेतव्यम् । कार्यमात्रोपलम्भे व्याधिर्मृतिहेतुः । लाला-
दर्शने सर्पदंशनं निमित्तम् । एवमन्यैरपि तत्र तत्रोचितैर्लिङ्गै-
र्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ॥ ५० ॥

* ‘दमः’ दण्डः । स च प्रायश्चित्तरूपो ऽदृष्टफलकः राजदण्डरूपो
दृष्टफलकश्च भवति ।

‘यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्’ ॥

इत्यादिशास्त्रेण गोस्वामितुष्टिः राजदेयं च दण्डत्वेनैव व्याख्यातं
भवति ।

१. I. omits तानि. २. B. D., and M. read. हतेषु for हते तु. ३. K.
and L. omit this line.—

लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥ ;

while M. reads नात्राभवति दृष्टेषु for लाला भवति दष्टेषु. ४. I. reads
उचितैः for उचितैः.

गृङ्गास्थिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम् । अस्त्वेवं बाह्यावयवभङ्गे । यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः तदा कथम्?—इत्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुं लिङ्गविशेषं दर्शयति—

ग्रासार्थं चोदितो वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति ।

इति । एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तत्रतत्रोचितं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

‘दण्डादूर्ध्वं यदन्येन’ (९.२)—इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु पूर्वत्रानुदिता निमित्तविशेषाः ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः शङ्क्यमानाः तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥ ५१ ॥

प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । यथा कल्लिधर्मरहस्यं तथा तत्प्रतिपादकानि वेद-शास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोवधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं गोवधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत्?—

१. I. reads गृङ्गादि- for गृङ्गास्थि-. २. I. reads हेतुलिङ्गविशेषं हेतुं लिङ्गविशेषं.

३. This line does not appear in M.—

ग्रासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छति ।

४. I. reads पूर्वमनुदिता for पूर्वत्रानुदिता. ५. K. and L. read गोघ्नं and M. गोघु for गोघ्नः. ६. B. and D. omit कलि- and तथा. ७. H. reads गोप्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तं.

‘गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्’ ।

इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यभि-
प्रेत्य एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ॥ ५१ ॥

पूर्वाध्याये गोवधस्येति कर्तव्येषु वपनमुक्तम् ।

‘सशिखं वपनं कृत्वा’ ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इति । तथाऽस्मिन्नप्यध्याये अभिहितम्—

‘पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं †सशिखं तु निपातने’ ॥

(प. स्मृ. ९. १४)

* ‘उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो’—इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः पूर्वमासत्रया-
त्मकं प्रायश्चित्तमुक्त्वा वृषभैकादशगोदानं तदभावे सर्वस्वदानं चोक्त्वा—

‘एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

इत्यनेन पूर्वोक्तं मासत्रयात्मकं गोघ्नव्रतं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिष्टं भवति ।
तथा सति उपपातकेषु पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि विकल्पेन प्रवेशो भवति ।

‘तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः

प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात्’ ।

(जै. सू. १०. ७. ६१)

इति न्यायात् । अतश्चान्द्रायणमपि वैकल्पिकमेव । मेधातिथिस्तु—
वैकल्पिकं चान्द्रायणमपि उपपातकित्वे विशेषोपदेशान्न गोघ्नस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति । तेषामुपपातकित्ववचने गोघ्नस्य प्रयोजनं मृग्यम्—
इत्याह । चान्द्रायणं तु लघुन्येवोपपातके जात्याद्यपेक्षं योज्यमित्याशयः ।

† प्रायश्चित्तनिमित्तकमिदं वपनम् । आन्ध्रा द्राविडाः केरलाश्च
द्विजाः शिखावर्जं सर्वाङ्गरोमवपनं सर्वदैव कुर्वन्ति । एवं केचन कान्य-

इति । तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं
द्विगुणमनुष्ठेयमित्याह—

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥५२॥

द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

इति । यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्य-
मुक्तम् ॥ ५२ ॥

केशरक्षणं न सर्वविषयम् । किन्तु राजादिविषय-
मित्याह—

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥५३॥

अकृत्वा वपनं तस्यै प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह—

‘राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥

कुब्जादयो गौडाः काश्मीरकाश्च रोमच्छेदं नैव कुर्वन्ति । उभयत्रापि
मूलं मृग्यम् । द्वयमपि शास्त्रानुमतं स्यात्—इति चेत्—

‘यत् किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति’ ।

इत्यापस्तम्बोक्तेरान्ध्रादीनां सदैव सर्वाङ्गवपनकर्तृत्वात् कदापि पाप-
सम्बन्धो न स्यात् तथैव वपनमकर्तृणां काश्मीरकाणां सर्वदैव पापित्स-
म्भवात् स्मृतिव्याक्रोपो दुष्परिहरः स्यात् ।

१. M. reads गोव्रतं चरेत् for व्रतमाचरेत्. २. B. D. K. and L. read
तेषां for तस्य. After this M. inserts the following three lines:—

यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः ।

तत्पापं तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वकेशेषु तिष्ठति ।

३. B. and D. read विनिर्दिशेत् for कथं भवेत्. ४. All, except A. and H.
omit भवेत्.

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रत आर्चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥

(शं. स्मृ. १७. ३९)

इति । वपन-द्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पापनिवर्त्तकं भवेत् । तदाहा ऽऽपस्तम्बः—

‘राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥

यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः ।

तत् पापं तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेत् द्विजः’ ॥

(आ. स्मृ. ७. ४-७)

इति ॥ ५३ ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह—

सर्वांश्च केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥५४॥

एवं नारी-कुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ।

इति । नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम् । नात्र नारीशब्दः स्त्रीमात्रवाची । किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची । कुमार्यस्तु विवाहरहिताः । तथा च सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं

भवेत् । ततो विधवानां *सर्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं
भवति ॥ ५४ ॥

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनो-ऽशनम् ॥ ५५ ॥

न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।

नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥

न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् ।

इति । न स्त्रियाः केशवपनं शिरसो मुण्डनं इत्यनयो-
र्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः । निषेधस्य कृत्स्नकेशवि-
षयत्वात् । केशाग्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्वत्र विहितम् । अतो
न विरोधः ।

संविशन्तीषु संविशेत् ।

(प. स्मृ. ८. ३४)

इत्यनेन गृहमध्ये ग्रामाद्वहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं
प्राप्तम् । तन्निराकरणाय न दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ गो-

* गौडास्तु विधवानामपि वपनं न कुर्वन्ति कुतस्तरां सधवानां
शिखादानम् ? । तत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः ।

† इदं च गोष्ठावस्थानम्—

‘गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत्’ ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इत्यनेन पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. I. reads भवति for भवेत्. २. K. and L. read शयनासनम् for शयना-
शनम्. ३. Except A, I, K. and L. all read एवं for एव. ४. H. inserts
च after न.

ष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामेव । न स्त्रियाः । नदी-
सङ्गमेष्वरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः तथापि—
'गोऽनुगामी'

(या. स्मृ. ३. २६३)

इति शास्त्रार्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवार्यते ।

'चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृतः' ।

(म. स्मृ. ११-१०८)

इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिद्ध्यते । व्रत-
मेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ॥ ५५-५६ ॥

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रस-
क्तावाह—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ॥५७॥

बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकम् ।

इति । 'त्रिसन्ध्यमवगाहनम्' (६.९)-इति यत् पूर्वमुक्तं तत्
स्त्रीणामपि समानम् । सुरार्चनं नमस्कारादि* । कृच्छ्र-चान्द्रा-
यणादिकं यद्व्रतं तद्योषितो बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः । न पुरुषा
इव विजने देशे ॥ ५७ ॥

नियमान्तरमाह—

गृहेषु सततं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥

इति । प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीम्नो न
बहिर्गच्छेत् ॥ ५८ ॥

* यथा विजने देशे अधिकाराभावात् नमस्कारेणैव सुरार्चनं कर्तव्य-
मित्याशयः ।

१. H. reads इत्यर्थप्रसङ्गतं for अर्थतः प्रसक्तं. २. K. L. and M. read
नियतं for सततं.

अध्यायद्वयेन यत् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं तस्याननुष्ठाने द्विवि-
धं दिव्यं भौमं च नरकविशेषं दर्शयति—

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥

विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ।

क्रीवो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ॥ ६० ॥

इति । मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः
प्रच्छादनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं कालसूत्र-
मिति । सो ऽयं दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मसु
क्रीबत्वादिदोषयोगो भौमो नरकः ॥ ५९-६० ॥

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति—

तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।

स्त्री-बाल-भृत्य-गो-विप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत् ॥ ६१ ॥

इति । यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः तस्मा-
दप्रच्छाद्य वेदविदामग्रे प्रकाशय तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं
प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्री-बा-
लादिषु कोपरहितो भवेत् ॥ ६१ ॥

१. This line does not appear in M.—

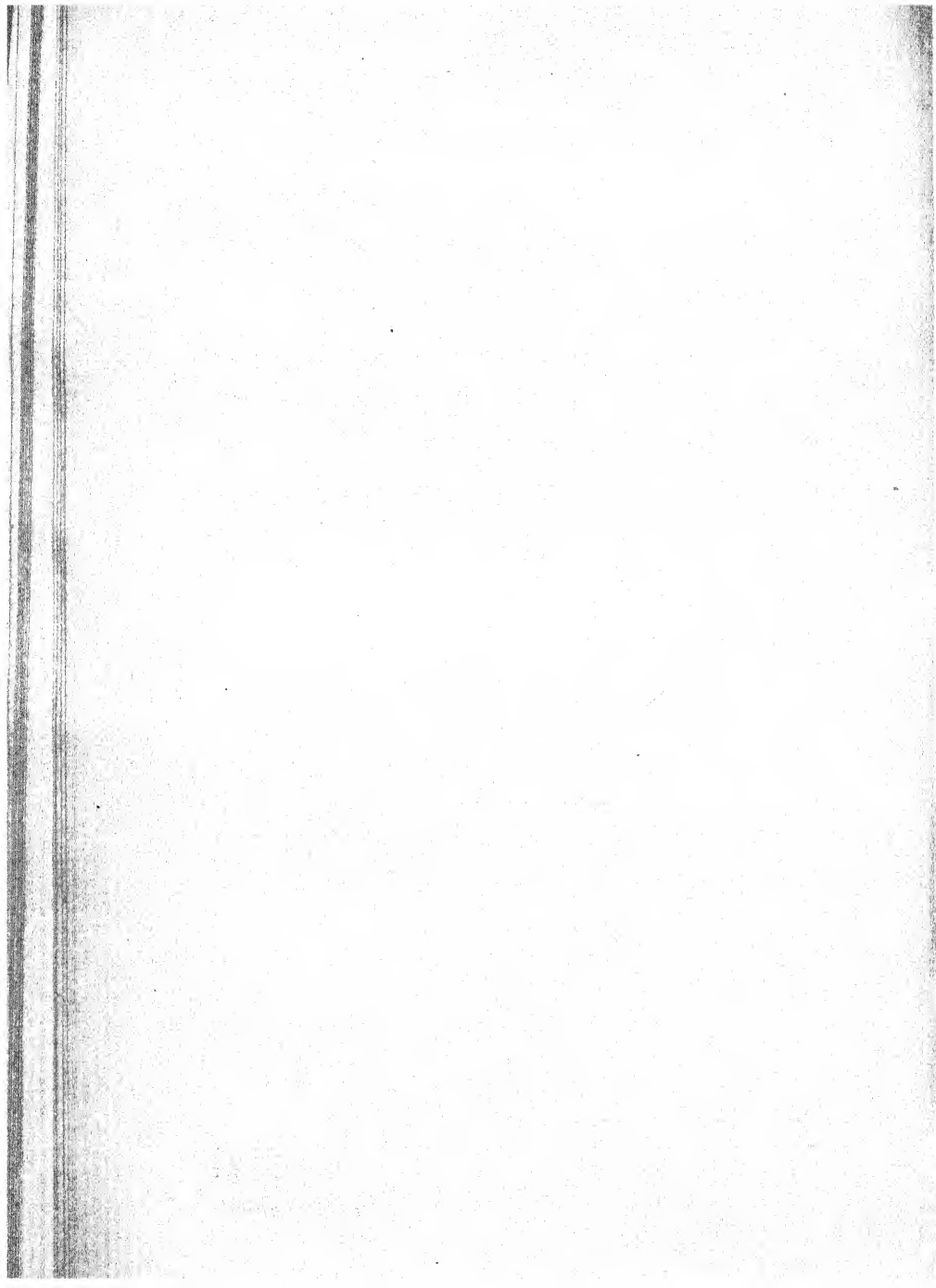
स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥

२. K. and L. read -जन्मानि for -जन्मानि. ३. I. reads विसर्जयेत् for
विवर्जयेत्. ४. H. reads -अपनुत्तये for -अनुत्पत्तये.

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतैर्मन्थने
 रोधोद्वेन्धन-ताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।
 कर्मैतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृतिः
 तद्व्याख्यामकरोत् कृती शुभैधियां भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्री-
 वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
 पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१. C. E. F. G. and J. read -स्मृतैर्मन्थने and I. -स्मृतौ मन्थने for
 -स्मृतैर्मन्थने. २. I. reads रोधो बन्धन-ताडनादि- for रोधोद्वेन्धन-ताडनादि-.
 ३. I. reads शुभधिया for शुभधियां.

पराशरसंहिता ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अष्टम-नवमाध्याययोरुपपातकस्य गोवधस्य सामान्य-वि-
शेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपो-
पपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रति-
ज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्धयै चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

इति । चतुर्षु वर्गेष्वनुलोम-प्रतिलोमभेदेनावान्तरजातिबहु-
त्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम् । प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्यते
विनाश्यते यथा प्रायश्चित्त्या सा प्रायश्चित्तिः निष्कृ-
तिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्वितत्वम् ।

‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ ।

इति शास्त्राद् गम्या स्वभार्या । तदितरा सर्वाऽपि योषिद-

१. In I. the tenth Adhyaya begins—

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पारपञ्चं महात्मनः ।

यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽव्ययम् ॥१॥

२. B. and D. omit गोवधस्य and C. and F. the following—

‘गोवधस्य सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि
प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य’ ।

and reads प्रायश्चित्तम् after दशमाध्याये. ३. Except A. and I. all read
-गमनस्योपपातकस्य for -गमनरूपोपपातकस्य and insert प्रायश्चित्तम् after
दशमाध्याये. ४. M. reads—

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः ।

C. and F. substitute सतां for हितां. ५. Except A. G. and I. all
read शुद्धौ for शुद्धयै; while C. and F. substitute अगम्यागमनं for
अगम्यागमने. ६. B. D. H. and J. substitute निःसार्यते for निवार्यते.—

गम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रा-
यश्चित्तमाचरेत् ॥ १ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह—

एकैकं ग्रासयेद्ग्रासं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येषे चान्द्रायणो विधिः ॥ २ ॥

इति । द्विविधं हि चान्द्रायणम् । यवमध्यं पिपीलिका-
मध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ तथा
शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्च-
दश ग्रासाः । कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासग्रासे स-
त्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौल्यात् यवमध्यत्वम् ।
यथा पिपीलिकानां शिरः-पृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं तथा
यस्य च चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासग्रासः
तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं
पिपीलिकामध्यमाचार्येणोपन्यस्यते । तथाहि—कृष्णप्रतिपदि
व्रतं संकल्प्य चतुर्दश ग्रासान् भुञ्जीत । ततो द्वितीयामारभ्य
प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य ग्रासे सति अमावास्यायामुपवासः
सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमे-
कैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते ।
स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः ।
तदिदं वसिष्ठोऽप्याह—

१. M. reads पिण्डं for ग्रासं. २. M. omits हि. ३. C. F. H. and J. read चान्द्रायणे for चान्द्रायणो. ४. H. and J. substitute अथ for यथा. ५. I. omits च. ६. H. reads -ग्रासं जग्ध्वा, but has -ग्रासवृद्ध्या as a marginal reading. ७. A. reads तमिन् for तदिदं and inserts स्पष्टम् after अप्याह.

‘मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ।

ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥

तेथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।

ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत्’ ॥

(व. स्मृ. २३. ४४-४५)

इति । चान्द्रायणाद्वत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम् ।

तदाह मनुः—

‘एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. २१६)

इति । वपनादीतिकर्त्तव्यतां तु गौतम आह—

‘अथातश्चान्द्रायणम् । (१) तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे ।

(२) वपनव्रतं चरेत् । (३) श्रोभूतां पौर्णमासी-

मुपवसेत् । (४) आप्यायस्व, सन्ते पयांसि, नवो नव

इति चैताभिस्तर्पणम् । (५) आज्यहोमो हविषश्चा-

नुमन्तणम् । (६) उपस्थानं चन्द्रमसः । (७)

यद्देवा देवहेलनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । (८)

देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः । (९) ॐ भूर्भुवःस्वर्म-

हैर्जनस्तपःसत्यं यशःश्रीः कविर्विडौजोः पुरुषो धर्मः

शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्तणम् । (१०) प्रतिमन्त्रं नमसा

नमः स्वाहेति वा । (११) सर्वग्रासप्रमाणमास्यावि-

१. The text reads:—

‘एवं हि शुक्लपक्षादौ ग्रासमेकं तु भक्षयेत्’ ।

२. The text reads चान्द्रायणं स्मृतम् for चान्द्रायणव्रतम्. ३. The text (Bo. Edition) omits -महर्जनः. ४. I. reads श्रीगुरुर्विडौजोः and the text श्रीरूपं गिरौजस्तेजः for श्रीः कविर्विडौजोः. ५. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit सर्व-

कारेण । (१२) चरुर्भैक्ष-सक्तुकण-यावक-शाक-पयो-
दधि-घृत-मूल-फलोदकानि हवीष्योत्तरोत्तरं प्रशस्तानि ।
(१३) द्वौदशैतानि । (१४) पौर्णमास्यां पञ्चदश
ग्रासान् भुक्तैकापचयेनापरपक्षमश्रीयात् । (१५)
अमावास्यायामुपौष्यैकापचयेन पूर्वं पक्षम् । (१६)
विपरीतमेकेषाम् । (१७) एष चान्द्रायणो मासः । (१८)
(गौ. स्मृ. २८. १-१८)

इति । एकेषां मुनीनां मते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्य-
पक्षाद्विपरीतं यवमध्यं चान्द्रायणम् । तच्च मनुर्विस्पष्टमाह—
'एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥
(म. स्मृ. ११. २१७)

इति । तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोप्याह—
'चान्द्रायणं द्विविधम् । यवमध्यं पिपीलिका-
मध्यमिति । एकग्रासममावास्यादि यवमध्यम् ।
पञ्चदशग्रासं पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्' ।
इति । यमोपि—

अथैतच्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा—
'पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
केश-श्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ॥
प्रयतो विधिवत् कृत्वा गृण्हीयात् सुसमाहितः ।
मधु मांसं च लवणं शुक्तानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads चतुर- for चरुः. २. The text omits द्वादशैतानि. ३. I. reads
-ग्रासान् for -ग्रासं. ४. H. substitutes अथ for अथातः. ५. C. F. H. and
J. read ब्राह्मणस्तु for ब्राह्मणः सु-. ६. I. reads यथाविधि ततः for प्रयतो
विधिवत्. ७. We follow here only A.; while I. reads शुक्लवासांसि वर्ज-
येत् and others read शुक्तानि परिवर्जयेत्.

स्त्री-शूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः ।
 पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिमौञ्जीं च मेखलाम् ॥
 यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।
 शोणी वल्कलचीरी वा मार्गं वा वास उच्यते ॥
 सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् स्नान-मौनधृतव्रतः ।

स्थानासनाभ्यां विहरेद् ब्रह्मचारी क्षपाशनः ॥
 गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं
 प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणं दक्षिणतं उपवेद्योत्तरत उदकपात्रं
 प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्याज्यभागं कृत्वा
 महाव्याहृतिभिराज्याहुतीर्जुहुयात् । व्रतपतये ऋतं
 सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्नीषोमौ बृहस्पतिं यजेत ।

एतानेवमर्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा ।
 ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वाः पृथक् पृथक् ।
 ऋतं सत्यं च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
 दशसाहस्रिकं वाग्निं गायत्रीमान्हिकं जपेत् ।
 इन्द्रः शुद्धा ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ॥
 तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।
 वृक्षमूलनिकेतः स्याद्वात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
 आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
 चरुं वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयावकैः ॥

१. C. F. and H. read समन्ततः for च संयतः and for the same E reads ससन्ततः. २. C. and F. read शुची मौञ्जी च and I. शुचि चर्म च for शुचिमौञ्जीं च. ३. I. reads शोण-वल्कल-चीरी for शोणी वल्कलचीरी. ४. All, except A. and I. omit दक्षिणतः. ५. C. E. F. G. and I. read आज्याहुति and H. and J. आज्यभागं for आज्याहुतीः. ६. I. reads सर्वे for सर्वाः. ७. I. reads -यावकम् for -यावकैः and H. reads निष्क्रान्तयावकैः for निष्क्रान्तयावकैः.

पायसं शाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत् ।
 आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥
 असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ।
 तथैवान्यतमोलाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ॥
 यज्ञियानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वयं च्युतैः ।
 हसन्नं तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ॥
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं व्रजेत् ।
 तद्विधेषु चरेद्भैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ॥
 अग्नयो यत्र हूयन्ते ब्रह्म वा यत्र पठ्यते ।
 प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः ॥
 आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
 अनुज्ञानस्ततः कुर्याद्विर्षि-पितृपूजनम् ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 सम्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ॥
 आहारार्थं द्विजे दत्त्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
 ग्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ॥
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः ।
 अङ्गुल्यग्रे स्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान् नास्वादयेत् पुनः ।
 न निन्देन्न प्रशंसेत् स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥

१. I. reads अन्यतरालाभे for अन्यतमालाभे. २. C. and F. read वैदिकम् for वैदिकीम्. ३. I. reads पत्रे स्वयं च्युते for पर्णैः स्वयं च्युतैः. ४. C. E. F. and G. read हसन्नं तु निरीक्षेत and H. हस्तं न तु निरीक्षेत for हसन् न तु निरीक्षेत. ५. I. reads अङ्गुल्यग्रस्थितं for अङ्गुल्यग्रे स्थितं. ६. H. reads स्वादु स्वादु for स्वाद्वस्वादु.

प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 ञ्हासो वृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ॥
 अमावास्यां पौर्णमास्यां व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
 प्रासान् वर्धयते सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च ॥
 एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले, कृष्णे च हासयेत् ।
 अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
 एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
 एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
 वर्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् ।
 एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्' ॥

(य. स्मृ. ६. २६-६४)

इति । पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम् । ऋषि-
 चान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्व-
 रूपं यम आह—

‘स्त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
 हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव च ।
 पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यन्दिने रवौ ।
 यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मषनाशनम्' ॥

(य. स्मृ. ६. २१-२३)

१. I. reads प्रवर्धयेत् for वर्धयते. २. I. reads through mistake वरौ
 for रवौ. ३. B. and D. read -किल्बिष- for -कल्मष-

इति । विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह—

‘अथ चान्द्रायणम् । (१) ग्रासोनास्याविकारमश्री-
यात् । (२) तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेत् ।
हानौ च हासयेत् । अमावास्यायां च नाश्रीयात् ।
एष चान्द्रायणो यवमध्यः । (३) पिपीलिकामध्यो
वा । (४) यस्यामावास्या मध्या भवति स पिपीलि-
कामध्यः । (५) यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः ।
(६) अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्रीयात् स यति-
चान्द्रायणः । (७) सायं प्रातश्चतुरश्वतुरः स शिशु-
चान्द्रायणः । (८) यथा कथञ्चित् षष्ठ्योनां त्रिशतीं
मासेनाश्रीयात् स सामान्यचान्द्रायणः’ । (९)
(वि. स्मृ. ४७. १-९)

इति ॥ १ ॥

चान्द्रायणे अभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह—

कुंकुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै परिकल्पयेत् ।

अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्धयति ॥ ३ ॥

१. B. and D. omit this śūtra. २. C. E. F. and G. read ग्रासान-
विकारमश्रीयात्, the text ग्रासानविकारानश्रीयात् and H. ग्रासादन्विकारम-
श्रीयात्. ३. All, except H. and I. omit च. ४. H. reads यतिर्दिनम्
for प्रतिदिनम्. The text reads प्रतिदिवसं मासमश्रीयात् for प्रतिदिनमश्रीयात्.
५. I. inserts ग्रासान् समश्रीयात् after चतुरश्वतुरः, B. and D. do not repeat
चतुरः. All, except A. I. and the text omit स. ६. B. C. D. E. F. G. H.
and J. read पिण्डानां त्रिशोशीतिर्य अश्रीयात् for षष्ठ्योनां त्रिशतीं मासेना-
श्रीयात्. I. reads the same, but it substitutes वा for यः and reads स
सामान्यचान्द्रायणः. ७. Before this M. inserts the following śloka:—

एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

८. M. reads च for वै. ९. K. and L. read -ज्ञातदोषेण and M. भाव-
दृष्टस्य for भावदोषेण.

इति । उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः । तेन जातो यो दोषो व्रतवैकल्यं तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोक-
प्राप्तिहेतुस्तपोरूपो व्रतविशेषः स न सम्पद्यते । नाप्यस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायणसाध्यं फलं द्विविधम् । पुण्य-
लोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभयमधिकपरिमाणग्रासान-
श्रतो न सिद्ध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं यम आह—

‘यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥

एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।

व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्’ ॥

(य. स्मृ. ६. १९-२०)

इति ॥ ३ ॥

व्रतचरणानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

इति । संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभो-
जनमिति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्राय-
श्चित्तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने प्रायश्चित्त-
माह—

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा ह्यभिगच्छति यो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपैवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ५ ॥

१. B. C. D. and G. read फलं द्विविधं for फलद्वैविध्यं. २. Except A. and M. all read अनुगच्छति for ह्यभिगच्छति. ३. M. reads उपवासी स्यात् for उपवासित्वा.

सशिखं पवनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

गौद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥६॥

इति । ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता चण्डाली । आरूढपतिता-
ज्जाता च सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधं चण्डालत्वं
यम आह—

‘आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्च यः ।

चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद् यश्च जायते’ ॥

(य. स्मृ. ६. ३)

इति । एतत्त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली ।
क्षतोऽग्रयोजाता स्त्री श्रपाकी । तदाह मनुः—

‘क्षतुर्जातस्तथोग्रायां श्रपाक इति कीर्तितः’ ।

(म. स्मृ. १०. १९)

इति । द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । क्षत्रिय-वैश्ययोः पृथग्व-
क्ष्यमाणत्वात् । उपवासित्वा उपवासं चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थ-
क्विबन्तात् शब्दनिष्पत्तेः ॥ ५-६ ॥

१. M. reads -त्रयम् for -द्वयम्. २. M. reads for this line—

‘गायत्रीं च जपेन्नित्यं दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ।

विप्राय दक्षिणां दद्याच्छुद्धिमाप्नोत्येसशयम्’ ॥,

Also the following line appears in M. before गायत्रीं च जपेत् &c.—

ब्रह्मकूर्चं ततः कृत्वा कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।

३. H. substitutes वा for च; while B. and D. omit सगोत्राज्जाता वा. ४. H. reads क्षत्तायामुमाज्जाता and all others except A. and I. omit स्त्री. ५. We follow here A. I. and the text; while C. E. F. G. H. and J. read उग्रानुजातः क्षत्तायां and B. and D. उग्रानुजातः क्षत्तायां. The text substitutes कीर्त्यते for कीर्तितः.

क्षत्रिय-वैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह—

क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।

प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ॥ ७ ॥

इति । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

शूद्रस्य त्वल्पं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥ ७ ॥

इति । ननु—स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीर्गमने प्रायश्चित्तान्य-
न्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात्
न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

‘मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्तुषा-भगिनी-भागिने-

यी-गो-चण्डालीनामभिगमने तप्तकृच्छ्रम्’ ।

इति । तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ
द्रष्टव्यम् । यच्चङ्गिरसोक्तम्—

‘पतिता-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

१. K. and L. read उपि वा for यदि. २. M. reads गोमिथुनं तथा for गोमिथुनद्वयम्. ३. M. omits वा. ४. M. reads दद्याद्गोमिथुनं तथा for चतुर्गो-
मिथुनं ददेत्; while B. C. D. E. F. and H. substitute ददन् and K. and
L. चरेत् for ददेत्. ५. B. and D. omit.—

प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात्
न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

‘मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्तुषा-भगिनीभा-

गिनेयी-गो-चण्डालीनामभिगमने,

and substitute तप्तकृच्छ्रम् for तप्तकृच्छ्रम्. ६. C. E. F. and H. add
तत् before यथा and G. and J. read तथा च for यथाह. ७. G. omits -गो-.

इति । तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्
प्राङ्निवृत्तस्याशक्तस्यावगन्तव्यम् । शक्तस्य तु मासोप-
वासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनो-
क्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण मासोपवाससमानत्वादयमेव
विषयः । यदपि शङ्केनोक्तम्—

‘अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।

तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन वा ॥

कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते ।

चान्द्रायणेन शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन च’ ॥

(शं. स्मृ. १७-१९-२०)

इति । एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषय-
व्यवस्थापूर्वकं पक्षद्वयमाह—

‘चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानाद्वैन्दवद्वयम्’ ॥

(य. स्मृ. ६. ७)

इति । एतच्चोभयं रेतःसेकपर्यन्तसकृद्गमनविषये । यत्तु
गौतमेनोक्तम्—

‘अन्त्यावसायिनीगमने कृच्छ्राब्दः । (३८)

अमत्या द्वादशरात्रम्’ । (३९)

(गौ. स्मृ. २४. ३८-३९)

१. B. D. E. G. H. and J. read मूलवचनस्य for मूलवचनोक्तस्य and for the same C. F. read मूलवचनोक्तकृच्छ्रस्य; while J. has the marginal reading मूलवचनोक्तस्य. २. B. D. I. and J. substitute वा for च. ३. H. omits this Ślōka.

‘चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानाद्वैन्दवद्वयम्’ ॥

४. I. reads कृच्छ्राब्दम्.

इति तत्राब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रं तु
सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यद्विरसोक्तम्—

‘अन्त्यजानां तु गमने भोजने च प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानद्विराऽब्रवीत्’ ॥

(अं. स्मृ. ९. १९)

इति तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठे-
नोक्तम्—

‘द्वादशरात्रमभैक्षो यो द्वादशरात्रमुपवसेत् । (३८)

अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । (४०) एतेनैव चाण्डा-
लीव्यवायो व्याख्यातः’ । (४१)

(व. स्मृ. २३. ३८—४१)

इति एतदपि बृहद्व्यमोक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम् ।
यच्च संवर्त्तनोक्तम्—

‘यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजापत्यानुपूर्वकैः’ ॥

(सं. स्मृ. १४९)

इति । प्राजापत्यतप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि प्राजापत्यानुपूर्व-
काणि । एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनु-
नोक्तम्—

१. B. and D. read प्रोक्ततप्तकृच्छ्र- for सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्र-; while C. and F. omit सुमन्तु-. २. B. and D. read आत्मजानां for अन्त्यजानां. ३. B. D. and G. omit द्वादशरात्रमभैक्षो. ४. G. reads विमुद्ध्येत for विशुद्ध्येत. ५. C. F. and G. read प्राजापत्यतप्तकृच्छ्राणि for प्राजापत्य-तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि and I. omits both. ६. B. and D. substitute यच्च and G. तच्च for यदपि.

येत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः ।

तद् भैक्षमुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

(म. स्मृ. ११. १७८)

इति । वृषली चण्डाली । तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘चण्डाली बन्धकी वेद्या रजःस्था या च कन्यका ।

ऊढा च समगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः’ ॥

इति तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

‘रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सह्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—

‘सखिभार्या-कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २३१)

१. C. E. F. I. and J. read यः for यत्. २. All, except A. and the text substitute -सेवनं for -सेवनाद्. ३. Except A. and the text all read स for तद्. ४. I. reads या च समगोत्रेण for च समगोत्रेण. ५. The text reads स्वयोनीषु for स्वयोन्यासु. The commentators Rāghavānanda and Rāmachandra read स्वयोनीषु. ६. J. reads गुरुतल्पं सदा विदुः for गुरुतल्पसमं स्मृतम्. ७. I. reads स्वजातासु for स्वयोनिषु. ८. H. reads स्वगोत्रासु for सगोत्रासु; while B. and D. omit this and the next five lines:—

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २३१)

इति एतच्च पक्षाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्—

‘गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।

सह्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च माताभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्—

‘रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।

इति एतच्च पक्षाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्—

‘गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रितः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च’॥

(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्—

‘व्रितः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते’॥

(य. स्मृ. ९. ४१)

इति एतच्च संवत्सराभ्यासविषयम् ॥ ८ ॥

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकम् । तस्यातिपातकेषु पाटात् । तथा-
प्यगम्यागमनावन्तरभेदेवदत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्रा-
दिगमने प्रायश्चित्तमाह—

मातरं यदि गच्छेत्तुं भगिनीं स्वसुतां तथा ।

एतास्तुं मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥५॥

चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्रच्छेदेन शुद्धयति ॥

इति । मातरं जननीम् । इतरासां मातृणां—

‘पितृदारान् समारुह्य’ ।

(य. स्मृ. १०. २१)

१. H. and J. read प्रज्ञाभ्यास- for पक्षाभ्यास- and for the same G. reads प्रज्ञानाभ्यास-. २. C. E. F. G. H. and J. read यमेन for मनुना, but the next quotation is from Manu. ३. I. reads -भेदप्रसङ्गात् for -भेद-वत्. ४. J. omits मात्रादि-. ५. M. reads गच्छेत्तुं भगिनीं पुत्रिकां for गच्छेत्तुं भगिनीं स्वसुतां. ६. B. D. and J. read एतासु for एतास्तु and M. reads त्रीन् कृच्छ्रात् for त्रीणि कृच्छ्राणि.

इति वक्ष्यमाणत्वात् । भगिन्येकौदरा । तस्या एव मुख्य-
त्वात् । तथा स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र त्रीणि
प्रायश्चित्तानि । प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्र-
च्छेदस्तृतीयम् । एतच्च मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् ।
मैथुनं चाष्टविधम्—

‘स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यमाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मादिनः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्’ ॥

(ब्र. वै. पु. २. १९. २६-२७)

इति स्मरणात् । तत्राद्यं व्रतमल्पत्वात् अप्रवर्तकस्मरणादिप-
ञ्चविधापराधविषयम् । द्वितीयं तु पूर्वस्माद् गुरुत्वात् प्रवर्तक-
संकल्पाध्यवसायविषयम् । तृतीयं त्वतिमहत्त्वात् क्रियानिर्वृति-
विषयम् । ननु—मोहित इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदम् ।
तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न सम्भवतः—इति चेत् । मै-
वम् । मदान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति
सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्वा मातेयमिति ज्ञातेऽपि प्रत्य-
वायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । न
च—मातरि भगिन्यां च समानं प्रायश्चित्तमयुक्तमिति वाच्यम् ।

१ H. reads -निवृत्तिः and I. -निष्पत्तिः for -निर्वृतिः. २. All, except A. and I. read -महत् for -महत्त्वात्; while I. substitutes क्रियानिष्पत्ति- for क्रिया-
निर्वृति-. ३. B. and D. substitute नैवम् for मैवम्; while C. E. F. G. H.
and J. omit नैवम्. ४. J. reads महान्ध- for मदान्ध-; while C. E. F. G.
and H. omit मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् ।
यद्वा. ५. I. substitutes उक्तम् for अयुक्तम्.

भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्वच्छेदोत्तरकोलकर्त्तव्यं मनुराह—

‘स्वयं वा शिश्व-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्चलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०४)

इति । उशना अपि—

‘खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः सवृषणं शिश्व-
मुत्कृत्य नैर्ऋतीं दिशमञ्जलिनाऽऽधाय व्रजे-
दा निपातात् पूतो भवतीति’ ।

(उ. स्मृ. १. १९)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

क्षुरेण शिश्व-वृषणावुत्कृत्यादौयावेक्षमाणो व्रजेत् ।

इति । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबद्ध्यते तत्रैवामरणान्तं तिष्ठेत् । तदाह वसिष्ठः—

‘सवृषणं शिश्वमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो
गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदा प्रलयम्’ ।

(व. स्मृ. २०. १३)

इति । अज्ञानकृताभ्यासा-ज्ञानकृतसकृज्जननीगमनेऽपि ।

पूर्वोक्तादधिककेशोत्पादकं व्रतविशेषं वसिष्ठ आह—

‘निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्र-
भृत्यात्मानमवदाहयन् पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

(व. स्मृ. २०. १४)

१. E. and I. omit -काल-. २. I. omits पूतो भवतीति. ३. Except A. and I. all omit आदाय. ४. The text reads उद्धृत्य for उत्कृत्य. ५. R. C. D. E. F. G. H. and J. read आ प्रलयात् and I. आ प्राणविमोक्तान् for आप्रलयम्. ६. All, except H. and I. read अभ्यासे for -अभ्यासा-. ७. For this Sūtra the text reads —

‘निष्कालको वा घृताभ्यक्तस्तस्मां सूर्मां परिष्वजेन्मरणात्’ ।

इति । के शिरेस्यवस्थिता अलकाः केशाः कालकाः ।
निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः । मुण्डितशिरा
इत्यर्थः ।

ननु—अस्य वधस्य कामकृतसंकृद्रमनविषयत्वे ततोऽभ्यधि-
कक्षेत्रपदस्य वधान्तरस्थाभावात् कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं
न स्यादिति चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवेषदार्द्रत्वातिशुष्कत्वा-
दिभेदेन चिर-क्षिप्रदाहिनो वधभेदस्य कल्पनीयत्वात् । यत्तु
शिश्नच्छेदादिवधात् न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्घनादिमरण-
मन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं तत्रोभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषय-
व्यवस्था कल्पनीया । तदाह । मनुः—

‘गुरुतैल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना च विशुद्ध्यति ॥

स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

१. In this Samāsa I. has made several mistakes. २. H. reads -ऽप्यधिक-
for -ऽभ्यधिक-. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read गुरुतल्पगो ऽभि-
भाष्यैनः. ४. C. E. F. and J. read तप्ते स्वप्यादयोमये, B. and D. read
तल्पे सुस्वाद्वर्गोमये and G. तप्ते सुस्वाद्वर्गोमये. ५. The text reads स्वाश्लिष्येत
for वाऽऽश्लिष्य. ६. B. and D. omit this and the next eight lines.—

‘स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

इति । यमोऽपि—

‘गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वैद्विजः ।

ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना च विशुद्ध्यति ।

(य. स्मृ. ५। ४३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘तप्तेऽयः शयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम् ॥

इति । यमो अपि—

‘गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।

ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेदुस्तल्पगः ॥

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विगुह्यति’ ।

(य. स्मृ. ५. ४३-४४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम् ॥

(या. स्मृ. ३. २५९)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘गुरुतल्पी शिलां तप्तमायसीं वा स्त्रियं विशेत् ।

उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥

मरणाय तदा पद्भ्यां प्रव्रजेद्विशमुत्तराम् ।

शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽगुभात् ॥

ह्येयापयन् गुरुतल्पी वा तप्ते चैवायसे स्वपेत् ।

समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्णायसीं नरः’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ३७-३९)

इति ।

‘तप्ते लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत । सूर्मीं

ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्येत् । लिङ्गं वा सवृषण-

मुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजि-

ह्यमा शरीरनिपातनात् । मृतः गुह्यति’ ।

१. C. F. G. H. and J. read शयेत् for स्वपेत्. २. I. omits this line:—

उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥.

३. All, except I. and J. insert इति before this line. Thus they show that this and the next one line are from some author other than Angirā.

इति । बौधायनोऽपि—

‘गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत । (१३)

ज्वलन्तीं वा सूर्मामाच्छिष्यात् । (१४) लिङ्गं

वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणा-

प्रतीच्योरन्यतरेण गच्छेदा निपातात्’ ।

(बौ. स्मृ. २. १. १३. १९)

इति । तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलोहशयनम् । स्त्रिया
प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां
तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि ॥ ९ ॥

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं तत् तद्गिनीगम-
नेऽप्यतिदिशति—

मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेढूनिकर्त्तनम् ॥ १० ॥

इति । एवमिति सामान्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ वसिष्ठो-
क्तं व्रतद्वयमवगन्तव्यम् । मेढूनिकर्त्तनेन मरणपर्यन्तव्रत-
मुपलक्ष्यते । न च— जननी-तद्गिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति
शङ्कनीयम् । जनन्यामकामकृते तद्गिन्यां कामकृते च
समानत्वसम्भवात् । उपरितनवचनेन तु ‘अज्ञानेन’—इति विशेष-
णादेतस्य वचनस्य कामकृतविषयत्वमवगम्यते ॥ १० ॥

१. The text reads अन्तरेण for अन्यतरेण. २. M. reads:—

मातृष्वसृगमे चैव आत्ममेढनिर्दर्शनम् । ;

while K. and L. read -निकृन्तनम् for -निकर्त्तनम्. ३. B. D. G. I. and
J. read साम्यातिदेशात्. I. substitutes यथोक्तं for वसिष्ठोक्तं. ४. C.
and F. read आहृतस्य for एतस्य.

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।

दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥११॥

इति । गवोर्धेनु-वृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनम् । दशसङ्ख्याकं गोमिथुनं दशगोमिथुनम् । विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु—याज्ञवल्क्येन मातृष्वसृगमने गुरुतल्पव्रतमतिदिष्टम्—

‘पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः’ ।

(या. स्मृ. ३. १३२—१३३)

इति । बाढम् । कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्व-
वाक्ये दर्शितम् । चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एत-
देवाभिप्रेत्य हारीत आह—

‘पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ-मातृष्वसृ-पितृ-

ष्वसृगमने कन्या-सगोत्रा-स्वस्त्रीयागमने

भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्’ ।

(हा. स्मृ. २३. ११.)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘एवं मातुलानी-मातृष्वसृ-स्नुषा-दुहितृग-

मने तथाऽऽचार्यदुहितरि चान्द्रायणम्’ ।

१. M. reads अज्ञानात्तानु for अज्ञानेन तु. २. K. and L. read -त्रयम् for -द्वयम्. ३. I. reads व्रतमिति निर्दिष्टम् for व्रतमतिदिष्टम्. ४. H. omits -स्वस्त्री-या-, we think it better to omit either -स्वस्त्रीया- or भागिनेय as both the words convey the same sense.

इति । बृहद्यैमो अपि—

‘चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम् ।

माता-पित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥

मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ।

शिष्यभार्यां गुरोर्भायां गत्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते अपि—

‘पितृष्वसा मातुलानीं श्वश्रूमातृष्वसा तथा ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेचान्द्रायणव्रतम्’ ॥

इति । यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणद्वयं विंशतिगावश्चाभिहिताः तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमन-विषयत्वात् । एकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वान्न कोऽपि विरोधः । यदपि चतुर्विंशति-मतेऽभिहितम्—

‘पितृव्य-भ्रातृभार्या च भगिनीं मातुरेव च ।

श्वश्रूमारुह्य धौत्रीं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥

इति यदेपि संवर्त्तनाभिहितम्—

‘भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥

(सं. स्मृ. १५९)

१. I. reads -मनुः for -यमः. २. B. and D. substitute मत्तां for धात्रीं and for the same G. reads मातां. ३. B. C. D. E. F. and H. omit this line and the following quotation :—

इति यदपि संवर्त्तनाभिहितम्—

‘भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥

(सं. स्मृ. १५९)

इति ।

४. The text reads मातुलसुतां for मातुरासां च.

५. The text reads

एतास्तिष्ठः स्त्रियो गत्वा for एता गत्वा स्त्रियो मोहात्.

इति एतदुभयारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्ब-
न्धात्पाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तमाह—

पितृदारान् समारूढ्य मातुराप्तां तु भ्रातृजाम् ।

गुरुपत्नीं स्नुषां चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ १३ ॥

मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धयते नात्र संशयः ॥ १४ ॥

इति । पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या अस-
वर्णाश्च । मातुराप्ता मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ज्येष्ठस्य क-
निष्ठस्य वा सुता । गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे ।
तथा च मनुः—

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चात्रेण स विप्रो गुरुरुच्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः । तच्च
मनुनैवोक्तम्—

‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा’ ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

इति । व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरुन् सर्वान् संगृह्य दर्शयति—

‘गुरवो मातृ-पितृ-पत्याचार्या विद्यादातृ-ज्येष्ठ-
भ्रातृ-ऋत्विजो भयत्रातान्नदाता च’ ।

इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात् तद्व्यतिरिक्ताचार्यादिरैव गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुशब्देन विवक्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सदक्षिणं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते’ ॥

इति । विष्णुस्मृतावपि—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि । (१)
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्दुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन’ ॥ (२)
(वि. स्मृ. ३४. १-२)

इति । यत्तु शङ्केन—

‘अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः । (१)
एकैकालं समश्नानो वर्षे तु द्वादशे गते । (२)

१. B. and D. omit विष्णुस्मृतावपि and the first Sūtra of the next quotation :—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।

२. I. reads -शायी for -शायी and C. F. H. and J. substitute जलाधारी for जटाधारी. ३. The text reads एकं कालं for एकैकालं; while all, except A. read समश्नन्वै and the text समश्नानो for समश्नानो.

रुक्मस्तेयी सुरोपश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्रिवे' ॥ (३)

(शं. स्मृ. १७. १-३)

इति तत् सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् ।
यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

‘पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुरोसां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम् ॥

एतास्तिष्ठः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्’ ।

(सं. स्मृ. १५९)

इति तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादवाग् द्रष्टव्यम् । यच्च
याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २६०)

इति एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्र-
जातीयगुरुभार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णी
व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितत्रैमासिकं-
चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च व्याघ्रेणोक्तम्—

१. The text reads सुरोपायी for सुरोपश्च. २. The text reads: च ये for
स्त्रिवे. ३. The text reads मातुलसुतां for मातुरोसां वा. ४. Except H. and
the text all read प्राजापत्यं for प्रायश्चित्तं. ५. G. substitutes समं वा
and J. सामान्य- for समा वा. ६. A. reads यच्च व्याघ्रेणापि—

यदा तु गुरुपत्नीं च सवर्णी व्यभिचारिणीम् ।

अबुद्धिपूर्वं गच्छेत प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत् ॥

तदा वेदजपसहितचान्द्रायणं कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । इति । यत्
पुनस्तेनैवोक्तम् for यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णी व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं
गच्छति तदा वेदजपसहितं त्रैमासिकं चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च
व्याघ्रेणोक्तम्.

७. B. C. D. E. F. H. and J. omit-त्रैमासिक-.

‘कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्र क्षत्रियागमने गुरोः’ ॥

इति तत्र बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते
अतिकृच्छ्रः । तथा प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः । स्वेनैव प्रोत्सा-
हितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव ।
यथा^{५५}ह देवलः—

‘मत्या गत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।

अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः’ ॥

इति । अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।

सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं
द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु जातूकर्ण्यः—

‘गुरोः क्षत्रसुतां भार्या पुनर्गत्वा त्वकामतः ।

वृषणमात्रमुत्कृत्य शुद्धयेज्जीवन् मृतश्च सः’ ॥

इति । वैश्यायां बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्ठ आह—

‘तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः ।

भार्या वैश्यां सकृद् गत्वा बुद्ध्या मासं चरेत् द्विजः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः ।
अभ्यासे लिङ्गस्याप्रच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाक्षिः—

‘गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः ।

लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुद्धयति किल्बिषात्’ ॥

इति । अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतत्प्राय-
श्चित्तं तदेव बहुशोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृ-
द्रमने प्रजापतिराह—

‘पञ्चरात्रं तु नाश्रीयत् समाष्टौ वा तथैव च ।

वैद्यां भार्या गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४०)

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्र-
मिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचर्यचिरणम् । तदाह
हारीतः—

‘अभ्यस्य विप्रो वैद्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स षडङ्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरेद् यावदायुषम्’ ॥

(हा. स्मृ. २१. २९)

इति । शूद्रागमने बुद्धिपूर्वं जावालिराह—

‘अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृदत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रम् । तथैव
प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराक
इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम् ।
तथाऽऽहोपमन्युः—

‘पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा सञ्चरेद् द्वादशीः समाः’ ॥

१. G. reads न वाश्रीयत् for तु नाश्रीयत्. २. Except A. and I. all read ब्रह्मचर्यरक्षणम् for ब्रह्मचर्याचरणम्. ३. All, except A. and J. read चरेत्तावद्यावदायुष्यसङ्ख्यः for ब्रह्मचर्यं संचरेद्यावदायुषम्. H. also reads the same, but it has the correct reading in the margin. ४. I reads अबुष्टात्मा for स बुष्टात्मा; while except A. and I. all read द्वादशं for द्वादशीः.

इति । अज्ञाने दीर्घतमा आह—

‘प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०६)

इति । साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्तीत्याह व्याघ्रः—

‘जात्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतल्पत्वमेव च ।

साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च’ ॥

इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—

‘माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्य-सखि-शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ।

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।

औसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ७३-७५)

इति तदेतदकामतोभ्यासे कामतः सकृद्रमने च द्रष्टव्यम् । यच्च वसिष्ठेनोक्तम्—

१. H. reads नास्ति व्याघ्रवचनात् for नास्तीत्याह व्याघ्रः. २ I. reads मातृष्वसा च श्वश्रूश्च for माता मातृष्वसा श्वश्रूः. ३. B. and D. read आप्ताम् for आसाम्.

‘सखि-सयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु
स्नुषायां गवि गुरुतल्पसमानम्’ ।

(व. स्मृ. १. २३)

इति यच्च मनुनोक्तम्—

‘गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्वैतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७०)

इति यदपि व्याघ्रेण—

‘आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।

आचार्यस्य च राज्ञश्च भार्या प्रव्रजितां तथा ॥

नप्रेत्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च ।

पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत्’ ॥

इति संवर्त्तेनापि—

‘पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।

गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्’ ॥

(सं. स्मृ. १५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—

‘पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

१ This Sūtra does not appear in Bombay, Calcutta and Benares editions of the text, but it is found in the MS. copy. For this Sūtra I. reads the following śloka :—

‘सखी-स्वयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्या-स्नुषासु च ।

कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः’ ॥

२. B. D. and H. read गोप्तुः for राज्ञः. ३. C. and F. have made several mistakes here. I. and J. read धात्रीं for नप्रेत्रीं. ४. G. reads भ्रातृजा-यागमे and I. भ्रातृस्त्रीगमने for भ्रातृभार्यागमे. ५. The text reads तस्यान्या निष्कृतिर्न च for निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्.

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ।

(या. स्मृ. ३. २३२-२३३)

इति तान्येतानि वचनानि नारदवचनव्यवस्थापनीयानि ।
यानि तूक्तविषय एव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि
तानि सम्बन्धकनीयैस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्ब-
न्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना प्रदर्शितम्—

‘पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः ।

तद्भगिन्यश्च मातृष्वसारः । *भगिनीसपत्न्यश्च

भगिन्यः । तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा स-

ङ्करकारणानि कृत्वा श्याज्याः पतिताश्च भवन्ति' ।

इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं
सिद्ध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य संवर्त्त आह—

‘गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।

तस्या दुहितरं चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥ (१९६)

सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।

गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुद्ध्यति ॥ (१९७)

सखिभार्या समारुह्य श्वश्रू चैव हि मानवः ।

*एतान्येव सूत्राण्याचारकाण्डे अन्यथा पठितानि (अ. २, पृ. ६४)
द्रष्टव्यानि ।

१. Except A. and I. all read सम्बन्धगरीयस्त्वम् for सम्बन्धकनीयस्त्वम् ।
The former seems to be incorrect. २. Here also all except A. and I.
read-गरीयस्त्वं for-कनीयस्त्वं. ३. B. and D. read भगिन्यश्च भगिनीसप-
त्न्यश्च भगिन्यः and E. G. and J. भगिन्यश्च जननीसपत्न्यश्च भगिन्यः. ४. Except
A. and the text all read स्वसुतां for स्वसारं. ५. The text reads.—

मातुलानीं सनाभिं च मातुलस्यात्मजां स्नुषाम् ।

६. The text reads एता गत्वा for गच्छन्नेताः. ७. For this śloka the
text reads :—

सखिभार्या कुमारी च श्वश्रू वा दयालिकां तथा ।

स कुर्यात् प्राकृतं कृच्छ्रं धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥.

अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥ (१६२)

कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्' । (१६१)

(सं. स्मृ. १५६-१६२)

इति । सुमन्तुरपि—

‘मातृपितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गो-च-

ण्डालीगमनेषु तप्तकृच्छ्रद्वयं सान्तपनं च’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘भ्रातृश्चैव कनिष्ठस्य भार्या गत्वा तु कामतः ।

सान्तपनं प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥

मातृश्च स्वस्तियां गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।

तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ॥

गुरोर्दुहितरं* गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।

भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

मातुलस्य† सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्तियां तथा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

* इयं च गुरोर्दुहिता परेण विवाहिता अविवाहिता वा चेत् तस्यां गमने दोषः । नतु स्वभार्यात्वं प्राप्तायाः । गुरुणा दीयमानाया गुरुकन्याया अपि विवाह्यत्वस्यान्यत्राभिधानात् ।

† मातुलमुतापि स्वविवाहिता चेन्न दोषः । यद्यपि मातुलकन्यापरिणयनं कैश्चिन्निषिद्धं तथापि दाक्षिणायानां तन्न दोषावहमिति श्रुतिस्मृत्यनुज्ञातत्वेन बहुभिः प्राचीनैर्निरूपितमित्यलं पल्लवितेन ।

१. B. D. and H. read मातृष्वसृसुता-भगिनी- for मातृपितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी. २ H. omits the following :—

* * * प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥

मातृश्च स्वस्तियां गत्वा * * * * * ।

and J. reads सान्तपनं तु कुर्वीत. ३. I. reads मातुलस्य स्त्रियं for मातृश्च स्वस्तियां.

मातुश्च स्वस्त्रियस्यैव भार्या गत्वा तु कामतः ।
 पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 दौहित्रीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ॥
 चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषितम् ।
 आचार्यस्य पराकं तु बौधायनवचो यथा ॥
 सम्बन्धिनः* स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
 विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ॥
 व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ।
 सखिभार्या समारुह्य ज्ञाति-स्वजनयोषितम् ॥
 स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं ततः पुनः ।
 कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 पतितां तु द्विजो गत्वा तदेव† व्रतमाचरेत् ।

इति । अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरव-लाभे परी-
 क्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वा अभ्यासाभ्यासादिविषयत्वं
 योजनीयम् । मूलवचनपाठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने
 व्याघ्रोक्तं द्रष्टव्यम्—

'ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादर्थमेव प्रमादतः ॥
 अर्थमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्रतौ ।
 अर्थमर्थं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

* सम्बन्धिनः उक्तातिरिक्तसम्बन्धवन्तः ।

† 'तदेव' यत्तस्याः पतिताया उक्तं प्रायश्चित्तं तदेवाचरेदिति भावः ।

१. B. D. E. G. H. and J. read पादं कुर्यात् for पादकृच्छ्रं; while C. and F. substitute परम् for पुनः. २. I. reads ब्राह्मोक्तं for व्याघ्रोक्तं.

एतद् व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च' ॥

इति । कण्वोऽपि—

‘शूद्रदारोन् गतो विप्रो ह्यतिकृच्छं समाचरेत् ।

चान्द्रायणं विशो राज्ञः समं च ब्राह्मणव्रतम्’ ॥

इति । यदि च ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण निर्विष्टं तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याघ्रवचनात्—

‘विप्रेण वै निर्विष्टाश्चेच्चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।

क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत्’ ॥

इति । अयमेव न्यायः क्षत्रियादिपरिगृहीतास्वपि द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभार्या शूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।

*‘ब्राह्मणश्चेदपेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्त-
धर्मकर्मणः कृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः’ ।

(व. स्मृ. २१. १६)

* अपेक्षापूर्वं अज्ञानतः । कचित् ‘निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः’ इति दृश्यते । परमिदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति ।

‘एतद्व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च’ ॥

इति व्याघ्रवचने अनिवृत्तधर्मकर्मण एव अधिकप्रायश्चित्ताभिधानात् ।

१. I. reads अधमेषु च for अर्धमेव च. २. I. reads शूद्रदारगतो. ३. H. and I. omit च. ४. I. reads निर्विष्टं for निर्विष्ट. ५. I. reads-पैवातिविष्टाः for-ण वै निर्विष्टाः. ६. I. reads द्रष्टव्यम् for द्रष्टव्यः. ७. A. reads अपेक्षापूर्वं for अपेक्षापूर्वकं. ८. The text reads अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः.

इति । इदमबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वे तु द्विगुणम् ।

‘अर्धमेव प्रमादतः’ ।

(व्याघ्रवचनम्)

इति लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं
तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः?—

‘विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।

तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव सङ्गमे’ ॥

(प्र. स्मृ. ३. ६९)

इति प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम
आह—

‘वर्षे द्वे परदारेषु त्रीणि श्रोत्रियदारके’ ।

(य. स्मृ. ९. ११)

इति । प्रातिलोभ्येन परदारगमने संवर्त्त आह—

‘कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति’ ॥

(सं. स्मृ. १६६-६७)

१. I. omits तु. २. The text reads :—

‘कथञ्चित् ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मणी शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं स्मृतम्’ ॥

३. C. and F. omit this and the next one line :—

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

इति । एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये
बधस्मरणात् । तथा च वसिष्ठः—

‘शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरजैर्वेष्टयित्वा* शूद्र-
मग्नौ प्रास्येत् । (१) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं
कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य
महापथमनुसंब्राजयेत् । (२) पूता भवतीति
विज्ञायते । (३) वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत्
लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । (४)
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-
षाऽभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनु-
संब्राजयेत् । (५) पूता भवतीति विज्ञायते ।
(६) राजन्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् शरपत्रै-
र्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । (७) ब्राह्म-

* वीरजैः उशीराङ्कुरैः शूद्रं वेष्टयित्वाग्नौ प्रास्येत् । महापथं राजमार्गं
अनुसंब्राजयेत् भ्रामयेदित्यर्थः । इदं च मत्या गच्छतो दण्डरूपं प्राय-
श्चित्तम् । अमत्या चेत् द्वादशवार्षिकानुवृत्तौ वृद्धप्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।

पूर्णमेतद्धृतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा’ ॥

इति । ‘एतत्’ पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकम् । एवमेव क्षत्रियादीनां
मत्या ब्राह्मणीमभिगच्छतां वसिष्ठोक्तं प्रायश्चित्तम् । अमत्या तु इदमुक्तमेव
द्वादशवार्षिकं पादहान्या वर्णक्रमेण देयम् ।

‘पादहान्याऽन्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम् ।

प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमने क्रमात्’ ॥

इति वृद्धप्रचेतसोक्तः ।

१. All, except A. and the text read उपगच्छेत् for अभिगच्छेत्; while
B. C. D. and F. substitute तु for चेत्. २. The text reads समभ्यज्य for
अभ्यज्य. ३. I. reads कृष्णखरम् for गौरखरम्.

प्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य-
नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् ।
(८) पूता भवतीति विज्ञायते । (९) एवं
वैश्यो राजन्यायाम् । (१०) शूद्रश्च राजन्य-
वैश्ययोः । (११)

(व. स्मृ. २१. १-११)

इति । स्वैरिणीगमने शङ्ख-लिखितावाहतुः—

‘ स्वैरिण्यां* वृषल्यां चावकीर्णः सचैलं स्नात
उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थ-
कालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां
त्रिशत्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां
त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात् ’ ।

इति । बन्धकीगमने षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम्—
‘ ब्राह्मणो बन्धकी† गत्वा किञ्चिद्दद्यात् द्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥

* पतिं हित्वा याज्यं पुरुषं गच्छति तस्याः चतुर्थपुरुषपर्यन्तं स्वै-
रिणीति संज्ञा समनन्तरस्मृत्यन्तरवचनेन ।

† ‘ बन्धू बन्धने ’ इत्यस्माद्वातोर्बध्नाति मनोज्ञेति बन्धकी । या
पतिं त्यक्त्वाज्यान् पञ्च तदधिकान्वा पुरुषानाश्रयति सा बन्धकीत्ययमत्र
विशेषः स्वैरिण्याः । तत्र ब्राह्मणजातीयबन्धकीगमने ब्राह्मणः किञ्चित् सु-
वर्णादिकं दद्यात् । राजन्य-वैश्य-शूद्रजातीयबन्धकीगमने धनुर्वस्त्रमु-
दकुम्भश्च क्रमेण देयः । इदं ब्राह्मणस्यैव प्रायश्चित्तम् । न क्षत्रियादी-
नाम् ।

लस. १. The text substitutes श्वेतखरम् for रक्तखरम्. २. H. reads सचै-
वैश्यायां and I. सचैलंस्नान for सचैलं स्नात. ३. I. reads दद्यात् । ब्राह्मणां
तां for दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां and -कालाहारी for -कालाहारी.

गूढां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।

दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्याद् विप्राय भोजनम् ॥

इति । बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

‘चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्’ ।

(य. स्मृ. ९. ३७)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ यद्विशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । तदाहो-
शनाः—

‘गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तद्विगुणं चरेत्’ ।

(उ. स्मृ. १. ३७)

इति । गूढां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—

‘वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि

चतुर्थकालसमये सक्तून् भुञ्जीत’ ।

इति । गर्भादवाक् तु तत्रैवाभिहितम्—

‘गूढाणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः’ ॥

इति । पुल्कस्यादिगमने संवर्त्त आह—

‘पुल्कसीगमनं* कृत्वा कामतो ऽकामतो ऽपि वा ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥

* अत्रापि कामतः कृच्छ्रचान्द्रायणम् । अकामतः चान्द्रायणमिति
हरदत्तादयो बहवः ।

‘कामतः कृतपापस्य अकामे हीनकं चरेत्’ ।

इति बृहदङ्गिरसोक्तेः ।

१. All, except A. and I. read यद्विशेषेण यत् प्रायश्चित्तम् for यद्विशेषेण
प्रायश्चित्तम्. २. I. reads चतुर्थकाले सक्तुं भुञ्जीत for चतुर्थकालसमये सक्तून्
भुञ्जीत. ३. The text reads तस्य पावनं परमं स्मृतम् for कुर्यात् ततो मुच्येत
किल्बिषात्.

‘नदीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्’ ॥
(सं. स्मृ. १५०-१५१)

इति । यत्तु बृहत्संवर्तः—

‘रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्’ ॥
(बृ. सं. स्मृ. १. २७)

इति आपस्तम्बोऽपि—

‘म्लेच्छी नदी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्’ ॥
(आप. स्मृ. २. २६)

इति तदभ्यासविषयम् । यच्च शातातपेन—

‘कैवर्त्ती रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रैकेन शुद्ध्यति’ ॥
(शा. स्मृ. ३. ११)

इति । चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तद्व्रतःसेकात्

१. Except A. and I. all read संवर्तैर्नोक्तम् for बृहत्संवर्तः ; while B. and D. omit यत्तु बृहत्संवर्तः and next line :—

रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।

२. B. and D. omit this line and the following question :—

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘म्लेच्छी नदी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चरेत् चान्द्रायणद्वयम्’ ॥

३. All, except A. and I. substitute एतच्च for यच्च ; while H. reads शातातपोऽपि.

प्राङ्निवृत्तिविषयम् । *कापालिकस्त्रीगमने यम आह—

‘कापालिकात्रभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।

ज्ञानात् कृच्छ्रोब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥

(य. स्मृ. ५. १२)

इति । जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं चरेत् ।

राज्ञी गर्भे पराकः स्याद्वैश्यगर्भे व्यहाधिकम् ॥

गूढ्रागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वचान्द्रायणव्रतम् ।

चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥

इति । विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।

व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ॥

इति । मुखमैथुने तूशनसोक्तम्—

‘यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत स

दुष्यति । (३१) प्राजापत्येन शुद्ध्यति’ । (३२)

(उ. स्मृ. २. ३१-३२)

इति । रजस्वलागमने संवर्त्त आह—

‘रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधकः’ ॥

(सं. स्मृ. १६३)

* कापालिकाः कपालधारिणो वीरशैवापरपर्यायाः शैवाः । तज्जातीयां कापालिकीम् । कापालिकास्तावत् मुरा-मांसभोजिनो तामसाचाराः । अत एव तेषामन्नं निन्दित्वेनोक्तं यमेन ।

१. B. D. E. and H. read कृच्छ्रार्थम् for कृच्छ्राब्दम्; while J. reads—

ज्ञानात्कृच्छ्रं समुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ।

२. B. and D. read विद्गर्भे तु for वैश्यागर्भे, C. and F. read द्विजगर्भे

व्यहाधिकम्. ३. The text reads अतिकृच्छ्रं विशोधकः for अतिकृच्छ्रो विशोधकः.

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।

प्राजापत्यने शुद्ध्येत ब्राह्मणानां च भोजनात्’ ॥

(आप. स्मृ. २. १३)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।

सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽह्नि’ ॥

इति । शातातपोऽपि—

‘अनुदकमूत्र-पुरीषकरणे श्व-काकस्पर्शने

सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च । रजस्व-

लाऽभिगमने चैतदेव’ ।

(शा. स्मृ. १. १९-२०)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘*रजस्वलादिव्यवाये शुक्लमृषभं दद्यात् कृष्णलिङ्गम्’ ।

(व. स्मृ. ०.०)

इति । मनुरपि—

‘अमानुषीषु †गोवर्जमुदकयायामयोनिषु ।

रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७३)

* अत्र सर्वत्र रजस्वलागमनविषयकाणि वचनानि स्वस्त्रीविषयका-
णीति ध्येयम् । तत्रतत्रोक्तं प्रायश्चित्तं तस्यामेव गमने कर्तव्यत्वेनो-
पदिष्टं भवति । परस्त्रियां रजस्वलायां गन्तुः परस्त्रीगमनविषयकं रजस्व-
लाविषयकं चेति प्रायश्चित्तद्वयम् ।

† गोगमनस्य प्रायश्चित्ताधिक्यान्नात् ‘गोवर्जम्’ इत्युक्तम् ।

१. I. reads श्व-पाक- for श्व-काक-. २. I. reads चैव तदेव for चैतदेव.
३. The text reads पुरुषः for गोवर्जम्.

इति । गौतमोऽपि—

‘उदकया गमने त्रिरात्रम्’ ।

(गौ. स्मृ. २४. ३२)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘रजस्वला-ऽवधूतादिगमने त्रिरात्रो-

पवासो घृतप्राशनं च कुर्यात्’ ।

इति । अत्र यानि ज्हास-वृद्धियुतानि तान्युभयेच्छाज्य-
तरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुतादिविवाहे
प्रायश्चित्तमाह सुमन्तुः—

‘पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां

समानर्षीयां च विवाह्य चान्द्रायणं

चरेत् । परित्यज्यै चैनां विभृयात्’ ।

इति । शान्तातपोऽपि—

‘मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(शा. स्मृ. ३. २३)

इति । बौधायनोऽपि—

‘सगोत्रां चेदमत्योपगच्छेत् मातृवदेनां वि-

भृयात् । (३७) प्रजातां चेत् कृच्छ्रपादं

१. G. reads रजस्वलावधूतां गमने for रजस्वलाऽवधूतादिगमने. २. C. G. and I. omit च. ३. H. reads परित्यज्यैनामन्यां विभृयात्; while B. and D. read परित्यज्यैनां विभृयात्. ४. The text reads भ्रातृवत् for मातृवत्. ५. B. D. and G. read प्राजापत्यं चरेत्, C. E. F. and H. प्रजातां चेत् and A. and I. प्रजातां चेत् for प्रजातां चेत्. ६. The text substitutes कृच्छ्रपादं for कृच्छ्रपादं.

चरित्वा-यन्म आत्मनो मिन्दाभूत् पुनर-
मिश्रक्षुरदादिति एताभ्यां जुहुयात् ।

(बौ. स्मृ. २. १. १३७-३८)

इति । ननु—पितृष्वसृसुता-मातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प-
करणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धम्—इति चेत् ।
मैवम् । आसुरादिविवाहोऽसुतायाः सापिण्डयानिवृत्त्या वि-
वाहौनङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात् । ननु- गुरुत-
ल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्व्रतानि
स्मर्यन्ते । तत्राङ्गिराः—

‘महाव्रतं *चरेद्वाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।

गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः’ ॥

(अं. स्मृ. ६. १३)

इति । सुमन्तुरपि—

‘गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनः† शाखां

* महाव्रतं द्वादशवार्षिकम् । तच्च —

‘अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः ।

एककालं समश्नीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्रिवे ’ ॥

इत्यनेनोक्तम् ।

† कण्टकिनो वृक्षस्य शाखाम् । त्रिषवणः त्रिकालस्त्रायी । कचित्
‘कण्टकिनी’ इति ‘त्रिषवणी’ इति च पठ्यते ।

१. I. reads मिन्दाभूत् for मिन्दाभूत्. The former is quite incorrect. २. C. and F. read -विवाहोक्तं तयोरा निवृत्त्या for -विवाहोदासुतायाः सापिण्डयानिवृत्त्या and for the same E. and I. read -विवाहोत्पन्नयोः सापिण्डयानिवृत्त्या. J. differs from E. and I. in substituting -उत्पन्नायाः for -उत्पन्नयोः. ३. I. reads विवाहाङ्गीकारेण. ४. B. D. G. H. and J. substitute गुर्वर्थे for गुर्वर्थे. ५. C. and F. read कण्टकिनि and E. and I. कण्टकिनी for कण्टकिनः.

परिष्वज्याधःशायी त्रिषवणो भैक्षाहारः पूतो
भवतीति । अश्वमेधावभृथस्नानेन वा ।

इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं
तत्संयोगतारतम्यं चोपजीव्य व्यवस्थापनीयानि ॥१२-१३॥

पश्वादिगमनस्य पितृदारादिगमनादेर्वाचीनत्वेन तत्राल्पं
प्रायश्चित्तमाह —

पशु-वेद्यादिगमने महिष्युष्ट्री-कपीस्तथा ।

खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥१४॥

इति । पशुरश्वादिः । वेशो भूतिः । तां जीवनहेतुतयाऽर्ह-
तीति वेद्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वान्न मनुष्यैर्ग-
न्तुं योग्या तथापि केषुचिद्देशविशेषेषु ग्रीढदेहयोरपि तयोः
सङ्गात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेद्यायां ग-
र्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण्व आह —

‘प्रसूतो यस्तु वेद्यायां भैक्ष्ययुङ् नियतेन्द्रियः ।

शतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेति शुद्धताम्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्—

‘सर्वेषां पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।

शुनीं चैव द्विजो गत्वा *अतिकृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥

* कचित् ‘जातिकृच्छ्रम्’— इति पठ्यते तथापि नायं कृच्छ्रविशेषः
कुत्राप्युक्तः ।

१. B. and D. read त्रिषवणी and I. त्रिषवण-. २. B. D. and I. substitute
वा for च. ३. H. substitutes अर्वाचीनत्वम् for अर्वाचीनत्वेन and omits तत्र.
I. reads अल्पत्वेन for अर्वाचीनत्वेन. ४. I. reads पशु-वेद्याभि- for पशु-वे-
द्यादि-. ५. B. D. E. F. H. and J. read महिष्युष्ट्री-कपीः and I. महिष्युष्ट्री-
कपी for महिष्युष्ट्री-कपीः. ६. B. D. and H substitute खरादिः and G.
खर्यादिः for अश्वादिः. ७. G. substitutes भजति for भूतिः. ८. B. C. D.
E. G. H. and J. substitute संभाव्यत्वात् for सङ्गात्. ९. I. reads एव
शुद्धयति for एति शुद्धताम्.

इति । वेदविदस्तु तिर्यग्गमने कूष्माण्डकैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह
गौतमः—

‘अमानुषीषु गोवैर्जस्त्रीकृते कूष्माण्डैर्घृतहोमः’ ।

(गो. स्मृ. २३. ४०)

इति ॥ १४ ॥

पश्वन्तरेभ्यो गोः प्रशस्तत्वान्तदभिगमने अधिकं प्रायश्चित्तमाह—

* गोगामी च त्रिरात्रेण गामिकां ब्राह्मणे ददन् ।

इति । शुद्ध्यतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने संवर्त्त आह—

‘नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा’ ॥

(सं. स्मृ. १५५)

इति । आवृत्तौ जाबालिराह—

‘तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा पेरदारांस्तथैव च ।

इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते’ ॥

इति । बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

‘नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ।

* धरणीधरस्त्रिदं पूर्वार्धमुत्तरार्धत्वेन उत्तरार्धं च पूर्वार्धत्वेन पठित्वा सकृद्गमनविषयत्वेन व्याख्यातवान् ।

१. I. reads गोवर्जं स्त्रीषु गमने for गोवर्जस्त्रीकृते. २. H. reads परवारान् for परदारान् and for the same C. and F. read परदारां. ३. H. reads खर-गोगमनं for नरो गोगमनं.

इति । तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह—

‘-कुर्यात् । (१) परदारगमने गोव्रतम्* ।

(२) गोगमने च । (३) तिर्यग्योनावाकाशे

ऽसु दिवा गोयाने चै सवासाः स्नानमाचरेत् ।

(वि. स्मृ. ५३. १-४)

इति । वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे
शङ्ख-लिखितावाहतुः—

‘तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैलं स्नातो यवसाहारं गोभ्यो

दद्यात् । गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्’ ।

इति । यथोक्तविशेषणविशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्ब-
न्धिन्यां गवि गौतम आह—

‘सखि-सयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि

च तर्पसमः । (१०) अवकर इत्येके’ । (११)

(गौ. स्मृ. २४. १०-११)

इति । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जानस्य
यम आह—

‘यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः ।

मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

* गोव्रतं यमेनोक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. The text inserts च after परदारगमने. २. The text reads पुंस्ययोनौ for तिर्यग्योनौ. ३. I. omits च. ४. B. D. and I. read सखि-सयोनि-सगोत्र-
५. I. reads गुरुतर्पसमः । अवकीर्ण इत्येके for तर्पसमः । अवकर इत्येके
६. H. reads वाहनावस्थायां for वाहनेऽवस्थाय ; while G. reads वाहने वय-
स्थास्त्रियं. ७. G. reads तच्च for तत्र.

त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचेत् ।

गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥

(य. स्मृ. ९. ३-४)

इति । मनुरपि—

‘मैथुनं तु समासेव्य पुंसि *योषिति वा द्विजः ।

गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्' ॥

(म. स्मृ. ११. १७४)

इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत् प्राजापत्यमुक्तं तदभ्यासविषयम् ।
सकृद्गमने त्विदानीमाह—

महिष्युष्ट्री-खरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥१५॥

इति । महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महि-
ष्युष्ट्री-खरीगामी । स एकोपवासेन शुद्ध्यति इति ॥ १५ ॥

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्याश्चण्डालसर्पके प्रायश्चित्तं
वक्तव्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र
तावत् पुरुषकर्तव्यमाह—

डामरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।

वन्दिग्राहे भयात्तौ वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥१६॥

* ‘पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्वयोषित्यपि’—इति सर्वज्ञनाराय-
णः । ‘यत्र देशे कापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां + + मैथुनं च
सेवित्वा’—इति कुल्लुकभट्टः । ‘पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोनिषु’—इति
राघवानन्दः । पुंसि योषिति पुंसो योषितश्चोपर्यन्यथा सह मैथुनं समा-
प्येत्यर्थः—इति मन्दनः ।

१. Except A. and the text all read सनारोप्य for समासेव्य. २. H. I. K. and L. read डमरे and C. and E. डमेरे for डामरे, but H. gives a marginal reading डामरे; while K. and L. substitute च for वा.

इति । डामरः परसैन्यकृतोपद्रवादिः । समरः सेनयो-
र्युद्धम् । दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिना अशनाभावः । जनक्षयः
मारिकादेवतानिमित्तैः प्रचुरैः रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां
मरणम् । बन्दिग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः* । भया-
न्तिश्चोर-राजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आपत्सु पुरुषः
स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत । किन्तु तस्या
अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ॥ १६ ॥

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथ-
ञ्चिच्चण्डालसम्पर्के किं कर्तव्यमित्यत आह—

चण्डालैः† सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।

विप्रान् दशं वरान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १७ ॥

आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ।

तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥ १८ ॥

सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।

त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १९ ॥

शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।

सुवर्णं पञ्चगव्यं च काथयित्वा पिबेज्जलम् ॥ २० ॥

* युद्धपराजितानां स्त्रियोऽपहत्य बलात् दासीकरणं बन्दिग्राहः ।
कारागारनिक्षेप इति केचित् ।

† 'चण्डालैः इति बहुवचनं श्वपचादाभिप्रायेण' इति धरणीधरः ।

१. H. and J. read अमरः and C. and F. डमेरः for डामरः. २. B. D. E.
F. G. H. and J. read वाच्यादिः for उपद्रवादिः and for the same C. and F.
read भयादिः. ३. Except A. G. and I. all read दशावरान् for दश वरान्;
while C. and I. दश परान्. ४. M. reads एकरात्रेण for अहोरात्रेण. ५. M.
reads च for वा.

एकभक्तं चरेत् पश्चाद् यावत् पुष्पवती भवेत् ।

व्रतं चरति तद् यावत् तावत् संवसेते बहिः ॥ २१ ॥

इति । वरान् 'वेद-वेदाङ्गवित्' (प. स्मृ.) इत्यादिप्रोक्त-
गुणविशिष्टान् । तादृशान् दशसङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं
कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवञ्चनेन निवेदयेत् । यद्वा 'चातु-
र्वेद्य' (प. स्मृ.) इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां अग्रे
निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणं
कूपं खात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमव-
स्थायोपोष्य परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावत्कान्नं भुञ्जीत ।
ततो दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थं दिनमाकण्ठजले स्थित्वा पञ्चमे
शङ्खपुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च कथितं
जलं पिबेत् । ततः षष्ठ्यदिनमारभ्य यावद्दृष्टुदर्शनमेकभक्तं दिने*
चरेत् । व्रतदिनेषु न गृहेऽवतिष्ठेत् । किन्तु बहिरेव
निवसेत् ॥ १७-१८-१९-२०-२१ ॥

* 'शङ्खपुष्पी' शङ्खिनीति सर्वत्र प्रसिद्धा । भाषायां 'शङ्खा-
हुली, साखवेल' इति च ख्याता । परमियं चोरपुष्पीत्यभिधीयते न
शङ्खपुष्पीति । यथाहामरसिंहः—

'शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी' ।

(ना. लिं. २. ४. १२६)

इति । तस्मात् चोरपुष्पी शङ्खपुष्पी चैकैव वा भिन्ना वेति सुधीभि-
र्विचारणीयम् ।

१. I. reads संवसेते for संवसेत्. २. A. and I. read परान् for वरान्
while G. and J. read दशावरान् for the same. ३. B. D. E. and H.
read दोषं वचनेन for पापमवञ्चनेन; while J. reads पापवञ्चनेन. ४. C.
and F. omit उपोष्य. ५. B. D. G. H. and J. read तिष्ठेत् for निवसेत्.

यथोक्तव्रताचरणानन्तरकर्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्* ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥२२॥

इति । अयं च दक्षिणाशिरस्को व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शितः—

‘चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।

सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।

आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥

तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रं तु ततः क्षिपेत् ।

शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥

क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं काथयित्वा ततः पिबेत् ।

एकभक्तं चरेत् पश्चात् यावत् पुष्पवती भवेत् ॥

बहिस्तावच्च निवसेद् यावच्चरति सा व्रतम् ।

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

(अं. स्मृ. ५. ११-१७)

इति तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृद्गमने कण्यगृह्ण आह—

‘सम्पृक्ता† स्यादथान्त्यैर्या सा कृच्छ्रान्दं समाचरेत्’ ।

* अत्र ब्राह्मणसङ्ख्या नोक्ता तथापि ‘गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्’ इत्युक्तेर्द्वावेव ब्राह्मणाविति प्रतीयते । धरणीधरोऽप्येवमेव मन्यते । ‘पाराशरोऽब्रवीत्’ इति पूर्वोक्तरीत्या पुराकल्पे वृद्धपराशरो यदुक्तवान् तस्यैवायमनुवाद इति मन्तव्यम् ।

† ‘सम्पृक्ता’ सङ्गता । इदमप्यमत्येति बोध्यम् ।

१. K. L. and M. read शुद्धिः for शुद्धिः. २. B. D. G. and H. omit अपि.
३. B. D. and H. read शुद्धिः for शुद्धिः.

इति । यद्याहितगर्भाया एव पश्चाच्चण्डालादिव्यवायः
तदा तेनैव विशेष उक्तः—

‘अन्तर्वल्नी तु युवतिः सम्पृक्ता यान्त्येयोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद् यावद् गर्भो न निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाद्वेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥
प्रायश्चित्तं* गते गर्भे विधिं कृच्छ्रादिकं चरेत् ।
हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥

इति । यदा तु कामतो अन्त्येजसम्पर्कं करोति तदोशन-
सोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
प्रविशेत् सम्प्रदीप्तग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति’ ॥
(उ. स्मृ. २. ६)

इति ॥ २२ ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय
रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ† प्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं व्रतम् ।

यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥२३॥

* अन्त्यजसम्पर्केऽपि पूर्वधृतगर्भस्य नाशुचित्वम् ।

† न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि ।

इति वक्ष्यमाणस्मृत्यन्तरवचनात् । ‘गर्भे गते’ उदरान्निर्गते सति
प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । पूर्वं कृते सति गर्भनाशसम्भवात् ।

† इदमेव केचन कामतो गमने इति मन्यन्ते । तन्न युक्तमिति प्रतिभाति ।
यतो रेतःसेकस्यैव स्त्रीसंगे प्राधान्यात् तस्यैव दोषबाहुल्याच्च रेतःसेका-
सेकयोः प्रायश्चित्ताल्पत्व-बहुत्वयोर्वक्तुमुचितत्वादिति सुधियो विदांकुर्वन्तु ।

१. B. and D. read—जातिना for-योनिना. २. C. E. F. G. I. and J.
read अन्त्यजसम्पर्कं for अन्त्यजसम्पर्क. ३. I. reads स्मृतम् for व्रतम्.

इति । चण्डालगमनस्यात्यन्तजुगुप्सितत्वाद् योषितः परित्याग एव । न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कानि निवर्त्तयितुं भूमिदृष्टान्तमुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि खनन-लेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत् । न परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मण्याः संवर्त्तेन विशेषाभिधानात्—

‘चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।

ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनः ।

ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम्’ ॥

(सं. स्मृ. १६७-१६८)

इति ॥ २३ ॥

आपत्काले चण्डालवशांगताया नार्या रेतःसेकासिकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नाया एव बलात् शूद्रादिसम्पर्के सति रेतःसेकासिकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह—

बन्दिग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्धा बलाद्वयात् ।

कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्धयेत् पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २४ ॥

सकृदुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।

प्राजापत्येन शुद्धयेत् ऋतुप्रस्त्रवणेन च ॥ २५ ॥

१. I. reads भूमिदृष्टान्तम् for भूमिदृष्टान्तम्. २. I. reads ब्राह्मण्यां for ब्राह्मण्याः. ३. The text reads पुल्कसं चैव for पुल्कसं म्लेच्छं. ४. This śloka does not appear in the text. ५. I. reads-द्वयम् for-त्रयम्. ६. M. reads भुक्त्वा for भुक्ता, G. हत्वा for हश्वा and K. and L. बद्धा for बद्धा.

इति । रज्ज्वादिभिर्वध्वा कशादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य
या बलाद्भुक्ता भवति सा सान्तपनं कृत्वा शुद्धयेदिति पराश-
रस्य मतम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे 'प्रासा-
दात् प्रेक्षते' इति यथा पञ्चमी तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे
भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचनेऽपि हत्वा बध्नेत्यनुष-
ञ्जनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये
संवर्त्त आह—

‘ब्राह्मण्यकामाद् गच्छेत्तु क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।

गोभूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्ध्यति’ ॥

(बृ. सं. स्मृ. ५. ३०)

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

‘ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं* कृ-
च्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेत् । क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-
राजन्य-वैश्यसेवायां कृच्छ्रार्थं प्राजापत्यमति-
कृच्छ्रं च । वैश्ययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्य-
सेवायां कृच्छ्रपादः कृच्छ्रार्थं प्राजापत्यं च । शू-
द्रायाः शुद्रसेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मण-राज-
न्य-वैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्थम् ।

* ब्राह्मण्या ब्राह्मणगमने पूर्वत्र व्याघ्रोक्तं द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणी क्षत्रि-
यसेवायामतिकृच्छ्रं वैश्यसेवायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेदिति भावः । ए-
वमेव क्षत्रिययोषित् वर्णक्रमेण कृच्छ्रार्थं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च चरेदि-
ति योजनीयम् । नात्र वर्णत्रयस्य द्विजातेः स्त्रियाः शूद्रसेवने प्रायश्चित्त-
मुक्तम् । तस्य दोषबाहुल्यात् अन्यत्राभिधानाच्च ।

इति । यदा त्वाहितगर्भैव पश्चात् शुद्धादिभिर्यभिचरति
तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य* कामिना ।

प्रायश्चित्तं न कुर्यात् सा यावद्गर्भो न निःसृतः॥

जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासं तु यावकम् ।

न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि’ ॥

(शा. स्मृ. ३. ७-८)

इति ॥ २४-२५ ॥

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तम् । किन्तु
तद्गर्भोत्पत्त्याह—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥

इति । यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्यासु अन्य-
तमा या काचित् सुरां पिबेत् तस्य विप्रस्य स्त्री-पुंसद्वयात्मकं यत्
शरीरं तस्य शरीरस्यार्धं स्त्रीरूपं पतति । स्त्रिया अर्धशरीरत्वं
श्रुतिप्रसिद्धम् ।

* कामिना पुरुषेण आक्रम्य बलात्कारेण भुक्ता इति व्याख्येयम् ।

† स्त्रियास्तावत् पुरुषशरीरस्य वामार्धत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धिः । सा च
संसारयात्रायां स्त्री-पुरुषयोरुभयोरपि एकरूपत्वेन वर्तनात् स्त्रीपुरुषा-
त्मकमेकमेव शरीरम् । स्त्रियाः पुरुषसाहाय्येनैव यात्रानिर्वहणात् गौ-
णत्वम् । यथा शरीरे वामाङ्गस्य गौणत्वं तथा स्त्रिया अपि गौणत्वात्
सा वामाङ्गत्वेनाभिधीयते । इदं चाभिधानं सर्गादौ सिसृक्षोर्ब्रह्मणः श-
रीरं द्विधा भूत्वा ताभ्यां रूपविभागाभ्यां स्वायम्भुवो मनुः शतरूपा च सम-

‘अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी’ ।

इति । तत्र पतितस्यार्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रो-
क्तव्रतव्यतिरिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते ।
किन्तु सुरापानव्रतमेव तथा कार्यमित्यर्थः । यद्वा पतितं स्त्री-
रूपमर्धशरीरं यस्य पुरुषस्यासौ पतितार्धशरीरः । तस्य स्वयं
सुरामपिबतोऽपि भार्याकृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः क-
र्माधिकारलक्षणा न विद्यते । अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन
प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनु-वसिष्ठाभ्यामेत-
देव वचनं पठितम् । योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्य-
वायः तथा पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति
न शङ्कनीयम् । यतो याज्ञवल्क्य आह—

‘पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते’ ॥

(या. स्मृ. ३. २५६)

भवदिति पौराणीं कथामाश्रित्य प्रवृत्तमिति प्रतिभाति । यथाऽऽहुः
पौराणिकाः—

‘एवं युक्तकृतस्तस्य देवं चावेक्षतस्तदा ।

कस्य रूपमभूत् द्वेधा यत् कायमभिचक्षते ॥

ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपश्यत ।

यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् ॥

स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ।

तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरै’ ॥

(भाग. ३. १२. ५१-५३)

इति । श्रुतिरप्येवमेव स्त्रिया अर्धशरीरत्वमाह ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘या ब्राह्मेणी सुरां पीतवती
न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।
इहैव सा भ्रमेति क्षीणपुण्या
आस्योल्का भवति शुक्तिका वा’ ॥

(वः स्मृ. २१. ११)

इति ॥ २६ ॥

पतितार्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं तदाह—

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति । जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगात् यात्रद्वतसमाप्ति-
स्तावज्जपः कर्त्तव्य इत्यवगम्यते ॥

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वादत्रविवक्षितं सान्तपनविशेषं
दर्शयति—

* गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २७ ॥

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ।

इति । अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधं सान्तपनं निर्दि-
श्यते । तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यव-
चनद्वयोदाहरणेन विशदीकृतम् ॥ २७ ॥

* ‘एकैकं प्रत्यहं पिबेत्’ इति जाबालवचनात् गोमूत्रादिकमेकैक-
दिने पिबेत् । अन्ते चैकोपवासः ।

१. The text inserts च after ब्राह्मेणी. २. I. reads पिबती for पीतवती and the text सुरापी for सुरां पीतवती. ३. The text reads चरति for भ्रमेति. ४. All, except H. and the text read च for वा; the text renders this quotation in the form of a Sūtra. ५. B. and D. substitute इह for इति. Also they insert another इह after वर्त्तमान-; while B. D. G. and H. read प्रयोगवशात् for प्रयोगात्. ६. H. reads स्यात् for च.

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरताया अनुतापं
गताया योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथा-
नुतापरहिताया दुःसङ्गादनुपरतायास्त्यागमाह—

जारेण जनयेद्गर्भं मृतेऽव्यक्ते गते पतौ ॥ २८ ॥

तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ।

इति । पत्न्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया गते वा
या स्त्री निरङ्कुशा सती जारं स्वीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं
कर्तुं शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुप-
स्ता । अत एव पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य* परराष्ट्रे प्रेष-
येत् । ननु-स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः—

‘स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।

तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥

परित्यक्ता चरेत् पापं बह्वलपं वाऽपि किञ्चन ।

तत् पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥

यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।

तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी स पच्यते ॥

कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।

वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद् यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

* इदं च राज्ञा कर्तव्यम् । इतरेषां तदशक्यत्वात् । अत्र जारश-
ब्देन शूद्रजातीयजार एव ग्राह्यः । तस्यैवातिनिन्द्यत्वात् । द्विजाति-
जारे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिः पूर्वत्राभिहिता ।

१. M. reads त्यक्ते for-ऽव्यक्ते. २. B. D. and H. read बहुधा वाऽपि
for बह्वलपं वाऽपि; while B. and D. read किं न च for किञ्चन.

पितृ-मातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्त्यजः ।

असिपन्नवनं सेव्यं चण्डालानां शतं* ब्रजेत् ॥

इति । मैवम् । परित्यागानिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधि-
कारिस्त्रीविषयत्वात् । 'प्रायश्चित्तानि कारयेत्'—इत्यभिधानात् ।
श्रपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात् ।

‘चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः ।

श्रपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृ-पुत्रगा’ ॥

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी तु विशेषेण जुद्धितोपगता च या’ ॥

(व. स्मृ. २१. १०)

इति । जुद्धितो जुगुप्सितः श्रपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘व्यभिचारादृतौ† शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भ-भर्तृवधादौ च तथा महति पातके’ ॥

(या. स्मृ. १. ७२)

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‡ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि’ ।

(म. स्मृ. ११. १७६)

* ‘चण्डालानां शतं’ शतजन्मपर्यन्तं चण्डालकुले एव जन्म लभे-
तेति भावः ।

† व्यभिचारोऽत्र मानस एव ग्राह्यः । पुरुषान्तरसम्भोगसङ्कल्परूप-
स्य मानसिकस्य व्यभिचारस्यैव ऋतुदर्शनेन शुद्धिः । न पुनः कायि-
कस्य व्यभिचारस्य । तत्र प्रायश्चित्तदर्शनात् ।

‡ विप्रदुष्टां विशेषेण प्रदुष्टां व्यभिचारादिदोषदूषितामित्यर्थः । ता-
दृशां स्त्रियं ‘अर्थस्य संग्रहे चैनाम्’ (अ. ३. १०६) इत्यादिना पूर्वो-
क्तभ्यो गृहाधिकारेभ्यो निर्वर्तयेत् । ‘एकवेश्मनि’—इत्यनेन त्यागनिषेधः
सूचितो भवति ।

१. G. H. and J. read सेव्यं and I. चैव for सेव्य. २. The text reads
च for तु. ३. B. and D. omit ऽपि.

इति न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहित-
स्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये तु 'निरुन्ध्यात्'—इति
भर्तृकर्त्तव्यताभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ता-
भिधानाच्च ।

‘यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारेयेद् व्रतम् ॥

सा चेत् पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्विता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७६—१७७)

इति यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्वचभिचारिणीम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ७०)

इति तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन मनुवचनेन समान-
विषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाध-
कमस्ति ॥ २८ ॥

‘जरेण जनयेत्’—इत्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहि-
तम् । अथ शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥ २९ ॥

सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्याऽऽगमनं पुनः ।

१. Except H. and the text all read कारयेत् for चारेयेत्. २. The text reads प्रदुष्येत् सदृशेनोपमन्विता for प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्विता; while C. F. and G. substitute उपमन्वितः and G. and H. उपमन्विता for उपमन्विता. ३. I. omits मनुवचनेन. ४. J. substitutes इति for अस्ति. ५. K. and L. read समुद्दिष्टा for विनिर्दिष्टा.

इति । स्त्रियास्तावद्रक्षका याज्ञवल्क्येन परिगणिताः—

‘रक्षेत् कन्यां पिता वित्रां पैतिः पुत्रास्तु वार्धके* ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८५)

इति । मनुष्ये—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

(म. स्मृ. ९. ३)

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्रस्य स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति’ ॥

इति । अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान् पर इत्युच्यते । तेन पुंसां समन्विता प्रीत्यतिशयद्योत-
कहास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्यगन्विता ब्राह्मणी स्त्री यदा
केनचिद्वध्मजेन ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत् सा न-
ष्टेति विनिर्देश्या बन्धुमध्ये प्रख्यापनीया । न तु तस्याः पुनः
स्वगृहागमनमस्ति । गृहं प्रत्यागताऽपि निर्वासनीयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

* ‘रक्षेत्’ अकार्यकरणात् रक्षेदित्यर्थः । ज्ञातीनामप्यभावे—

‘पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः’ ।

इत्यङ्गिरोवचनात् राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । ‘पक्षद्वयं’ पितृकुलं भर्तृकुलं
च । ‘भर्ता’ पालयिता ।

१. C. and F. omit the following :—

* * * पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः’ ॥

इति । मनुष्ये—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।

२. All, except H. I. and J. read पाणिग्राहस्य for पाणिग्राहस्य. ३. A. reads
पुत्राः for पुत्रस्य. The text reads रक्षन्ति स्थाविरे पुत्राः for पुत्रस्तु स्थाविरे
भावे and all others except A. read स्थविरीभावे for स्थाविरे भावे.

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं
निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह—

कामान्मोहात्तु यां गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धून्
सुतान् पतिम् ॥ ३० ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।

इति । बन्ध्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्री-
धर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह—

‘पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ-श्वश्रू-श्वशुर-मातुलैः ।

*हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥

(या. स्मृ. १. ८६)

इति । एवं च सति या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञा-
नाद्वा बन्ध्वादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत् सा
तु शास्त्रोक्तधर्मोल्लङ्घनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ
कथञ्चित्कालान्तरे निर्विण्णा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्
तथापि मानुषेषु बन्ध्वादिषु सर्वथा प्रवेशं न लभते—इत्यभि-
प्रेत्य विशेषत इत्युक्तम् ॥ ३० ॥

* या ‘भर्त्रा विना’ भर्तृरहिता स्यात् तया पित्रादीनामाश्रयेण वर्तित-
व्यम् । यत उक्ताश्रयरहिता गर्हणीया स्यात् । इदं च ब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तरि
प्रेते स्त्रियास्तावत् द्वे गती भवतः ।

‘ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा’ ।

इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणविषये विस्तरं मिताक्षरायां द्रष्टव्यः ।

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह—

मद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादिताडिता ॥३१॥

अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

इति । मदः पति-श्वशुरादितिरस्कारजनको मानसो दोषः ।
पत्यादिशुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्या-
भावो मोहः । उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्या-
दयो दण्डादिभिस्ताडयेयुः *तदा व्यथिता सा यथोक्तबन्धादि-
सहायं विना स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत् त-
थापि स्वगृहे पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । 'भू प्राप्तौ'—
इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः । एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्—

'अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्बुधिता †गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ' ॥

(म. स्मृ. ९. ८३)

* 'ताडनं अधिवेदनस्याप्युपलक्षणम्'—इति धरणीधरः ।

† क्रोधोऽत्राधिवेदननिमित्तकः । निर्गतायाः स्त्रियः त्यागो निरोधश्च
विकल्पेन विधीयते । गृहान्निर्गतायाः पुनः स्वीकारः पराशरेणोक्तः । मनुना
तावत् त्याग-निरोधौ विकल्पेनोक्तावतो न विरोध इत्यवगन्तव्यम् । निर्ग-
मनं च गृहात् ग्रामादिति ग्राह्यम् । न तु देशान्तरं गतवत्याः तस्याः
शुद्धाचरणज्ञानमन्तरा स्वीकारो योग्यो भवितुमर्हति । पराशरेणाग्रिम-
श्लोके दशदिनावधेर्व्याख्यातत्वात् ।

१. M. omits this Sloka :—

मद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादिताडिता ॥३१॥

अद्वितीयागता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

while I. reads कुद्धा for क्रोधात्. २. C. and F. read कुपिता for रुषिता.

इति । ननु—अधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तम् । मूल-
वचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याऽप्रयोजक-
त्वात् । निर्गमन-भ्रंशाभावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृ-
शी नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृह एव निरोद्धव्या ।
यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या तदाऽपि कुलसन्निधौ त्याज्या
तद्दोषशान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ॥ ३१ ॥

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं काला-
वधिमाह—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३२ ॥

दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा ।

इति । या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां
दश दिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं
प्रायश्चित्तभाग्भवति । ऊर्ध्वतु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चि-
त्तभाग्भवति । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां
न परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते तदा दशाहमध्ये त्व-
कृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत् ॥ ३१ ॥

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्त्रादयस्तां न परित्यजेयुः तदा
तेषां प्रायश्चित्तमाह—

भर्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धं चैव बान्धवाः* ॥ ३३ ॥

इति । स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥

* 'बान्धवाः' पितृ-श्वशुरादयः । तेषां दोषाल्पत्वादर्थकृच्छ्रम् ।

१. B. D. and H. read -भ्रंसाभावयोः for -भ्रंशाभावयोः. २. B. C. D.
E. and F. read आदोषशान्तिपर्यन्तं for तद्दोषशान्तिपर्यन्तं. ३. B. D. and
M. read नारी for नारीं and K. and L. read त्यजेन्नष्टस्तु तां for त्यजेन्नष्टश्रुतां.
४. All, except C. F. and I. omit this sentence :—

दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवति ।

५. C. and F. read अतो for अथ.

अकृतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नु-
पवासेन शुद्ध्यतीत्याह—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति ।

इति । स्पष्टम् ॥

ननु—या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति युक्तस्तस्या-
स्त्यागः । या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छ-
न्त्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति तस्याः को नाम दोषः ?
येन दशाहादूर्ध्वं तस्या अपि त्यागो विधीयते इत्यत आह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥ ३४ ॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रेणः ।

इति । यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषा-
न्तरेण समन्वेति तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु
पुरुषेषु सञ्चरतीति* मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या
अपि बहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति । तदाह प्रजापतिः—

‘अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मियः ।

व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यक्षं गणिकेति च’ ॥

इति ॥ ३४ ॥

* एकाकिन्याः सत्याः निवारकाभावात् शतपुरुषसम्भोगोऽपि सम्भा-
व्यते इति मत्वा तस्यास्त्यागोऽभिहितः । परमियं सम्भावना न सर्वकालं
सत्यत्वेन प्रतीयते । यदि सा न केनापि पुरुषेण सङ्गतेति निश्चयेन प्रती-
येत तदा एकाकिन्या अपि गतायास्त्यागो न युक्तो भवेत् ।

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषे-
धति—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् ॥ ३५ ॥

पति-मातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद् गृहम् ।

इति । सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्या-
न्यस्य वा दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्वन्धोर्गृहं प्रविशति
तद् गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

‘अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेष्टमनि तिष्ठति’ ।

(प. स्मृ. ६. ३४.)

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिभि-
हिता तथा पुंश्चल्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्त-
व्या ॥ ३५ ॥

तच्छुद्धिप्रकारमाध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति—

उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३६ ॥

त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठं च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोवालैश्च फलैर्द्रव्यान् ॥ ३७ ॥

ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३८ ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यं च शोधनम् ॥ ३९ ॥

१. I. reads गच्छेत् for यच्च. २. I. reads तु गृहं for तद्गृहं; while K. and L. read शोधयेत् and M. शुद्धयति for सेचयेत्. ३. M. reads त्यजे-
न्मृण्मयपात्राणि for त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं ४. I. J. and M. read गोकेशैश्च
for गोवालैश्च. ५. M. reads प्राजापत्यं समाचरेत् for प्राजापत्यद्वयं चरेत्.
६. M. reads पञ्चगव्येन for पञ्चगव्यं च. After this line M. inserts :—

सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्वाद् ब्राह्मणभोजनम् ।

उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नान-सन्ध्याऽर्चनादिभिः ।

जप-होम-दया-दानैः शुद्धयन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४० ॥

आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।

न प्रदुष्यन्ति दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा ॥ ४१ ॥

इति । उल्लेखनं भूमेः । तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्यसेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्याग एव । न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्र-काष्ठयोर्धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्यशुद्ध्या यथोक्तं शोधनं कुर्यात् । नारिकेल-कपित्था-ऽलाबु-बिल्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्माज्जनम् । ताम्रस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता* । अत्र तु पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषां तु तद्गृहवासिनामुपवासः । पञ्चगव्यप्राशनं वा । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तॄणां † गृहान्तरवासिनां

* 'ताम्रमलेन शुद्ध्यति' (प. स्मृ. ७. २.) इत्यत्रोक्ताऽनुसन्धेया ।

† केचनैतदन्यथा व्याचख्युः । तेषां मते इतरेषामित्यनेन क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा ग्राह्याः । तथा सति नास्य पूर्ववचनैः सम्बन्धः । पूर्वोक्ता दुर्ब्राह्मणी यदि क्षत्रियादीनां गृहं प्रविशेत् तर्हि तद्गृहशुद्धिः पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तव्या । गृहस्वामिनस्तु अहोरात्रोपवासेन पञ्चगव्यप्राशनेन वा शुद्धिर्भवतीति तात्पर्यम् ।

१. For this line M reads:—

जपैर्होमैस्तथा दानैः शुद्धयन्ते ब्राह्मणाः सदा ।

२. For this line M. reads:—

न दुष्यन्तीह दर्भाश्च यज्ञेषु च समास्तथा ।

while C. F. G. H. I. J. K. and L. read न दुष्यन्ति च for न प्रदुष्यन्ति.

३. I. reads भ्रातृवासिसम्भवानां च द्रव्यशुद्ध्यादि for धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्य-शुद्ध्या. ४. I. omits तु. ५. I. substitutes च for वा.

ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः। तद्गृहस-
म्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपान्न प्रयत्नेन सम्पादनीया शुद्धिर-
स्ति। तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति। ऋत्विङ्मुखसंस्पर्शेऽपि चमसानां
यथा नोच्छिष्टदोषः। शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्।
तद्दवाकाशादीनामवगन्तव्यम्। अत्र चण्डालीन्यायस्याभि-
प्रेतत्वात् चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम्। सकृत्प्र-
वेशे तु संमार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ॥ ३६-३७-३८-
३९-४०-४१ ॥

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या

सा यत्र साधु हितकारणमभ्यधायि ।

अध्यायमूर्जितमतिर्दशमं स्वयुक्त्या

व्याख्यात् पराशरकृताविह माधवार्यः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्तक-परमेश्वर-श्री-
वीरबुक्केभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ परा-
शरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पराशरसंहिता ।

एकादशोऽध्यायः ।

नीलेनीरदनिभं निरन्तरं
निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।
मन्महेऽमलविशाललोचनम्
मारुतात्मजविभुं रघूदहम् ॥ १ ॥

दशमे अध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय तत्प्रसङ्गाद् गुरुतल्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ण्यते । तच्चानुपातकमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनुजोपवर्णनात् ।

‘ब्रह्मोज्झता’* वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥

(म. स्मृ. ११. ५६)

*अधीतस्य वेदस्य अनभ्यासेन विस्मरणं नित्यस्वाध्यायविधेस्त्यागो वा ब्रह्मोज्झता । वेदस्यात्यन्तत्यागः अनभ्यासो वा ब्रह्मोज्झतेति सर्वज्ञनारायणः । वेदनिन्दा तु असच्छास्त्राश्रयगेन कुत्सनम् । ‘गर्हितं’ चण्डालादिमंस-गदुष्टं ‘अनाद्यं’ जात्यैवाभक्ष्यं लघुनादि तयोर्जग्धिः भक्षणम् ।

१. This verse do not occur in other manuscripts except A. and I. २. B. C. E. D. H. and J. read प्राजापत्येन for प्राधान्येन. ३. B. C. D. F. and H. read ब्रह्मद्वेषो for ब्रह्मोज्झता and for the same E. G. and J. ब्रह्मद्वेषो.

इति । उपपातकमित्यपरे । मनुनैव—

‘आत्मार्थ* च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा’ ।

(म. स्मृ. ११. ६४)

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्या अन्ते—

‘नास्तिक्यं† चोपपातकम्’ ।

(म. स्मृ. ११. ६६)

इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः—यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे
गर्हाधिकात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते
तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकम् । येन प्रायश्चित्तालपत्वं तदु-
पपातकम् । यथा पूर्वत्रागम्यागमनत्वोपाधिनैकाकारेष्वपि प्राय-
श्चित्तालपत्वात् पारदार्यमुपपातकम् । मातृ-भगिन्यादिगमनं प्राय-
श्चित्तबाहुल्यादतिपातकमिति विष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्वत्र
नामसाम्येष्वपि गौरव-लाघवाभ्यां तत्तदवान्तरविशेषो निश्चे-
तव्यः । तत्रादौ तावदमेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

अमेध्य-रेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा ।

यदि भुक्तं तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

* क्रियारम्भो देव-पितृदुःशमन्तरेण केवलमात्मार्थमेव पाकक्रियारम्भः ।
स च वर्ज्यः । प्रायश्चित्तोपदेशात् । अत एव वैश्वदेवः क्रियते । स च
नियतकालमेव भवति । एवंसत्यपि नातुरस्य प्रतिषेधः । ‘गर्हितानाद्ययो-
र्जग्धिः’—इत्यनेनोक्तमभ्यासाविषये अत्रोक्तं ‘निन्दितान्नादनम्’—इति सकृ-
द्विषये योजनीयमित्यविरोधः ।

† नास्तिक्यं नास्ति परलोको नास्ति दत्तमिष्टं वेत्यभिनिवेशः ।

इति । अमेध्यं विण्मूत्रादि* । तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य भोजनम-
मेध्यभोजनम् । न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं
कचित् सम्भवति । तदुपस्पृष्टान्नभोजनं तु सम्भाव्यते । बाला-
पत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके दर्शनात् । रेतोभोजनं तु गल-
योऽन्यादिव्याधिग्रस्तेषु सम्भावितम् । तथा गोमांस-चण्डालान्न-
भोजनं वन्दिगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः ।
अथवा । चतुर्विधं मेध्यम् । तद्विपरीतममेध्यम् । तदाह देवलः—

‘वक्ष्यते ऽतः परं सर्वं मेध्यामेध्यसमुच्चयम् ।

शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥

मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।

दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥

चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।

नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥

शुद्धं पवित्रभूतं च पूतमित्यभिधीयते ।

स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां† गतम् ॥

स्थावरं जङ्गमं वा ऽपि स्वयं शुद्धमिति स्मृतिः ।

अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥

* अमेध्यं च कैश्चित् सङ्क्षेपत एवमुक्तम्—

‘मानुषास्थि-शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तव वसा ।

स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मदां चामेध्यमुच्यते’ ॥

इति । एषां सर्वेषां स्पर्श एव ।

† ‘धन्यतां’ पवित्रतां गतं जात्यैव शुद्धमित्यर्थः । अन्यैरशुचिद्रव्यैरदूष्यं
सुवर्णादि ।

१. G. omits तद्विपरीतममेध्यम्. २. D. and J. read -समुच्चयम् for
-समुच्चयम्. ३. G. omits this and following one line:—

अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥

अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।

while I. reads अशुद्धं for अदूष्यं and all, except A. G. and I. substitute
च for यत्.

अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।

अवर्ज्य भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम् ॥

इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य दूषितादिचतुर्विध-
ममेध्यमित्थं निरूपितम्—

‘शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

मानुषास्थि-वसा-विष्टा-रेतो-मूत्रार्तवानि च ॥

कुपूयं *पूयमित्येतत् कश्मलं चाप्युदाहतम् ।

स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनं निरस्तं नख-रोम च ॥

आर्द्रचर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्द्विजातयः ।

व्यङ्गैः पतित चण्डालैर्ग्राम्यसूकर-कुक्कुटैः ॥

श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ।

दुर्वर्णकृमिका †भूमिर्मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ॥

मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकालतः ’ ।

इति । अत्र वर्णितेन चतुर्विधेनामेध्येनोपहतस्यान्नस्य
शुद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणं चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे
चान्द्रायणं बृहस्पतिरप्याह—

*कुत्सितं पूयते ‘पूयं’ वितरणे इत्यस्माद्धातोः । कुपूयं गर्ह्यमित्यर्थः ।

‘पूयं मलावहं निन्द्यं मलिनं चेति कीर्तितम्’ ।

इति रभसात् पूयं मलिनमित्यर्थः ।

† दुर्वर्णशब्देन दुष्टो वर्ण एव ग्राह्यः । नतु रजतम् । दुर्वर्णा कृमियुक्ता च
भूमिः इति व्याख्येयम् ।

१. I. reads सर्वाणि for द्रव्याणि. २. H. substitutes सूकं for पूयं, but it does not give good sense. ३. B. D. E. and H. read अवर्णं सूतिका भूमिः, C. G. and F. सवर्णसूतिकाभूमिः and J. अवर्णं सूतिकाभूमिः for दुर्वर्णकृमिकाभूमिः. ४. B. and D. substitute व्रत- for मृत-. ५. Except A. and I. all other manuscripts substitute तत्र for अत्र. ६. B. and D. do not insert अमे- ध्येन. ७. Except A. C. and I. other manuscripts omit अपि.

‘अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्’ ॥

इति । गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं संवर्त्त आह—

‘गोमासं मानुषं चैव सूतिहस्तात् समाहृतम् ।

अभक्ष्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ (१९९)

श्व-बिडाल-खरोष्ट्राणां कपेर्गोमायु-काकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ॥ (१९२)

(सं. स्मृ. १९९-१९२)

इति । मनुरपि—

‘विड्वराह-खरोष्ट्राणां गोमायोः कपि-काकयोः ।

प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(मं. स्मृ. ११. १५४)

इति । शातातपोऽपि—

‘गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।

समयं नातिक्रामेत् । यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणं चरेत्’ ।

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

‘अगम्यागमने* चैव मद्य-गोमांसभक्षणे ।

शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ।

अनङ्गुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्’ ॥

* चान्द्रायणसाहचर्यात् सामान्योक्तिरियम् । अगम्यानां चण्डाल्यादीनां गमने तारतम्येन न्यूनाधिकं प्रायश्चित्तमन्यत्रोक्तम् ।

१. I. reads मूत्रं पुरीषं वा for मूत्र-पुरीषाणि; while B. and D. do not insert this whole line:—

प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

२. I. omits नातिक्रामेत् and shows as metrical version, but it appears in all other manuscripts as a prose. ३. I. reads विप्राय.

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘शृगाल-कुक्कुट-दंष्ट्रि-ऋव्याद-वानर-खरोष्ट्र-गज-वा-
जि-विद्वराह-गो-भैरुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्’ ।

इति । चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह—

‘अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद् यद्येकामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा’ ॥

(आं. स्मृ. ३. १६)

इति । हारीतो ऽपि—

‘चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्’ ॥

(हा. स्मृ. २१. ७)

इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेचान्द्रायणद्वयम् ।

श्वादीनां चैव विण्मूत्रे चरेचान्द्रायणत्रयम् ॥

श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट-कृमि-क्रीडादिभक्षणे ।

अमेध्यानां च सर्वेषां चरेचान्द्रायणत्रयम्’ ॥

इति तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं
कृच्छ्रं चरेदित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु-कृच्छ्रमाचरेचा-
न्द्रायणमाचरेत्-इति विभज्यं व्याख्यायते तदा कृच्छ्रशब्देन
ऋषिकृच्छ्र-तप्तकृच्छ्र-प्राजापत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र
ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिराः—

१. B. omits -वायुष-. २. B. inserts इति after चान्द्रायणम्. ३. Except A., I. and J., all other read यद्येकामतः, but our reading is more correct.
४. H. substitutes नु तं for व्रतं.

‘अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ४१)

इति । तप्तकृच्छ्रमाह देवलः—

‘रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्राशने ऽमतिपूर्वके ।

नाश्रीयात्तु त्र्यहं, मर्त्या तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः’ ॥

इति । प्राजापत्यमाह संवर्त्तः—

‘विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्’ ।

(सं. स्मृ. १८९)

इति । तप्तकृच्छ्रस्य विषयविशेषस्तद्वचने एव स्पष्टः ।

‘अमर्त्या त्र्यहोपवासः । तप्तकृच्छ्रं मर्त्या’ ।

इति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं तत् भक्षितोद्धारितविषयम् । अल्पव्रतत्वात् । ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायण-
द्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनःसं-
स्कारः कर्त्तव्यः । तदाह यमः—

‘असुरामद्यपाने* च कृते गोभक्षणे अपि वा ।

तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १९०)

*सुरावर्जमद्यपाने । गोभक्षणे गोमांसभक्षणे । एतदपि क्रयादिनोपलब्ध-
मांसभक्षण एव । भक्षणार्थं गोहनने तु पूर्वोक्तं गोहत्याप्रायश्चित्तं मांस-
भक्षणप्रायश्चित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयमनुष्ठेयं भवति ।

१. D. substitutes मर्त्यैः for मर्त्या and H. omits तु and reads त्रिरहं for त्र्यहं. २. D. and T. omit विशेषः; while C. and F. substitute वि-
षोषः for the same. ३. I. omits एव and reads संस्पष्टः for स्पष्टः.

इति । विष्णुरपि—

‘विड्वराह-ग्रामकुक्कुट-वानर-गोमांसभक्षणे च । (३) सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्’ । (४)
(वि. स्मृ. ९१. ३-४)

इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः—

‘चीर्णान्ते* प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति’ ।

इति । यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—

‘वरहैकशफानां च काक-कुक्कुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥
मांस-मूत्र-पुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।
श्व-गोमायु-कपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
उपोष्य द्वादशाहानि कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्’ ।

इति । तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः । अभ्यासे तु कूष्माण्डसहितः पराक इति व्यवस्था । यचूशनसोक्तम्—

* चीर्णान्ते यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरम् । ‘यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते’ एतेन अरण्यमुपलक्षितं भवति । पुनरुपनयनस्य स्वत एव कर्तव्यत्वात् अरण्ये एकान्तेऽपि तत् कर्तुं शक्यमेव ।

१. We follow here A. and the text ; while all others omit -वानर- and read -भक्षणे for -भक्षणे च. २. B. and D. omit सर्वेषु एतेषु. ३. The text substitutes श्रूयः for पुनः. ४. B. and D. read ग्रामे for ग्राम्य- and for the same C. E. F. G. H. and J. read ग्राम-. ५. B. D. G. and H. read सगो-मायु- for श्व-गोमायु-.

‘नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं च तथैव च ।

भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्’ ॥

(उ. स्मृ. ९. २५)

इति तदकामविषयम् । यत् पुनः शङ्खेनोक्तम्—

‘भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।

औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १७. २८)

इति तत् कामतो ज्यन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्मृत्यन्तरोक्तम्—

‘जग्ध्वा मांसं नराणां च विडूराहं खरं तथा ।

गवाश्व-कुञ्जरोष्ट्राणां सर्वान्* पञ्चनखांस्तथा ॥

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम्’ ।

इति तदत्यन्तानविच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्याङ्गिरसेनोक्तम्—

‘अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भोजने ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥

पद्मोदुम्बर-बिल्वानां कुशा-ऽश्वत्थ-पलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥

(अं. स्मृ. ३. २७-२८)

*अत्र ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इत्यनेन विहितानां भक्षणे न दोषः । विशेषेण सामान्यस्य बाधात् । विहितातिरिक्तपञ्चनखभक्षणे एवास्य निषेधस्य प्रवृत्तिरिति प्रतिभाति ।

१. I. reads चक्षुः for औष्ट्रं. २. C. D. F. and J. read तथा and B. यथा both for जग्ध्वा. ३. G. and J. read सर्वं पाञ्चनखं; while B. C. D. E. F. and H. read सर्वं पञ्चनखं. ४. We follow here A. and G.; while all others read -विच्छिन्न-. ५. B. and D. read अङ्गिरसेन for आङ्गिरसेन.

इति तदीषदभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

‘भुक्त्वा ऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या तु त्र्यहं क्षेपेत् ।

*मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो-विण्मूत्रमेव च’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२९)

इति । अबुद्धिपूर्वे च्छेदनासम्भवे त्र्यहोपवासो द्रष्टव्यः ।

गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः—

‘चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्ष्यपशुभक्षणे ।

एकमेव सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः’ ॥

इति । मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादी-
नामन्नमप्युपलक्ष्यते । अत एव हारीतः—

‘यदन्नं प्रतिलोमस्य गूढजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्री-कृतप्रयोः ॥

आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेव च ।

पाषण्डानाश्रितानां च यतेश्चैव तथैव च ॥

अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेदर्धमेव च ।

तद्वस्तभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्धमेव च ॥

* क्षपणं उपवासः । बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्रं चरेत् । तच्च स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वात्
तप्तकृच्छ्रमेव । तत्र रेतो-विण्मूत्रप्राशने तप्तकृच्छ्रमाप्नातम् । मत्या पाने
पयो-घृतमुदकं वायुः प्रतित्र्यहं तप्तातिकृच्छ्रः । ततः पुनरुपनयनम् ।
‘अन्यतमस्य’—इति पष्ठीनिर्देशात् प्रतिग्रहादुष्ट एवेदं प्रायश्चित्तं मन्यते
भगवान् मनुः । न पुनः काल-स्वभाव-संसर्गदुष्टे ।

१. All others except A. and I. read इच्छाहीनामसम्भवे for छेदनासम्भवे.
२. A. and J. read एवमेव for एकमेव. ३. B. and D. read त्यक्त्वा for भुक्त्वा.

कच्छाब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासाज्ञानभोजने ।

मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् त्रिंशत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥

(हा. स्मृ. १९. ३१-३५)

इति । उत्तमस्त्री ब्राह्मणी तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्न-
श्चण्डालः* । महापातकी ब्रह्महादिः । यद्यपि स्त्री-यैत्योर्म-
हापातक्यादिवहुष्ट्वं नास्ति तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात्
तदीयमप्यन्नं पातक्यन्नवद् गार्हितमेव । यस्तु परेणोपकृतः सन्
स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनुमोदते प्रत्युतापद्वतस्यापकारित्व-
मापादयति स कृतघ्नः । उत्तमाश्रममारुह्य तं परित्यज्याधमाश्र-
मे उन्मार्गे वा वर्तमान आरूढपतितः । यः समानगोत्रामुद्र-
हति स सगोत्राभर्त्ता । वैदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्गमुत्सृज्य
जैन-बौद्धादिमार्गे वर्तमानः पाषण्डः । अनाश्रिताः सत्यपि
सामर्थ्ये नास्तिक्येन कञ्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः । एतेषां सर्वे-
षामन्ने समानं प्रायचित्तम् ॥ १ ॥

विप्रस्यामेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां
तदाह—

* एवं क्षत्रिय-वैश्यस्त्रियोरपि प्रतिलोमजौ निषिद्धावेव भवतः । त-
दन्नमपि निषिद्धमेव इति प्रतिभाति ।

१. B. and D. read अभ्यासात् ज्ञातभोजने and I. अभ्यासादन्नभोजने for
अभ्यासाज्ञानभोजने. २. I. reads अत्यभ्यासे for मत्याभ्यासे. ३. B. D. E.
and H. omit स्त्री- and read only यतेर्दुष्टत्वं for स्त्री- यत्योर्महापातक्यादिवहु-
ष्टत्वं. and for the same C. F. and I. read स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवहु-
ष्टत्वं; while G. does not insert the following portion :—

-श्चण्डालः। महापातकी ब्रह्महादिः। यद्यपि स्त्री-यत्यो-
महापातक्यादिवहुष्टत्वं नास्ति । तथाप्यन्न-

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्धं चान्द्रायणं चरेत् ।

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥

इति । तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते । न तु भोजनसाम्यम् । व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ॥ २ ॥

व्रतान्ते चतुर्भिर्वर्णैः कर्त्तव्यमाह—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद् द्विजः ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्गा वा दद्याद् विप्राद्यनुक्रमात् ॥३॥

इति । पञ्चगव्य-ब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्यामन्त्रकं पञ्चगव्यम् । इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम् । विप्रो गमेकां दक्षिणां दद्यात् । क्षत्रियो द्वे । वैश्य-स्तिष्ठः । शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वा* शब्दः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्याम्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः—

* ‘वा शब्दोऽनङ्गुत्साहित्यार्थः । स्मृत्यन्तरे तथैवोक्तेः’—इति धरणी-धरः । वस्तुतस्त्विदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । वा शब्दो हि विकल्पमाचष्टे । गावः सुवर्णेन विकल्पिताः ।

१. M. reads वैश्यस्तर्धं तु समाचरेत् for वैश्योऽप्यर्धं चान्द्रायणं चरेत्. २. B. and D. omit this whole line:—

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २ ॥

३. J. reads व्रतान्तरे for व्रतान्ते. ४. I. reads चतुर्वर्णानां for चतुर्भिर्वर्णैः. ५. Except I. all others read -चतुर्गावो for -चतुर्गा वा ; while M. -चतुर्गाश्च for the same. ६. I. K. L. and M. read विप्राद्यनुक्रमात् for विप्राद्यनुक्रमात्. ७. We follow here A. and I.; while all others omit अमन्त्रस्य.

‘गवामलाभे निष्कं वा निष्कार्धं पादमेव वा’ ।

इति ॥ ३ ॥

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

शूद्रान्नं सूतकान्नं च अभोज्यस्यान्नमेव च ।

शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ ४ ॥

यदि भुक्तं तु विप्रेण अज्ञानादोपदाऽपि वा ।

ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चं तु पावनम् ॥ ५ ॥

इति । अत्र शूद्रान्नस्य* गर्हितताऽद्विरसा प्रपञ्चिता—

‘आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु ।

भोगात्तार्मसतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जति ।

शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति ॥

प्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।

प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ॥

* शूद्रस्वामिकमन्नं शूद्रान्नम् । तत्र च अग्निमाद्भिरसवाक्ये—

‘प्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च’ ।

इत्येनेनोक्तं पक्वमन्नं शूद्रस्वामिकं द्विजातिपक्वमेव भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

नतु शूद्रपाचितमिति विवेकः ।

१. Except A. I. K. L. and M. others read शूद्रोच्छिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं.
 २. I. reads आपदो for आपदा. ३. A. reads ब्रह्मकूर्चेन for ब्रह्मकूर्चं तु.
 ४. Except A. and I. all others substitute गर्हो for गर्हितता. ५. I. reads तत्समतां for तामसतां. ६. G. reads अपि for उप. ७. A. reads याति स द्विजः for चापि गच्छति; while B. C. D. and F. substitute वा for च. ८. I. reads आप्रात्वा चोष्मणा चैव for प्रात्वा चैवोष्मणा चैव.

एते दोषा भवन्तीह शूद्रान्नस्य प्रतिग्रहे ।
 अनुग्रहं तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
 आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रान्नमुपसाधयेत् ।
 किल्बिषं भुंजते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
 गुर्वर्थं ह्यतिथीनां तु मृत्यानां च विशेषतः ।
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृप्येत् *स्वयं ततः ॥
 शूद्रान्नरसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥
 षण्मासानथ यो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं निरन्तरम् ।
 जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः आ चाभिजायते ॥
 अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्रान्नान् म्रियते द्विजः ।
 आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभागभवेत् ॥

(अं. स्मृ. ३. ७-१७)

इति । व्यासोऽपि—

शूद्रान्नरसपुष्टस्य दित्सोरपि† च नित्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥

* 'प्रदातव्यं' यदर्थं प्रतिग्रहीतं तानेव तदातव्यम् । न तु तेन स्वयं तृप्तो भवेत् । एवं सति प्रतिग्रहेऽप्यदोषः ।

† दित्सोः दानशीलस्येत्यर्थः ।

१. C. E. F. and I. read भजते for भुंजते. २. B. C. E. F. G. and I. substitute तु for च. ३. I. only inserts हि before अधीयानस्य. ४. C. E. F. G. H. and J. read ऊर्ध्वो for ऊर्ध्वा. ५. J. reads षण्मासादपि and B. C. D. F. and G. read षण्मासानपि. ६. I. reads चापि for चाभि. ७. All, except A. and I. read शूद्रान्नं for शूद्रान्नात्. ८. B. and D. do not insert this and the following one line. ९. E. and I. read यजतो for जपतो. १०. H. reads ऊर्ध्वे for ऊर्ध्वा.

मृत-सूतकपुष्टाद्भो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।
 अहमेव न जानामि कां कां योनिं से गच्छति ॥ (६४)
 गृध्रो द्वादशजन्मानि दशजन्मानि सूकरः ।
 आ चैव सप्तजन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् ॥ (६५)
 शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन् *म्रियते द्विजः ।
 स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥ (६६)
 (व्या. स्मृ. ४. ६३-६६)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।
 इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः आ चाभिजायते ॥

* यद्यप्यत्र क्षत्रिय-वैश्यसामान्येन द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणं भवति तथापि क्षत्रिय-वैश्ययोः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् ब्राह्मण एव ग्राह्यः । इदमेवाग्रे प्रजापतिवचने स्पष्टं भविष्यति । ‘तस्य’ अन्नस्वामिनः शूद्रस्येत्यर्थः । अत्र ग्राम्य इति विशेषणात् पूर्वत्र पठितः सूकरशब्दः आरण्यसूकरवाचीत्यवसेयम् ।

† ‘शूद्रत्वं’ शूद्रसदृशत्वमित्यर्थः । अस्मिन्नेव जन्मनि शूद्रत्वप्राप्त्या ‘आत्मा’ नश्यति हीनत्वमाप्नोति । ‘ब्रह्म’ वेदः । स च—

‘शूद्रान्नरसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः’ ।

इत्याद्यङ्गिरसेतेरुर्ध्वगत्यभावात् निष्फलो भवतीति तात्पर्यम् ।

१. The text does not repeat कां and reads स गमिष्यति; while B. D. G. and H. read च गच्छति and E. and J. हि गच्छति. २. C. E. and F. read मनुष्याश्च ह and I. मनुकृत्वान् for मनुरब्रवीत्. ३. Except A. E. and I. all others substitute भुञ्जति for भुञ्जीत; while the text reads this whole verse as follows :—

भुञ्जते ये तु शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं जायन्ते ते मृताः शुनि ॥

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् ।
 शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
 आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत् ।
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः ॥
 (आ. स्मृ. ८. ७-९)

इति । सुमन्तुरपि—

‘राजान्नं तेज* आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्माविकृन्तिनः ॥
 कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
 पूयं चिकित्सिकस्यान्नं पुंश्चैल्याश्चान्नमिन्द्रियम् ।
 विष्टौ वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥
 एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
 तेषां त्वगस्थि-रोमाणि वदन्त्येन्नं मनीषिणः’ ॥
 (म. स्मृ. ४. २१८-२२१)

* ‘तेजः’ तपोबलम् । ‘प्रागल्भ्यं सौन्दर्यं वा’ इति राघवानन्दः । ये सुवर्णं जीवितार्थं घटयन्ति ते सुवर्णकारा इत्युच्यन्ते । एवमेव रजकादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः । चिकित्सकस्य वैद्यस्यान्नं पूयं पूयतुल्यमित्यर्थः । एवं व्यभिचारिण्या अन्नं इन्द्रियं शुक्रं तत्तुल्यं, वार्धुषिकस्यान्नं मलतुल्यमिति व्याख्येयम् ।

१. Except A. and the text all others read शूद्रसंस्पर्शः for शूद्रसम्पर्कः.
 २. The text substitutes एव for च; while H. reads सहासनम् for सहासनम्.
 ३. The text reads कंचित् for चैव. ४. I. reads प्रवर्तते for प्रवर्तयेत्; while the text reads शूद्रान्नात् न निवर्तते for शूद्रान्नेन प्रवर्तयेत्. ५. The text substitutes तथा for पञ्च. ६. The following quoted eight lines are occurred in Manu. ७. I. reads चर्माविकृन्तिनः for चर्माविकृन्तिनः. ८. H. reads रूपेभ्यः for लोकेभ्यः. ९. Except A. all others read रूपं for पूयं. १०. I. reads पुंश्चैल्याश्च तथा श्रियम् for पुंश्चैल्याश्चान्नमिन्द्रियम्. ११. B. and D. substitute विष्टां for विष्टा. १२. G. reads वदन्त्यन्नं and H. वदन्त्यन्ने for वदन्त्यन्नं.

इति । तदिदं गार्हितं गूद्रान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो
विप्रो भुङ्क्ते स ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं बहुमन्त्रसं-
स्कृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा गूद्रान्नं भुङ्क्ते स प्राजापत्यमाचरेत् ।
तथा च मनुः—

‘भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं च्यहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं *रेतो-विष्मूत्रमेव च’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२२)

इति । न च—ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् च्यहक्षपणेन
विरोध—इति शङ्कनीयम् । तयोः शक्तौशक्तविषयत्वात् । अत्र
दिनत्रयोपवासं शङ्खै-लिखितोऽप्याह—

‘भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमवृत्तस्याऽसुतस्य च ।

गूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्’ ॥

(शं. स्मृ. ११. १८)

इति । प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह—

‘ब्राह्मणस्यैव गूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्तितम् ।

सकृद्भुक्त्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृत् पिबेत् ॥

अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगार्हितम् ।

मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत कृच्छ्रमभ्यासतश्चरेत्’ ॥

इति ।

* अत्र ‘रेतो-विष्मूत्रमेव च’ इति प्रायश्चित्तातिशयद्योतनार्थमुक्तम् ।
वस्तुतस्तु रेत आदीनां प्राशनं न अभोज्यान्नभोजनतुल्यम् । तत्र पुनरुप-
नयनस्याभिधानात् ।

१. We follow here A. and I. ; while all other manuscripts substitute
सुमन्तुः for मनुः. and the text of Manu reads भुक्त्वाऽतो for भुञ्जानो. २. H.
omits -अशक्तः- ३. I. does not insert शङ्ख-. ४. B. C. D. E. F. and H.
read अवृत्तस्य सुतस्य च and C. and F. substitute वृ for च; while I. अवृत्त-
स्यासुरस्य च for अवृत्तस्याऽसुतस्य च. ५. J. substitutes यदि for परि.

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं
'सूतकान्नम्' । तन्निन्दा च मनुना दर्शिता—

'नटान्नं रजकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।

मृतके सूतके* चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्' ॥

इति । नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् ।

तथा च बृहस्पतिः—

'नट-नर्तक-तक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

'स्थाणु-पाषण्ड-गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः' ॥

(बृ. स्मृ. १. २७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

' † कदर्य-बद्ध-चोराणां क्लीब-रद्भावतारिणाम् ।

वैणा-ऽभिज्ञस्त-वार्धुष्य-गणिका-गणदीक्षिणाम् ॥

* मृतके सूतके चैव तद्वतो यदन्नं तत् भुक्तं चेत् स्वर्गस्थमपि पातयेत् । किं पुनरिहैव स्थितम् ।

† स्थाणुः शिल्पी पाषाणभेदको वा ।

‡ कदर्यादय इमे पूर्वं तृतीयाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे आश्रयदुष्टान्न-वर्जने आचार्येणैव व्याख्याताः विशेषस्त्वन्नोच्यते । चोरः ब्राह्मणसुवर्णव्यति-रिक्तपरस्वापहारी । वैणः वेणुच्छेदजीवी—इति विज्ञानेश्वरः । अभिज्ञस्तः पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः । आतुरो महारोगोपसृष्ट इति विज्ञानेश्वरः । ते च महारोगाः—

'वातव्याध्यश्मरी-कुष्ठ-मेहोदर-भगन्दराः ।

अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः' ॥

इति । आतुर आसन्नमरण इत्यपि केचिदाहुः । अवीरा पति-पुत्ररहिता । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता । बहूनामुपनयनकर्ता वा । श्वभिः वृत्तिर्यस्य सश्ववृत्तिः ।

१. G. reads मनु-बृहस्पति-यां for मनुना. २. A. reads तक्ष्णोन्नं and I. सूतान्नं for नटान्नं ; while the quoted verse does not occur in Manu. ३. I. reads -रक्षिणाम् for -दीक्षिणाम्.

चिकित्सका-ऽऽतुरोन्मत्त-पुंश्चली-कुङ्क्षे-विद्विषाम् ।
 क्रूरोग्र-पतित-त्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्टभोजनाम् ॥
 अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ।
 शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥
 नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम् ।
 चैलधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेदमनाम् ॥
 पिशुना-ऽनृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।
 एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. १६१-१६५)

इति । 'शङ्कित'मित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता ।
 विषप्रक्षेपादिका शास्त्रनिन्द्यत्वशङ्का चेति । तथाहि-केषुचित्
 कीकटदेशेषु* प्रेत-भूत-गणादिरूपास्तामस्यो देवतास्तोषयितुं

१. B. and D. read -क्रूटविद्विषम्, E. -वृद्धविद्विषः and G. -वृद्धविद्विषम् for
 क्रूटविद्विषाम्; while C. F. and the text read the whole line as follows :—

चिकित्सका-ऽऽतुर-कुङ्क्ष-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम् ।

२. B. and D. omit this line :—

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ;

while others except A. and the text read अवीर- for अवीरा—, ३. A.
 does not insert this line :—

शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ;

while D. reads शास्त्रविक्रयि- and I. स्त्रीविक्रयि- for शस्त्रविक्रयि-

४. Except A. C. F. G. and J. others read चैल- for चैल-, ५. We follow
 here A. C. and E.; while all others omit this line ;—

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।

६. I. reads विषप्रक्षेपादिका for विषप्रक्षेपादिका and B. and D. omit
 शास्त्र- and read -निन्द्यशंका च for -निन्द्यत्वशङ्का चेति; while J. विषप्रक्षेपणा-
 विशास्त्रनिन्द्यत्वशंका च. ७. J. substitutes तथा for तथाहि. ८. B. and
 D. केषुचित् कीकटदेशेषु, C. केषुचित् कीकटदेशेषु, G. and E. केषुचित् कीकटदेशेषु
 for केषुचित् कीकटदेशेषु ; while F. omits the following :—

तथाहि-केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेत-भूत-गणादिरूपा-
 स्तामस्यो देवतास्तोषयितुं नरबलिं संकल्प्य मनुष्यान्.

नरबलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्मारयितुं अन्नमध्ये गूढं विषं
प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-
शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तत्तु न भोक्तुं योग्यम् ।

‘विषं* चोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ।

इति चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा
केचित् श्रद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते
इत्यभिप्रेत्य श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्त्वा भोजयन्ति । ता-
दृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्द्यत्वेन शङ्कितम् ।
‘प्रतिषिद्धान्नं’ गोघ्रातादि । तथा च याज्ञवल्क्यः—

* विषं तावत् द्विविधं स्थावरं जङ्गमं चेति । स्थावरं कन्द-फलादिषु
स्थितं भवति । तच्च—१ कालकूटम् २ वत्सनाभम् ३ शाङ्गकम् ।
४ मालकम् ५ दामवैराटिमुसाकम् । ६ शृङ्गी ७ पुण्डरीकम् ८ महा-
विषम् ९ हालाहलम् १० मर्कटकम् ११ काशपुष्पकम् १२ इन्द्रायुधम्
१३ तलम् इति त्रयोदशभेदभिन्नं भवतीति संग्रहे उक्तम् । एतेषां लक्ष-
णानि तत्रैव द्रष्टव्यानि । सर्पादिदंष्ट्रासु यत् व्यवस्थितं तज्जङ्गमम् ।

उपमितेन विषेण इति उपविषम् । तच्च—

‘अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।

करवीरोऽथ धत्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः’ ॥

इति पञ्चविधम् । केषाञ्चिन्मते सप्तविधम्—

‘अर्क-सेहुण्ड-धत्तूरा लाङ्गली करवीरकः ।

गुञ्जा-ऽहीफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः’ ॥

इति शार्ङ्गधरे मध्यमखण्डे द्वादशाध्याये ।

‘अनर्चित’* वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम् ।
 शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥
 गोघ्रातं शुकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ।
 उदक्या स्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ॥

(या . स्मृ . १ . १६७-१६८)

इति । पात्रे पतितस्यान्नस्यार्धं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि संगृह्यते तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते । तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रा-न्नवद् ब्रह्मकूर्च-कृच्छ्रौ वेदितव्यौ । सूतकान्ने ये वक्तव्य-विशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते । यत्त्वभोज्यान्ने सुम-न्तुनोक्तम्-

‘अभिशास्त-पतित-पौनर्भव-पुंश्चल्यगुचि-शास्त्रकार-
 तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-लैङ्गिक-

* पूजार्हाय यदवज्ञया दीयते तदनर्चितम् । प्राणाययादिव्यातिरेकेण देवाद्यर्चनावशिष्टं यन्न भवति केवलमात्मार्थमेव साधितं तद्वृथामांसम् ।

१. Except A. C. and F. all others do not insert this and the following line:—

अनर्चितं वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥

२. The text and A. C. F. place this line after the next line.
 ३. B. and D. read च शुकुनोच्छिष्टं, E. H. J. तु शुकुनोच्छिष्टं for शुकु-
 नोच्छिष्टं. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्.
 ५. I. reads -स्पृष्टं and J. -सस्पृष्टं for -संघुष्टं. ६. I. reads विवर्जयेत्
 for च वर्जयेत्. ७. B. and D. read पूर्वोच्छिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं. ८. H.
 substitutes हि for अपि. ९. Except I. all others omit -लैङ्गिक-.

षण्डक-बन्धक-गणक-गणिकान्नानि* चाभोज्या-
नि । सौनिक-क्रव्याद-निषाद-बुरुड-चर्मकारा
अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च अशन-प्रतिग्रहयो-
श्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—

‘शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रद्गावतारिणः ।

चिकित्सकस्य कूरस्य तथा स्त्री-शूद्र-जीविनः॥

षण्डस्य कुलटायाश्च तथा बन्धनरक्षिणः ।

अभिशस्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ॥

* अभिस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य स
चाक्रिकः । षण्डको वर्षवरः आकृष्टाण्डः पुमान् वा । कन्याविनिमयजातः
पुत्रो बन्धकः । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं पक्कं च मांसं भुङ्क्त
इति क्रव्यादः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।

‘क्रव्यादः कृत्त-विकृत-पक्कमांसभुगुच्यते’ ।

इति शब्दार्णवः ।

१. We follow here A. and I. ; while all others read -बद्धक- for
-बन्धक-. २. B. D. and I. read -गण- for -गणक-. ३. H. reads च न
भोज्यानि. B. D. and J. read the same, but omit च-. ४. The text reads
the following lines of the quotation as follows:—

बद्धस्य चैव चौरस्यावीरायाश्च तथा स्त्रियः ॥

कर्मकारस्य वेणस्य कीरस्य पतितस्य च ।

रुक्मकारस्य तक्षणश्च तथा वार्ष्णिषिकस्य च ॥

कश्यपस्य नृशंसस्य वैश्यायाः कितवस्य च ।

गणान्नं भूमिपालान्नमन्नं चैवास्त्रजीविनः ॥

सौनपान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मांसं व्रतं चरेत् ॥.

५. G. and J. read -शूद्रजीविनाम्. ६. This and the following two lines
do not occur in I.:—

अभिशस्तस्य चोरस्य अवीरायास्त्रियास्तथा ॥

चर्मकारस्य वेणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ।

कर्मरस्य तथा तक्षणी रजकस्य च वार्ष्णिषेः ॥.

चर्मकारस्य वैणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ।
 कर्मरस्य तथा तद्वर्णो रजकस्य च वार्धुषेः॥
 कदर्यस्य नृशंसस्य वेद्यायाः कितवस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नं च मृगजीवि-श्ववृत्तिनाम् ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ।

(शं. स्मृ. १७. ३६-३८)

इति एतच्च पूर्व्वेण समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रा-
 यणरूपत्वात् । यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

‘शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्लीब-दण्डिकयोरपि* ।
 दुष्टान्नमपसृष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं वार्धुषेः पतितस्य च ।
 एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिबेत् ॥’
 (वृ. स्मृ. १. ३१-३२)

इति यदपि शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्—

‘अभिज्ञस्त-पतित-रजक-चाक्रिक-तैलिक-
 ग्रामयाजक-शूद्र-सांवत्सरिक-कुलटा-सु-
 वर्णकार-चर्मकार-चित्रवृत्ति-पोषक-तन्तु-
 वाय-रद्गावतारि-मानकूट-शौण्डिक-वध-

* दण्डो लघुङः तं प्रहृत्य जीवतीति दण्डिकः ।

१. A. reads कर्मकारस्य तद्वर्णश्च for कर्मरस्य तथा तद्वर्णो. २. All, except A. and I. substitute भूमिपालान्नं for गणिकान्नं च. ३. I. reads अवशिष्टान्नं for अपसृष्टान्नं. ४. B. and D. read सूतान्नं भूमिकान्नं च, C. E. F. H. and J. सूतान्नं सूतिकान्नं च and I. सूत्यन्नं सूतिकान्नं च for सौनिकान्नं सूतिकान्नं. ५. B. and D. substitute शक्तिक- for चाक्रिक-. ६. Except A. all others read कुलिक- for कुलटा-. ७. I. reads पोषक- for पोषक-.

जीवि-नृशंस्योत्मविक्रायि-वार्धुषिक-इयां-
वक-नटवृत्ति-त्रात्य-तस्कर-गणान्नभो-
जनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्* ।

इति एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्त-
म्प्रति वेदितव्यम् । यदपि बृहस्पतिना दर्शितम्—

‘गान्धर्वो लोहकारश्च सौनिकस्तन्तुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापक-याजकौ ।

कुलटश्चित्रकर्मा च वार्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥

समर्धं पण्यमाहृत्य महार्धं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥

वृथा ऽऽरामाश्रमाणां च भेदकः पुण्यविक्रयी† ।

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरिकः
ज्योतिषिक इति यावत् । पोषकः व्यभिचारार्थं स्त्रीणां पोषणकर्ता । मान-
कूटः न्यूनमानकर्ता ।

† जप-यात्रा-यज्ञादिभिः सम्पादितं पुण्यं द्रव्यं गृहीत्वा विक्रीणाति—
‘मया कृतस्यामुक्तस्य कर्मणः यदुत्पन्नं श्रेयः तत् अमुकद्रव्यं गृहीत्वा
तुभ्यमहं सम्प्रददे’—इति सङ्कल्प्य यो ददाति स पुण्यविक्रयी । गुरुः पि-
त्रादिः स गुप्तो यस्य स गुरुगुप्तिकः । ख्यापने दोषाविष्करणं भवेदिति
भिया यो पित्रादीन् न वक्ति स निन्द्यः । वर्णिकया जीवतीति वर्णिकः
भूमिका ग्रहणकर्तेति यावत् । गान्धर्वादिवर्णिकान्तेषु यो विप्रो मोहात्
तत्कर्मणा वर्तते स प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यो भवेत् । सदेत्युक्तेरभ्यासोऽवग-
म्यते । ये च ब्राह्मणाः स्वयमेव तेषां कर्माण्याचरेयुः तेषां प्रत्यापत्तिं शु-
द्धिम्—इत्यादि योजनीयम् ।

१. C. and F. read -नाराशंसि- for -नृशंसि-. २. I. reads -इयावभटवृत्ति-
for -इयावक-नटवृत्ति-. ३. I. omits -गण-. ४. Except A. and I. all others
substitute सूतिकः for सौनिकः; while H. तुन्नवायकः for तन्तुवायकः. ५. A.
reads -कुलश्च for -कुलटश्. ६. B. D. and G. read हारा- for ऽऽरामा-. ७. A.
reads पण्यविक्रयी for पुण्यविक्रयी.

विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्करिकश्च यः ॥
 रङ्गोपजीवी कूटोशः कुहको गुरुगुप्तिकः ।
 भिषक् च गरदश्चैव रूपाजीवी च सूचकः ॥
 सौर्निको वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।
 कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्तते सदा ॥
 प्रायश्चित्ते तु चरिते व्यवहार्यो भवेत् स हि ।
 एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ॥
 तस्माद् दैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
 एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं तु मृग्यताम् ॥
 भैक्ष्यान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 एतेषां* ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्राजापत्येन शुद्धयेत्तु तस्मात् पापान्न संशयः ।

(वृ. स्मृ. १. ३०-३१)

इति । तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविष-
 यम् । प्राजापत्यं तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदम्प्रत्यवगन्तव्यम् ।
 ' ब्राह्मण ' इति विशेषाभिधानात् । यच्चोक्तमङ्गिरसा-

* एतेषां पूर्वोक्तदोषदूषितानां गान्धर्वादीनामित्यर्थः ।

१. B. D. and H. read कूटी च, C. F. and J. कूटिशः and G. कूटारः
 all for कूटाशः. २. I. reads कुहको गुप्तिकस्तथा for कुहको गुरुगुप्तिकः.
 ३. I. reads भिषजो for भिषक् च. ४. G. substitutes कूपजीवी for
 रूपाजीवी. ५. J. substitutes सौमिकः for सौनिकः. ६. B. C. D. E. F. G.
 H. I. and J. read परिहार्यो for व्यवहार्यो. ७. B. C. D. and F. read
 ब्रह्महताः for ब्रह्महणः. ८. Except A. and I. all substitute तथा for तस्मात्.
 ९. All others except A. read प्रत्यापत्तिस्तु for प्रत्यापत्तिं तु. १०. G.
 omits वेदविदम्.

‘अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्त्वा चात्रमुपस्कृतम् ।

अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति’ ॥

(अं. स्मृ. ३. १९)

इति । यदपि विष्णुनोक्तम्—

‘गण-गणिका-स्तेन-गायनान्नानि भुक्त्वा
ससरात्रं पयसा वर्तेत । (७) तक्षोन्नं
चर्मकर्तुश्च । (८) वार्द्धुषिक-कदर्य-
दीक्षित-वद्ध-निगडाभिश्स्त-वण्डानां च ।
(९) पुंश्चली-दाम्भिक-चिकित्सक-लु-
ब्धक-क्रूरोच्छिष्टभोजिनां च । (१०) अ-
वीरास्त्री-स्वर्णकार-सपत्न-पतितानां च ।
(११) पिशुनानृतवादि-क्षतधर्मा-ऽऽत्म-रस-
विक्रियिणां च । (१२) शैलूष-तन्तुवाय-
कृतन्न-रजकानां च । (१३) कर्मकारनि-
षाद-रङ्गावतारि-वैण-शस्त्रविक्रियिणां च ।
(१४) श्वजीवि-शौण्डिक-तैलिक-चैल-
निर्णेजकानां च । (१५) रजस्वला-

* वद्धः रज्ज्वा पाशैर्वा वद्धः । निगडः शृङ्खला साऽस्यास्तीति नि-
गडः । सपत्नः शत्रुः । स्वभार्याया उपपतिर्जारः सह वर्तेते वेदमनि सः ।

१. B. and D. read अन्त्यावसायिनं भुक्त्वा for अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा
२. I. reads -गणक- for -गणिका-. ३. Except A. I. and the text all others
read अक्षोन्नं for तक्षोन्नं. ४. Some manuscripts read -निगला ; while
the text वंध्यनिका for -वद्ध-निगडा-. ५. H. substitutes वा for च. ६. H.
reads -सापत्न- for -सपत्न-. ७. We follow here A. and the text ; while all
others read -क्रतुधर्मसोम- for -क्षतधर्मा-ऽऽत्मरस-. ८. Except A. and I. all
omit च and J. substitutes -मजक- for रजक-. ९. G. and the text
read कर्मकार- and B. C. D. E. F. H. and J. कर्मर- for चर्मकार-.

सहोपपतिवेदमनां च । (१६) भूण-
 ग्रावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणाऽव-
 लीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातं च । (१७)
 कामतः पादस्पृष्टमवक्षतं च । (१८)
 मत्त-कुङ्गा-ऽऽतुराणां च । (१९) अनर्चितं
 वृथामांसं च । (२०) पाठीन-रोहित-
 रोजीव-सिंहतुण्ड-शकुलवर्जं सर्वमत्स्यमां-
 साशने विरात्रमुपवसेत् । (२१) सर्वजलज-
 मांसाशने च । (२२)

(वि. स्मृ. ५१. ७-२२)

इति । तत्र विरात्रोपवासो ऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः ।
 तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वशक्तम्प्रति वेदि-
 तव्यः । सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कित-
 प्रतिषिद्धान्नयोर्हारीत आह-

‘मृत-सूतक-शूद्रान्नं सौदोषेणापि* संस्कृतम् ।
 शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि वा ॥
 यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत् ।
 एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

* सौदोषेण महापातकादिदोषदूषितेन । पञ्चगव्यस्य पृथक् पृथक्
 पञ्च मन्त्राः पूर्वोक्ता अत्रानुसन्धेयाः ।

१. I. reads -रोहितं च राजिल-सिंहतुण्डं च for -रोहित-राजीव-सिंहतुण्ड-
 २. Except the text and A. read -सशक्तवर्जं for -शकुलवर्जं. ३. Except
 A. and I. all others read सरोषं वापि for सौदोषेणापि. ४. B. C. D. E. F.
 G. H. and J. read प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्ती.

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।

एतेन शुद्धयते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः ॥

(हा. स्मृ. १३. १-३)

इति । एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोच्छिष्टे तु
ब्रह्मकूर्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने* ।

एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥

इति ॥ ५ ॥

पूर्वोच्छिष्टस्य पुनर्भोजने व्रताचरणमभिहितम् । तेनैव
दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशुद्ध्या
भोज्यत्वमाह—

‘बालैर्नकुल-मार्जारैरन्नमुच्छिष्टं यदा ।

तिल-दर्भौदकैः प्रोक्ष्य शुद्धयते नात्र संशयः ॥ ६ ॥

इति । उच्छिष्टं उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य भो-
जने श्रद्धाजडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात् पुनर्व्रतमाचरणीय-

* भोजनकाले पात्रालम्भनं विहितम् । तदकृत्वा यो भुङ्क्ते स मुक्तभा-
जने भुङ्क्त इत्यर्थः ।

† यद्यपि ‘बाल आषोडशात् वर्षात्’—इत्युक्तं तथाप्यत्र आपञ्चमाद्वर्षात्
इत्येव वक्तुमुचितम् । ततः परं तस्य सज्ज्ञानत्वात् । धरणीधरस्तु—‘बालाः
पञ्चवर्षाधिकवर्षाः । पञ्चवर्षात् परस्येति स्मरणात्’—इत्याह । तदसमञ्ज-
सम् । पञ्चवर्षाधिकस्य प्रायश्चित्ताभिधानादित्यन्यत्र विस्तरः । बहुवच-
नात् मूषकादीनामपि ग्रहणमिति केचित् ।

१. B. reads शुक्तभाजनः, D. भक्तभाजनः, C. E. F. and J. मुक्तभाजनः
and G. भुक्तभोजने all for मुक्तभाजने. २. M. reads बालैः for बालैः.
३. K. and L. read उच्छेष्टितं for उच्छिष्टितं. ४. I. does not insert
भोजने. ५. I reads पूर्ण- for पुनर्.

मिति संशयः स्यात् । अतो नात्र संशयः कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।
प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह संवर्तः—

‘श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षेपेत्॥ (१८९)

विडाल-मूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः ।’

(सं. स्मृ. १८९—१९०)

इति । शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः तम्प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां विग्रेह्यत त्र्यहोषितः ।

भुक्त्वोच्छिष्टं विडालादेः पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः’ ॥

इति । मनुः—

‘विडाल-काकाखूच्छिष्टं* जग्ध्वा श्व-नकुलस्य च ।

केश-कीटावपन्नं च पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १५९)

* इदं तावदकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मचारिणः ‘व्रतशेषं समापयेत्’—

१. B. D. and G. omit पातव्यम्; while H. omits the following :—

पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह संवर्तः—

‘श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षेपेत् ।

विडाल-मूषकोच्छिष्टे - - - - -’ ॥.

२. B. C. D. F. and J. जपेत्, I. क्षेपेत्, and the text द्विजः for क्षेपेत्-

३. The text does not insert ब्राह्मीं. and F. omits the following portion:—

‘- - - - - नाविद्युध्येत् त्र्यहोषितः ।

भुक्त्वोच्छिष्टं विडालादेः पञ्चगव्यं पिबेद् द्विजः’ ।

इति । मनुः—

‘विडाल-काकाखू - - - - -’ ॥

and it substitutes मनुष्येण विष्णुरपि for विष्णुरपि the same.

४. All, except A. and I. add आह after मनुः. ५. The text reads ब्रह्म-सुवर्चलाम् for ब्राह्मीं सुवर्चलाम्.

इति । विष्णुरपि—

‘विडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं
सुवर्चलां* पिबेत् । (४६) श्वोच्छिष्टाशने
दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् । (४७)
पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम् । (४८)
आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत । (४९)
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् ।

(म. स्म. ११. १५८) इत्यनेन पूर्ववाक्ये व्रतशेषसमापनेऽनधिकारमाह ।
अवपन्नं केश-क्रीटादिभिर्दूषितम् । ब्राह्मीं पिष्ट्वा उदकेन सह पिबेदेकाहम् ।

* इदं चाकामतः सकृद्भक्षण एव । कामतस्तु पूर्वोक्तं ब्रह्मकूर्चम् ।
एकदिनोपोषणमकामतः सकृद्भक्षणे । कामतोऽभ्यासे तु त्रिदिनमुपोषणं
प्राजापत्यं च । मानुषातिरिक्तपञ्चनखानां विण्मूत्राशने सप्ताहमुपोषितो-
ऽष्टमेऽह्नि पञ्चगव्यं पिबेदिति योजना । इदमपि कामत एव । ब्रह्मचार्य-
तिरिक्तस्यामश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयःपानम् । इदं चाकामतः । अकामतः
शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपवासः । कामतस्तु त्रिरात्रोपवाससहित एक-
दिनमुदकवासः । ब्रह्मचारिणोऽयं मधु-मांसाशननिषेधः । वैश्य-राजन्यो-
च्छिष्टाशने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । राजन्यस्य शूद्र-वैश्ययोरुच्छिष्टा-
शने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । वैश्यस्य शूद्रोच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपवासः ।
चण्डालाः पूर्वोक्ताः तेषां आममन्त्रं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

१. D. and J. omit the following:— विष्णुरपि—

‘विडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलाम्;
while C. substitutes मनुष्यं for विष्णुरपि. २. E. and I. read श्वोच्छिष्टाशने
for श्वोच्छिष्टाशने. ३. We follow here A. and the text; while all others
do not insert the following portion:—सप्तरात्रम् । (४८) आमश्राद्धाशने.
४. I. includes ब्राह्मणः in forty-nine sūtra. ५. The text substitutes
-अशने for -भोजने and omits the following:—

त्रिरात्रमुपवसेत् । (५०) दिनमेकं चोदके
वसेत् । (५१) मधु-मांसाशने प्राजापत्यं.

(५०) दिनमेकं चोदके वसेत् । (५१)
 मधु-मांसाशने प्राजापत्यं सप्तरात्रम् । (५२)
 वैश्योच्छिष्टभोजने पञ्चरात्रम् । (५३)
 राजन्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम् । (५४)
 राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ।
 (५५) वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् । (५६)
 वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च । (५७) च-
 ण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । (५८)
 सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम् । (५९)

(वि. स्मृ. ५१. ४६-५९)

इति । उशना अपि—

‘ ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने प्राणायामशतं कुर्यात् ।
 क्षत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम् ।
 वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम्* ।
 मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
 च । शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानम् ।
 मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छिष्ट-
 भोजने शूद्राणां च । ब्राह्मणोच्छिष्टाना-
 मपां पाने षोडश प्राणायामान् धारयेत् ।

* शत-सहस्र-दशसहस्रप्राणायामा अकामत एव । एवमेवाप्येऽपि ।

१. All, except A. and the text omit च; while I. interchanges the word in the sūtras fifty-three to fifty-six respectively. २. G. reads प्राजाप-
 त्यमिति । कृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च; while F. omits च. ३. B. D. and G.
 substitute द्विज- for द्विजाति-. ४. I. reads प्राणाग्रामं for प्राणायामान्.

क्षत्रियाणां त्रिंशत् वैश्यानां चत्वारिंशत् ।
 शूद्राणां कुशवारिपानं च्यहम् । बुद्धिपूर्वं
 चेत् च्यहं चतुरहं पंचरात्रं सप्तरात्रं च
 पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छि-
 ष्टभोजने बुद्धिपूर्वं महासान्तपनम् । अबु-
 द्धिपूर्वं चान्द्रायणम् ।

(उ. स्मृ. ३. २०-३२)

इति । मनुरपि—

‘शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः* कुशवारि पिबेत् च्यहम् । (१४८)
 अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्री-शूद्रोच्छिष्टमेव च ।
 जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ॥ (१५२)
 (म. स्मृ. ११. १४८-१५२)

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

‘जम्बूक-काक-मार्जार-श्च-गोधानां गवामपि ।
 मत्थोच्छिष्टं द्विजौ भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

* शूद्रपीतोच्छिष्टा आपः पीत्वा विधिवत् सान्तपन-कुशोदकग्रहणम-
 न्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि च्यहं पिबेत् । इदमकामत एवेति ज्ञे-
 यम् । अभोज्या अश्रोत्रियादयः । ‘शूद्रजातिग्रहणादेव जातिनिर्देशात्
 ‘स्त्रीग्रहणं लब्धसवर्णार्थं विज्ञेयम्’—इति मेधातिथिः । इदं च सप्तरात्रं
 यवपानं कामतः शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने इति विज्ञेयम् । कामाकाम-
 अभ्यासानभ्यासतारतम्येन एकगुण-द्विगुणादिकं योजनीयम् ।

१. All, except A. and I. read क्षत्रिये for क्षत्रियाणां. २. G. reads अहम्
 for च्यहम्. ३. I. omits पंचरात्रं ; while G. and H. omit सप्तरात्रं. ४. I.
 reads ऽबुद्धिपूर्वं महासान्तपनम् । बुद्धिपूर्वं, but it seems to be a mistake. ५. I.
 reads शूद्रोच्छिष्टं च पीत्वा तु for शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रार्थं क्षत्रियस्य स्यात् वैश्यानां च तदर्धकम्* ।

तदर्धमेव गूढाणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।।

(य. स्मृ. ३.१९)

इति । बृहद्विष्णुः—

ब्राह्मणः गूढोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं

पिबेत् । (५०) वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरा-

त्रम् । (५१) राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ।

(५२) ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्[†] । (५३)

(वि. स्मृ. ५१. ५०—५३ आन्ध्रपु०)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः

पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपक्वेन च्यहं

क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपो-

* जातिभेदेनायं प्रायश्चित्तभेदः सर्वत्र तारतम्येन योजनीयः ।

† एतानि सर्वान्यप्यकामत इति विज्ञेयम् । कामतस्तु द्विगुणादिकम् ।

१. A. and J. substitute कण्वोऽपि for याज्ञवल्क्योऽपि and the quoted verse does not occur in याज्ञवल्क्यस्मृति. २. B. D. G. and H. read बृहद्विष्णुः for बृहद्विष्णुः, but the quoted sūtras occur in Vishnu Smṛiti (Te MS.) ३. In Vishnu Smṛiti the words पञ्चगव्यं पिबेत् are omitted, and B. D. E. and H. omit the following:—

सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।

राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम् ।

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभि-

मन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने.

४. Except A. all others read शङ्खः for शङ्ख-लिखितौ ५. I. reads wrongly ब्राह्मणो for ब्राह्मी-

षितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने
षड्रात्रमभोजनम्* ।

इति । यमः—

‘भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
भूभुजा सह भुक्त्वान्नं तैसकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥
वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्† ॥
(य. स्मृ. ६. १-२)

इति । आपस्तम्बः—

शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्र-
मभोजनम् । (४) स्त्रीणाम् । (५)
(आ. ध. सू. १. ९. २६. ४-५)

इति । शङ्खः—

‘शूद्रोच्छिष्टाशने मांसं पक्षमेकं तथा विशः ।
क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्‡ ॥
(शं. स्मृ. १७. ४२)

* इदं चोच्छिष्टमन्नमेव । मांसाद्यभक्ष्योच्छिष्टभोजने उच्छिष्टभोज-
ननिमित्तमभक्ष्यभक्षणनिमित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयं कर्तव्यम् । कामाका-
म-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन प्रायश्चित्तावृत्त्यादि कल्पनीयम् ।

† सहभोजनं एकस्मिन् पात्रे भोजनम् । न त्वेकपङ्क्तौ ।

‘सह भुक्त्वा ब्राह्मणेन ब्रह्मकूर्चं पिबेत् ग्रहम्’ ।

इत्याद्यंगिरोवचनेन तत्र प्रायश्चित्तस्याल्पत्वाभिधानात् ।

‡ पूर्वत्र शङ्खलिखितोक्तमापस्तम्बोक्तं इदं च प्रायश्चित्तविधानं
एकस्मिन्नेव विषये विभिन्नमपि दोषतारतम्येन योजनीयम् ।

१. We follow here A. and G.; while all others read सप्तरात्रेण for
तसकृच्छ्रेण, but the reading seems to be incorrect. २. The text reads
these two Sūtras as follows:—

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् । (४) स्त्रीणां चैवम् । (५)

इति । बृहद्यमः—

‘माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः ।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति । आपस्तम्बः—

‘अन्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं तु ब्रह्म-क्षत्र-विशां विधिः’ ॥
(आ. स्मृ. ९. ९)

इति । अद्विराः—

‘चण्डाल-पतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥
षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः’* ।
(अं. स्मृ. ३. ६३-६४)

इति । बृहद्वातातपः—

‘पीतशेषं तु यत् किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद् विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कश्चित् ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः’† ॥

* वैश्य-शूद्रयोः षड्रात्र-त्रिरात्रे अनुक्रमेण । इदमपि अकामतः सकृ-
देव भक्षणे । कामतोऽभ्यासे त्वधिकं कल्पनीयम् ।

† इदं तु स्वस्यैवोच्छिष्टम् । यदि किञ्चित् पीत्वा पानीयपात्रं भूमौ
निधाय पुनस्तदेव पिबति तदोच्छिष्टपानदोषनिरासार्थं त्रिरात्रव्रतं
कुर्यात् ।

१. The text reads चान्द्रायणं तदर्थार्थं for चान्द्रकृच्छ्रं तदर्थं तु. २. J. reads
भोजने for भाजने ; while G. and H. मुखतश्च्युतम् for मुखनिःसृतम्. ३. This
verse does not occur in I. but all others insert it.

इति । शातातपः—

‘गूढस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा च्छर्दितो घृतसेवकः* ॥

अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः’ ।

(शा. स्मृ. ९. ७-८)

इति । षट्त्रिंशन्मते—

‘दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहतं तु यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्विषये श्रूयमाणानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ॥ ६ ॥

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय षड्त्तयुच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह—

एकषड्त्तयुपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥७॥

मोहादुञ्जीत यस्तत्र षड्क्तावुच्छिष्टभोजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ॥८॥

* घृतसेवनमेकवारमेव ।

१. A. substitutes क्वचित् for शुचिः. २. B. reads छर्दनाद् घृतसेवनात् for छर्दितो घृतसेवकः. ३. H. reads कास्मिन् for एकस्मिन्. ४. Except A. and I. all others read -भोजने for -भाजने; while M. मोहाद्वा लोभतस्तत्र for मोहाद् भुञ्जीत यस्तत्र. ५. K. and L. read तथा for तथा and insert the following line—

अहोरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

इति । एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजन-
मध्ये येन केनचिद्विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु
विषेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत् तदा विप्रा-
न्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तावशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम् । तमिमं
शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते स सान्तपनं चरेत् । निमि-
त्तस्याल्पत्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्त्यावुच्छिष्टायां कदाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति’ ॥

(अं. स्मृ. ९. १)

इति । वन्त्यादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति । एत-
च्चाचारकाण्डे दर्शितम् ॥ ७-८ ॥

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

पीयूषं श्वेतलशुनं वृन्ताकफल-गृञ्जने ।

पलाण्डु-वृक्षनिर्यास-देवस्व-कवकानि च ॥ ९ ॥

उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १० ॥

इति । पीयूषं अभिनवं पयः । पयसोऽभिनवत्वं प्रसवकाली-
नत्वमित्येके । दशाहान्तःपातित्वमित्यपरे । दशाहादूर्ध्वमपि

१. C. and F. read समाप्तेऽसमाप्ते, B. D. E. G. and J. प्राप्ते समाप्ते both for समाप्ते वा. २. J. reads स्वयं त्वापदि यदि गच्छेत्. ३. Except A. and I. all others read पङ्क्त्याम्. ४. B. D. and G. read पिबते for भुञ्जते and K. and I. द्विजाः for द्विजः. ५. M. reads उपवासी for उपवासेन. ६. I. substitutes पीयूषत्वं for पीयूषमभिनवं पयः.

प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासद्भावकालीनत्वमिति केचित् । श्वेत-
शब्दो लशुन-वृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते । तेन रक्तलशुन-कृष्ण-
वृन्ताकादौ 'नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रवि-
शेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति* ।
वेद्याश्च मदाद्यर्थम् । मूलविशेषो वा गाजरापरपर्यायः ।
पलाण्डुः स्थूलकन्दो लशुनविशेषः । वृक्षनिर्यासो हिङ्गु-कर्पूरा-
दिव्यतिरिक्तः । हिङ्गवादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थ-
मुपकल्पिते क्षेत्रादावुत्पन्नमन्नं देवस्वम् । कवकं भूमौ छत्रा-
द्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी त्रिरात्र-
मुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् । मतिपूर्वं तु भोजने
मनुराह—

‘छत्राकं विद्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेद्विजः’† ॥

(म. स्मृ. ९. १९)

* भाषायां ‘गांजा’ इति प्रसिद्धः पत्रविशेष एवायमिति प्रतिभाति
तस्मिन् कण्ठशुद्धिकरत्वं मदजनकत्वमुभयमप्यस्तीति प्रसिद्धमेव ।

† छत्राकं द्विविधम् । भूर्जं वृक्षजं चेति । द्विविधमप्यभक्ष्यम् । अत्र
पतेत् इति यदुक्तं तत्—

‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्’ ।

(गौ. स्मृ. २१. ४)

इति गौतमोक्तपातित्यवान् भवति । तेन उक्तप्रायश्चित्ताचरणात्
प्राक् सन्ध्यावन्दनादावनधिकारः । एवमेव महापातकादिपातित्यापाद-
कव्यतिरिक्तेषु पापेषु यत्रयत्र पातित्यमुक्तं तत्र सर्वत्र कर्महानिरूपं
पातित्यमित्यवगन्तव्यम् ।

१. B. D. G. H. and J. omit इदं and read न प्रायश्चित्तं for नेदं प्रायश्चित्तं.
२. B. D. E. G. H. and J. read विशश्च and C. F. I. विटाश्च for वेद्याश्च,
and I. substitutes स्वराद्यर्थं for मदाद्यर्थं. ३. G. reads गृञ्जनपर्यायः;
while I. गृञ्जनापर्यायः for गाजरापर्यायः. ४. I. reads ग्राम्यकुक्कुटम्
for ग्रामकुक्कुटम्. ५. I. reads पलाण्डुगृञ्जनं for पलाण्डुं गृञ्जनं.

इति । अमतिपूर्वे स एवाह—

‘अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वा अपि शेषेषूपवसेदहः’*॥

(म. स्मृ. ९. २०)

इति । तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम्—

‘अबुद्धिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा ’ ।

(गौ. स्मृ. २३. २५ आन्ध्राक्षरपुस्तके.)

इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात् । एवं च सति मूलवचनोक्तव्यहोपवासो भक्षितोद्धारितविषयो द्रष्टव्यः । चान्द्रायणं त्वावृत्तिविषयम् । ‘शेषेषूपवसेदहः’—इत्येतत् कुसुम्भादिषु द्रष्टव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते—

‘पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकुङ्कुटम् ।

नालिकां बालपुष्पं च भुक्त्वा दिनमभोजनम्’ ॥

इति । न चैतस्य पलाण्डोर्मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः ।

अवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात् ।

‘पलाण्डोर्दश जातयः’ ।

* षट्स्वप्येतेषु एकमपि भुक्तं चेत् प्रायश्चित्तं समानमेव । शेषेषु लोहितवृक्षनिर्गतादिष्वभक्ष्येषु । येषु प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोक्तं तेष्वित्यर्थः । सान्तपनमत्र द्वयहसाध्यं वक्त्रमात्रप्रवेशे । सम्यग्भक्षणे तु यतिचान्द्रायणमिति व्यवस्था कर्तव्येति सर्वज्ञनारायणस्याज्ञयः । तन्मते सान्तपनयतिचान्द्रायणयोर्न समविकल्पः ।

१. Except A. and I. all others read अबुद्धिपूर्वे. २. E. G. H. and J. substitute च for वा. ३. J. substitutes कुसुम्भादिषु for कुसुम्भादिषु. ४. I. omits च. ५. We follow here A. and I.; while H. नवकण्टकम् and B. C. D. E. F. G. and J. वनकण्टकम्. ६. B. D. and H. read नालिकां for नालिकां.

इत्यभिधानात् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘लगुन-पलाण्डु-गृञ्जनभक्षणे सावि-
व्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातान्नयेत्’ ।

इति तद् बलात्कारेणाग्निच्छतो भक्षणविषयम् । तदैक-
साध्यव्याध्युपशमनार्थं भक्षणविषयं वा । अत एवान-
न्तरं तेनैवोक्तम्—

‘एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भव-
न्ति । यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः’ ।

इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनुक्रान्तपीयूषादिविषये मुनि-
भिः स्मर्यन्ते तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेण वृत्तिगौरवविषयत्वं
कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते । तत्र शातातपः—

‘लगुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनीम् ।

छत्राकं विड्वराहं च ग्राम्यं कुक्कुटमेव च ॥

उष्ट्रीं च महिषीं भार्शीं रासभीक्षीरभोजनात् ।

उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः’ ॥

(शा. स्मृ. ९. ३)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

१. J. reads समन्तोक्तम् for सुमन्तुनोक्तम्. २. F. reads सम्पातं and I. सम्पातान् for सम्पातम्. ३. C. and F. insert च after तेषु; while B. omits सर्वेषु. ४. B. and D. substitute पराशरः for शातातपः, but it seems to be a mistake. ५. I. reads कुष्णवृन्तकम् for च तथा शुनीम्. ६. This line does not appear in all other manuscripts except A. and I. ७. B. D. and I. read मानुषीं for महिषीं and I. substitutes वापि for भार्शी. ८. B. and D. read ततः for पुनः. ९. J. reads चरेदिति for चरेन्मुहुः. १०. B. C. D. G. H. and J. read वृन्ताकं for छत्राकं.

लशुनं गृह्णनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(या. स्मृ. १. १७६)

इति । बृहद्यमः—

‘नालिकां नालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च ।

भूतृणं शिशुकं चैव खट्वाङ्गं कवकं तथा ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः’ ।

(य. स्मृ. ३. ४९)

इति । विष्णुः—

‘शुनां मांसांशने च । (३३) छत्राक-कवकाशने

सान्तपनम् । (३४) यव-गोधूमजं पयोविकारं स्नेहा-

क्तं च शुष्कं खाण्डवं च वर्जयित्वा पर्युषितं प्रौश्यो-

पवसेत् । (३५) ब्रश्चनामेध्यप्रभवान् लोहितांश्च

वृक्षनिर्यासान् । (३६) शैलुं च कृत्वा कृसर-

संयाव-पायसा-ऽपूप-शङ्कुलींश्च देवान्नानि हवींषि

च । (३७) गो-ऽजावि-महिषीवर्जं सर्वपयांसि

च । (३८) अनिर्दशाहैतान्यपि च । (३९) स्य-

न्दिनी-सन्धिनी-विवत्साक्षीरं च । (४०) अमे-

१. B. and D. read खट्वाङ्गं, C. and F. खट्वाङ्कं, E. खट्वाङ्गं, G. खट्वाङ्कं, I. खट्वाङ्गं and J. खट्वाङ्कं च all for खट्वाङ्गं; while H. substitutes कृतकं for कवकं. २. We follow here A. and the text; while all others do not insert च. ३. The text reads यव-गोधूम-पयोविकारं for यव-गोधूमजं पयोविकारं. ४. B. D. and the text do not insert च. ५. The text reads शुक्तं for शुष्क-. ६. The text adds तत्प्राश्य, but it is useless here. ७. Except A. and the text all others insert च after लोहितान्. ८. B. and D. शैलं, C. E. and F. शैलुं and I. तैलं for शैलुं; while the text शालूक- for शैलुं च. ९. I. reads कृसरं च यव-पायसा-. १०. The text reads शङ्कुलीदेवान्नानि.

ध्यभुजश्चे । (४१) दधिवर्जं केवलं सर्वशुक्ता-
 नि । (४२) ब्रह्मचर्याश्रमी श्राद्धाशने त्रिरात्रमुप-
 वसेत् । (४३) दिनमेकं चोदके वसेत् । (४४)
 (वि. स्मृ. ११. ३३-४४)

इति । यमोऽपि—

‘लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
 चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति’ ॥
 (य. स्मृ. ३. १९)

इति । कूर्मपुराणे—

‘अलाबुं किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।
 उदुम्बरं च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति’ ॥
 (कू. पु. १. २. ३३. २१)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वाद-
 शरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु-शिगु-श्लेष्मातक-कोवि-
 दार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

१. I. reads -भोजनं for -भुजः. २. B. and D. do not insert यमोऽपि; while C. E. F. G. H. and I. omit अपि. ३. I. reads औदुम्बरं; while the text substitutes कालेन for कामेन. ४. B. and D. omit the following:—

‘लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वाद-
 शरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु-शिगु-श्लेष्मातक-कोवि-
 दार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि.—

५. I. reads -क्रियाकूवकुसुम्भ-, C. F. G. and J. क्रियातु; while J. -कुम्भाङ्क- for कुसुम्भ- and for the same C. and F. -कुम्भीकल-, G. and H. -कुम्भीक-.
 ६. I. reads कलंज-शिगु- for अलाबु-शिगु-.

‘लघुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा ।
 वेर्हीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 कन्द-मूल-फलादीनि अज्ञानाद्रक्षयेत्तु यः ।
 उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा ’ ॥

इति । तथा—

‘स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथाञ्चित् काममोहितः ।
 पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ’ ॥

इति । संवर्तः—

‘अजोष्टी-सन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।
 अनिर्दशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम् ’ ॥

(सं. स्मृ. १०६)

इति ॥ ९-१० ॥

पूर्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । न त्वन्य-
 स्य । इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।

ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्ध्यति ॥११॥

इति । अज्ञानकृते सकृद्रक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम् ।

असकृद्रक्षणे तूशनसोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘बलाक-प्लव-हंस-कंटक-चक्रवाक-खञ्जरीट-गृह-
 कपोत-भौर(त?)-चटक-रक्तपादोलूक-शुक-सारस-

१. G. and J. read उर्ही for वर्ही. २. I. does not insert इति तथा
 and C. E. F. J. insert इति and omit तथा. ३. I. omits इति संवर्तः and
 C. E. F. J. insert इति and omit. संवर्तः. ४. G. H. and J. read अव्युष्टी-
 for अजोष्टी-. ५. B. D. and G. read -भासचटक-, C. E. and F.
 -भारवटक- for -भारचटक-.

टिडिभ-महु-चाष-भास-जालपाद-नक्र-कुचिक-
विकृतमत्स्य-क्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चग-
व्यं पिबेत् त्रिरात्रम् ।

(उ. स्मृ. २. १७)

इति । शङ्ख-लिखितौ मतिपूर्वे प्रत्याहतुः—

‘वक-बलाक-हंस-प्लव-चक्रवाक-खञ्जरीट-काक-
कारण्डव-कट-भारक-चटक-गृहकपोत-शुक-सा-
रस-टिडिभोलूक-रक्तपाद-जालपाद-चाष-भास-म-
हु-शिगुमार-नक्र-मकर-तिमि-तिमिङ्गिल-नकुल-
विडाल-सर्प-मण्डूक-मूषक-वल्मीकादिमांसभक्ष-
णे द्वादशाहमनाहारः । पिबेद्वा गोमूत्रयावकम् ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भ-
क्षणे* तु याज्ञवल्क्य आह—

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘सन्धिन्यनिर्दशा’—(१. १७०) इत्यादीन्यनु-
क्रान्तानि कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवेसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम्—
इत्याह । ‘सकृद्भक्षणे’ इति तु न तन्मतमिति प्रतिभाति ।

१. I. reads -कुचि-; while C. F. and G. read -कुचिक-, E. and H. -कुचिक- for -कुचिक-. २. B. and D. substitute अपि for इति. ३. B. and D. read खञ्जरीटक-क्षारण्डक -चटक-गृध्र-, C. and F. खञ्जरीट-काक-कारण्ड-
करट-लारवटक-गृह-, E. and J. खंजरीटक-कारण्डव-कटभार-चटक-गृह-, G. and
H. खंजरीटक-कारण्ड-कटभार-चटक-गृध्र- all for खंजरीट-काक-कारण्डव-
-कटक-भार-चटक-गृह-. ४. I. reads -टिडिभ-महु-भङ्गक-वक्रपाद- for टिडिभो-
लूक-रक्तपाद-. ५. J. substitutes -चक्र- for -नक्र-; while B. C. D. F. read
-तिमिमकर- for -मकर-. ६. B. D. C. F. and G. read -वल्मीकाहि-, E. H.
and J. -वलिकाहि- for वल्मीकाहि-. ७. B. and D. omit the following—
‘द्वादशाहमनाहारः । पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्’ ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे तु.
८. G. reads अकामकृते तु सकृद्भक्षणे for कामकृतसकृद्भक्षणे तु.

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् ब्रश्चनांस्तथा ।
 अनुपाकृतमांसानि विड्जानि क्वकानि च ॥
 क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह-शुक - प्रतुद-टिडिभान् ।
 सारसैकशफान् हंसान् सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥
 कोयष्टि-प्लव-चक्राह-बलाका-बक-विष्किरान् ।
 वृथाकृसर-संयाव-पायसापूप-शष्कुलीः ॥
 कलविकं सँकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।
 जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृग-द्विजान् ॥
 चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वँल्लूरमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासह्यहं वसेत् ॥

(या. स्मृ. १. १७१-१७५)

इति । विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह—

‘खरोष्ट्र-काक-श्च-हंसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् ।

(२६) प्राज्ञयाज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च ।

(२७) क्रव्याद-मृग-पक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ।

(२८) कलविड्क-प्लव-हंस-चक्राह-सारस-रज्जुदा-

लक-दात्यूह-शुक-सारिका-बक-बलाक-कोकिल-

१. B. D. E. G. H. I. and J. read शिशु-for शिशुं. २. B. D. and I. read विड्जानि for विड्जानि. ३. I. reads -चक्राह्य- for -चक्राह-. ४. H. substitutes बल-विष्किरान् for बक-विष्किरान्. ५. I. substitutes च for स- and reads रज्जुबालकं, C. and F. रज्जुजालकं for रज्जुदालकं. ६. I. reads वक्रपादांश्च सौरं for रक्तपादांश्च सौनं. ७. G. reads वल्लूरं for वल्लूरम्. ८. B. C. E. D. F. G. and H. read -काक-श्चमांसं, J. -काकमांसं and the text -काकमांसाशने for -काक-श्च-हंसाशने. ९. All, except A. I. and the text omit च; while B. and D. substitute शुक्- for शुष्क-. १०. The text reads -प्लव-चक्रवाक-हंस- for -प्लव-हंस-चक्राह-. ११. I. reads -रज्जुबालक- for -रज्जुदालक-; while B. and D. substitute only -रज्जु- for the same.

खञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । (२९) एकश-
फोभयदन्ताशने च । (३०) तित्तिरि-कपिञ्जल-
लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने चा-
होरात्रम् । (३१) कीटाशने दिनमेकं ब्राह्मीं सुव-
र्चलां पिबेत् । (३२) शुनो मांसाशने च । (३३)

(वि. स्मृ. ५१. २६-३३)

इति । शङ्खस्तु भक्ष्याभक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्राय-
श्चित्तमाह—

‘भुक्त्वा पलाण्डुं लगुनं मद्यं च क्वकानि च ।
नारं शौनं तथा मांसं विङ्गराहं खरं तथा ॥
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।
क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥
भक्ष्याः पञ्चनखास्त्वेते गोधा-कच्छप-शल्यकाः ।
खड्गं च शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

१. I. omits this and the following Sūtras:—

तित्तिरि-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं
सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम् । (३१) कीटा-
शने दिनमेकं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ।
(३२) शुनो मांसाशने च । (३३) .

E. has the same, but after त्रिरात्रमुपवसेत् there is a mark of cor-
rection. २. B. D. and H. read -लावकावर्तिमयूरवर्जं, G. -लाव-वर्तिका-
मयूरवर्जं for -लावक-वर्तिका-मयूरवर्जं. ३. B. C. D. F. G. H. and J. substitute
तु for च. ४. The text reads ब्रह्मसुवर्चलां for ब्राह्मीं सुवर्चलां. ५. The
text reads शुनां for शुनः. ६. The text reads करकाणि for क्वकानि-
७. The text substitutes मलं for शौनं. ८. B. and D. read ग्रामखड्ग-खरो-
ष्ट्रौ च for गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च; while the text गौधेर-कुञ्जरोष्ट्रौ च for the same.
९. We follow here A. and the text; while all others read चैव for त्वेते.
१०. B. and D. read भुक्त्वा चारयेद् व्रतम् and the text हत्वा तु चरेद् व्रतम्.
for भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम्.

हंसं मेढ्रं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुक्र-सारिकाः ॥

चक्रवाकं प्लवं कौकं मण्डूकं भुजगं तथा ।

मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत् ॥

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च तथैव च ।

पाठीन-रोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु आद्विकाः ॥

स्थलेचरांश्च जलजान् प्रेतुदान् नखविष्किरान् ।

रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ॥

तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम् ।

वार्ध्रीणसं वर्तुकं च भोज्यानाह यमः सदा ॥

भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैकशफार्नपि ।

दंष्ट्रिणेश्च तथा भुक्त्वा मांसं मांसं समाचरेत् ॥

मोहिषं चाऽऽजमौरभ्रं भौर्गं रौरवमेव च ।

१. I. reads मत्स्यं for मद्गुं. २. I. reads काकं for कौकं and C. and F. substitute महुकं for मण्डूकं. ३. The text reads नात्र कार्या विचारणा for भूयश्च न च भक्षयेत्. ४. A. reads शललान्, G. सशल्कान् and the text शकुलान् for सशल्कान्. ५. The text reads भक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ for चापि भक्ष्या मत्स्येषु आद्विकाः. ६. H. reads जलेचराश्च स्थलजान् and I. धामेचरान् जालपादान् for स्थलेचरांश्च जलजान्. ७. The text reads मुखपादान् खविष्किरान्. ८. The text substitutes जालपादान् for तथा जग्ध्वा. ९. We follow here A. and the text; while I. and some others read पाठीनं चैव संवर्तं for वार्ध्रीणसं वर्तुकं च and some are quite mistaken. १०. The text reads तथैकशफदंष्ट्रिणः for तथैकशफार्नपि. ११. The text reads this line as follows:—

तथा भुक्त्वा तु मांसं वै मासार्धं व्रतमाचरेत् ।

१२. This and the following five lines of the quotation do not occur in our copy of the text. १३. I. reads मार्जारं सार्पमेव च for मार्गरी रवमेव च, but it seems to be a mistake.

भक्ष्यं मांसं समुद्दिष्टं यच्च वै पार्षतं भवेत् ॥
 वाराहं च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ।
 मांसमज्ञानैतो भुक्त्वा मांसं प्रोक्तं समाचरेत् ॥
 शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथा कृतम् ।
 भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ॥

(शं. स्मृ. १७. १९)

इति । अत्र श्रुता व्रतविशेषा आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन
 व्यवस्थापनीयाः ॥ ११ ॥

‘गूद्रान्नं सूतकान्नं च’ (प. स्मृ. ११. ४)—इत्यत्र ब्राह्मणस्य
 गूद्रान्नभोजननिषेधमभिप्रेत्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
 तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्

‘राजान्नं हरते तेजः’ ।

(य. स्मृ. १. ५६)

इत्यादिशास्त्राच्च क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि विप्रस्य प्रायश्चित्तं
 प्रसज्येत अतस्तदपनुत्तये क्षत्रियाद्यन्नभोजनमनुजानाति—

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।

तद्गृहे तु द्विजैर्भोज्यं हव्य-कव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥

इति । क्रियावन्तौ विहिताध्ययन-यजनादियुक्तौ । शुचि-
 व्रतौ व्रतं स्मार्त्तो धर्मः । तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति ।

१. I. reads भक्ष्यमांसं for भक्ष्यं मांसं and except A. and J. others read भक्षं मार्गं. २. I. reads पार्षदं for पार्षतं. ३. A. reads मांसमद्यं च वै ; while all others except I. read मांसमद्यादतो for मांसमज्ञानतो. ४. I. reads शुनो for शुनो. ५. Except A. K. and L. all others read तद्गृहेषु for तद्गृहे तु.

तद्युक्तौ शुचित्रतौ । श्रौत-स्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रिय-वैश्ययोर्गृ-
हेषु हव्ये कव्ये वा शिष्टैर्विप्रैर्भोक्तव्यम् । क्रियावन्तौ शुचि-
त्रताविति विशेषणात् अतद्विधक्षत्रियादिविषयाणि तदन्न-
निषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते तद-
न्ननिषेधमाभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्—

‘सहस्रं तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।

तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्धमेव च’ ॥

इति ॥ १२ ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्य-
नुज्ञामाह—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् ।

गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥

इति । स्नेहपाचितं पूरिका-शङ्कुल्यादि । भुज्यते इति भो-
जनं भुज्यद्रव्यम् । शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् ।
तादृशघृतादिकं यदा भोक्तव्यं भवति तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव
न शूद्रगृहे भोक्तव्यम् । किं तर्हि तदगृहीत्वा शूद्रगृहान्निर्गत्य
नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनु-
ज्ञानं मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णसम्भवे वेदितव्यम् * । आपदि

* नेदं कलौ निषिद्धमिति मन्तव्यम् । पराशरधर्माणां कलौ मु-
ह्यत्वात् । युगान्तरविषयाणां धर्माणामत्र वर्णनस्य प्रयोजनाभावाच्च ।
यच्च ‘क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च’—इत्यनेन ‘घृतं तैलं तथा क्षीरं’— इत्यनेन च

१. E. and H. read तद्धीन- and I. तदितर- for अतद्विध-. २. C. F. and
M. शुडं तैलेन पाचितम् for भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् and B. D. E. G. and H.
read शुडतैलेन and J. K. L. शुडं स्नेहेन for भक्ष्यं स्नेहेन. ३. B. C. D. E.
F. G. and H. read तैलपाचितं for स्नेहपाचितं. ४. I. reads यथा for यदा.

यावता विना प्राणरक्षणं न भवति तावदन्नमनुज्ञायते । नतु ततो अधिकम् । अत एव छन्दोगा उद्गीथपर्वण्युषस्तिकाण्डे परमामापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छिष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं ततोऽधिकस्य तदीयोच्छिष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति—

‘हन्तानुपानमिति उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच (३) नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिभा न खादन्निति होवाच । कामो म उदकपानमिति*’।

(छा. उ. १. १०. ३-४.)

इति एतच्च ।

श्लोकद्वयेनाभ्यनुज्ञातं क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनमापद्विषयत्वेन माधवाचार्यैर्व्यवस्थापितं तदपि न समञ्जसम् । तथाहि—यदि

‘क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ’ ।

इति विशेषणात् क्षत्रिय-वैश्यान्ननिषेधशास्त्राणि अतद्विधविषयाणि इति व्यवस्था युक्ता भवति तर्हि वर्णत्रयभोजनानुज्ञानस्यापद्विषयत्वमयुक्तं स्यादित्यलमतिगहनावगाहेन ।

* पाषाणवृष्ट्यादिना सस्यादिनाशेन नष्टेषु कुरुषु जायया सह इतस्ततो अशनार्थं भ्रममाणो उषस्तिः कस्मिंश्चिद्भामे गजपालस्य गृहे उवास । सोऽन्नार्थमटन् तमेव गजपालं कुत्सितान् माषान् भक्षयन्तं सहस्रोपसृत्य याचितवान् । तदा तमुषस्तिमुवाच गजपालः—

‘अस्मान् मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः अन्ये कुल्माषा न विद्यन्ते । ये मम भाजने निहितास्त एव राशौ प्रक्षिप्ताः । अतः किं करोमि’ ।

‘सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् * ।

(बा. सू. ३. ४. २८)

इत्यस्मिन् वैय्यासिके सूत्रे सम्यङ् मीमांसितम् । स्मृतिश्च
भवति—

‘जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०४)

गजपालेनेत्यमुक्त उषस्तिः प्रत्युवाच—

‘एतान् मे देहि’ ।

इत्युक्तो गजपालस्तस्मा उषस्तये कुल्माषान् ददौ । स चोच्छिष्टा-
नपि तान् चखाद । अनन्तरं गजपालः—

‘हन्त समीपस्थमिदमुदकमपि गृहाण’ ।

इत्याह । उषस्तिः प्रत्युवाच—

‘उच्छिष्टं पीतं स्यात्’ ।

इति । गजपाल आह—

‘किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टाः?’ ।

इति । उषस्तिराह—

‘नवा अजीविष्यमिमान् कुल्माषान् अखादन्’ ।

उदकपानं तु इच्छातः लभ्यते’ ।

इति अयमभिप्रायः—प्राणरक्षणार्थत्वात्कुल्माषभक्षणं न दोषावहम् ।
ऐच्छिकत्वादुदकपानं निषिद्धमिति ।

* एतदुक्तं भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनी-
यत्वेनाभ्यनुज्ञायते । श्रुत्यादिषु तथैव दर्शनात् ।

१. The verse occurs in Manu, but Manu Smṛitī reads the second
line of the verse as follows:—

आकाशमिव पंकेन न स पापेन लिप्यते ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

लिप्यते नैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४१)

इति । एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह—

‘सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्* बुभुक्षितः ।

न चाऽलिप्यत दोषेण क्षुत्प्रीकारमाचरन् ॥

* उक्तं चैतच्छूनःशेषाख्याने ऐतरेयब्राह्मणे—

‘तस्मा उपकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्याभिकृताय वि-

शसितारं न विविदुः । (३) स होवाचाजीगर्तः सौय-

वसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति तस्मा

ते अपरं शतं ददुः । (४) सोऽसिं निःशान एयाय’ ।

(ऐ. ब्रा. ७. १६. ३-५)

अत्र च ‘उपासर्पद्बुभुक्षितः’—इत्यनेन दारिद्र्यदोषेण क्षुत्प्रीकारसा-
धनभूतमन्नमलभमानः यथा शतद्रव्येण स्वपुत्रं शुनःशेषं विक्रीतवान् ।
यथा च अपरेण शतेन तं नियुक्तवान् । तथैवान्येन शतेन तं हन्तुमुपा-
सर्पत् । ननु तन्मांसं भक्षितुमित्यर्थो ज्वसेयः ।

१. The text substitutes दा for अपि ; while G. reads इतस्ततः for यतस्ततः २. B. C. D. E. F. H. J. and the text read न लिप्यतेनैसा, G. लिप्यते न च सो for लिप्यते नैनसा. ३. The text substitutes -अम्बु- for -अर्क-.

श्रमांसमिच्छन्नार्तोऽन्तु* धर्माधर्मविचक्षणः ।
 प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान् ॥
 भरद्वाजः† क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।
 बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोऽस्तक्ष्णो महातपाः ॥
 क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्‡

* श्रमांसमन्तुमिच्छन्नपि पापेन न लिप्तवान् । अस्या आख्यायिकाया युगान्तरविषयत्वात् कृतादिषु युगेषु सङ्कल्पादिनापि पाप-पुण्यसम्भवात् वामदेवेन श्रमांसभक्षणे इच्छा कृता तथापि न पापेन लिप्तोऽभवदिति विशेषः ।

† वृधो नाम तक्षा । स च प्रतिग्रहानर्हः । तादृशादप्रतिग्राह्यादपि प्राणरक्षणार्थं भरद्वाजो नाम ऋषिः बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह तथापि पापेन न लिप्तवान् । गोविन्दराजस्तु—‘वृधुतक्ष्णोर्महामनाः’ इति पपाठ ।

‡ उक्तं चैतदाख्यानं महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मेषु—

‘विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
 क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
 क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनाधिपः ।
 क्षुच्च मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
 अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
 दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविर्वाजितः ॥
 सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ।
 अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ॥
 तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्’ ।

(म. भा. शां. १४१. ४९—५२)

इत्यादिना । अत्रापि अन्तुमभ्यागात् प्रवृत्तो बभूव न त्वत्तवान् इति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. H. and J. read आर्त्तस्तु, G. आर्त्तस्य for अर्तोऽन्तु. २. B. and D. read बृहद्वो, C. F. and J. बृहत्तजो, G. बृहत्तक्ष्णो and E. H. and I. बृहत्तजो all for वृधोऽस्तक्ष्णो.

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः' ॥

(म. स्मृ. १०. १०२-१०८)

इति । स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा
च चतुर्विंशतिमते—

‘आरनालं तथा क्षीरं कान्दुकं दधि सक्तवः ।

स्नेहपक्वं च तक्रं च शूद्रस्यापि न दुष्यति’ ॥

इति । अङ्गिराश्च गूढप्रतिग्रहं प्रक्रम्याह—

‘मांसं दधि घृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम् ।

गुडो रसस्तथोदश्विद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥

अशृतं चारनालं च कान्दुकाः सक्तवस्तिलाः ।

फलानि पिण्याकमथो ग्राह्यमौषधमेव च’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ४०)

इति ॥ १३ ॥

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ गूद्रौ विविनक्ति—

मद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं गूद्रं वर्जयेद् विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥१४॥

द्विजशुश्रूषणरतान् मद्य-मांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥१५॥

१. I. reads कौतुकं for कान्दुकं through mistake. २. I. reads शूद्रं for शूद्र- and omits प्रतिग्रहं. ३. C. and I. read कान्दुकाः for कान्दुकाः. ४. I. reads माध्वीक- for पिण्याक-. ५. These two verses do not occur in M.—

मद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं गूद्रं वर्जयेद् विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

द्विजशुश्रूषणरतान् मद्य-मांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥ १५ ॥

इति । जातिगूढाः नीचाः प्रतिलोमजाः सूत-मागधादयः ।
तेषां कर्म अश्वसारथ्यादि । तस्य प्रवर्तकाः तेन जीविताः ।
तादृशात् गूढात् श्वपाकादिवत् घृतादिकं न स्वीकार्यम् ।
ये तु मार्गवर्त्तिनः गूढा विहिते पौकयज्ञादिकर्मणि निरताः
तान् गूढान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ॥ १४-१५ ॥

‘गूढान्नं सूतकान्नं च’—(प. स्मृ. ९. ३१) इत्यत्र सूतकान्नस्य
सामान्येन प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं सूतकिजातिविशे-
षाननूय तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह—

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ? ॥ १६ ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् गूढसूतके ।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ।
अथवा वामदैव्येन साम्नैवैकेन शुद्धयति ॥ १८ ॥

इति । सूतकिनः गूढस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि
गायत्रीं जपेत् । सूतकिनो विशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगाय-

१. A. B. C. and I. read श्वपाकादिव; while A. adds भोजने न परित्यजेत्
before घृतादिकं. २. I. reads विहितपाकयज्ञादि-. ३. B. D. and M. read
शुद्धः for शुद्धिः. ४. M. reads:—

ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुद्धयति ।

४. Except A. K. and L. साम्ना चैकेन for साम्नैवैकेन. ५. C. and F. omit
अन्नं and read भुक्त्वा पञ्चसहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् and omit the following
portion:—

क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्र-
गायत्रीजपं कुर्यात् सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो
भुङ्क्ते तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् ।

त्रीजपेन शुद्धिः । क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिस-
हस्रगायत्रीजपं कुर्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते
तम्प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् ।

‘कयानश्चित्र आभुवत्’ ।

(ऋ. सं. ३. ६. २४. १)

इत्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदे-
व्यं साम । तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपो द्विसहस्रगायत्रीजपेन
विकल्प्यते । एते च जपरूपा व्रतविशेषा अशक्तविषये
वेदितव्याः । शक्तेम्प्रति तु छागलेय आह—

‘अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।

प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शूद्रसूतके ॥

वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाप्तिं विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।

एकाहं च व्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥

ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः’ ।

इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाह-व्यहादयो योज्याः । यत्तु
मार्कण्डेयेनोक्तम्—

‘भुक्त्वाञ्च ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि ॥

वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्राशौचे’ तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(मा. पु. १. १४-१५)

१. G. ते, I. ते च, for एते. २. I. reads शक्तं तु प्रति. ३. B. D. G. H.
substitute एषां for तेषां. ४. G. reads शूद्रस्यैव for शूद्राशौचे.

इति एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—
 'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।
 वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान् वै व्रतं चरेत् ॥
 क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।
 ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्' ॥

(शं. स्मृ. १. ३९-४१)

इति तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गेणोक्तम्—
 'शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
 मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥
 व्यहं वा कामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च ।
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।
 क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनामाशौचं परिकीर्तितम् ॥
 सैवर्णानां तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता ।
 क्रमादृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमेष्वपि' ॥

(ग. स्मृ. ३. ३६)

१. The text reads सततं for सूतके; while B. and D. omit the following portion:—

शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—

'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।

२. I. reads चतुर्मासान् व्रतं चरेत्; while the text reads this line as follows:—

वैश्यस्य च तथा स्त्रीणां मासमेकं व्रतं चरेत् ।

but it seems to be a mistake. ३. G. reads मासमेकं व्रती भवेत्; while except A. and I. others substitute भवेत् for चरेत्. ४. I. substitutes चा- for वा. ५. I. reads आशौचे for आशौचं. ६. B. D. G. H. read क्षत्रादिसर्वैवर्णानां for सर्वैवर्णानां तु सर्वेषां. ७. B. D. and H. read -उत्तमे-ष्वयम् and I. -उत्तमं प्रति for -उत्तमेष्वपि.

इति तदेतद् गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम् । गुण-
वत्सूतकिविषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तर-
कालमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति
तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । (८) आ-
शौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात् । (९)
(वि. स्मृ. २२. ८-९.)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्र विष्णुनैव व्रतमुक्तम्—
‘सर्वर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य
तस्यां निमग्नस्त्रिरवमर्षणं जत्वोत्तीर्य सा-
वित्र्यंष्टसहस्रं जपेत् । (१०) क्षत्रियाशौचे
ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । (११)
वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । (१२) ब्रा-
ह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्र-
वन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । (१३)
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।
शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत् ॥ (१४)
शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमात्रं समाचरेत् । (१५)

१. H. omits आशौचं यावत्तेषाम्. २. The text does not insert च. ३. B. and D. do not insert व्रतम्. ४. G. H. and the text read तन्- and B. C. D. E. and F. तस्मिन्- both for तस्यां. ५. C. E. I. and J. read -अष्टशतं for -अष्टसहस्रं. ६. C. F. I. and J. omit the following:—

ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । वैश्याशौचे .

७. The text omits व्रतम् and H. reads प्राजापत्यं समाचरेत्. ८. The text reads स्नानमाचरेत् for स्नानमात्रं समाचरेत्; while I. reads this line as follows:—

शूद्रो वैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् । (१६)

(वि. स्मृ. २२. १०-१६)

इति एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । य-
दपि वसिष्ठेन—

‘आशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वाऽपि भुक्तवान्* ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योन्यां च जायते ॥ (३१)

अनिर्दशाहे पारशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

कृमिभूत्वा स देहान्ते तद्विष्टामुपजीवति ॥ (३२)

द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान् वा अनश्नन्

संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते’ । (३३)

(व. स्मृ. ४. ३१-३३)

इति तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । ननु—उक्तरीत्या जाति-

* उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु—

कृमिभूत्वा स देहान्ते तद्विष्टामुपजीवति ॥ (३१)

अनिर्दशाहे परशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥ (३२)

एवमेव पाठो दृश्यते । परमेतदसङ्गतमिव भवति ।

१. I. reads :—

शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् सदा ।

for

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् ।

२ C. F. and I. read पारशावे for पारशावे and for the same G. J. and the text परशावे ३. All others except A. interchanges the fourth line for the second and second for the fourth. ४. Except A. and I. all others substitute तां for तत्. ५. I. omits अनश्नन्. ६. B. C. D. F. H. and J. substitute -नीत्या for -रीत्या.

विशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ सत्यां ब्राह्मणादिजातिवि-
शेषैरहितस्य सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् ।

‘शूद्रान्नं सूतकान्नं च’ ।

(प. स्मृ. ११. ४)

इत्युक्तस्य विषयः कोऽपि न लभ्येत । तत्र हि प्राजापत्यं
ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नायं दोषः । सामान्यतः
प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्ते विशेषे पर्यवसनात् । वि-
ष्णुना हि—

‘शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्’ ।

(वि. स्मृ. २२. १६)

इति प्रोक्तम् । ब्रह्मकूर्चं तु गर्गप्रोक्तव्यहव्रतसमानविषय-
तया योजनीयम् । दशाहविषये अद्विरा आह—

‘अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा’ ।

त्रैपक्षिके* तदर्थं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥

(अं. स्मृ. १. १९)

इति ॥

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्राय-
श्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः—

* त्रैपक्षिकं त्रैपक्षिकश्राद्धम् । एवं द्विमासिकमपि श्राद्धमेव ।

१. J. substitutes -जातिशेषः for -जातिविशेष-. २. I. reads व्यवस्थापनात्.
३. I. reads विष्णुः for विष्णुना हि. ४. I. does not insert प्रोक्तम्. ५. C.
E. F. G. and H. substitute गार्ग्य- for गर्ग-. ६. Except A. and I. all
others omit -व्रत-. ७. Except A. and J. all others do not insert
this line:—

त्रैपक्षिके तदर्थं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥

‘प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके ।
त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥
(वि. स्मृ. ५१. ५०)

इति इदं चापद्विषयम् । अनापदि तु—
‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके ।
एकाहं तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥
(हा. स्मृ. ५. ३९.)

इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

‘प्राजापत्यं तु मिश्रके’ ।

इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु पादोन-
प्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।
त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात् पादौ द्वौ मासिके ततः ॥
पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा ।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्’ ॥
(य. स्मृ. २. २६-२७)

इति । क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ॥

१. C. and F. omit the following portion :—

‘त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥ इति .

२. C. F. and H. substitute मासिके for मिश्रके. ३. J. omits पादोन-
४. Except A. and I. all others substitute पराकं for पादोनं. ५. B. D. and
H. substitute ततः and G. तथा for स्मृतम्. ६. G. omits this line:—
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।
 वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥
 शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ॥
 मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ।

(य. स्मृ. २. ३१-३४)

इति यत्तु शङ्खवचनम्—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
 पक्षत्रयेऽतिकृच्छं स्यात् षाण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥
 आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके* ।
 अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा’ ॥

इति तत्सर्पादिहृतविषयम् ।

‘ये स्तेन-पतित-ह्रीवा’ः ।

(म. स्मृ. ३. १५०)

इत्यपाङ्क्तेयविषयं वा ।

‘चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
 पतनानाशकैश्चैव विषोद्वन्धनैस्तथा ।
 भुक्तवैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः’† ॥

इति ।

* पुनराब्दिके द्वितीय-तृतीयाब्दिके । तदनन्तरं न दोषः ।

† अत्रापि वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनाधिक्यमूह्यम् ।

१. B. D. G. and J. read वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु and C. F. and I. वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य for वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु. २. I. reads सर्पादिमरणविषयं वा. ३. Except A. and I. all read विषोद्वन्धनैः.

‘अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥
 आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
 सङ्कल्पिते* तथा भुक्त्वा त्रिरात्रक्षपणं भवेत् ॥

इति भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारि-
 णस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—

‘मासिकादिषु योऽश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
 त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ ।
 (य. स्मृ. २. १९)

इति । इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह—
 ‘मधु मांसं च योऽश्रीयात् श्राद्धे सूतक एव च ।
 प्राजापात्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥
 (य. स्मृ. २. १६)

इति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्थम् ।
 ‘आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा’ ।
 इति षट्त्रिंशन्मते ऽभिधानात् । यत्तूशनसोक्तम्—
 ‘दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्येच्च तदनन्तरम् ॥
 (उ. स्मृ. ३. ७)

इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराद्वाश्राद्ध-

* सङ्कल्पिते साङ्कल्पिकेन विधिना कृते ।

१. C. and F. insert इति before चरेत्, २. J. reads मासश्राद्धे for
 आमश्राद्धे. ३. H. omits तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति । सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा.

भोजने व्यासेन विशेष उक्तः—

‘ब्रूडाहोमे निवृत्ते तु प्राङ्नामकरणात्तथा ।

चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥

अतोऽन्येषु च भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।

नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजनात्’ ॥

(व्या. स्मृ. २. २३-२४)

इति । सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह—

‘ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । तत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माऽऽधानाङ्गभूतम् । सोमसाह-
चर्यात् । यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्—

‘भुक्तं चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्त्तितः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पार्वणके तथा ॥

द्विगुणं क्षत्त्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्’ ॥

इति एतदध्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्यो-
क्तत्वात् ॥ १६-१७-१८ ॥

१. J. substitutes -विषये for -भोजने. २. All, except A. read निवृत्ते ब्रूडाहोमे for ब्रूडाहोमे निवृत्ते. ३. I. reads ततः for तथा. ४. B. and D. read अल्पेषु for अन्येषु. ५. B. and D. omit तु. ६. B. D. and G. read भारद्वाजेन; while A. यदपि स्मृत्यन्तरम् for यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्. ७. G. reads भुक्त्वा च for भुक्तं चेत्. ८. B., D. G. and H. read व्रतं पार्वणके and C. F. E., I. and J. व्रतपार्वणके for व्रतं पार्वणके. ९. G. reads क्षत्त्रियस्यैव for क्षत्त्रियस्यैव.

‘घृतं तैलं तथा क्षीरम्’ (प. स्मृ. ११. १३)—इत्यत्र
शूद्रसम्बन्धिनां घृतादीनां भोजनमभ्यनुज्ञातम् । इदानीं
शूद्रतण्डुलादीनभ्यनुज्ञानाति—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेदमन आगतम् ।

पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोक्ष्यं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १९ ॥

इति । शुष्कान्नं ब्रीहि-तण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः * ।
स्नेहस्तैलादिः । तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं
भवति तदा तदन्नं भोज्यम् । यस्त्वाम-पक्वयोः साधारणो निषेधः
पूर्वमुदाहृतः सोऽस्सच्छूद्रविषयः । अत एव ‘मद्य-मांसरतम्’
(प. स्मृ. ११. १४)—इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

पूर्वम् ‘अज्ञानादापदोऽपि वा’ (प. स्मृ. ११. ५)—इत्यत्रा-
पन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्चव्रतमभिहितम् ।
तदविद्वद्विषयम् । इदानीं † विद्वांसम्प्रत्याह—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धयेत् दुपदां वा जपेच्छतम् ॥ २० ॥

इति । द्विविधा हि विद्या । वेदपाठमात्रावसायिनी तदर्थ-

* ‘गोरसो घृतादिः । पुनरन्नोपादानं गव्यत्वार्थम्’— इति धर-
णीधरः ।

† धरणीधरो न विद्वद्विषयत्वं मन्यतेऽग्रिमवचनस्य । स तु—आपदि
शूद्रान्नभोजने प्रायश्चित्तान्तरमाहेत्यवतारयति ।

१. B. and D. omit घृतादीनां. २. K. and L. read आहतम् for आगतम्.
३. M. reads घृतं for भुक्तं. ४. K. and L. read भोज्यान्नं for भोक्ष्यं तत्.
५. I. adds अद्यम् before असच्छूद्रविषयः. ६. G. H. J. add एतद् after तत्.
७. C. F. and G. omit हि.

ज्ञानानुष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मन-
स्तापेन शुद्ध्यति । केवलवेदपाठकस्तु—

‘द्रुपदादिवेन्मुमुक्षानः’ ।

(तै. ब्रा. २. ६. ६. ४.)

इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं शतकृत्वो जपेत् । मनस्तापस्य
शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्यो ऽप्याह—

‘पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽग्नी शुद्धिहेतवः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१)

इति । मनुरपि—

‘ख्यापनेनानुतापेन तैपसा ऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि’ ॥

(म. स्मृ. ११. २२७)

इति । बौधायनोऽपि—

‘परित्यागस्तपो दानमनुतापो ऽनुकीर्तितम् ।

विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः सप्ताङ्गं पापनाशनम्’ ॥

इति । द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्’ ॥

(बृ. यो. या. ७. ८१)

इति ॥ २० ॥

१. B. D. and H. read सकृज्जपेत् for शतकृत्वो जपेत्. २. B. C. D. E. F. and H. substitute सर्वे ते for सर्वेऽग्नी. ३. B. and D. read मन-साख्यापनेन. ४. H. reads पावनं स्मृतम् for पापनाशनम्. ५. C. and F. substitute दक्षितम् for उक्तम्. ६. Except A. and I. all others do not insert this line and substitute इत्याहिना for इति. The quoted verse is not found in Yādnyavalkya Smṛiti.

‘द्विजगुश्रूषणरतान्’

(प. स्मृ. ११. १९)

इत्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः । तानेता-
निदानीं विशेषतो निर्दिशति—

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥

इति । दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ॥२१॥

दासादीनां लक्षणमाह—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्काराँत्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः ॥२२॥

क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां संमुत्पन्नस्तु यः सुतः ।

स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥

इति । ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूद्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति

१. Except A. and I. all others omit एतात्. २. B. D. G. and H. substitute दर्शयति for निर्दिशति. ३. J. reads संस्थितः for संस्कृतः. ४. A. reads:—

संस्कृतः स्याद्दासवर्गो असंस्कारेण नापिकः ।;

while M.:—

संस्कृतस्तु भवेद्दासो ह्यसंस्कारैस्तु नापितः ।.

५. I. and J. reads सुतो जायेत नामतः. ६. B. C. F. H. and J. read ख्यातो for ज्ञेयो. ७. Except A. and M. all others read -समुद्भूतो for -समुत्पन्नो. ८. K. reads सो ह्यार्धिक E. सो ह्यार्धिक and C. E. F. G. H. and J. read स ह्यार्धिक, for स ह्यार्धिक.

स यद्यमन्त्रकैर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति तदा दास इत्युच्यते संस्काराभावे तु यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः । नत्वर्थतः । गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवद्वैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं तथापि शब्दसामर्थ्यात् प्रक्रमबलाद्वा तल्लक्षणमुत्रेयम् । शब्दसामर्थ्यतस्तावत् कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृ-पितामहादिक्रमादायात आप्तः गूढः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यातव्यम् । वैश्यः गूढकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना आर्थिक इति वा अर्थसीरीति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनः-काय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति स आत्मनिवेदकः । यद्वा आर्थिकसाहचर्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः क्रमतः संस्कृत आत्मनिवेदकोऽस्तु । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यगूढावार्धिकात्मनिवेदकौ तथापि नीचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधीयते-इत्यदोषः ।

१. G. reads:—

संस्काराभावे तु नापित इति अभिधीयते । शत्रियः गूढकन्यामूढा

तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः ।

२. B. and D. read गोरक्षणार्थरूढ्या, G. गोरक्षणार्थरूढ्या वा and H. गोरक्षणार्थस्य रूढ्यादिवत् for गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवत् ; while C. F. and J. omit रूपस्य. ३. G. substitutes-साम्यत्वात् for -सामर्थ्यात्. ४. G. reads -मातामहादि- for -पितामहादि-. ५. B. D. E. G. I. and J. omit क्रमतः. ६. I. omits अस्तु.

दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह—

‘शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्* ॥

(या. स्मृ. १. १६६)

इति । चतुर्विंशतिमते अपि—

‘आधिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इति । दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह
देवलः—

‘स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।

ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘गोपाल-नापित-कुम्भकार-कुलमित्रार्धसीरि-

निवेदितात्मानो भोज्यान्नाः’ ।

इति ॥ २२-२३-२४ ॥

* पराशरोक्तानि दास-नापित-गोपालाधिकाणां विशिष्टानि लक्ष-
णानि नान्यत्रोपलभ्यन्ते । सामान्यतो दासादीनां लक्षणानि यथा—

दासा गर्भ-भक्तदासादयः । गवां पालनेन
यो जीवति स गोपालः । कुलमित्रम्-पितृ-पि-
तामहादिक्रमायातं मित्रम् । अर्धसीरी कृ-
षिकलभागग्राही । नापितः गृहव्यापारकार-
यिता नापितः । यश्च वाङ्-मनः-काय-कर्मभि-
रात्मानं तवाहमिति निवेदयति स आत्म-
निवेदकः । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इति ।

१. G. omits अपि. २. E. G. and H. read अधिकः for आधिकः. ३. C.
and F. read दासोऽपि and G. स दासो for स्वदासो.

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहित-
म् । इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह—

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दाधि घृतं पयः ।

अकामतस्तुयोभुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥२५॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।

ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥

शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।

ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥

इति । अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र
स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत् तदा ब्रह्म-
कूर्चं पातव्यम् । यथा सूतकान्ते ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा
अभिहिताः न तथा जलादिपाने । किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां
ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति
प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयतीत्यर्थः । अहोरात्र-
मुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् । ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो
ब्रह्मकूर्चोपवासः । तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य निष्कृति-
र्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्याम्नायो दानम् । अतः शूद्रो दानं

१. M. यथावर्णस्य, B. and D. या त्रिवर्णस्य and all others except H. and I. योज्या वर्णस्य. read याज्यवर्णस्य. २. I. reads शूद्रस्य for शूद्राणां. ३. H. substitutes शूद्रादीनां for नटादीनां. ४. B. reads सूतकान्तादौ; while C. and F. सूतकान्ते- for सूतकान्ते. ५. G. reads उपपादयति for उपसादयति and J. उपसीदति; while C. and F. substitute अनुज्ञातुं and B. and D. अनुज्ञापितुं for अनुज्ञापयितुं.

कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्म-
कूर्चं श्रुत्वा स दृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति । तत्र कि-
मु वक्तव्यमल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति
॥ २५-२६-२७ ॥

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम् ॥ २८ ॥

इति । गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं यच्च कुशोदके तदुभयं स्वतः
पवित्रं अतः पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥ २८ ॥

इति । ब्रह्मकूर्चाद्ब्रह्मभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूता-
याः पञ्च गावः तासां वर्णविशेषानाह—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।

पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥ २९ ॥

कापिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा ।

इति । विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिप-
ञ्चकं सर्वमपि कापिलमेव ग्राह्यम् ॥ २९ ॥

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षण्णां द्रव्याणां प्रत्येकं
परिमाणविशेषमाह—

१. B. and D. read यच्च ब्रह्मकूर्चं पिबेत् तदितरं for पश्चात् ब्रह्मकूर्चं पिबेत्
तदिदम्. २. B. and D. read अल्पपापिनं निषिद्धजलादियानिनम् for अल्पपापेन
निषिद्धजलादिपानेनोपेतम्. ३. M. reads नाशनम् for -शोधनम्. ४. M.
reads श्वेताया गोमयं हरेत् for श्वेतायाश्चैव गोमयम्. ५. G. substitutes
कृष्णवर्णायाः for ताम्रवर्णायाः. ६. M. reads दधि चोच्यते for गृह्यते दधि.

मूत्रमेकपलं* दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥ ३० ॥

क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ।

घृतमेकपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥

इति । पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठम् । तत्रोपरितेनेन पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं ग्राह्यम् । दद्यात् एकस्मिन् पलाशादिपात्रे यथोक्तपरिमाणानि षड् द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह—

‘पालाशं पद्मपात्रं वा ताम्रं वाथ हिरण्मयम् ।

गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः कर्म समाचरेत् ॥’

इति । वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह—

‘गोमूत्रे माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ।

गोमूत्रवद् घृते ज्ञेयं तदर्धं तु कुशोदकम् ॥’

* ‘पलं सुवर्णाश्चत्वारः’ इत्युक्तलक्षणे पलम् ।

१. M. reads this and the following two lines as follows:—

गोमूत्रस्य पलं दद्यादङ्गुष्ठार्धमुच्यते ॥ ३० ॥

आज्यस्यैकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ।

क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥

२. J. reads अङ्गुष्ठमात्रम् for अङ्गुष्ठम्. ३. J. reads उपरितेनेन for उपरितेन.

४. I. reads दध्यादीनि for दद्यात्, but seems to be mistake. ५. Except A. and I. others read पलाश- for पालाशं; while J. reads एकपात्रं for पद्मपात्रं and A. and I. पद्मपात्रं. ६. B. C. D. E. and F. read यथा and G. and H. तथा for ततः; while B. and D. समारभेत् for समाचरेत्. ७. B. C. D. F. and G. read ज्ञेया for ज्ञेयम् and I. reads घृतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम् for घृते ज्ञेयं तदर्धं तु कुशोदकम्.

इति । एतदशक्त-बालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु
प्रकारान्तरमाह—

‘गोमयात् द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमंष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा’ ॥

इति । अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वच-
नान्तरानुसरिणाद्बुद्धार्थपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तरा-
भिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्त-
परिमाणेन सह विकल्प्यते । वैषम्यस्याल्पत्वात् ॥ ३०-३१ ॥

गोमूत्रादीनां षण्णां प्रत्येकं मन्त्रानाह—

* गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि ॥ ३२ ॥

तेजोऽसि शुक्रमित्याड्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥ ३३ ॥

इति । ऋचेतिपदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते ।
‘तेजोसि’ ‘देवस्य त्वा’ इत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यात् ऋक्त्वमुप-
चरितम् । तैरेतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ
स्थापयेत् ॥ ३२-३३ ॥

* गायत्री प्रसिद्धा । ‘गन्धद्वारां’—(ऋ. सं. परि. ४. ४. २. ७-८)
‘आप्यायस्व’—(ऋ. सं. १. ६. २२. १.), ‘दधिक्राव्णो’—(ऋ. सं. ३. ७.
१३. ६), ‘तेजोऽसि शुक्रं’—(मा. सं. ० ० ०), ‘देवस्य त्वा’ (मा. सं.
० ० ०), इत्यादयो मन्त्रा द्रष्टव्याः ।

१. G. reads पञ्चानां for षण्णां. २. M. reads दधिक्राव्णेति वै for दधि-
क्राव्णस्तथा. ३. G. and J. omit स्थापयेत्.

स्थापयित्वा चोऽऽलोडना-अभिमन्त्रणे कर्त्तव्ये इत्याह-

आपोहिष्टेति चालोड्य मानस्तोकेति * मन्त्रयेत् ।

आपोहिष्टा-इत्यादिकं त्र्यृचं विज्ञेयम् । प्रायशस्तथा
विनियोगात् । मानस्तोके-इत्येकैव ऋक् ।

अत्रावदान-होमसाधनानां सुवादीनामभावात् केनाज्वा-
दाय होतव्यम् ?-इत्याकाङ्क्षायामाह-

सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः॥३४॥

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।

इति । सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां ते सप्तावराः ।
सप्ताष्टादधिकसंख्या गृहीतव्या । न तु षट्-पञ्चादि-न्यूनसंख्ये-
त्यर्थः । अच्छिन्नमग्नं येषां ते अच्छिन्नाग्राः । शुकवत् त्विद्
दीप्तिर्येषां ते शुकत्विषः । हरिद्वर्णा इति यावत् । आर्द्राणां
छायाशुष्काणां वा भवति हरितत्वम् । तैर्दर्भैरवादाय पलाश-
पत्रेण होतव्यम् । तथा च प्रजापतिः—

* 'आपोहिष्टा'-(ऋ. सं. ७. ६. ५. १.), 'मानस्तोके'-(ऋ. सं.
१. ८. ६. ३. इत्यत्र द्रष्टव्याः ।

१. B. and D. omit च and read आलोडनादिमन्त्रेण for आलोडनाभि-
मन्त्रणे; while H. आलोडमन्त्रणे मन्त्रेण for the same. २. K. and L.
substitute मन्त्रयेत् for मन्त्रयेत्. ३. Except A. and I. all others omit
त्र्यृचं विज्ञेयम् and read प्रायेण for प्रायशः; while G. विनियोगः for विनियो-
गात्. ४. Except A. and I. all others read मान इत्यृक् एकैव. ५. B. D.
K. and L. read सप्तवाराः for सप्तावरा. ६. B. and D. substitute अधरा
for अधमा; while G. सप्तवाराः for सप्तावराः. ७. G. reads सप्तम्यः for
सप्ताष्टादि-. ८. G. substitutes ऊन- for -न्यून-, while H. omits it.
९. B. C. D. E. F. H. and I. omit अच्छिन्नमग्नेषां ते अच्छिन्नाग्राः.

‘स्थापयित्वा तु दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।

तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्’ ॥

इति । दर्भेष्वित्यभिधानात् पात्रस्याधस्तादपि दर्भानास्तृण-
यात् ॥ ३४ ॥

अथ होममन्त्रानाह—

* इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोकेति ३ शंवती ॥ ३५ ॥

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेत् द्विजः ।

इति । इरेत्यादीनि त्रीणि १ ऋक्प्रतीकानि । शमित्येष
शब्दो यस्यामृचि अस्ति सा शंवती ।

‘शमग्निरग्निभिः करच्छन्नः ।

(ऋ. सं. ६. १. २६. ४)

इति वा

‘शनो देवीरभिष्टये’ ।

(ऋ. सं. ७. ६. ५. ४)

इति वा सौ द्रष्टव्या । एतच्चाग्नये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्रा-
णामुपलक्षणम् । अत एव प्रजापतिः—

‘अग्नये चैव सोमाय सावित्र्यै च तथैव च ।

* ‘इरावती’—(ऋ. सं. ४. ४. ७. २; ५. ६. २४. ३. शुक्ल. य. सं. ५. १५. १६) ‘इदं विष्णुः’—(ऋ. सं. १. २. ७. २, शु. य. सं. ५. १५. १५), ‘मानस्तोके’—(ऋ. सं. १-८. ६. ३) इत्यत्र द्रष्टव्याः ।

१. Except C. and F. all others read अथ for तु. २. Except A. D. and G. all others substitute पत्रस्य for पात्रस्य. ३. We follow here. A. B. and D.; while I. substitutes तु and others च for इति. ४. M. reads स्वयं पिबेत् for पिबेत् द्विजः. ५. G. omits त्रीणि. ६. B. D. G. and H. omit सा. ७. Except A. and I. all read सावित्र्या for सावित्र्यै.

प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च ॥

एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः ।

इति ॥ ३५ ॥

अथ पानस्येतिकर्तव्यतामाह—

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥ ३६ ॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥

इति । आलोडनं हस्तेन । निर्मन्थनं काष्ठेनेति
तयोर्भेदः* ॥ ३६ ॥

ननु—गोवधादिषु यः प्रत्यवायः स केवलादृष्टरूपत्वात्
तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृतापूर्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्य-
भक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः । किन्तु दृष्ट-
रूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अ-
तो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते—इत्यत आह—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ।

इति । अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि
तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य
चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामानदृष्टमुखेनापि

* काष्ठमत्र यज्ञियम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामुद्धरणम् । प्रणवमुच्चार्य
अशब्दं पिबेत् ।

१. We follow here A. and I.; while G. reads हुत्वा च हुतशेषं पिबेत्,
and others हुत्वा च तच्छेषं पिबेत् for एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समा-
हितः. २. B. and D. substitute प्रणवस्य; while G. omits अथ. H. also
omits the same. ३. M. reads यथैवाग्निरिव for प्रदीप्ताग्निरिव.

विनाशयन्ति । न तु केवलं दृष्टेनैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्च-
र्धेनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरुपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं
प्रजापतिराह—

‘चतुर्दश्यामुष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्’ ।

इति । जाबालिरपि—

‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति* स्मृतम्’ ॥

इति । देशविशेषं शातातप आह—

‘नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्’ ॥

इति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दग्धि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥

इति । वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् ।
॥ ३८—३९ ॥

* यत् ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतं पञ्चगव्यं तत् प्रातः पिबेत् । ब्रह्मकूर्चल-
क्षणं पूर्वमुक्तम् ।

१. I. reads ततः for इति. २. B. and D. read समारभेत् for समाचरेत्.
३. M. omits the following three lines—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दग्धि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥

अभोज्यान्नानां भाण्डेष्वस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तं पूर्वम् (प. स्मृ. ११. २५) । अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह—

पिबतः पतितं तोयं भोजने मुखनिःसृतम् ।

अपेयं तद्विजानीयात् पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

इति । जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिपात्रे पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्धं पीत्वाश्वशेषितं तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह शङ्खः—

‘पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्रह्मणः क्वचित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः’ ॥

(शं. स्मृ. १३. ४१)

इति ॥ ४० ॥

श्व-सृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषमाह—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्व-सृगालौ च मर्कटम् ।

अस्थि-चर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥

नैरं तु कुणपं काकं विड्वराह-खरोष्ट्रकम् ।

गावयं सौप्रतीकं च मायूरं खाड्गकं तथा ॥ ४२ ॥

१. B. C. D. F. and I. read भोजने for भाजने. २. B. and D. सारंगं for नारं तु. ३. C. F. G. and I. read खड्गकं for खाड्गकं.

वैय्याघ्रमार्क्षं सैहं वा कूपे यदि निमज्जति ।

तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥

प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ।

विप्रः शुद्धयेत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥

एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्धयति ।

इति । कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं वा अस्थ्यादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरभेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विड्वाराहादिषु सम्बन्धवाची तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथा च सति वैड्वाराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः सुप्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स सुप्रतीकः । तस्य सम्बन्धि सौप्रतीकम् । मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः तस्य सम्बन्धि खड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि वैय्याघ्रम् । ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम् । सिंहस्य सम्बन्धि सैहम् । एतेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूप-तटाकयोः स्नान-पाने यदि कुर्यात् तदा तादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः । एतेन-समनन्तरं निर्दिश्यमानेन

१. G. substitutes च for वा ; while except A. and I. all others कूपे for कूपे and M. reads कुणपं यदि मज्जति for कूपे यदि निमज्जति. २. B. and D. read अतिदुष्टस्य for अथ दुष्ट अस्य. ३. B. and D. omit वा अस्थ्यादिकं; while I. substitutes व्याघ्रादिकं वा. ४. B. and D. do not insert लुप्तो. ५. B. and D. omit पुष्टा; while H. reads सुष्टु पुष्टा; for पुष्टा;. ६. I. reads यः for यदि.

क्रमेण प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः ।
त्र्यहादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः—

‘मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा
ब्राह्मणस्यहमुपवसेत् । (२) ब्रह्मं राजन्यः ।
(३) एकाहं वैश्यः । (४) शूद्रो नक्तम् ।
(५) सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः’ । (६)

(वि. स्मृ. ५४. २-६)

इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति तदा
हारीतो विशेषमाह—

‘क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ।
यदि कश्चित् तैतः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥

(हा. स्मृ. २१. ३-४)

इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजल-
पानविषयम् । अकामतस्तु षड्रात्रम्—

‘क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्’ ॥

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह—

‘सुरा भाण्डस्थिता आप्रो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥

१. The text adds व्रतस्य after अन्ते. २. Except A. and I. all others substitute शुद्धौ for शुद्ध्यै. ३. H. and I. read तत्र for ततः. ४. C. and F. read स्नेहपाने for उदकपाने.

द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम् ॥

(य. स्मृ. ३. ४१-४२)

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे* तु मनुराह—

* मेधातिथिस्तु समनन्तरोक्तवचनं—‘ यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्वाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत्—’ इत्याह । ‘ सुरारस-गन्धवर्जिता अपः पीत्वा ’— इति कुल्लूकभट्टः ।

१. C. and F. do not insert the following portion:—

‘ द्वादशाहं च पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।

गायत्र्यास्तु सहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम् ॥

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह—

आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ;

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥

इति । यत्तु विष्णूक्तम्—

‘ अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं

शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्’ ।

इति तत् कामतः सकल्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्—

‘ सुराभाण्डोत्कपानि छर्जनं

श्रुतश्राशन्नहोरात्रोपवासश्च’ ।

इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोत्कपानविषयम् । तच्चैव पशुर्षितोत्कपानेनैवोक्तम्—

‘ सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पशुर्षिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पादिपक्वं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम् ॥

इति । सुरापस्य मुखगन्धप्राप्ते तु मनुराह—

‘ ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाप्राप्य सोमपः ।

प्राणान्प्लुत्रिरायम्य घृतं प्राद्व्य विशुद्धयति’ ॥

इति । रुयाद्युच्छिष्टपाने हारीत आह—

‘ स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि काश्चित् पिबेत् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥

शुद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि काश्चित् पिबेत् द्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत् ॥ इति ।

२. I. substitutes च for तु. ३. I. reads गायत्र्यास्तु सहस्रं for गायत्र्यष्टसहस्रं.

‘आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीगृतं पयः’ ॥

(म. स्मृ. ११-१४७)

इति । यत्तु विष्णूक्तम्—

‘अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं

शङ्खपुष्पीगृतं पयः पिबेत्’ ।

(वि. स्मृ. ५१. २३)

इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपे-
नोक्तम्—

‘सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं

घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च’ ।

इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव
पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्—

‘सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्प्यवपक्कं तु क्षीरं स तु पिबेत् व्यहम्’ ॥

(शा. स्मृ. ५. ३१)

इति । सुरापानस्य मुखगन्धाम्राणे तु मनुराह—

‘ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गैन्धमात्राय सोमपः* ।

* सोमपः दर्श-पूर्णमासयाजी यज्ञावशिष्टभोजी वा । सोमप इति वि-
शेषणात् तादृशस्यैव ब्राह्मणस्योक्तं प्रायश्चित्तम् । असोमपस्य प्राणायाम-
मात्रम् ।

१. G. and J. read पञ्चात् for पीत्वा. २. B. and D. read खरपुष्पी
च पक्कं, E. and H. शंखपुष्पावपक्कं. G. reads शंखपुष्पीयपक्कं, J. शंखपुष्पी
च पक्कं and I. शंखपुष्पाद्विपक्कं for शंखपुष्प्यवपक्कं. ३. I. reads मुखम् for
गन्धम्.

प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥

(म. स्मृ. ११. १४९)

इति । ख्याद्युच्छिष्टपाने हारीतं आह—

‘स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत् ॥

शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्' ॥

हा. स्मृ. ११. ४१-४२)

इति । यमः—

‘शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति’* ॥

(य. स्मृ. ३. ६०)

इति ॥ ४१-४२-४३-४४ ॥

* अत्र सर्वत्र पानीयपात्रस्थितमेवोच्छिष्टं वेदितव्यम् । न भूमि-
ष्ठम् । तस्य उच्छिष्टत्वासम्भवात् । त्र्यहं क्षीरपानेन शुद्ध्यतीति योजना ।

१. J. adds अपि after हारीत. २. J. reads शङ्खपुष्पाविपक्वेन. ३. G. substitutes वर्तयेत् and I. शुद्ध्यति for यापयेत् ; while B. and D. omit these two lines :—

शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत् ।

शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ॥ इति ।

४. B. D. E. and H. substitute शुद्ध्यति for पावयेत् ; while G. omits the following lines :—

‘कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्’ ॥

इति यमः—

‘शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।

५. B. D. E. and H. omit the following portion :—

यमः—

शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥ इति ।

ब्राह्मणेष्वेव केषुचिदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने
प्रायश्चित्तमाह—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥

अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव
वक्ष्यति । तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं तथाप्यभ्यासा-
भिप्रायेण महद्गतमविरुद्धम् । अनभ्यासेत्वीदृशान्नभोजने
भरद्वाज आह—

‘परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ॥

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम्’ ।

इति ॥ ४५ ॥

अपचस्यान्नप्रदत्वे तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा
त्वपचो भुङ्क्ते इतरः प्रयच्छति तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥

दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ ।

इति । अपचस्य अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते
तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः
किन्त्वसौ दाता सह प्रतिग्रहीत्रौ नरकं याति ॥ ४६ ॥

१. C. E. F. and I. read केषाञ्चित् for केषुचित्. २. I. reads अनभ्यासेन.

३. Except A. and I. all others omit the following line:—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

४. B. C. D. F. and G. omit इति and read प्रत्यवायम्. ५. B. D. and
G. read किन्त्वन्नदाता for किन्त्वसौ दाता. ६. I. substitutes गृहीत्रा for
प्रतिगृहीत्रा.

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह—

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ॥४७॥

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ।

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ।

गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः ॥ ४९ ॥

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ।

इति । परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् । यद्वा वैश्वदेवाद्वयं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकान्निवृत्तः पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्चोभयं विवक्षितत्वात्तन्लेणोच्चरितम् । तथा च सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य

१. J. reads परान्नं for परान्नेन. २. M. substitutes हि for तु; while B. and D. omit the verse:—

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ।

गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः ॥ ४९ ॥

३. E. and H. read गृहस्थधर्मे, G. I. J. and M. गृहस्थधर्मो for गृहस्थधर्मा. ४. B. and D. omit the following portion:—

परपाकः । तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति

यावत् । यद्वा वैश्वदेवाद्वयं क्रियमाणः पाकः.

५. H. reads वैश्वदेवाद्वयं for वैश्वदेवाद्वर्थ. ६. B. and D. substitute तत्र for तत् and read उभयं विवक्षितम् for उभयं विवक्षितत्वात्. H. also reads तत्र, but corrects in the margin अत्र; while C. E. F. and J. substitute अत्र for तच्च.

दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । अक्षरार्थस्तु—अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा तर्माग्निमात्मनि समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकनिवृत्तशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः । उभयविधपाकरहितत्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परात्रभोजनस्य दोषत्वात्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परात्रेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

यस्तु विप्रो विधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुतावाग्मनायते—

‘नार्यमणं पुष्टयति नो सखायं

केवलाघो भवति केवलादी’ ।

(ऋ. सं. ८. ६. २३. १.)

इति । ‘ददाति परिवर्जितः’—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वाद्दानक्रियामाचष्टे ।

‘ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

(व्या. सू. १. १. ५)

इत्यस्मिन् व्याससूत्रे,

१. B. C. D. E. F. and H. omit the following:— स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा. २. I. omits अग्निम्. ३. B. C. D. and G. read पाकादिकं for वैश्वदेवादिकं. ४. B. D. E. and I. omit -निवृत्त-. ५. J. omits परपाकरतः; while E. and I. read-विधपरपाकरतत्वात् for-विधपाकरहितत्वात्.

‘त्यज्यतेः पूर्ववत्त्वम्’ ।

(पू. मी. ७. ४. १)

इत्यस्मिन् जैमिनिस्मूत्रे चार्थनिर्देशेऽपि इतिप्रत्ययप्रयोग-
दर्शनात् ।

‘इक्-इतिपौ धातुनिर्देशे’

(वा. पा. २. १५)

इत्येतत्तु वाररुचं वार्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायम् । न त्वर्थ-
निर्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिववृथापाकादिरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्भो-
जने तु प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाहतुः शातातप-बृहस्पती—

‘योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।

प्राणायामान् त्रिरभ्यस्य धृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ ॥

(शा. स्मृ. ३. ५१-५२)

इति । ‘प्राणायामशतं कृत्वा’—इति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं
कल्पनीयम् । वृथापाके यत् प्रायश्चित्तं तदेव ब्राह्मणनि-
न्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दावचने सहपाठात् । तथा च
व्यासः—

‘पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

आदिशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ७०)

१. Except A. C. F. G. and I. all others omit वाररुचं. २. Except
A. and I. all others read यो हि हित्वा for योऽगृहीत्वा. ३. I. reads
भुक्त्वाऽ न्नं. ४. G. and J. substitute अत्याशी for आदिशी.

इति । वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः—

‘ग्रह्यापनं* प्रत्ययनं प्रेश्वपूर्वं प्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः’ ॥

(ऋग्विधाने ४. ८१)

इति ॥ ४७—४८—४९ ॥

ननु—उक्तरीत्या कलियुगे सर्वे ऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च । तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकम् । कृते ऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेरुपरन्तुमशक्यत्वात् प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसम्भवाच्च । नहि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तम् ।

‘स्वधर्मरतविप्राणाम्’ ।

(प. स्मृ. ८. २)

इति तल्लक्षणात् । न च—अभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यात्—इति शङ्कनीयम् । तादृशस्य कैस्याप्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वा-

* उपलभ्यते चैतद्वचनं वृद्धशौनकोके ऋग्विधाने ऽन्तिमाध्याये । नास्ति अस्मदृष्टेषु शातातपस्मृतिपुस्तकेषु ।

१. I. reads प्रश्नपूर्वः. २. Except A. and I. all read -ध्यापनं. ३. B. and D. omit पुनरपि; while I. substitutes परिहर्तुम् for उपरन्तुम्. ४. B. and D. read पापनिवृत्तानां शिष्टानां for पापप्रवृत्तानां and omit प्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तम् । स्वधर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो. ५. I. reads स्वधर्मरत-. ६. I. adds पुरुषस्य and J. विप्रस्य before कस्यापि; while B. has quite mistaken.

देतदेव युगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य पाराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वं
स्यात्—इत्यांशङ्क्याह—

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५० ॥

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ।

इति । अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः—
द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः । युगप्रयुक्ता प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च ।
तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वान्न तन्निवृत्तये पराशर-
स्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः तत्र साव-
काशं धर्मशास्त्रम् । तद्यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्धज्ञानप-
र्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे* । नच—कलौ युगे तादृशं विप्रं क-
ञ्चिदप्युपलभामहे । तथा ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्य-
यनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते । नच तान् सर्वान् यथावद-

* ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’—इत्ययमध्ययनविधिः । तस्य अर्थज्ञानपर्यन्तं
साङ्गवेदाध्ययनेन पूर्तिर्भवतीति पूर्वमीमांसकाः । वेदग्रहणमेव विधि-
फलम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं काम्य-
श्रोतव्यविधिप्राप्तम्— इति उत्तरमीमांसकाः ।

१. I. reads पाराशरधर्मशास्त्रस्य; while B. and D. पाराशरस्य शास्त्रस्य,
E. H. and J. पाराशरस्य धर्मशास्त्रस्य for पाराशरधर्मशास्त्रस्य. २. B. D.
H. and I. निर्विषयत्वादित्याशङ्क्याह and C. and F. निर्विषयत्वमित्याशङ्क्याह.
३. M. substitutes च for तु; while B. D. and H. read युगेयुगेषु for युगेयुगे
तु. ४. M. substitutes धर्मेषु for तेषु च. ५. M. substitutes ब्राह्मणा for ते
द्विजाः. ६. B. D. and G. read युगप्रवृत्ता for युगप्रयुक्ता. ७. B. and D.
read युगप्रवृत्तायाः. ८. B. D. and H. read अपहार्यत्वात् for अपरिहार्यत्वात्
and B. and D. omit न. ९. Except A. and I. all omit -आलस्य-
१०. H. omits युगे.

नुतिष्ठन् माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदा अध्ययनस्यैव ईदृशी
 गतिः तदा कैव कथा साङ्गकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा
 सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्याप्यभावात् क्षत्रिय-
 वैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात् शुश्रूषयितव्यानां द्वि-
 जानामसम्भवे तच्छुश्रूषकस्य मुख्यस्य गूढस्यात्यन्तानाश-
 ङ्कनीयत्वात् किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव
 लुप्यताम्? किंवा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमा-
 श्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्तताम्?—इति मीमांसायां, स्वरूपलोपात्वरं
 यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनीयाम-
 धर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या'—इत्यु-
 क्तम् । ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ
 प्रमादालस्यादिरहितानां च परिषत्त्वं कुतो न स्यात्? कृतप्राय-
 श्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्त-
 शास्त्रं च सार्थकमिति ॥ ५० ॥

इत्थमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधा-
 य जातिभ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह—

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः॥५१॥

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ।

१. B. and D. omit कस्य; while H. substitutes एकस्य for the same.
 २. I. reads अत्यन्तमनाशङ्कनीयत्वात् for अत्यन्तानाशङ्कनीयत्वात्. ३. B.
 D. G. and H. add तु after किं. ४. B. and D. read सम्भवानुभवाध्ययना-
 द्युपेतानां for सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां. ५. C. and F. substitute इति
 for इत्थम्. ६. K. and L. substitute तु for च. ७. L. reads प्रसादयेत्
 for प्रसादयेत.

इति । ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा । तम्प्रति लौकिके
शास्त्रीये वा व्यवहारे तद्गर्त्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते यश्च वय-
सा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषम्प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते तावु-
भौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादानेन
तं क्षमापयेतौम् । तत्र निराहारत्वं मनुराह—

‘हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।

स्नात्वा ऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. २०४)

इति । यमोऽपि—

‘हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्’ ॥

(य. स्मृ. २. ६)

इति । शङ्खोऽपि—

‘हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः । (५०)

दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः’ ।

(शं. स्मृ. १७. ५०-५१)

इति । ऐतदभ्यासविषयम् । ननु—

१. Except A. and I. all substitute ब्रह्मविद्वात् for ब्रह्मविद्वा. २. B. D. and H. substitute प्रयुञ्जते for प्रयुङ्क्ते. ३. I. reads क्षमापयेत् for क्षमाप-
येताम्. ४. I. does not insert तत्र. ५. The text substitutes च for तु.
६. I. reads this verse as follows :—

‘हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्राणिपत्य प्रसादयेत्’ ॥

७. The text substitutes त्वङ्कारं for हुङ्कारं. ८. Except A. and I. all others omit ऐतदभ्यासविषयम्.

‘ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या’ ।

(म. स्मृ. ११. ६८)

इति जातिभ्रंशकरेषु परिगणनाद्वक्ष्यमाणं ताडनादिकमेव
जातिभ्रंशकरम् । न तूक्तम्—इति चेत् । न । हुङ्कारादिनाऽपि
ब्राह्मणस्य मनसि रुज उत्पादनात् ॥ ५१ ॥

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह—

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वापि वाससा ॥५२॥

विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

इति । यद्यपि तृणताडन-वस्त्रबन्धन-विवादजयैर्न शरी-
रोपघातः तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपि शब्दस्यार्थः ।
प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तदाह बृहस्पतिः—

‘गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।

ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्’ ॥

(बृ. स्मृ. २. २७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९२)

इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—

‘वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ६)

इति तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ स एवाह—

‘पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ८-९)

इति ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणावगुरणौ प्रायश्चित्तमाह—

अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने॥५३॥

अतिकृच्छ्रं च रुधिरं कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ।

इति । अवगूर्यं वधार्थं दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत् ।

भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरं निर्गते अति-

कृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र घनीभूतं चेत्तदा कृच्छ्रं

चरेत् । अवगूरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं

प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतादुपलभ्यते । यथा च* तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

* अग्रिमं वचनं न तैत्तिरीयब्राह्मणे कुत्राप्युपलभ्यते । किंतु तैत्तिरीय-
संहितायामेव । तत्किमयं लेखकप्रमादः आचार्यचरणानामेव वा विस्मृ-
तिर्वेति न जानीमः ।

१. I. reads कृत्वा for जित्वा. २. C. and F. substitute अनिशं for अनृतं.
३. I. reads अवगूरणादौ and some others अवगूरणादौ. ४. M. reads
कृच्छ्रमन्तरशोणिते for कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते. ५. C. and F. substitute सति for
अति-. ६. Except A. G. and T. all others read अवगूरणादेः for
अवगूरणादेः.

‘यो[†] ऽवगुरेत् शतेन यातयात् यो निह-
नत् सहस्रेण यातयात् यो लोहितं
करवत् यावतः प्रस्कन्ध पांसून्
संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं
न प्रजानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाव-
गुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्या-
देतावता हैनसा युक्तो भवति’ ।

(तै. सं. २. ६. १०)

इति । गौतमोऽपि—

‘अभिकुड्यावगूरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ।
(२०) निर्पाते सहस्रम् (२१) । लोहितदर्शने
यावतः प्रस्कन्ध पांसून् संगृहीयात्’ । (२२)
(गौ. स्मृ. २२. २०—२२)

*अवगूरणादिप्रतिषेधोऽयमर्थवादः । अवगूरणं ताडनार्थं दण्डाद्युद्यम-
नम् । अत्र मूले (संहितायां) ‘योऽपगुराते’ इति पाठो वर्तते भाष्ये-
ऽपि तथैव दृश्यते । तथापि उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘योऽव-
गुरेत्’ इत्येव पाठः । सम्प्रदायविदोऽपि ‘अपगुराते’ इत्येव पठन्ति त-
त्सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु किमत्र युक्तम् । यो ऽवगुरेत् स शतेनाब्दानां यात-
येत् । नरके यातनाभाग्भवेदित्यर्थः । एवं यो निहनेत् स सहस्रेणाब्दानाम् ।
यो लोहितमुत्पादयेत् स तलोहितं भूमौ पतितं सत् यावन्तो पांसून् स-
ङ्गृहीयात् तावन्व्यब्दसहस्राणि पितृलोकं न विदेत इति ।

१. The text reads योऽपगुराते for योऽवगुरेत्. २. Except A. and the text all others read निहनेत् for निहनत्. ३. Except the text and A. others read प्रस्कन्ध for प्रस्कन्ध. ४. The text अभिकुड्यावगूरणं; while A. reads ऽगूरणे four ऽगूरणं. ५. A. reads निहने and all others except H. and I. read निखाते and the text निघाते for निर्पाते. ६. The text adds तत् to प्रस्कन्ध; while G. reads गृहीयात् for संगृहीयात्.

इति । मनुसपि—

‘अवगूर्य त्वद्दशतं सहस्रमभिहत्य तुं ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥

शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः ।

तावन्त्यद्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥

अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य* शोणितम् ॥

(म. स्मृ. ११. २०६-२०८)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रौ निपातने† ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥

(या. स्मृ. ३. २९३)

इति । यमः—

* पूर्वत्र ‘ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या’ (म. स्मृ. ११. ६७)—इत्यत्र यदुक्तं रुजःकरणं यच्च जातिभ्रंशकरेषु पारिगणितं तत् शोणितोत्पादनादन्यत्रेति बोध्यम् । अथवा तेनेदं विकल्पनीयम् ।

† जिघांसया विप्रदण्डोद्यमे । नतु नर्मणा । निपातनं ताडनम् ।

१. C. and F. substitute अभिगूर्येत्त्वद्दशतं, G. अवगूरन्त्वद्दशतं, H. अवगूर्य त्वद्य दशतं for अवगूर्य त्वद्दशतं. २. The text substitutes च for तु. ३. The text reads संगृह्णाति महीतले for संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः. ४. B. D. E. and H. omit the following :—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रौ निपातने ।

५. I. reads कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं and all others except A. read कृच्छ्रस्त्वान्ति-कृच्छ्रं. ६. A. adds अपि after यमः.

‘ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
 दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत् ’ ।
 (य. स्मृ. ९. ४-५)

इति । बृहस्पतिः—

‘काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
 अस्थिभेदे शतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने’ *॥
 (बृ. स्मृ. १. ४३)

इति । पैठीनसिरपि—

‘त्वङ्कार-हुङ्कारावगूरणै-निपातन-लोहितप्रवर्त्त-
 नोत्तरजयेषु प्रणिपतैकरात्रोपवास-कृच्छ्रातिकृ-
 च्छं चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम् ’ ।

इति । एतत् सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजा-
 पतिराह—

* अङ्गकर्त्तनं शस्त्रादिना अङ्गच्छेदः ।

† त्वङ्कार-हुङ्कारयोरेकदिनव्रताचरणपूर्वकं प्रणिपातः । अवगूरण-
 निपातनयोः कृच्छ्राचरणपूर्वकं प्रणिपातः । लोहितप्रवर्त्तने वादेषूत्तर-
 पक्षग्रहणपूर्वकं पराजये च अतिकृच्छ्रं चरित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्—
 इत्यन्यत्र विस्तरः ।

१. B. and D. omit following :—

दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत् ।

इति । बृहस्पतिः—

‘काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।

२. B. and D. substitute अङ्गवर्त्तने for अङ्गकर्त्तने. ३. Here also some
 read -गोरण. ४. I. reads प्रणिपत्यैक-

‘द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा ।

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्’ ॥

इति । आक्रोशादौ शङ्ख-लिखितावाहतुः—

‘आक्रोशेऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरात्रं चोपवासः’।

इति । समन्तुः—

‘देवर्षि-गो-ब्राह्मणा-ऽऽचार्य-मातृ-पितृ-नरेन्द्राणां

प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्द्विरण्यं दद्यात्’ ।

इति ॥ ५३ ॥

‘अतिकृच्छ्रं च रुधिरे’ (प. स्मृ. ११. ५४ पूर्वार्धे)
—इत्युक्तम् । कोऽप्तावतिकृच्छ्रः ? —इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह—

नवाहमतिकृच्छ्री स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥

त्रिरात्रमुपवासी स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते ।

इति । अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्त्रिरावृत्तैकभक्त-नक्ताया-
चितदिनेषु नवसु यावता पाणिः पूर्यते तावदेव भुञ्जीत ।
उपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिकृच्छ्रः
इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य
तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं निर्दिशति—

१. A. substitutes च for वा. २. B. and D. do not insert त्रिरात्रं.
३. J. reads -गो-ब्राह्मणे च स्यार्थे for -गो-ब्राह्मणाचार्य-. ४. I. reads नवाहम-
तिकृच्छ्रः for नवाहमतिकृच्छ्री. ५. B. C. D. and I. read उपवासः for
उपवासी. ६. H. reads प्राजापत्यप्रतिकृतित्वेन for प्राजापत्यमुद्दिश्य तस्यैव
गुणविकृतित्वेन.

‘अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

इति । गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्चयानन्तरमाह—

‘एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः ।

(गौ. स्मृ. २६. १८)

इति । यैश्च नैरन्तर्येण नवमु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा
त्रिषु दिनेषु उपवसेत् । तदाह यमः—

‘एकैकं पिण्डमश्नीयात् त्र्यहं कल्पे त्र्यहं निशि ।

अयाचितस्त्यहं चैव वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्’ ।

(य. स्मृ. ३. ७१-७२)

इति ॥५४॥

‘अतिमानादतिक्रोधात्’ (प. स्मृ. ४. १)—इत्यारभ्य ‘कृच्छ्रो-
भ्यन्तरशोणिते’ (प. स्मृ. ११. ५४)—इत्यन्तेष्वष्टस्वध्यायेषु
नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः ।
यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि शङ्कितानि
तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ।

इति । अयं च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः ।

१. I. reads-भोजने for-भोजनः. २. A. reads यावद् for यद्. ३. B. and D. do not insert प्रतिपदोक्त-; while H. substitutes प्रतिपदोक्त- and I. omits शङ्कितानि. ४. M. substitutes दत्त- for दश-.

तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः
प्रपञ्चितानि । तत्र अत्रि-मनु-विष्णु-विश्वामित्राः—

‘अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये* ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

(म. स्मृ. ११. २०९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९४)

इति । शङ्ख-लिखितार्थे—

‘क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन-प्रेतिग्रहेष्वनादिष्टप्रा-

यश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं च’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे—

* अनुक्ता निष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां कर्मणां तानि अनुक्तनिष्कृतानि । यथा चाण्डालादिप्रतिलोमबधे प्रतिपदोक्ता निष्कृतिर्नास्ति । तत्र शक्तिं पापं च अवेक्ष्य प्रायश्चित्तं कल्पयेत् । शक्तिः प्रायश्चित्तिनः । तपोदानाद्यासु निष्क्रियासु प्रायश्चित्तीयां कर्तुं समर्थः स्यात् तामेव कल्पयेत् । एवं पापस्य गुरुत्वं लघुत्वं कामकृतत्वमकामकृतत्वं अभ्यासमनभ्यासं च अवेक्षयेत् । यतो दण्ड-प्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वमतः देशकालादिकं सर्वं विचार्य प्रायश्चित्तं देयं भवति ।

१. We follow here A.; while B. D. and G. substitute अत्र for तत्र and A. E. I. omit अत्रि- G. and J. omit तत्र. ३. Except A. and J. all others do not insert अपि. ४. A. adds- दुष्ट- before - प्रतिग्रहेषु.

‘भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तत्र शिष्य यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति* स्थितिः’ ॥

इति । शातातपः—

‘अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्राजापत्यं† समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(शा. स्मृ. ६. ३)

इति । उशनाः—

‘यथोक्तं यत्र वा नोक्तंमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः‡’ ॥
(उ. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ९९ ॥

अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा
प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्मृतिर्मतः ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-
वकार्षादध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वरश्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवमात्यस्य कृतौ पराशर-
स्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

* शिष्टैरुक्तेन प्रायश्चित्तेनानुष्ठितेन पापनिष्कृतिर्भवतीति भावः ।

† सर्वसाधारणमिदं प्राजापत्यम् ।

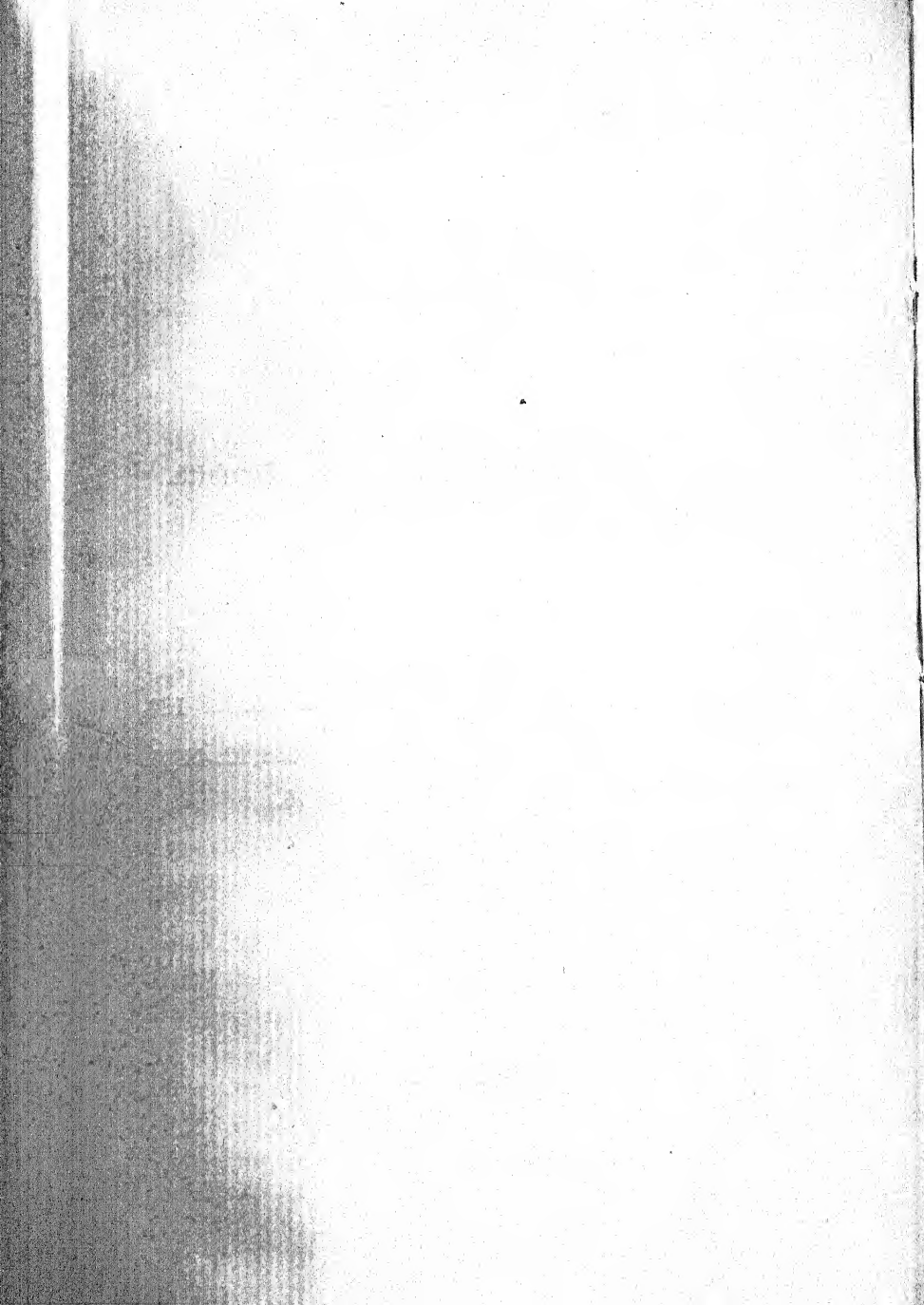
‡ पातकनाशनं प्रायश्चित्तम् । इहास्मिन् प्रायश्चित्तप्रकरणे । यत्र
प्राजापत्यकृच्छ्रमुक्तं तत्र तेन अन्येन वा यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिर्भव-
त्येव । यत्र तन्नोक्तं तत्रापि प्राजापत्यकृच्छ्रेण भवतीत्यत्र नास्ति संशयः ।

१. Except A. and G. all others substitute स्मृतिः for स्थितिः. २. B. and D. अनुक्तस्य, G. अशक्तेषु and J. अनुक्ते तु for अनुक्तेषु. ३. I. reads प्रायश्चित्तं for प्राजापत्यं. ४. C. and F. substitute अन्योक्तम् for नोक्तम्; while B. and D. अतिपातक. for इह पातक. ५. H. reads अभिज्याभोज्यत्व, but it seems to be a mistake. ६. I. only reads संस्कृतिमतः.

The names occurring in the Parás'ara Samhitā.

ADHYÂYAS IV.—XI.

१ पराशरः 77, 10. 139, 1. 147, 6. 273, 10.	४ मनुः 34, 1. 185, 16. 186, 6. 270, 19. 288, 12. 427, 5.
२ पाराशरः 306, 2. 317, 3. 345, 3. 347, 19.	५ मन्वर्थः 77, 10.
३ प्रजापतिः 23, 12.	६ शङ्खः 52, 10.

**A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchārya's Commentary on the
Parāsar Sāmhita, Adhyāyās IV—XI.**

- १ अङ्गिराः 3, 6. 54, 15. 56,
3. 58, 14. 65, 11. 67, 11.
82, 14. 83, 1. 102, 8. 106,
17. 113, 3. 116, 9. 116,
12. 135, 14. 166, 14. 173,
2. 181, 4. 201, 11. 206,
6. 208, 2. 210, 19. 211,
12. 213, 6. 214, 14. 217,
7. 221, 8. 230, 3. 231,
4. 232, 6. 234, 12. 234,
16. 234, 20. 235, 16. 247,
7. 256, 2. 257, 4. 257,
5. 257, 10. 257, 11. 267,
5. 267, 14. 275, 8. 283,
17. 307, 14. 309, 2. 315,
10. 338, 9. 368, 4. 368, 21.
371, 13. 375, 8. 387, 16.
397, 9. 416, 7. 422, 12.
- २ अत्रिः 37, 2. 162, 18. 163,
11. 163, 19. 169, 9. 170,
18. 191, 12. 460, 15.
- ३ अपराक्षः 22, 3.
- ४ आचार्यः (पराशरः) 18, 1.
41, 1. 100, 3. 101, 2. 114,
16. 152, 13. 242, 5. 242,
11. 307, 9.
- ५ आथर्वणी भुक्तिः 129, 18.
216, 13. 216, 14.
- ६ आदित्यपुराणम् 53, 8.
- ७ आदिपुराणम् 179, 3.
- ८ आपस्तम्बः 13, 2. 36, 13.
109, 5. 111, 11. 111, 14.
111, 17. 113, 16. 124, 18.
128, 2. 129, 4. 153, 16.
163, 7. 165, 2. 257, 11.
258, 1. 259, 8. 260, 8. 261,
2. 261, 20. 264, 9. 266,
3. 267, 9. 273, 12. 284,
12. 291, 5. 334, 8. 336, 1.
377, 8. 396, 9. 397, 5.
- ९ उपमन्युः 323, 20.
- १० उशनाः 36, 16. 52, 19. 56,
10. 63, 15. 87, 1. 98, 9.
169, 15. 175, 15. 183,
14. 189, 2. 189, 14. 313,
6. 333, 7. 335, 13. 346,
9. 370, 17. 393, 11. 405,
18. 425, 17. 461, 17.
- ११ ऋक् 418, 6. 437, 8.
- १२ ऋक्संहिता 135, 2. 225, 21.
- १३ ऋष्यशृङ्गः 345, 19. 346, 2.
- १४ कण्वः 28, 1. 322, 9. 322,
17. 329, 3. 339, 13.
- १५ कल्पसूत्रकारः 56, 13.

- १६ कश्यपः 92, 18. 94, 3.
 १७ कवषः 100, 18.
 १८ कात्यायनः 38, 12. 250, 8.
 १९ काश्यपः 81, 10. 88, 1.
 160, 16. 178, 10. 182, 12.
 310, 5.
 २० कूर्मपुराणम् 117, 7. 404, 9.
 २१ कौशिकः 205, 6.
 २२ गर्गः 419, 17. 422, 11.
 २३ गौतमः 10, 15. 12, 3. 18,
 19. 50, 16. 95, 2. 97, 10.
 137, 12. 157, 9. 201, 8.
 299, 11. 308, 17. 337, 1.
 340, 2. 341, 11. 401, 8.
 456, 8. 459, 15.
 २४ चतुर्विंशतिमतम् 35, 8. 41,
 9. 52, 13. 95, 15. 105,
 12. 111, 2. 115, 2.
 150, 13. 151, 8. 208, 15.
 209, 16. 214, 9. 222, 2.
 228, 11. 231, 13. 253, 10.
 318, 6. 318, 12. 320, 9.
 327, 7. 333, 11. 333, 14.
 335, 5. 335, 10. 336, 5.
 339, 16. 340, 17. 352,
 10. 353, 5. 368, 12. 382,
 5. 401, 11. 404, 17. 405,
 5. 411, 4. 416, 4. 423, 11.
 423, 17. 431, 5.
 २५ च्यवनः 25, 20. 121, 17.
 127, 14. 241, 20.
 २६ छन्दोगाः 412, 2.
 २७ छागलेयः 201, 9. 418, 9.
 २८ जमदग्निः 143, 4.
 २९ जातूकर्ण्यः 17, 14. 68, 15.
 252, 13. 322, 14. 394, 13.
 ३० जाबालः 31, 10.
 ३१ जाबालिः 91, 6. 92, 4.
 200, 8. 252, 1. 323, 14.
 340, 14. 439, 5.
 ३२ जैमिनिसूत्रम् 449, 3.
 ३३ तैत्तिरीयब्राह्मणम् 222, 13.
 455, 16.
 ३४ दीर्घतमाः 324, 1.
 ३५ देवलः 28, 14. 30, 14. 34,
 16. 51, 4. 109, 12. 110,
 7. 113, 9. 130, 10. 131,
 15. 152, 22. 154, 17,
 155, 8. 156, 4. 180, 4.
 184, 11. 185, 2. 192, 4.
 193, 14. 194, 10. 200,
 11. 232, 12. 250, 4. 300,
 13. 322, 6. 365, 7. 369, 4.
 431, 9. 442, 19.
 ३६ धौम्यः 426, 7.
 ३७ नारदः 324, 13. 326, 4.
 ३८ नारदीयपुराणम् 34, 11. 36,
 10. 59, 4.
 ३९ न्यायः 202, 17. 206, 3.
 212, 15. 242, 17. 270, 9.
 270, 10. 410, 11.
 ४० न्यायदर्शिनः 77, 12. 93,
 8. 106, 6.
 ४१ पराशरः 3, 1. 77, 13. 139,
 4. 139, 13. 147, 6. 211,
 11. 230, 18. 254, 5. 257,

10. 273, 10. 288, 15.
289, 6. 292, 13. 295, 1.
344, 3. 344, 6. 348, 2.
- ४२ पाराशरः 306, 2. 317, 3.
345, 3. 347, 19.
- ४३ पुराणम् 38, 1.
- ४४ पुलस्त्यः 68, 10.
- ४५ पूर्वपक्षिणः 11, 20.
- ४६ पैठीनसिः 55, 10. 68, 3.
89, 16. 183, 21. 191, 10.
252, 4. 285, 10. 458, 4.
- ४७ प्रचेताः 104, 5. 150, 18.
251, 17.
- ४८ प्रजापतिः 24, 15. 25, 4.
166, 20. 301, 11. 323, 3.
359, 14. 372, 6. 374, 15.
379, 14. 434, 6. 435, 1.
436, 14. 437, 16. 439, 3.
458, 8.
- ४९ प्रजापतिधर्मः 330, 9.
- ५० प्राभाकराः 8, 18.
- ५१ ग्रामाणिकाः 12, 1.
- ५२ बृहद्यमः 318, 1. 370, 10.
379, 1. 403, 3. 405, 6.
405, 11.
- ५३ बृहद्विष्णुः 395, 5.
- ५४ बृहत्संवर्तः 334, 4.
- ५५ बृहत्पतिः 7, 6. 12, 17. 13,
15. 24, 1. 28, 10. 34, 19.
58, 16. 137, 3. 156, 19.
189, 18. 190, 6. 217, 18.
253, 15. 301, 11. 366, 16.
380, 6. 385, 8. 386, 5.
449, 10. 454, 11. 457, 14.
- ५६ बौधायनधर्मः 14, 1.
- ५७ बौधायनः 28, 6. 35, 2.
64, 9. 64, 16. 65, 18.
98, 16. 131, 18. 142, 15.
147, 16. 149, 17. 162, 10.
162, 13. 173, 6. 176, 10.
178, 4. 183, 18. 187, 8.
191, 12. 195, 5. 201, 4.
235, 4. 316, 1. 328, 6.
337, 17. 423, 13. 454, 19.
455, 1.
- ५८ ब्रह्मगर्भः 104, 10.
- ५९ ब्रह्मपुराणम् 20, 3. 20, 20.
23, 14. 183, 4. 193, 3.
- ६० ब्रह्माण्डपुराणम् 35, 19.
- ६१ भरद्वाजः 425, 5. 426, 11.
446, 8.
- ६२ भविष्यत्पुराणम् 141, 7.
- ६३ भृगुः 35, 13.
- ६४ मनुः 4, 12. 7, 18. 9, 12.
10, 7. 13, 18. 16, 1. 19, 3.
27, 18. 30, 14. 32, 3.
36, 2. 37, 19. 39, 5.
44, 14. 45, 8. 53, 18.
63, 11. 66, 2. 70, 1. 77, 14.
78, 12. 80, 11. 84, 5.
85, 7. 86, 5. 88, 5. 90,
9. 95, 6. 96, 8. 101, 4.
117, 13. 127, 7. 137, 7.
139, 11. 148, 10. 148, 13.
149, 1. 152, 9. 155, 11.
157, 17. 159, 2. 174, 10.
175, 2. 177, 6. 180, 17.
182, 8. 190, 11. 191, 15.
194, 5. 195, 8. 195, 18.

- 196, 5. 200, 4. 203, 9.
 204, 8. 205, 18. 223, 5.
 226, 3. 229, 16. 245, 6.
 270, 19. 271, 3. 288, 12.
 288, 16. 293, 7. 299, 7.
 300, 9. 306, 10. 309, 18.
 310, 7. 311, 1. 313, 3.
 314, 10. 319, 11. 319, 19.
 324, 6. 325, 4. 336, 16.
 341, 18. 342, 4. 350, 8.
 353, 16. 354, 2. 354, 13.
 355, 5. 357, 10. 363, 8.
 364, 1. 365, 10. 367, 9.
 369, 18. 372, 1. 379, 4.
 380, 2. 391, 10. 394, 8.
 400, 11. 401, 1. 414, 5.
 428, 9. 443, 5. 444, 16.
 453, 5. 456, 13. 460, 15.
- ६६ मन्त्रलिङ्गम् 224, 19.
- ६६ महाभारतम् 6, 15. 37, 5.
 43, 8. 58, 2.
- ६७ मार्कण्डेयपुराणम् 173, 17.
- ६८ मार्कण्डेयः 37, 16. 163, 4.
 418, 16.
- ६९ मुनिमतम् 300, 8.
- ७० मुनयः 314, 9.
- ७१ यमः 24, 6. 26, 10. 31, 6.
 49, 11. 88, 11. 99, 6.
 103, 11. 103, 14. 145, 16.
 155, 15. 156, 9. 157, 12.
 166, 9. 175, 11. 187, 16.
 190, 15. 193, 10. 248, 11.
 251, 12. 300, 17. 303, 14.
 305, 6. 306, 5. 308, 11.
 309, 1. 311, 5. 311, 19.
- 315, 1. 330, 9. 335, 1.
 341, 16. 369, 15. 404, 5.
 442, 19. 445, 9. 453, 9.
 457, 9. 459, 19.
- ७२ याज्ञवल्क्यः 4, 16. 5, 12.
 6, 4. 7, 14. 10, 3. 20,
 16. 26, 15. 27, 5. 30,
 21. 32, 12. 39, 13. 40,
 13. 41, 1. 43, 4. 44, 10.
 47, 9. 49, 5. 66, 6. 69,
 14. 79, 1. 80, 16. 84, 9.
 88, 15. 97, 4. 100, 10.
 101, 9. 102, 4. 105, 16.
 107, 8. 116, 4. 126, 16.
 149, 7. 149, 13. 150, 5.
 180, 10. 181, 19. 187, 3.
 189, 4. 193, 6. 196, 9.
 198, 4. 202, 4. 204, 5.
 209, 7. 209, 11. 242, 19.
 283, 11. 293, 4. 310, 11.
 315, 6. 317, 6. 319, 15.
 321, 11. 325, 17. 350,
 11. 351, 17. 353, 12. 354,
 9. 355, 1. 356, 7. 380, 10.
 382, 9. 395, 1. 402, 17.
 406, 13. 414, 1. 428, 6.
 428, 16. 431, 1. 454, 15.
 457, 5. 459, 11. 461, 3.
- ७३ लौगाक्षिः 107, 5. 107, 12.
 144, 14. 322, 22.
- ७४ वसिष्ठः 24, 20. 29, 5. 41,
 16. 50, 5. 50, 19. 66, 18.
 87, 3. 98, 12. 102, 13.
 103, 17. 117, 20. 139, 12.
 150, 8. 151, 15. 189, 10.
 191, 12. 249, 16. 298, 20.

309, 6. 313, 14. 313, 19.
316, 13. 324, 21. 331, 2.
336, 13. 350, 8. 351, 1.
353, 8. 421, 4.

७५ वसिष्ठवचनम् 329, 13.
७६ वाररुचं वार्तिकम् 449, 7.
७७ विश्वामित्रः 235, 13. 252, 7.
460, 15.

७८ विष्णुपुराणम् 21, 17.
७९ विष्णुस्मरणम् 281, 13. 420,
8.

८० विष्णुस्मृतिः 320, 12.

८१ विष्णुः 14, 15. 17, 17. 30,
5. 83, 17. 85, 16. 89, 3.
89, 13. 90, 13. 99, 1. 100,
15. 101, 1. 115, 6. 116,
15. 154, 1. 154, 13. 155,
1. 175, 22. 177, 10. 243,
7. 304, 1. 341, 1. 364, 12.
370, 1. 388, 4. 392, 1.
403, 8. 407, 12. 420, 8.
422, 7. 422, 18. 442, 2.
443, 4. 460, 15.

८२ वृद्धाङ्गिराः 83, 1.

८३ वृद्धप्रचेताः 242, 6.

८४ वृद्धपराशरः 77, 14. 139, 3.
273, 11. 367, 16. 434, 10.

८५ वृद्धवसिष्ठः 6, 18. 161, 3.
162, 1.

८६ वृद्धविष्णुः 161, 17.

८७ वृद्धशातातपः 397, 14.

८८ वैय्यासिकं न्यायसूत्रम् 204,
15. 413, 3.

८९ व्याघ्रपात् 56, 6.

९० व्याघ्रः 24, 11. 44, 2. 101,
13. 252, 16. 321, 18.
324, 10. 325, 8. 328, 17.

९१ व्याघ्रवचनम् 329, 8. 330, 3.

९२ व्याससूत्रम् 448, 20.

९३ व्यासः 57, 10. 93, 17.
103, 7. 138, 9. 164, 4.
164, 8. 183, 10. 208, 10.
251, 19. 251, 21. 275, 19.
280, 17. 320, 1. 376, 14.
426, 1. 449, 19.

९४ शङ्ख-लिखितौ 38, 6. 38,
17. 49, 16. 85, 3. 97, 17.
243, 11. 313, 11. 317,
18. 332, 7. 337, 4. 341,
7. 368, 1. 385, 14. 395,
11. 404, 13. 406, 5. 458,
12. 461, 7.

९५ शङ्ख-लिखितः 379, 10.

९६ शङ्खः 11, 14. 41, 20. 49,
19. 52, 18. 54, 15. 67, 4.
86, 8. 93, 11. 99, 9. 144,
17. 145, 10. 185, 9. 187,
12. 190, 8. 251, 4. 264,
6. 265, 2. 268, 19. 290,
11. 308, 5. 320, 17. 371,
4. 384, 5. 396, 13. 408,
7. 419, 1. 324, 7. 440,
10. 453, 13.

९७ शातातपः 14, 10. 20, 10.
93, 14. 97, 21. 109, 17.
110, 13. 133, 14. 143,
10. 145, 5. 145, 19. 163,

15. 172, 9. 175, 7. 188,
12. 191, 12. 203, 3. 334,
12. 336, 8. 330, 13.
367, 13. 398, 1. 402, 11.
439, 8. 444, 8. 444, 12.
449, 10. 450, 1. 461, 13.
- ९८ शास्त्रम् 297, 12.
- ९९ श्रुतिः 55, 7. 136, 3. 139,
11. 207, 19. 349, 17.
447, 3. 448, 12.
- १०० षट्त्रिंशन्मतम् 185, 6.
265, 18. 332, 13. 348,
18. 398, 6. 425, 17.
- १०१ संवर्तः 78, 6. 79, 11. 86,
13. 91, 2. 91, 14. 95, 18.
105, 12. 122, 16. 153,
12. 170, 21. 194, 13.
244, 3. 257, 11. 257, 12.
283, 3. 284, 8. 309, 13.
318, 16. 321, 5. 325, 13.
326, 13. 330, 13. 333,
17. 335, 17. 340, 10. 347,
8. 348, 7. 367, 3. 369, 7.
391, 2. 405, 8.
- १०२ सामगाः 225, 22. 418, 6.
- १०३ सुमन्तुः 52, 16. 92, 7.
109, 9. 190, 3. 245, 3.
307, 10. 309, 2. 326, 7.
327, 4. 337, 9. 338, 13.
376, 6. 383, 10. 402, 1.
402, 6. 458, 14.
- १०४ स्कन्दपुराणम् 9, 9.
- १०५ स्मरणम् 114, 16. 148,
11. 209, 7. 224, 13.
312, 11.
- १०६ स्मृतिः 55, 10. 63, 9. 139
11. 265, 12. 365, 16.
365, 17. 413, 3.
- १०७ स्मरणम् 114, 16. 148, 11,
219, 7. 224, 13. 312, 11,
- १०८ स्मृत्यन्तरम् 11, 11. 12.
7. 12, 9. 29, 7. 40, 16.
43, 2. 53, 18. 55, 13.
66, 1. 77, 11. 84, 5.
93, 11. 101, 3. 165,
12. 170, 3. 171, 14. 177,
2. 188, 15. 195, 18. 203,
6. 287, 4. 307, 8. 310,
4. 333, 3. 345, 4. 349,
3. 371, 8. 390, 5. 391, 6.
399, 7. 431, 12. 461, 10.
- १०९ हारीतः 48, 21. 49, 22.
54, 8. 64, 2. 66, 10. 67,
7. 71, 2. 73, 11. 98, 5.
103, 2. 106, 20. 108,
11. 108, 17. 117, 6.
121, 11. 123, 1. 124, 9.
143, 17. 153, 8. 154, 7.
190, 6. 233, 3. 234, 12.
235, 8. 237, 6. 249, 7.
252, 19. 273, 2. 317,
13. 323, 10. 327, 15.
368, 8. 372, 10. 389, 14.
423, 8. 442, 9. 445, 3.

Index of Quotations, Vol. II., Part I.

१. अङ्गिराः—

अकामतः कृते पापे 201, 12.
 अकृत्वैव निवृत्तिं यः 376, 11.
 अक्षारलवणं रूक्षं 247, 9.
 अगुरुः क्षत्रियाणां च 231, 9.
 अजानन्यस्तु विब्रूयात् 235, 1.
 अज्ञानामुपदेष्टव्यं 234, 8.
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 206, 8.
 अनर्चितैरनाहूतैर 234, 17.
 अनुग्रहं तु वक्ष्यामि 376, 2.
 अनेकधर्मशास्त्रज्ञः 230, 11.
 अनेन विधिना गोघ्नो 248, 6.
 अन्तर्दशाहे भुक्त्वात्र 422, 13.
 अन्त्यजानां तु गमने 106, 18.
 309, 3.
 अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा 388, 2.
 अन्त्यावसायिनामन्नम् 116, 10.
 368, 5.
 अभक्ष्याणामपेयानाम् 371, 15.
 अभोज्यानां तु सर्वेषां 388, 1.
 अलेह्यानामपेयानाम् 369, 1.
 अविद्यमाने सर्वस्वं 248, 9.
 अव्रती सव्रती वाऽपि 64, 1.

अशृतं चारनालं च 416, 10.
 अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् 166, 16.
 अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा 267, 6.
 अस्माकं चैव सर्वेषां 236, 3.
 आतुरामभिः शस्तां च 244, 18.
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां 248, 7.
 आ द्वादशाहान्नारीणां 166, 15.
 आपद्मेषु यत् प्रोक्तं 236, 12.
 आमं वा यदि वा पक्वं 376, 3.
 आर्त्तानां मार्गमाणानां 234, 3.
 आहिताग्निर्विशेषेण 376, 12.
 आहिताग्निस्तु यो विप्रः 375, 9.
 आहिताग्नेर्द्विजाभ्यस्य 102, 9.
 आहूय श्रावयेदेकः 236, 17.
 उत्कृत्य वृषणौ वाऽपि 315, 12.
 उपपातकसंयुक्तो 247, 8.
 उपस्थानं व्रतादेशः 232, 7.
 उपस्थाय तथा शीघ्रम् 207, 6.
 उपस्थितो हि न्यायेन 206, 9.
 उभयोर्हि तयोर्दोषः 235, 2.
 उष्णे वर्षति शीते वा 248, 2.
 एकविंशतिभिश्चान्यैः 217, 12.

एतत्तु द्रव्यजे विद्यात् 166, 17.
 एते दोषा भवन्तीह 376, 1.
 एतेषामुदकं पीत्वा 371, 18.
 एतैरनङ्गान् नहि बन्धनीयौ 275, 11.
 एवं तैः समनुज्ञातः 236, 8.
 एवं पापात् समुद्धृत्य 234, 10.
 एषा लाघवकार्येषु 217, 16.
 औषधं स्नेहमाहारं 283, 16.
 काके भासे च गृध्रे च 82, 15.
 किं ते कार्यं ? किमर्थं वा 235, 19.
 कित्विषं भुञ्जते भोक्ता 376, 4.
 कृतवापो वसेद्गोष्ठे 247, 10.
 कृत्वा पापं न गूहेत 206, 14.
 क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा 207, 5.
 कार्यं सर्वं प्रयत्नेन 236, 21.
 ख्यापयन् गुरुतल्पी वा 315, 15.
 गण्डूषं पादशौचं च 173, 3.
 गात्रैश्च शिरसा चैव 207, 7.
 गां चैवानुव्रजेन्नित्यं 247, 14.
 गुडो रसस्तथोदधिद् 416, 9.
 गुरुतल्पी शिलां तप्ताम् 315, 11.
 गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे 338, 11.
 गुर्वर्थे ह्यतिथीनां तु 376, 5.
 गृहस्थस्तु द्विरात्रं वा 67, 13.
 गोमतीं च जपेद्वियाम् 247, 17.
 प्रात्वा चैवोष्मणा चैव 375, 13.
 चण्डालपरिगृहीतं यद् 113, 5.

चण्डाल-पतितादीनाम् 397, 10.
 चण्डालः श्वपचः क्षत्ता 116, 13.
 चतुर्णामपि वेदानां 230, 4.
 चत्वारो वा त्रयो वाऽपि 217, 9.
 चान्द्रायणं चरेद्विप्रः 397, 11.
 चित्रकर्म यथाग्नेकैर् 221, 11.
 जन्म-शारीर-विद्याभिर् 208, 3.
 221, 9.
 जपतो जुह्वतो वाऽपि 376, 8.
 जानद्भिः पर्षदः पन्थाः 234, 6.
 ज्ञानन्तो न प्रयच्छन्ति 234, 4.
 जीवन्नेवं भवेत् शुद्धो 376, 10.
 ज्योतिषामयने चैव 230, 9.
 ततस्ते प्रणिपातेन 235, 17.
 तत् पापं शतधा भूत्वा 211, 2.
 तत् प्रयत्नेन कर्तव्यम् 236, 19.
 तद्वत् कर्तारि यत् पापम् 215, 3.
 तपो-निश्चयसंयोगात् 3, 8.
 तप्ते लोहशयने 315, 19.
 तस्मात्तद्वद् यत् सत्यं 236, 7.
 तस्मादार्त्तं समासाद्य 234, 5.
 तस्मिन्निवेदिते कार्ये 236, 9.
 तस्मिन्नुत्सारिते पापे 213, 7.
 236, 10.
 तस्य कार्यो व्रतादेशः 234, 7.
 तस्य शुद्धिं विजानीयात् 113, 6.
 तावन्न मुच्यते नारी 58, 13.
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच्च 247, 15.
 ते तथा तत्र जल्पेयुर् 213, 8.
 236, 11.

तेषां नेत्राग्निदग्धं सत् 215, 4.
 ते हि पापकृतो वैद्याः 206, 16.
 त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः 230, 7.
 त्रैपक्षिके तदर्धं तु 422, 14.
 दशरात्रं पिबेद्वयं 267, 16.
 दृष्ट्वाग्निं हूयमानं तु 68, 2.
 द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य 247, 11.
 धर्मस्य पर्षदश्चैव 230, 6.
 धर्मेण च यथोक्तेन 208, 4. 221,
 10.
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं 248, 3.
 न नारिकेलैर्न च फालकेन 275, 9.
 नश्यते नाञ्च सन्देहः 215, 5.
 न हि तेषामतिक्रम्य 211, 15.
 नाऽन्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो 58,
 11.
 नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य 67, 14.
 नैव गच्छति कर्त्तारं 214, 17.
 पतिता-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा 307, 15.
 पतितां पङ्कमग्रां च 248, 1.
 पद्मोदुम्बर-बिल्वानां 317, 17.
 पराकेण विशुद्धिः स्यात् 106, 19.
 309, 4.
 परिषत्सम्पदश्चैव 236, 13.
 परिषद्या ब्राह्मणानां 231, 5.
 पर्षत् सचिन्त्य तत् सर्वम् 236, 15.
 पर्षदा कार्यते यत् 3, 10.
 पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वं 235, 20.
 पश्चात् कार्यानुसारेण 211, 14.
 पातनं चैकशृङ्गस्य 267, 7.

पादं चरेद्रोधवधे 247, 7.
 पादशौचक्रिया कार्या 247, 12.
 प्रज्ञानैरपि विद्वद्भिः 211, 16.
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं 376, 6.
 प्रमादश्च न कर्तव्यो 206, 13.
 प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा 375, 14.
 प्राप्य देशं च कालं च 236, 14.
 प्रायश्च समं चित्तं 3, 9.
 प्रायश्चित्तचतुष्कं च 232, 8.
 प्रायश्चित्तप्रणेतारः 217, 11.
 प्रायश्चित्तं न दातव्यं 234, 18.
 प्रायश्चित्तं समादिश्य 231, 10.
 प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे 214, 15.
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने 207, 2.
 प्रायो नाम तपः प्रोक्तं 3, 7.
 फलानि पिण्याकमथो 416, 11.
 ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वम् 230, 12.
 ब्रह्मचारी शुना दष्टः 67, 12.
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् 102, 10.
 ब्राह्मणी तु शुना दष्टा 65, 12.
 ब्राह्मणो देवताः सर्वाः 135, 15.
 ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु 231, 7.
 ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् 221, 11.
 भक्षयन्तीं न कथयेत् 248, 5.
 भुञ्जानो वर्धयेत् पापं 206, 11.
 भूर्भुवः-स्वस्त्रयो लोकास् 236, 2.
 भोगात्तामसतां याति 375, 10.
 मरणाय तदा पङ्कचां 315, 18.
 महापातकचिन्तासु 217, 17.
 महाव्रतं चरेद्वा ऽपि 338, 10.

मागधा-ऽऽयोगवौ चैव 116, 14.
 मारुता-ऽर्कसमायोगात् 215, 1.
 मासोपवासं कुर्वीत 307, 16.
 मृतः शुद्धयति 315, 22.
 मृते भर्तारि या नारी 54, 16.
 मृदुरार्जवसम्पन्नः 207, 13.
 यतीनामग्रविद्यानां 217, 14.
 यत्तु दत्तमजानद्भिः 211, 1.
 यथा गवि तथा हत्यां 82, 16.
 यथा भवेत्तथा चीर्णे 236, 20.
 यथा ऽभ्युद्धरते कश्चित् 234, 9.
 यथा ऽमनि स्थितं तोयं 215, 2.
 यदा न दृश्यते सोमः 65, 13.
 यदि चेद्दृश्यसे सत्यं 236, 4.
 यद्यागतो ऽस्य सत्येन 236, 5.
 यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं 113, 7.
 यस्तु वेदमधीयानः 375, 11.
 यावन्नाम्रौ दहेद्देहं 58, 12.
 या स्त्री ब्राह्मणजातीया 56, 4.
 यां दिशं तु गतः सोमः 65, 14.
 ये सम्यङ्नियता विप्राः 217, 10.
 योजने पादहीनं स्यात् 257, 8.
 रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टम् 181, 6.
 रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 369, 2. 371, 16.
 लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्य 315, 20.
 वचः पूर्वमुदाहार्यं 211, 13.
 विपाके तु विपत्तिः स्यात् 283, 17.

विप्राः पृच्छन्ति तत्कार्यम् 235, 18.
 वृषभैकादशा गाश्च 248, 8.
 वेद-विद्या-व्रतस्नातः 230, 10.
 वैश्यानां त्रिगुणा चैव 231, 6.
 वैश्यानां याजकश्चैव 231, 8.
 व्याधितस्य यथा वैद्याः 207, 1.
 व्रतिवद्धारयेद्दण्डं 247, 13.
 शब्दे च्छन्दसि कल्पे च 230, 8.
 शरीरस्य विमोक्षेण 315, 14.
 शिरोव्रतैश्च स्नातानाम् 217, 15.
 शुभ्रूषित्वा नमस्कृत्वा 247, 16.
 शुद्धान्नरसपुष्टस्य 376, 7.
 शूद्रे वेदफलं याति 375, 12.
 शृङ्गभङ्गे ऽस्थिभङ्गे च 267, 15.
 शृणुष्व भो इदं विप्र 236, 18.
 शौचं महर्षिरोम्णां तु 181, 5.
 षड्रात्रं च त्रिरात्रं च 397, 12.
 षण्मासं भुवि निःक्षिप्य 173, 4.
 षण्मासानथ यो भुङ्क्ते 376, 9.
 संशये तु न भोक्तव्यम् 206, 12.
 सचैलं वाग्यतः स्नात्वा 207, 4.
 स तद्वधकृतं द्वाभ्यां 248, 7.
 स तु चान्द्रायणं कुर्यात् 116, 11.
 368, 6.
 स तु सान्तपनं कृच्छ्रं 113, 8.
 सत्येन तु विशुद्ध्यन्ति 236, 6.
 सत्येन द्योतते राजा 235, 21.
 सत्येन द्योतते वह्निः 236, 1.
 सद्यो निःसंशये पापे 206, 10.

समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि 315, 16.
 सर्वं पृच्छामि तत्त्वेन 214, 16.
 सर्वेषां निश्चितं यत् स्यात् 236, 16.
 साध्वीनामेव नारीणाम् 58, 10.
 सायं सङ्गोपनार्थं तु 256, 3.
 सा ऽहन्धतीसमाचारा 54, 17.
 सावित्रीमात्रसारैस्तु 217, 13.
 सा स्वर्गमात्मघातेन 56, 5.
 सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्येत् 315,
 19.

स्यात्त्वकामकृते यत्तु 201, 13.
 स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे 67, 15.
 स्वल्पं वाऽथ प्रभूतं वा 206, 15.
 स्वैस्वैरङ्गैर्विना ऽप्येते 230, 5.

२. अत्रिः—

अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी 164, 1.
 आतुरस्नान उत्पन्ने 169, 10.
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा 163, 1.
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो 170, 19.
 उपवासत्रयं कुर्यात् 163, 13.
 कृच्छ्रेण शुद्धयते पूर्वा 163, 2.
 दद्यात्तु शक्तितो दानं 169, 13.
 दशरूपं जपेत् पश्चात् 170, 20.
 न व्रतेनोपवासेन 37, 3.
 नारी स्वर्गमवाप्नोति 37, 4.
 भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्रं 164, 2.
 रजस्वला तु भुञ्जाना 163, 12.
 वासोभिर्दशभिश्चैव 169, 12.

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.
 स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा ऽवगाहेत् 169, 11.

३. अपरार्कः—

अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं 23, 8.
 आत्मनाशः सनिर्घाति 22, 20.
 आत्मानं घातयेद्यस्तु 22, 9.
 उदकं पिण्डदानं च 22, 17.
 एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च- 22, 11.
 एतत् संवत्सरादूर्ध्वं 22, 12.
 क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा 23, 1.
 चण्डालादुदकात् सर्पात् 22, 15.
 चण्डाला-ऽशनि-शस्त्रा-ऽहि- 23, 4.
 चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु 22, 14.
 जीवतो यद्वतं प्रोक्तं 23, 7.
 तस्य पापविशुद्धयर्थं 22, 10.
 तस्याशौचं विधातव्यं 23, 3.
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च 22, 8, 22, 16.
 दृष्टच्छेदं समादाय 22, 6.
 नारायणबलिः कार्यो 23, 6.
 नोपतिष्ठति तत् सर्वम् 22, 18.
 ब्राह्मणेन वधे पाशे 22, 19.
 भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु 22, 21.
 मृगभक्षरणे चैव 22, 4.
 यदि कश्चित् प्रमादेन 23, 2.
 विद्युदग्नि-पयः-पन्था- 22, 7.
 वृक्षा-ऽद्रम-विष-विप्रैश्च 23, 5.
 शूले ऽप्यर्धं कबन्धस्य 22, 5.
 षण्मासात् त्रिगुणं प्रोक्तं 22, 13.

४. आचार्यः—

रजसा शुद्धयते नारी 152, 13.

५. आथर्वणी श्रुतिः—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
216, 15.

तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् 130,
3.

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत 216,
17.

यं यं लोकं मनसा संविभाति 130, 1.

६. आदित्यपुराणम्—

ऊढायाः पुनरुद्वाहं 53, 9.

कलौ पञ्च न कुर्वति 53, 10.

७. आदिपुराणम्—

अभोज्यस्तद्वतो व्रीहि- 179, 5.

गृहदाहे समुत्पन्ने 179, 4.

तत्र ब्रव्याणि सर्वाणि 179, 10.

ततः सङ्क्रममाणे ज्यौ 179, 8.

न च प्राणिवधो यत्र 179, 9.

मृण्मयेनावगुप्तानाम् 179, 6.

यव-माष-तिलादीनां 179, 7.

८. आपस्तम्बः—

अकामान्नक्तभोजी स्यात् 111, 13.

अङ्ग-प्रत्यङ्ग-संपूर्णे 266, 6.

अन्त्यजैः खानिताः कूपाः 111, 15.

अन्त्यानां भुक्तशेषं तु 397, 6.

अपूर्णेष्वपि कोलेषु 128, 4.

अविज्ञातश्च चण्डालः 125, 1.

अशक्तस्यापि बालस्य 129, 5.

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा 267, 10.

आ स्नानकालं नाश्रीयात् 163, 9.

आहिताग्निस्तु यो विप्रः 378, 3.

इहजन्मनि शूद्रत्वं 377, 10.

उदक्या यदि वा भुङ्क्ते 163, 8.

उदक्यां यदि गच्छेत् 336, 1.

उपवासेन चैकेन 258, 4.

उपानच्छेप्स-विण्मूत्रं 153, 18.

एकपादं चरेद्रोधे 258, 5.

एकभक्तेन नक्तेन 268, 3.

एतासु गमनं कृत्वा 334, 10.

एषु स्नात्वा च पीत्वा च 111, 16.

कण्ठाभरणदोषेण 260, 10.

कान्तारेष्वथ दुर्गेषु 259, 9.

कान्तारेष्वथ वा दुर्गे 273, 13.

कूपैकपानैर्दुष्टानां 125, 6.

केशानां रक्षणार्थं 291, 8.

चण्डालकूपमाण्डस्थं 114, 1.

चण्डालस्पर्शने 109, 6.

चरेत् सान्तपनं विप्रः 114, 3.

चरेदर्थं व्रतं तत्र 260, 11.

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं तु 397, 7.

तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः 111, 12.

तत् पापं तस्य तिष्ठेत् 291, 11.

तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनम् 109, 6.

तदर्थं तु चरेद्द्वैदयः 114, 4.

तद्व्रतं तस्य गृहीयात् 129, 6.

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 291, 13.

तेषां नक्तं प्रदातव्यं 125, 9.

तेषामपि तु यैर्भुक्तं 125, 5.

त्रिपादे तु शिखा धार्या 264, 11.
 त्वक्छेदे पुच्छनाशे वा 267, 11.
 दमने दामने रोधे 261, 3.
 दैवे कर्मणि पित्र्ये च 165, 4.
 दोषनिर्घातार्थानि 13, 4.
 दोषात् कर्तव्यानि 13, 7.
 द्विगुणं गोव्रतं तत्र 266, 7.
 द्विगुणे तु व्रते क्षीर्णे 281, 9.
 नरो ह्येकोपवासेन 125, 7.
 नस्तः सकलपाशैर्वा 261, 4.
 निपातयति यो गा वै 262, 2.
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति 378, 4.
 पतितैर्दूषिते कूपे 153, 19.
 पादे तु नख-रोमाणि 264, 10.
 पादोनं व्रतमाचष्टे 266, 5.
 पादो ऽसम्पन्नमात्रे तु 266, 4.
 पाषाणैर्लगुडैः पाशैः 262, 1.
 पूर्णे ऽपि कालनियमे 128, 3.
 प्रपास्वरण्ये कटके च सौरे 112, 1.
 प्राजापत्यं तु शूद्राणां 125, 3.
 प्राजापत्येन शुद्धयेत 336, 2.
 प्रायश्चित्तं कथं तत्र 114, 2.
 बालापत्या तथा रोगी 125, 8.
 भर्तुर्व्यातिक्रमे कृच्छ्रम् 36, 14.
 भिषङ् मिथ्या प्रयोक्ता च 284, 14.
 मेच्छी नटी चर्मकारी 334, 9.
 यत्किञ्चित्क्रियते पापं 291, 12.
 यदि तत्र विपत्तिः स्यात् 259, 10.
 यदि त्विह विपत्तिः स्यात् 273,

यस्तु नो वपनं कुर्यात् 291, 7.
 यस्तु भुञ्जीत शूद्राक्षं 377, 9.
 यस्य न द्विगुणं दानं 291, 10.
 यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं 125, 4.
 योजने पादहीनं स्यात् 258, 6.
 राजा वा राजपुत्रो वा 291, 6.
 विपन्नानां बहूनां तु 284, 13.
 शुद्धा भर्तुश्चतुर्थे ऽह्नि 165, 3.
 शूद्राञ्जानागमश्चैव 378, 2.
 शूद्राक्षं शूद्रसम्पर्कः 378, 1.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 396, 10.
 श्वपाक-चण्डालपरिमहेषु 112, 3.
 स विज्ञातस्तु कालेन 125, 2.
 स्त्रीणाम् 396, 11.

९. ईश्वरवादिनः—

आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी 9, 22.
 श्रुति-स्मृती ममैवाऽऽज्ञे 9, 21.

१०. उपमन्युः—

पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा 333, 21.
 ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा 323, 22.

११. उशनाः—

अन्ते च वाससां त्यागः 170, 1.
 अन्त्यजानामुच्छिष्ट- 394, 4.
 अन्त्यजेन तु सम्पर्के 346, 11.
 अन्यासां चैव नारीणां 56, 12.
 अबुद्धिपूर्वं चान्द्रायणम् 394, 10.
 एवं द्विजात्युच्छिष्ट- 393, 17.
 कथं तस्या भवेच्छौचं 169, 17.
 कनक-मणि-रजत- 175, 19.

क्षत्रियाणां त्रिंशत् 394, 1.
 क्षत्रियोच्छिष्टभोजने 393, 13.
 खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः 313, 7.
 गमने तु व्रतं यत् स्याद् 333, 9.
 गवा-ऽश्व-रथ-यानानां 189, 3.
 गौर्मेध्या पृष्ठे 189, 15.
 चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते 169, 18.
 ज्वराभिभूता या नारी 169, 16.
 ततः संध्यामुपासीत 425, 19.
 तपो-ऽग्निहोत्र-मन्त्रेषु 52, 21.
 तस्यान्ते वृषभैक- 98, 11.
 तैजसानां चोच्छिष्टानां 175, 18.
 दंष्ट्रादिदष्टो 63, 16.
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं 170, 2.
 दशकृत्वः पिबेदापो 425, 18.
 दश-द्वादशकृत्वो वा 169, 20.
 नरमांसं श्वमांसं च 371, 1.
 पिता पितामहो यस्य 52, 20.
 पुरस्तादजादयः 189, 15.
 पृथक्चित्तिं समारुह्य 56, 11.
 प्रविशेत् संपदीप्ताग्नौ 346, 12.
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण 462, 2.
 प्राजापत्येन शुद्धयन्ति 335, 15.
 बलाक-प्लव-हंस-कंटक- 405, 19.
 बुद्धिपूर्वं चेत् न्यहं 394, 2.
 ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने 393, 12.
 ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां 393, 18.
 भुक्त्वा पञ्चनखानां च 371, 2.
 मणिमयानामङ्गिरेव 175, 17.

मतिपूर्वं चेत् पराकः 393, 17.
 मतिपूर्वं प्राजापत्य- 393, 15.
 मूल-फल-पुष्प- 183, 15.
 यथोक्तं यत्र वा नोक्तं 462, 1.
 यस्तु पुनर्ब्राह्मणो 335, 14.
 राजन्यवधे षड्वार्षिकं 98, 10.
 वैद्योच्छिष्टभोजने 393, 14.
 व्यभिचारिणीं भार्या 36, 17.
 शूद्राणां कुशवारिपानं 394, 2.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 393, 16.
 सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात् 87, 2.
 सा सचैलाश्वगाह्या ऽऽपः 169, 19.
 सुवर्ण-रजत-ताम्र- 175, 16.
 स्त्रियः सर्वतः 189, 15.
 हृदयमासामशुचि 189, 16.

१२. ऋक्संहिता-

अग्निः शुचिव्रततमः 135, 1.
 असम्भोजनाच्चा ऽपि 225, 20.
 कयानश्चित्र आभुवत् 418, 4.
 क्रय-विक्रयाद्योनि- 225, 19.
 धाता यथापूर्वमकल्पयत् 136, 5.
 शमग्निरग्निभिः 437, 10.
 शं नो देवीरभिष्टये 437, 13.

१३. ऋग्यशुद्धः-

अन्तर्वत्नी तु युवतिः 346, 3.
 द्रुपदादिवे मुमुक्षानः 428, 3.
 न प्रचारं गृहे कुर्यात् 346, 5.
 न शयीत समं भर्त्रा 346, 6.
 प्रायश्चित्तं गते गर्भे 346, 7.

प्रायश्चित्तं न सा कुर्यात् 346, 4.
सम्पृक्ता स्यादथान्त्यैर्या 345, 20.
हिरण्यमथ वा धेनुं 346, 8.

१४. कण्वः—

आसनाच्छयनाद्यानात् 28, 2.
चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रम् 322, 10.
चान्द्रायणं विशो रात्रिः 329, 5.
तप्तकृच्छ्रं पराकं च 322, 18.
प्रसूतो यस्तु वैदयायां 339, 14.
भार्या वैदयां सकृद्भत्वा 322, 19.
यानासनादिभिर्नित्यम् 28, 5.
शतसाहस्रमभ्यस्य 339, 15.
शूद्रदारान् गतो विप्रो 329, 4.
संवत्सरेण पतति 28, 4.
सकृद्भत्वा गुरोर्भार्याम् 322, 11.
सङ्क्रमन्तीह पापानि 28, 3.

१५. कल्पसूत्रकारः—
प्रेतस्योत्तरतः पत्न्या 56, 14.

१६. कश्यपः—

अजाविकवधे त्रिरात्रम् 93, 1.
चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् 93, 2.
मृग-महिष-वराह- 94, 4.

१७. कवचः—

तदर्धमेव शूद्राणां 100, 20.
विप्रार्धं क्षत्रिये प्रोक्तं 100, 19.

१८. कात्यायनः—

गाश्वानुगच्छेत् सततम् 250, 10.
गोघ्नस्तर्धमसंवीतो 250, 9.
भार्या भर्तुर्मतेनैव 38, 13.

भोक्षयेत् सर्वयत्नेन 251, 2.
वर्ष-शीता-ऽऽतप-क्लेश- 251, 1.

१९. काश्यपः—

एकरात्रं निराहारा 160, 18.
कृकलास-सर्प-नकुल- 88, 2.
चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां 370, 6.
तृण-काष्ठ-रज्जु-मुञ्ज- 183, 1.
प्रोक्षण-पर्यग्निकरणा- 178, 11.
वक-बलाक- 81, 11.
मृद्धारु-चर्मणां 183, 3.
रजस्वला च संस्पृष्टा 160, 17.
विघर्षण-विदलन- 178, 13.
विमर्शन-प्रोक्षणैः 178, 12.

२०. कूर्मपुराणम्—

अलावुं किंशुकं चैव 404, 10.
उदुम्बरं च कामेन 404, 11.
चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा 117, 18.
बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं 117, 19.

२१. कौशिकः—

नैष्ठिकानां वनस्थानां 205, 7.
शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् 205, 8.

२२. गर्गः—

क्रमाद्दृढं क्रमाद्धीनं 419, 14.
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां 419, 12.
मत्या ज्ञ्यासे तथा कुर्यात् 419,
9.
अथर्हं वा कामतः कुर्यात् 419, 10.
द्विगुणं त्रिगुणं चैव 419, 11.
शावे च सूतके चैव 419, 8.

सवर्णानां तु सर्वेषां 419, 13.

२३. गौतमः—

अथ खल्वयं पुरुषो 10, 18.
 अथातश्चान्द्रायणम् 299, 12.
 अनात्रेय्यां चैवम् 97, 15.
 अन्त्यावसायिनीगमने 308, 18.
 अबुद्धिपूर्वे साम्तपने 401, 6.
 अभिक्रुद्धचावगूरणं 456, 9.
 अमत्या द्वादशरात्रम् 308, 19.
 अमानुषीषु गोवर्ज- 340, 3.
 अमावास्यायामुपोष्यै- 300, 5.
 अवकर इत्येके 341, 13.
 अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री 18, 17.
 आज्यहोमो हविष्यश्च- 299, 15.
 आप्यायस्व 299, 14.
 उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च 10, 18.
 उदक्या गमने त्रिरात्रम् 337, 2.
 उपस्थानं चन्द्रमसः 299, 16.
 ऋषभैकादशाश्च गा दद्यात् 95, 4.
 एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः 459,
 16.
 एष चान्द्रायणो मासः 300, 6.
 ओम् भूर्भुवः स्वर्मह- 299, 18.
 कुर्यादित्यपरे 11, 3.
 गां च वैश्यवत् 251, 9.
 चरुर्भक्ष-सक्तु-कण- 300, 1.
 तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् 10, 21.
 तरति ब्रह्महत्याम् 11, 5.
 तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे 299, 12.

देवकृतस्येति चान्ते 299, 18.
 द्वादशैतानि 300, 3.
 न कुर्यादिति मीमांसते 11, 1.
 न कुर्यादित्याहुः 11, 2.
 न हि कर्म क्षीयते 11, 2.
 नित्यमभोज्यं केश- 137, 13.
 निपाते सहस्रम् 456, 10.
 परिवित्ति-परिवेतृ- 50, 17.
 पुनस्तोमेनेष्टा 11, 3.
 पौर्णमास्यां पञ्चदश 300, 3.
 प्रतिमन्त्रं नमसा 299, 20.
 प्रदानं प्रागृतोः 157, 10.
 यद्वा देवहेलनमिति 299, 17.
 राजन्यवधे षड्वार्षिकम् 97, 11.
 लोहितदर्शने 456, 10.
 वपनव्रतं चरेत् 299, 13.
 विपरीतमेकेषाम् 300, 6.
 वैश्ये त्रैवार्षिक- 97, 13.
 व्रात्यस्तोमेनेष्टा 11, 4.
 शूद्रे संवत्सरमृषभ- 97, 14.
 श्रौभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् 299,
 13.

सखि-सयोनि-सगोत्रा- 341, 12.
 सर्वप्रासप्रमाण- 299, 21.

२४. चतुर्विंशतिमतम्—

अत ऊर्ध्वं न दोषः स्यात् 424, 4.
 अनाहिताग्रयोऽज्ञानाः 209, 19.
 अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा 52, 15.
 अन्त्यभाण्डस्थिता ह्येते 115, 4.

अमेध्यानां च सर्वेषां 368, 16.
 असिपत्रवनं सेव्य 353, 2.
 आचार्यस्य पराकं तु 328, 6.
 आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यात् 424, 10.
 आमं मांसं घृतं क्षौद्रं 115, 3.
 आरनालं तथा क्षीरं 416, 5.
 आर्धिकः कुलमित्रश्च 431, 6.
 उपवासो भवेत्तस्य 405, 6.
 एता गत्वा स्त्रियो मोहात् 318, 8.
 एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः 431, 7.
 एवं परिषदादिष्टं 214, 11.
 कन्द-मूल-फलादीनि 405, 3.
 कुमारीगमने विप्रः 328, 12.
 कुम्भीपाके महाघोरे 352, 17.
 कृच्छ्रार्थं ब्राह्मणी कुर्यात् 151, 12.
 कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव 35, 10.
 कृष्णसर्पं द्विजं नष्टं 229, 3.
 क्षत्रगर्भवधे चैव 41, 13.
 क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं 151, 13.
 क्षत्रियस्य नवश्राद्धे 424, 1.
 क्षत्रियस्य वधं कृत्वा 95, 16.
 गत्वा तु प्रविशेदग्निं 320, 11.
 गर्दभं जारजातं च 229, 4.
 गर्भपाते समुद्दिष्टं 41, 10.
 गर्भाधानादिसंस्कारैर् 208, 16.
 गवामनुगमं कुर्यात् 253, 13.
 गुरोर्दुहितरं गत्वा 327, 12.
 गोघ्नः सौम्यत्रयं कुर्यात् 253, 11.
 गोमूत्र-यावकाहारः 253, 12.

चण्डाल्यां गर्भमारोप्य 335, 9.
 चतस्र एव सन्त्याज्याः 353, 6.
 चरेच्चान्द्रायणं विप्रो 328, 5.
 चान्द्रायणं नवश्राद्धे 424, 8.
 423, 18.
 चितिं च चित्तिकाष्ठं च 111, 3.
 जारगर्भे विशेषः स्यात् 41, 11.
 ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः 52, 14.
 तत् पापं शतधा भूत्वा 352, 14.
 तत्रापि गृहमध्ये तु 352, 12.
 तत्सुतां च स्नुषां गत्वा 328, 4.
 तथापि मुनिना प्रोक्तं 151, 11.
 तथोपवासं वैश्यस्य 411, 7.
 तद्वच्छूद्रमुखाद्वाक्यं 228, 13.
 तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत 327, 11.
 तावद्द्वर्षसहस्राणि 352, 16.
 तिलहोमसहस्रं तु 35, 11.
 ते सर्वे पापकर्माणः 222, 5.
 त्रिरात्रं चान्यमासे तु 423, 15.
 त्रैपक्षिके तदर्थं स्यात् 423, 13.
 त्रैपक्षिके सान्तपनं 423, 19.
 दौहित्रीं पुत्रतनयां 328, 3.
 नरो गोगमने कृत्वा 340, 19.
 नाऽध्यापयति नाऽधीते 208, 17.
 नालिकां बालपुष्पं च 401, 13.
 नैव गच्छति कर्तारं 214, 12.
 पक्षत्रये ऽतिकृच्छ्रं स्यात् 424, 9.
 पञ्चगव्याशनो नित्यं 253, 14.
 पण्डितस्यापि शूद्रस्य 328, 14.

पतितां तु द्विजो गत्वा 328, 13.
 परित्यक्ता ऽऽचरेत् पापं 352, 13.
 परिषत्त्वं न तेषां स्यात् 209, 18.
 पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं 401, 12.
 पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं 423, 14.
 पादोनं क्षत्रियः कुर्यात् 231, 15.
 पितृ-मातृपरित्यागी 353, 1.
 पितृव्यतनयस्यैव 328, 2.
 पितृव्य-भ्रातृभार्या च 318, 14.
 पितृष्वसा मातुलानी 318, 7.
 पिशुनाः कूरकर्माणः 210, 1.
 पुनः संस्कृत्य चात्मानं 405, 7.
 प्राजापत्यं नवश्राद्धे 423, 12.
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत 327, 15. 333,
 16.
 प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति 222, 4.
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं 41, 15.
 प्रायश्चित्तं यदास्नातं 231, 14.
 ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्र- 41, 12.
 ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं 335, 6.
 भागिनेयीं द्विजो गत्वा 327, 13.
 भ्रातृश्चैव कनिष्ठस्य 327, 8.
 मातरं गुरुपत्नीं च 320, 10.
 मातुलस्य सुतां गत्वा 327, 14.
 मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा 327, 10.
 मातुश्च स्वस्त्रियस्यैव 328, 1.
 मारुतार्कसमायोगात् 214, 13.
 मासद्वये पराकः स्यात् 424, 5.
 यथा भूमिगतं तोयम् 214, 10.

यावन्ति नारीरोमाणि 352, 15.
 रजसा शुद्धयते नारी 151, 10.
 रजस्वलां द्विजो गत्वा 336, 6.
 राज्ञीगर्भे पराकः स्यात् 335, 7.
 लशुनं गृह्जनं चैव 405, 1.
 वचनं तस्य न ग्राह्यं 228, 15.
 वल्लीं चैव द्विजे भुक्त्वा 405, 2.
 वसन्ति स्त्रीपरित्यागात् 352, 18.
 विष्णुत्रयभक्षणे विप्रः 368, 13.
 विधवागमने कृच्छ्रम् 328, 8. 335,
 11.
 विप्रगर्भे पराकः स्यात् 150, 14.
 विषं चोपविषं भुक्त्वा 382, 4.
 वृषल्यामभिजातस्तु 333, 12.
 वेदपारमनीता ये 209, 17.
 वैश्यस्य चैन्द्रवं प्रोक्तं 41, 14.
 वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् 95, 17.
 वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं 424, 2.
 वैश्ये तदेव कर्तव्यं 150, 15.
 व्रतस्थागमने कृच्छ्रं 328, 9.
 335, 12.
 शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माणः 210, 2.
 शुनीं चैव द्विजो गत्वा 339, 18.
 शूद्रगर्भे तु सन्त्यागः 150, 16.
 शूद्रः समाचरेत्पादम् 232, 1.
 शूद्रस्य गमने चैव 151, 14.
 शूद्रस्य तु नवश्राद्धे 424, 8.
 शूद्राणां हीनजातीनां 333, 15.
 शूद्रगर्भे द्विजः कुर्यात् 335, 8.

शुद्धो ज्ञानावलेपेन 229, 1.
 श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- 368, 15.
 श्व-चर्मणि यथा क्षीरम् 228, 12.
 श्वपाकोपहता या तु 353, 7.
 श्वभ्रमारुह्य धार्त्रीं च 318, 15.
 श्वादीनां चैव विष्मूत्रे 368, 14.
 स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं 328, 11.
 सखिभार्या समारुह्य 328, 10.
 सम्बन्धिनः स्त्रियो गत्वा 328, 7.
 स याति नरकं घोरं 229, 2.
 सर्वेषां पशुजातीनां 339, 17.
 सहस्रं तु जपेद्देव्याः 411, 6.
 सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि 336, 7.
 सान्तपनं प्रकुर्वीत 327, 9.
 सार्धं चान्द्रायणं मासे 424, 4.
 स्पृष्ट्वा देवलकं चैव 111, 4.
 स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा 405, 6.
 स्त्रीणां नास्ति परित्यागो 352, 11.
 स्नेहपक्वं च तक्रं च 416, 6.
 हैतुका भिन्नमर्यादाः 210, 3.

२५. च्यवनः—

अभावे सर्वस्वम् 122, 7.
 आत्मघातकस्पर्शन- 26, 1.
 आपोडशाद्वालाः 122, 5.
 कांस्य-ताम्रपात्राणाम् 122, 2.
 कृमिदर्शने सान्तपनम् 127, 15.
 गोमूत्र-यावकाहारो 122, 4.
 चण्डालसङ्करे स्वभवन- 121, 18.
 चीर्णे प्रायश्चित्ते 122, 6.

नखानि रोमाणि छित्वा 242, 1.
 प्राजापत्यव्रतं गोवधे 242, 1.
 बाल-वृद्ध-स्त्रीणामर्धम् 122, 5.
 व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम् 242, 4.
 शङ्ख-शुक्ति-सुवर्ण- 122, 1.
 सप्तयूध्वगता वृद्धाः 122, 6.
 सर्वमृगमयभाण्डभेदनम् 121, 19.
 सौवीर-पयो-दधि-122, 3.

२६. छन्दोगाः—

कामो म उदकपानमिति 412, 9.
 नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा 412, 7.
 हन्तानुपानमिति 412, 6.

२७. छागलेयः—

अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः 418, 10.
 एकाहं च त्र्यहं पञ्च 418, 13.
 ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां 418, 14.
 प्राणायामशतं कृत्वा 418, 11.
 प्रायश्चित्तमकामानां 201, 10.
 वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाञ्छि 418, 12.

२८. जमदग्निः—

अन्नमेकादकं पक्वं 143, 7.
 केश-कीटावपन्नं च 143, 8.
 क्रीतस्यागपि विनिर्दिष्टं 143, 9.
 मासमुद्धृत्याभियोगात् 143, 6.
 शृतान्नं द्रोणमात्रस्य 143, 5.

२९. जातूकर्ण्यः—

कामतोऽकामतः प्राहुः 17, 16.
 गां चेदकामतो हन्यात् 252, 14.
 गुरोः क्षत्रसुतां भार्या 322, 15.

जम्बूक-काक-मार्जार- 396, 14.
 दष्टा सचैलमाप्नुत्य 69, 2.
 प्राजापत्यत्रयं कृत्वा 252, 15.
 ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या 69, 1.
 मत्पोच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा 394, 15.
 वृषणमात्रमुत्कृत्य 322, 16.
 स्कन्दितं व्रतिना रेतो 17, 15.

३०. जाबालः—

अयं चोपवसेदन्ते 31, 12.
 पण्णामेकैकमेतेषां 31, 11.

३१. जाबालिः—

अकामकृतपापानां 200, 9.
 अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं 323, 15.
 अहोरात्रोषितो भूत्वा 436, 9.
 इतरेषां पशूनां तु 340, 16.
 कामकारकृतेऽप्येके 200, 10.
 कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् 91, 8.
 गुरोः शूद्रां सकृद्भत्वा 323, 16.
 गोहितो गोऽनुगामी स्यात् 252, 12.
 तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा 340, 15.
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः 439, 7.
 प्राजापत्यं चरेन्मासं 252, 11.
 सिंह-व्याघ्र-वृकाणां च 92, 5.
 हत्वा सान्तपनं कुर्यात् 92, 6.
 हास्तिनं तुरगं हत्वा 91, 7.

३२. जैमिनिसूत्रम्—

त्यज्यतेः पूर्ववच्चम् 449, 1.

३३. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

अग्निं वै जातं पाप्मा जग्राह 222, 15.

तं देवा आहुतिभिः 222, 15.
 योऽवगूरेत् शतेन 456, 17.

३४. दीर्घतमाः—

गुरोः शूद्रां सकृद्भत्वा 324, 3.
 प्राजापत्यं सान्तपनम् 324, 2.

३५. देवलः—

अकश्मलैः समिद्धोऽग्निर 192, 13.
 अक्षताः सिकता लाजा 192, 9.
 अक्षीणाश्चैव गोपानाद् 155, 10.
 अक्षुद्राणामपां नास्ति 154, 18.
 अक्षोभ्यानि तडागानि 153, 1.
 अग्नेर्वृषलभुक्तस्य 192, 15.
 अग्राभ्या मृद्भवेच्छुद्धा 193, 2.
 अङ्गार-तुष-केशा-ऽस्थि- 194, 2.
 अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गम् 322, 8.
 अथ सर्वाणि धान्यानि 366, 1.
 अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् 365, 17.
 अपरे निष्कृतिं ब्रूयुर् 201, 3.
 अपामार्ग-शिरीषार्क- 192, 7.
 अभिसन्धिकृते पापे 201, 2.
 अल्पशौचां भवन्त्येते 180, 6.
 अल्पशौचे भवेच्छुद्धिः 185, 3.
 अवज्यं भक्ष्यजातं वा 366, 2.
 अविगन्धा रसोपेता 155, 9.
 अवेक्ष्य च बलं चैव 131, 7.
 अशुद्धान्स्वयमप्येतान् 110, 8.
 आर्द्रचर्मास्रगित्येतद् 366, 9.
 इष्यतेऽनुग्रहस्तेषां 130, 12.
 उच्छिष्टं संस्पृशेद्भिः 110, 10.

उद्धृताश्चापि शुद्धयन्ति 156, 5.
 एकप्रासममावास्यादि 300, 15.
 एकरात्रोषिताश्चापस् 156, 6.
 एको नार्हति तत् कर्तुम् 181, 1.
 एतान्याहुः पवित्राणि 192, 11.
 एवं कदमलभूयिष्ठा 193, 18.
 और्ण-कौशेय-कुतप-180, 5.
 कर्तारं देश-कालौ च 131, 16.
 कदमला-शुचियुक्तानि 153, 2.
 कुपूयं पूयमित्येतत् 366, 7.
 कुच्छ्रमिति प्राजापत्यम् 30, 13.
 क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव 442, 17.
 गोम्रः षण्मासान् तद्धर्म 250, 5.
 चण्डालाऽध्युषितं यत्र 193, 17.
 चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः 192, 17.
 चतुर्विधममेध्यं च 365, 12.
 चान्द्रायणं द्विविधम् 300, 14.
 ज्येष्ठायां यद्यनूढायां 51, 5.
 तरवः पुष्पिता मेध्याः 192, 5.
 तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता 200, 13.
 तान्यप्यतिबलिष्ठानि 185, 5.
 तान्येवामेध्ययुक्तानि 180, 7.
 185, 4.

तूलिकाद्युपधानानि 184, 12.
 तृतीये त्रिगुणं कृच्छ्रं 201, 1.
 दहनात् खननाच्चैव 194, 11.
 दुर्वर्णकृमिका भूमिर् 366, 12.
 दुष्टाऽपि या त्रिधा द्वेधा 194, 4.
 दूषितं कदमलं दुष्टं 365, 11.

धर्मज्ञा बहवो विप्राः 131, 2.
 धान्यकल्कैस्तु फलजैर् 180, 8.
 नवं वा निर्मलं वाऽपि 365, 13.
 नाश्रीयात्तु ज्यहं, मत्या 369, 6.
 निष्कृतिं व्यवहारार्थं 232, 17.
 पञ्चदशप्रासं पौर्णमास्यादि 300,
 16.

पञ्चधा च चतुर्धा च 19, 43.
 पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च 193, 1.
 पर्जन्यवर्षणाद्भूमेः 194, 12.
 पयः पिबेत् त्रिरात्रेण 442, 18.
 पलाश-खदिराऽश्वत्थास् 192, 10.
 पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य 184, 14.
 पौष्टिकानि मलम्लानि 192, 12.
 प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टं 130, 11.
 ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः 431, 11.
 भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च 192, 6.
 भूणहत्यामवाप्नोति 342, 18.
 मत्या गत्वा पुनर्भार्या 322, 7.
 मानुषास्थि-वसा-विष्टा-366, 6.
 माल्यानि सर्षपा दूर्वाः 192, 8.
 मृतबन्धुरशुद्धश्च 366, 13.
 मेध्यं चतुर्विधं लोके 365, 10.
 यत्र प्रसूयते नारी 193, 16.
 यत् स्यादनभिसन्धाय 200, 12.
 यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति
 300, 14.
 यस्तु चाण्डालभाण्डस्य 113, 10.
 यः स्वदारानृतुस्नातान् 34, 17.

याचितास्तेन ते चाऽपि 232, 16.
 याजनाऽध्यापनाद्यौनात् 28, 16.
 राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव 233, 2.
 रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 369, 5.
 वक्ष्यते ज्ञतःपरं सर्वं 365, 8.
 विधेः प्राथमिकादस्मात् 200, 14.
 विशुद्धचतुपवासेन 110, 9.
 व्यङ्गैः पतित-चाण्डालैर् 366, 10.
 शुचि पूतं स्वयं शुद्धं 365, 9.
 शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं 366, 5.
 शुद्धं पवित्रभूतं च 365, 14.
 शोषयित्वा तथा किञ्चित् 184, 13.
 श्व-कुक्कुट-वराहाश्च 109, 15.
 श्वपाकं पतितं व्यङ्गम् 109, 13.
 श्वपाको वृषलो भोक्तुं 192, 16.
 श्व-सूकर-खरोष्ट्रादि- 194, 1.
 श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः 366, 11.
 सचैलः सशिराः स्नात्वा 109, 16.
 स तु ज्यहेण शुद्धयेत् 113, 11.
 संल्लाप-स्पर्श-निश्वासात् 28, 15.
 सर्वेषामप्यशौचानां 192, 14.
 सा चाग्नेदिधिषुर्ज्ञेया 51, 6.
 सूतिकं सूतिकां नारीं 109, 14.
 स्तोकानामुद्धृतानां च 154, 19.
 स्थावरं जङ्गमं वाऽपि 365, 16.
 स्वदासो नापितो गोपः 431, 10.
 स्वयमेव हि यद्द्रव्यं 365, 15.

स्वयं वा ब्राह्मणैः कृच्छ्रम् 233, 1.
 स्वेदाश्रुबिन्दवः फेने 366, 8.

३६. धौम्यः—

जातश्राद्धे नवश्राद्धे 426, 9.
 ब्रह्मोदने च सोमे च 426, 8.

३७. नारदः—

आसामन्यतमां गत्वा 324, 18.
 दुहिता-ऽऽचार्यभार्या च 324, 16.
 पितृव्य-साखि-शिष्यस्त्री 324, 15.
 माता मातृष्वसा-श्वभूर 324, 14.
 राज्ञी प्रव्रजिता धात्री 324, 17.

३८. नारदीयपुराणम्—

आहूता या तु वै भर्ता 34, 12.
 कृमियोनिशतं गत्वा 36, 12.
 जीवितेनाऽथ वित्तेन 36, 11.
 बालापत्याश्च गर्भिण्यः 59, 5.
 रजस्वला राजसुते 59, 6.
 सा ध्वाङ्क्षी जायतेऽपुत्री 34, 13.

३९. न्यायः—

किं हि वचनं न कुर्यात् 202, 16.
 नास्ति वचनस्यातिभारः 202, 16.
 शुना लीढं हविर्यथा 206, 1.

४०. पराशरः—

अज्ञानादापदोऽपि वा 427, 11.
 अतिकृच्छ्रं च रुधिरं 459, 3.
 अविज्ञातस्तु चण्डालो 360, 8.
 एकपादं चरेद्बोधे 255, 4.
 घृतं तैलं तथा क्षीरम् 427, 1.
 चत्वारो वा त्रयो वाऽपि 230, 17.

त्रिपादे तु शिखावर्जं 289, 9.
 द्विजशुश्रूषणरतान् 429, 1.
 न बीजी भागमर्हति 44, 14.
 पादेऽङ्गरोमवपनं 289, 8.
 मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् 211, 10.
 शूद्राच्च सूतकानं च 417, 6.
 422, 3.

संविदन्तीषु संविशेत् 292, 12.
 सशिखं वपनं कृत्वा 289, 5.
 स्वधर्मरतविप्राणाम् 450, 11.

४१. पुराणम्—

पिता रक्षति कौमारे 38, 2.
 पुत्रः स्थविरभावे तु 38, 3.

४२. पुस्तक्यः—

ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर 68, 13.
 चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि 68, 14.
 पञ्चरात्रं निराहारा 68, 12.
 रजस्वला यदा दष्टा 68, 11.

४३. पैट्रीनसिः—

अकार्यकारिणस्तेषां 285, 15.
 आश्रयः शस्त्रदाता च 285, 13.
 इतरेषां तु वर्णानां 55, 12.
 उपेक्षकः शक्तिमांशेत् 285, 14.
 काकोलूक-कृकलास- 89, 17.
 गोष्ठे वसन् यवागूं 252, 5.
 त्वङ्कार-हुङ्कारावगूरण- 458, 5.
 नदीसङ्गमे वा 68, 7.
 पितुरभावे सत्याचार्यः 68, 8.
 बालस्यातुरस्य वा 68, 7.

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो 68, 4.
 मृताऽनुगमनं नास्ति 55, 11.
 रैरिवाद्यजिनानां 184, 1.
 शुना दृष्टद्विरात्रमुपवसेत् 68, 4.
 स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गं 191, 11.
 हन्ता मन्तोपदेष्टा च 285, 11.

४४. प्रचेताः—

अनृतुमर्ती ब्राह्मणीं 104, 6.
 आनुलोम्येन कुर्वति 151, 7.
 कृच्छ्र-चान्द्रायणे स्यातां 157, 3.
 क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के 151, 4.
 क्षत्रियां हत्वा 104, 7.
 चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु 151, 5.
 चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रस्य 151, 2.
 प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः 151, 1.
 विशा शूद्रेण संयुक्ता 150, 19.
 वैद्यां हत्वा मासत्रयं 104, 8.
 शूद्रं गत्वा चरेद्वैद्या 151, 6.
 शूद्रां हत्वा सार्धमासं 104, 8.
 स्त्रीगर्भिणी गोगर्भिणी- 251, 18.

४५. प्रजापतिः—

अग्नये चैव सोमाय 437, 17.
 अतो दिवा वा रात्रौ वा 167, 10.
 अन्यत्र गर्भविशेषात् 167, 5.
 अभिगच्छति या नारी 359, 15.
 अभ्यासे च तदभ्यस्येद् 379, 17.
 आर्त्तन्त्री रजसा प्रोक्ता 167, 2.
 एकमेव सकृद्भुक्त्वा 372, 8.
 एकरात्रं तु नाभीयात् 24, 18.
 एवं हुत्वा च तच्छेषं 438, 2.

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां 458, 11.
 क्षीरमष्टगुणं देयं 435, 4.
 गर्भस्य पतने चैव 161, 7.
 गर्भस्त्रावेऽपि सा स्नानात् 167, 6.
 गवामलामे निष्कं वा 375, 1.
 गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च 434, 9.
 गोमयात् द्विगुणं मूत्रं 435, 3.
 चतुर्दश्यामुपोष्याथ 439, 4.
 चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् 372, 7.
 तच्छवं केवलं स्पृष्ट्वा 24, 17.
 तत्समुद्धृत्य होतव्यं 437, 2.
 तद्दिनानि त्रिरात्रं स्यात् 167, 11.
 तृतीयभागे सम्प्राप्ते 167, 12.
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव 458, 10.
 न तु नैमित्तिकेन स्यात् 167, 3.
 निःसन्दिग्धे परिज्ञाते 167, 8.
 पञ्चरात्रं तु नाऽऽनीयात् 323, 4.
 पालाशं पद्मपत्रं वा 434, 8.
 प्रणवेन तथा हृत्वा 438, 1.
 प्रभातात्तु त्रिरात्रेण 167, 13.
 प्रसूतिका तु या नारी 167, 1.
 ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नम् 379, 15.
 मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत 379, 18.
 रजस्युपरते तत्र 167, 4.
 वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा 323, 5.
 व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया 359, 16.
 सकृद्भुक्त्वा तदज्ञानात् 379, 16.
 सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यात् 167, 9.
 स्थापयित्वा तु दर्भेषु 437, 1.

४६. प्रजापतिधर्माः—

तदेव क्षत्रियस्यापि 330, 7.
 विप्रो नृपस्य भार्यायां 330, 6.

४७. प्राभाकराः—

भावान्तरमभावो हि 9, 1.

४८. प्रामाणिकाः—

पुनः स्तोमेनेष्ट्वा 12, 3.

४९. बृहद्वामः—

उपोष्य द्वादशाहानि 370, 15.
 एतेषां भक्षणं कृत्वा 403, 6.
 क्रव्यादानां च सर्वेषाम् 370, 12.
 चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं 318, 2.
 त्रिरात्रमुपवासोऽस्य 425, 8.
 न ताभिः सह भोक्तव्यं 397, 3.
 नालिकां नालिकेरीं च 403, 4.
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं 425, 13.
 प्राणायामशतं कृत्वा 425, 9.
 भूतृणं शिशुकं चैव 403, 5.
 मधु मांसं च योऽभूयात् 425, 12.
 माता-पित्रोः स्वसारं च 318, 3.
 माता वा भगिनी वाऽपि 397, 2.
 मातुलानीं प्रव्रजितां 318, 4.
 मासिकादिषु योऽभूयात् 425, 7.
 मांस-मूत्र-पुरीषाणि 370, 13.
 वराहैकशफानां च 370, 11.
 शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां 318, 5.
 श्व-गोमायु-कपीनां च 370, 14.

५०. बृहद्विष्णुः—

ब्राह्मणः शूद्रेऽच्छिष्टाशने 395, 6.

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने 395, 9.

राजन्योच्छिष्टाशने 395, 8.

वैश्योच्छिष्टाशने 395, 7.

५१. बृहत्संवर्तः—

एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा 334, 6.

रजक-व्याध-शैलूष- 334, 5.

५२. बृहस्पतिः—

अतिवाह्य च पादोनं 254, 2.

अतिवृद्धामतिकृशाम् 254, 5.

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं 449, 12.

अलेह्यानामपेयानाम् 367, 1.

अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रस्तु 458, 2.

ऋतौ न गच्छेद्यो भार्याम् 35, 1.

एकशय्यासनं पङ्क्तिर् 28, 11.

एते ब्राह्मणचण्डालाः 387, 7.

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा 385, 12.

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा 387, 11.

एतेषामेव सर्वेषां 387, 9.

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं 156, 21.

कर्मणा तेषु यो मोहात् 387, 5.

कामाकामकृतं तेषां 13, 16.

काष्ठादिना ताडयित्वा 458, 1.

कुलटश्चित्रकर्मा च 386, 9.

गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं 254, 8.

गवां पृष्ठानि मेध्यानि 190, 2.

गान्धर्वो लोहकारश्च 386, 6.

गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण 454, 12.

गोघ्नस्य पावनं सम्यग् 253, 16.

गोघ्राते च क्षुते वान्ते 137, 5.

गौरीं ददन्नाकपृष्ठं 156, 20.

चक्रोपजीवी रजकः 386, 7.

तस्माद् दैवे च पित्र्ये च 387, 8.

ताडयित्वा तूणेनापि 454, 13.

दुष्टान्नमपसृष्टान्नं 385, 10.

नट-नर्तक-तक्षाणः 380, 7.

नवधा सङ्करः प्रोक्तो 28, 13.

नैमित्तिकं धर्मजातं 7, 8.

नैमित्तिकं समाख्यातं 7, 12.

पादं चरेद्रोधवधे 254, 1.

पादौ शुची ब्राह्मणानां 190, 1.

पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य 24, 4.

प्राजापत्येन शुद्धचेत्तु 387, 12.

प्राणायामान्तिरभ्यस्य 449, 14.

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते 7, 10.

प्रायश्चित्ते तु चरिते 387, 6.

बालसंवर्धनं त्यक्त्वा 58, 17.

ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या 254, 7.

भिषक् च गरदश्चैव 387, 3.

मैक्ष्यान्नमुपभुञ्जानो 387, 10.

मार्जारश्चैव दर्वी च 190, 7.

मृतो मेध्येन लेप्यो 24, 3.

मृद्भस्म सलिलं चैव 137, 6.

यजमानोपजीवी च 386, 8.

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः 218, 2.

याजना-ज्यापने योनिः 28, 12.

योऽगृहीत्वा विवाहाम्नि 449, 11.

रङ्गोपजीवी कूटाशः 387, 2.

रजस्वला सूतिका च 58, 18.

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 367, 2.
 रोधादिना घातयित्वा 254, 4.
 रोधादिना चाङ्गिरसम् 253, 18.
 लोक-वेदाङ्ग-धर्मज्ञाः 218, 1.
 विक्रयी ब्रह्मणो यश्च 387, 1.
 विषोद्धन्धन-शस्त्रेण 24, 2.
 विहितस्याननुष्ठानात् 7, 9.
 वृथापाकस्य भुञ्जानः 449, 13.
 वृथा-ऽऽरामा-ऽऽश्रमाणां च 386,
 12.

शस्त्रादिभिश्च हत्वा गां 253, 17.
 शौण्डिकाचं नटस्याचं 385, 9.
 समर्घं पण्यमाहृत्य 386, 10.
 स वै वार्द्धषिको नाम 386, 11.
 सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्धयेत्तु 24, 5.
 सौनिकाचं सूतिकाचं 385, 11.
 सौनिको वर्णिकश्चैव 387, 4.
 स्थाणु-पाषण्ड-गणिका 380, 8.
 हत्वा पूर्वविधानेन 254, 6.
 हेम-गो-तिलदानेन 254, 8.

६३. बौधायनः—

अतैजसानामेव 149, 21.
 अमत्या ब्राह्मणं हत्वा 14, 2.
 201, 5.
 अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् 149, 19.
 अवाच्यं ब्राणस्योक्त्वा 455, 4.
 अशक्ता काञ्चनं दद्यात् 162, 16.
 असृक्पांस्वादिद्रव्यसंयोगे 178, 7.
 आक्रोशमनृतं कृत्वा 455, 6.

आसनं शयनं यानं 187, 9.
 उच्छिष्टलेपोपहतानां 176, 12.
 उद्धन्धशवोपघाते 195, 6.
 ऋतौ न गच्छेद्यो भार्याम् 35, 3.
 ऋषयो निष्कृतिं तस्य 14, 3. 201,
 6.
 एवं तैल-सर्पिषी 143, 2.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा तु 455, 5.
 कृष्णाजिनानां बिल्व-तण्डुलैः 183,
 19.

गुस्तल्पगस्तमे 316, 2.
 गोमूत्र-यावकाहारा 162, 15.
 चण्डालादिस्पर्शने 178, 5.
 ज्वलन्तीं वा सूर्मीमाश्लिष्यात्
 316, 3.

तथा मूत्र-पुरीष- 173, 8.
 तावत्तिष्ठेन्निराहारा 162, 12.
 तिस्रो वैद्यस्य 98, 17.
 तैजसानां पात्राणाम् 173, 7.
 तैजसानां मूत्र-पुरीषा- 149, 18.
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा 454, 21.
 दारुमयानां पात्राणाम् 148, 1.
 दिवसोपोषितः स्नात्वा 455, 3.
 नव समा राजन्यस्य 98, 17.
 नियमातिक्रमे तस्य 35, 4.
 परित्यागस्तपो दानम् 428, 14.
 परीक्ष्य धर्मविद्वद्भ्यां 131, 20.
 पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा 455, 2.
 प्रजातां चेत्कृच्छ्रपादं 337, 19.

ब्राह्मणवदात्रेभ्याः 98, 18.
 ब्राह्मणी तु शुना दष्टा 65, 19.
 मतिपूर्वं हते तस्मिन् 14, 4. 201, 7.
 मधूदके पयोविकारे 142, 18.
 महतां श्व-वायस-142, 16.
 मारुताकेण शुद्धयन्ति 187, 10.
 मूत्र-पुरीष-लोहित- 176, 12.
 मूत्रादिसम्पर्के 178, 6.
 मृगमयानां पात्राणाम् 176, 11.
 याजनाध्यापनाद्यौनात् 28, 8.
 रजस्वला तु भुञ्जाना 162, 14.
 रजस्वला तु संस्पृष्टा 162, 11.
 वादेन ब्राह्मणं जित्वा 454, 20.
 विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः 428, 15.
 वेद-विद्या-व्रतस्नातः 64, 10.
 लिङ्गं वा सवृषणम् 316, 3.
 शतपर्यायमावर्त्य 64, 11.
 शरीरं बलमायुश्च 181, 19. 235, 5.
 संवत्सरं शूद्रस्य 98, 17.
 संवत्सरेण पतति 28, 7.
 सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् 337, 18.
 सघृतं यावकं पीत्वा 64, 18.
 समीक्ष्य धर्मविद्वद्ध्या 235, 6.
 समुद्रदर्शनाद्वा अपि 65, 20.
 सत्रतस्तु शुना दष्टः 64, 17.
 सिद्धहविषाम् 142, 16.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.
 स्पर्शमात्रोपघाते तु 149, 20.

५४. ब्रह्मगर्भः—

अन्तरप्रभवाणां च 105, 2.
 प्रतिलोमप्रसूतानां 105, 1.

५५. ब्रह्मपुराणम्—

असमानैश्च सङ्कीर्णैः 21, 5.
 एतानि पतितानां तु 21, 5. 23, 15.

कुसीदजीविनो येऽपि 21, 9.
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् 21, 6.
 कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः 183, 9.
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं 21, 7.
 गिरि-वृक्षप्रपातं च 21, 8.
 ग्रामादण्डशतं त्यक्त्वा 193, 4.
 तप्तकृच्छ्रयेनैव 21, 16. 23, 16.
 न चाऽभुपातः पिण्डो वा 20, 9.
 21, 14.
 नागानां विप्रियं कुर्वन् 21, 2.
 निगृहीतश्च यो राज्ञा 21, 3.
 पतितानां न दाहः स्यात् 20, 8. 21, 13.

पतितास्ते प्रकीर्तिताः 20, 6.
 परदारान् हरन्तश्च 21, 4.
 ब्रह्मदण्डहता ये च 21, 11.
 भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् 193, 5.
 महापातकिनो ये च 21, 12.
 मुखेभगाश्च ये केचित् 21, 10.
 रज्जु-वल्कल-पत्राणां 183, 8.
 शव-विण्मूत्र-शुकैस्तु 183, 6.
 शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् 20, 4.

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल- 20, 21.

शोध्याऽऽदौ शोधनीयं च 187, 7.

सुदूरात् परिहर्तव्यैः 21, 1.

५६. ब्रह्माण्डपुराणम्—

कामाद्रोषान्मत्सराद्वा 35, 20.

सा सप्तजन्मकं यावत् 35, 21.

५७. भरद्वाजः—

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात् 446, 11.

अपाङ्क्त्यान् यदुद्दिश्य 425, 1.

आमश्नादे तथा भुक्त्वा 425, 3.

चण्डालादुदकात् सर्पात् 424, 16.

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च 424, 17.

निराचारस्य विप्रस्य 446, 10.

पतना-ज्नाशकैश्चैव 424, 18.

परपाकनिवृत्तस्य 446, 9.

ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वान्नं 425, 2.

भुक्त्वैषां षोडशश्नादे 424, 19.

सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा 425, 4.

५८. भविष्यत्पुराणम्—

आढकैस्तेश्चतुर्भिश्च 141, 10.

कुम्भो द्रोणद्वयं प्रोक्तं 141, 11.

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः 141, 9.

पलद्वयं तु प्रसृतं 141, 9.

५९. भारद्वाजः—

असरूपे स्मृतं नक्तं 426, 15.

उपवासस्त्रिमासादि- 426, 13.

द्विगुणं क्षत्रियस्यैव 426, 16.

प्राणायामत्रयं वृद्धौ 426, 14.

भुक्तं चेत् पार्वणश्नादे 426, 12.

साक्षाच्चतुर्गुणं चैव 426, 17.

६०. भृगुः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि 35, 14.

प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति 35, 15.

६१. मनुः—

अकामतः कृते पापे 200, 5.

अकामतस्तु राजन्यं 96, 9.

अकुर्वन् विहितं कर्म 7, 19.

अज-मेषावनद्धाहं 90, 11.

अजीर्तः सुतं हन्तुम् 414, 12.

अज्ञानात्पादय विष्मूत्रं 369, 19.

अदृष्टमङ्गिर्निर्णक्तं 196, 7.

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं 148, 15.

177, 7.

अधिविन्ना तु या नारी 357, 11.

अनभ्यासाच्च वेदानाम् 9, 14.

अनस्थानं चैव हिंसायां 85, 9.

अनाहितामिता स्तेन्यम् 17, 1.

अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.

अनेकानि सहस्राणि 54, 1.

अनेन विधिना यस्तु 247, 1.

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री 36, 3.

अपात्रीकरणं ज्ञेयम् 17, 10.

अञ्जमश्ममयं चैव 174, 12.

अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि 229, 15.

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं 394, 10.

अग्निं कार्णायसीं दद्यात् 86, 6.

अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा 401, 2.

अमानुषीषु गोवर्जम् 336, 16.

अल्पं वा बहु वा यस्य 319, 19.
 अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रं 457, 2.
 अवगूर्य त्वद्दशतं 456, 14.
 अविद्यमाने सर्वस्वं 247, 4.
 अव्याप्राश्वेदमेधेन 155, 13.
 असच्छास्त्राधिगमनम् 17, 2.
 अस्थिमतां तु सत्त्वानां 84, 6.
 आकाशमिव पङ्केन 414, 11.
 आतुरामभियुक्तां वा 246, 7.
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां 246, 11.
 आत्मार्यं च क्रियारम्भो 16, 13.
 364, 2.
 आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै 47, 4.
 आपः शुद्धा भूमिगता 155, 12.
 आपः सुराभाजनस्था 444, 1.
 आलस्यादन्नदोषाच्च 9, 15.
 आसीनास्वपि चासीनो 246, 6.
 इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु 10, 8.
 इन्धनार्थमशुष्काणां 16, 12.
 इयं विशुद्धिरुदिता 13, 19.
 उत्पद्यते गृहे यस्य 46, 9.
 उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा 47, 2.
 उपपातकसंयुक्तो 245, 7.
 उपस्पृशंस्त्रिषवणम् 299, 9.
 उष्णे वर्षति शीते वा 246, 9.
 ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि 195, 9.
 ऋग्वेदं धारयन् विप्रो 226, 7.
 एकैकं ज्ञासयेत् पिण्डं 299, 8.
 एतमेव विधिं कृत्वा 300, 10.

एवमेव चरेद्वदं 97, 1.
 औरसः क्षेत्रजश्चैव 45, 9.
 कन्याया दूषणं चैव 16, 6.
 कानीनश्च सहोदश्च 45, 11.
 कामकारकृतेऽप्याहुरं 200, 6.
 कामतो ब्राह्मणवधे 13, 20.
 किञ्चिदेव तु विप्राय 85, 8.
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव 354, 7.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत 457, 3.
 कृतवापो वसेद्दोष्टे 245, 8.
 कृमि-कीट-वयोहत्या 17, 11.
 कृमिरुत्पद्यते यस्य 127, 9.
 केश-कीटावपन्नं च 391, 12.
 कौशेया-ऽऽविकयोरुषैः 180, 18.
 क्रव्याद्विश्वं हतस्यान्यैः 192, 2.
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं 46, 17.
 क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां 70, 2. 306,
 11.
 क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागात् 415, 5.
 क्षौमवच्छङ्ख-शृङ्गाणाम् 181, 1.
 खरा-ऽश्वोष्ट्र-मृगेभानाम् 17, 17.
 ख्यापनेनानुतापेन 428, 10.
 गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः 363, 11.
 गवां च परिवासेन 194, 7.
 गवां मूत्र-पुरीषेण 127, 10.
 गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् 311, 2. 325,
 5.
 गुरुतल्प्यभिभाष्येनः 314, 10.
 गुरु-मातृ-पितृत्यागः 16, 3.

गृहोत्पन्नो ऽपविद्धश्च 45, 10.
 गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् 289, 1.
 गोमिनामेव ते वत्सा 45, 2.
 गोमूत्रेण चरेत् स्नानं 246, 2.
 गोयानेऽप्सु दिवा चैव 342, 6.
 गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं 16, 2.
 घृतकुम्भं वराहे तु 80, 13.
 चण्डालहस्तादादाय 416, 1.
 चण्डालाऽन्त्यस्त्रियो गत्वा 117, 14.
 चतुर्णामपि वर्णानां 101, 6.
 चतुर्थकालमश्रीयात् 246, 1.
 चमसानां ग्रहाणां च 149, 3.
 चरितव्यमतो नित्यं 4, 13.
 चरूणां स्रक्स्तुवाणां च 149, 4.
 चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृत्तः 293, 6.
 चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 324, 7.
 चैलवच्चर्मणां शुद्धिर् 182, 9.
 छत्राकं विद्धराहं च 400, 12.
 जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च 394, 11.
 जपंस्तरत्समन्दीयं 226, 5.
 जिवांसया ब्राह्मणस्य 456, 15.
 जीन-कार्मुक-वस्तावीन् 101, 5.
 जीवितात्ययमापन्नो 413, 5. 414,
 10.
 जैहयं पुंसि च मैथुन्यं 17, 6.
 तं काशीनं विजानीयात् 46, 14.
 तटाका-ऽऽराम-दाराणाम् 16, 7.
 तथा ज्ञानाग्निना पापं 223, 9.
 तथा दहति वेदज्ञः 224, 2.

तद् भैक्षभुग् जपेन्नित्यं 310, 2.
 तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः 63, 13.
 तमपीह गुरुं विद्यात् 319, 20.
 तमौरसं विजानीयात् 46, 2.
 तयोर्दानं च कन्यायाः 16, 5.
 तावन्त्यद्दसहस्राणि 457, 1.
 तावन्मृद्धारि चाऽऽदेयं 196, 2.
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् 148, 9.
 तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत 246, 5.
 ते वै सस्यस्य जातस्य 44, 19.
 तैजसानां मणीनां च 175, 3.
 त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः 63, 12.
 त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी 127, 11.
 त्रिंशद्वर्षोद्देहत् त्कन्यां 157, 18.
 त्रीणि देवाः पवित्राणि 196, 6.
 त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो 96, 11.
 त्र्यष्टवर्षो ऽष्टवर्षा वा 158, 1.
 त्र्यहं परं तु नाश्रीयात् 30, 16.
 त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं 30, 15.
 दिवं गतानि विप्राणाम् 54, 2.
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु 246, 3.
 दूषितं केश-कीटैश्च 137, 9.
 दृश्यन्ते तानि तान्येव 139, 9.
 दैहिकानां मलानां च 195, 12.
 दोषो भवति विप्राणां 414, 9.
 धान्य-कुप्य-पशुस्तेयं 17, 3.
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं 246, 10.
 न चाऽलिप्यत दोषेण 414, 13.
 नटाद्यं रजकस्यान्नं 380, 3.

नरा-ऽश्वोष्ट्र-वराहैश्च 66, 4.
 न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं 37, 21.
 नाध्यापनाद् याजनाद्वा 414, 8.
 नाभि-कण्टान्तरोद्भूते 127, 12.
 नाशयन्त्याशुपापानि 223, 7.
 नास्तिक्यं चोपपातकम् 364, 5.
 नित्यं शुद्धः कारुहस्तः 190, 12.
 निन्दितेभ्यो धनादानं 17, 9.
 निन्धैर्हि लक्षणैर्युक्ता 4, 14.
 निन्धैव लोके भवति 36, 8.
 निर्लेपं काञ्चनं भाण्डम् 174, 11.
 निषेकादीनि कर्माणि 319, 11.
 नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेत् 313, 4. 314,

14.

नोत्पादकः प्रजाभागी 44, 17.
 पक्षिजग्धं गवाव्रातम् 137, 8.
 पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा 444, 2.
 पतत्यज्ञानतो विप्रो 117, 15.
 पतितां पङ्कमग्नां वा 246, 8.
 पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वम् 36, 7.
 पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा 88, 8.
 पराको नाम कृच्छ्रोऽयं 32, 5.
 परिविचिता चानुजेन 16, 4.
 पलाण्डुं गृञ्जनं चैव 400, 13.
 पवित्रं दुष्यतीत्येतत् 414, 7.
 पापकृन्मुच्यते पापात् 428, 11.
 पिता रक्षति कौमारे 355, 6.
 पितुर्गृहे तु या कन्या 159, 3.
 पितृविश्वमनि कन्या तु 46, 13.

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तम् 46, 8.
 पुत्रस्तु स्थाविरे भावे 355, 7.
 पुनः संस्कारमर्हन्ति 369, 20.
 पूर्णे चानस्यनस्थानां तु 84, 7.
 प्रक्षालनेन त्वल्पानाम् 177, 8.
 प्रतिगृह्याऽप्रतिग्राह्यं 226, 4.
 प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं 97, 2.
 प्रमाप्य शूद्रं षण्मासान् 95, 7.
 प्रसज्ज्येन्द्रियार्थेषु 7, 20.
 प्राणानप्सु त्रिरायम्य 445, 1.
 प्राणानां रक्षणार्थाय 415, 2.
 प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि 367, 11.
 प्रास्येदात्मानमग्नौ वा 203, 10.
 फलैः-कुसुमस्तेयम् 17, 12.
 बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह 415, 4.
 बालघ्रांश्च कृतघ्रांश्च 204, 9.
 बालया वा युवत्या वा 37, 20.
 बिडाल-काका-ऽऽखूच्छिष्टं 391, 11.
 ब्रह्मचारिगतं भैक्षं 190, 13.
 ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा 363, 10.
 ब्राह्मणस्तु ह्यरापस्य 444, 18.
 ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या 17, 5.
 454, 1.
 ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे 127, 8.
 भक्षयन्तीं न कथयेत् 246, 12.
 भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु 415, 3.
 भस्मनाऽङ्गिर्मृदा चैव 175, 4.
 भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नम् 372, 2.
 भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नम् 379, 5.

भृताच्चाध्ययनादानम् 16, 9.
 मत्स्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं 372, 3.
 379, 6.
 माता पिता वा दद्यातां 46, 5.
 माता-पितृभ्यामुत्सृष्टं 46, 11.
 माता-पितृविहीनो यस् 47, 3.
 मार्जने यज्ञपात्राणां 149, 2.
 मार्जार-नकुलौ हत्वा 88, 6.
 मृतके सूतके चैव 380, 4.
 मृत्तोपैः शुद्धयते शोद्धयं 152,
 10.
 मैथुनं तु समासेव्यं 342, 5.
 यतात्मनो ऽप्रमत्तस्य 32, 4.
 यतिचान्द्रायणं वाऽपि 401, 3.
 यत् करोत्येकरात्रेण 310, 1.
 यत् पुंसः परदारेषु 354, 5.
 यथर्त्तावृतुलिङ्गानि 139, 8.
 यथा गो-ऽश्वोष्ट्र-दासीषु 44, 16.
 यथा जातबलो वह्निः 224, 1.
 यथैधांस्योजसा वह्निः 223, 8.
 यदन्यगोषु वृषभो 45, 1.
 यं पुत्रं परिगृह्णीयात् 46, 12.
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां 47, 5.
 यस्तल्पजः प्रमीतस्य 46, 3.
 या गर्भिणी संस्क्रियते 46, 15.
 यान्यधस्तादमेध्यानि 195, 10.
 या पत्या वा परित्यक्ता 47, 1.
 यावन्नापैत्यमेध्याक्तात् 148, 8.
 यावन्नापैत्यमेध्याक्तो 196, 1.

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः 44, 18.
 योऽनधीत्य द्विजो वेदान् 19, 1.
 यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि 271, 4.
 यो येन पतितेनैषां 27, 19.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा 152, 11.
 रेतः सिक्त्वा जले चैव 336, 17.
 रेतःसेकः स्वयोन्यास्य 310, 8.
 लक्ष्यं शस्त्रभृतं वा स्यात् 203, 11.
 लिप्यते न स पापेन 413, 6.
 वसन् दूरतरे ग्रामे 96, 12.
 वानरं दयेन-भासौ च 78, 14.
 वासो दद्यादयं हत्वा 90, 10.
 व्रात्यता बान्धवत्यागो 16, 18.
 विद्धराह-खरोष्ट्राणां 367, 10.
 विष्णुमूर्तोत्सर्गशुद्धयर्थं 195, 11.
 विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता 353, 17.
 वृषभैकसहस्रा गा 96, 10.
 वृषभैकादशा गाश्च 247, 3.
 वृषभैकादशा वा ऽपि 95, 8.
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या 223, 6.
 वोढुः स गर्भो भवति 46, 16.
 व्यभिचारान्तु भर्तुः स्त्री 36, 5.
 शरणागतहन्तृश्च 204, 10.
 शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.
 शाक-मूल-फलानां च 182, 10.
 शुके द्विहायनं वत्सं 80, 14.
 शुक्लपक्षादिनियतः 300, 11.
 शुद्धिर्विज्ञानता कार्या 181, 2.
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य 246, 4.

शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः 394, 9.
 शोणितं यावतः पांसून् 456, 16.
 श्रीफलैरंशुपट्टानां 180, 19.
 श्व-गोधोलूक-काकांश्च 88, 7.
 श्वभिर्हतस्य यन्मांसं 192, 1.
 श्वमांसमिच्छन्नातोऽन्तुं 415, 1.
 श्व-सृगाल-खरैर्दंष्ट्रो 66, 3.
 षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं 127, 13.
 स क्रीतकः सुतस्तस्य 46, 18.
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु 310, 9.
 311, 3. 325, 6.
 स गृहे गूढ उत्पन्नः 46, 10.
 स गोहत्याकृतं पापं 247, 2.
 सङ्करीकरणं ज्ञेयं 17, 8.
 स जीवन्नेव शूद्रत्वम् 19, 2.
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात् 27, 20.
 स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं 271, 5.
 सदृशं तु प्रकुर्याद्यं 46, 7.
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं 46, 6.
 स पारयन्नेव शत्रुस् 47, 6.
 सम्भावयति चान्येन 319, 12.
 सम्मार्जनेनाञ्जनेन 194, 6.
 सर्वतः प्रतिगृणीयाद् 414, 6.
 सर्वाकरेष्वधीकारो 16, 10.
 सा कन्या वृषली ज्ञेया 159, 4.
 सा चेत् पुनः प्रदुष्येत 354, 6.
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या 357, 12.
 सूर्मिं ज्वलन्तीं वाऽश्लिष्य 314, 12.
 सृगालयोनिं प्राप्नोति 36, 6.

सेह निदामवाप्नोति 36, 4.
 स्त्री-शूद्र-विद-क्षत्रवधो 17, 4.
 स्नात्वा ज्वभन्नहःशेषम् 453, 7.
 स्पय-शूर्प-शकटानां च 148, 14.
 स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु 46, 1.
 स्वधर्मेण नियुक्तायां 46, 4.
 स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च 45, 12.
 स्वयं वा शिश्व-वृषणौ 313, 3.
 314, 13.

हत्वा गर्भमविज्ञातम् 39, 7.
 हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन् 226, 6.
 हत्वा हंसं बलाकं च 78, 13.
 हविष्येण यवाग्वा वा 324, 8.
 हिंसैषधीनां ह्याजीवो 16, 11.
 हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 6.

६२. मन्त्रलिङ्गम्-

दास्यन्नदास्यन्नुत 225, 2.
 प्रतिग्रहमाग्निर्मा 225, 4.
 यदन्नमग्नि बहुधा 225, 5.
 यदन्नमद्भ्यनृतेन देवा 225, 1.
 यद्देवानां चक्षुष्यागो 225, 3.
 वासो हिरण्यमुत 225, 6.

६३. महाभारतम्-

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं 6, 17.
 अवमत्य तु याः पूर्वं 58, 8.
 आदिप्रभृति या साध्वी 58, 7.
 ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र 58, 8.
 कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात् 58, 6.
 क्षेत्रिकश्चैव बीजी च 43, 10.

गर्हितास्ते नरा नित्यं 43, 12.
 तां यमो लोकपालस्तु 37, 8.
 दैवतं हि पतिः स्त्रीणां 37, 11.
 न रक्षति च यो दारान् 43, 11.
 पतिमत्याः स्त्रिया लोके 37, 13.
 भर्तानुमरणं काले 58, 5.
 मा शुचस्त्वं निवर्तस्व 37, 9.
 मोहेन त्वं वरारोहे 37, 12.
 वर्तन्ते याश्च सततं 58, 4.
 सर्वस्वेनापि कर्तव्यं 6, 16.
 स्वधर्मविमुखा नित्यं 37, 10.

६४. मार्कण्डेयपुराणम्—

गात्राणां च मनुष्याणाम् 173, 18.
 तथा ऽऽयसानां तोयेन 173, 19.

६५. मार्कण्डेयः—

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रम् 163, 6.
 द्विजानकथञ्चिदुच्छिष्टान् 163, 5.
 नारी खल्वननुज्ञाता 37, 17.
 निष्फलं तु भवेत्तस्या 37, 18.
 भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे 418, 18.
 भुक्त्वान्नं ब्राह्मणाशौचे 418, 17.
 वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा 418, 19.
 शुद्रस्यैव तथा भुक्त्वा 418, 20.

६६. यमः—

अग्नयो यत्र हूयन्ते 302, 9.
 अङ्गुल्यग्रे स्थितं वाजपि 302, 10.
 अजा गावो महिष्यश्च 156, 1.
 अतिकृच्छ्रं चरेदेतद् 460, 3.
 अतिकृच्छ्रं चरेद्वाता 49, 14.

अनुज्ञातस्ततः कुर्यात् 302, 12.
 अन्नमेव परं गावो 248, 17.
 अपो निशि न गृणीयात् 156, 8.
 अमावास्यां न भुञ्जीत 303, 6.
 अमावास्यां पौर्णमास्यां 303, 3.
 अयाचितव्यहं चैव 460, 2.
 अविद्यमाने सर्वस्वं 251, 14.
 असुराणां हि तत् पात्रम् 302, 3.
 असुरा मद्यपाने च 369, 16.
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा 453, 11.
 आदित्याभिमुखो भूत्वा 302, 11.
 आपः शुद्धा भूमिगताः 191, 5.
 आयसं तैजसं पात्रं 302, 2.
 आरूढपतिताज्जातो 306, 6.
 आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं 301, 19.
 आसनं शयनं यानं 190, 16.
 आहारार्थं द्विजो दत्त्वा 302, 15.
 इन्द्रः शुद्धा ऋचश्चापः 301, 16.
 ऋतं सत्यं च गायत्रीम् 301, 14.
 ऋषीणामग्निहोत्रेषु 248, 20.
 एकैकं पिण्डमग्नीयात् 460, 1.
 एकैकं वर्षयेत् पिण्डं 303, 5.
 एकैकं हासयेत् पिण्डं 303, 7.
 एतच्चान्द्रायणं नाम 303, 10.
 एतत् पिपीलिकामध्यं 303, 8.
 एतानि विधिवत्कृत्वा 305, 9.
 एतानेवमर्चयित्वा 301, 12.
 ॐकारपूर्वमाख्याताः 301, 13.
 काकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टम् 145, 18.

कापालिकाभोक्तृणां 335, 2.
 कुकुटाण्डप्रमाणं वा 302, 17.
 कुशमूलविपकेन 442, 21.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत 457, 11.
 कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानात् 308, 14.
 कृच्छ्रौ द्वौ परिवित्तेस्तु 49, 13.
 केश-श्मश्रूणि लोमानि 300, 20.
 खननात् पूरणाद्वाहात् 193, 11.
 गर्भिणी वाञ्छया या स्यात् 103, 16.
 गायत्र्यष्टसहस्रं वा 443, 2.
 गावः पवित्रं परमं 249, 2.
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां 248, 16.
 गावः सुरभयो नित्यं 248, 15.
 गावः स्वर्गस्य सोपानं 249, 3.
 गुरुदारावगमनं 315, 2.
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत् 302, 7.
 गोब्राह्मणहतं दग्ध्वा 24, 7.
 गोभिराक्रमणात् कालाद् 193, 12.
 गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा 342, 2.
 गोमतीं कीर्तयिष्यामि 248, 13.
 गोमयेन गोचर्ममात्रं 301, 7.
 गोरजो विप्रुषदृष्टाया 191, 1.
 गोसहस्रं शतं वाजपि 251, 13.
 ग्रासं शेषेण कुर्वीत 302, 16.
 ग्रासान्वर्धयते सोमः 303, 4.
 चण्डालपुल्कसानां तु 308, 13.
 चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ 306, 7.
 चतुर्णां भक्षणं कृत्वा 404, 7.
 चतुरः प्रातरभीयात् 303, 17.

चरं वा श्रपयेन्नित्यं 301, 20.
 जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः 188, 2.
 जन्मप्रभृतिसंस्कारैः 103, 15.
 ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम् 335, 3.
 ज्वलन्तीमायसीं शय्यां 315, 3.
 तत्रैव गयेत्सामानि 301, 17.
 तथैवान्यतमालाभे 302, 4.
 तद्विधेषु चरेद्भैक्षं 302, 8.
 तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो 369, 17.
 तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् 26, 13.
 तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां 157, 13.
 ताडने च्छेदने चैव 457, 10.
 तां तु मे वदतो विप्राः 248, 14.
 त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा 342, 1.
 त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं 31, 8.
 त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं 31, 7.
 त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा 26, 12.
 त्र्यहमुष्णं पिबेदम्भस् 26, 11.
 दशरात्रेण शुद्धयन्ति 156, 2.
 दशसंख्याश्च गा दधुः 457, 12.
 दशसाहस्रिकं वाजपि 301, 15.
 देवद्रोण्यां विवाहेषु 145, 17.
 द्वादशाहं तु पयसा 443, 1.
 द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा 305, 8.
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं 302, 19.
 न दूषयन्ति विद्वांसो 190, 17.
 न निन्देन्न प्रशंसेत 302, 20.
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः 249, 4.
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च 249, 5.

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां 191, 7.
 निधायाम्निमुपर्यासां 156, 9.
 पायसं शाकमन्नं वा 302, 1.
 पालाशं धारयेद्दण्डं 301, 2.
 पावनं सर्वभूतानाम् 248, 18.
 पाशांश्छित्त्वा तथा तस्य 24, 8.
 पिण्डानष्टौ समभ्रीयात् 303, 19.
 पिण्डानेतद्धि बालानां 303, 18.
 पितृदारान् समारुह्य 311, 18.
 पौर्णमास्यामुपेतस्तु 300, 19.
 प्रयतः कृतशौचस्तु 302, 10.
 प्रयतो विधिषत् कृत्वा 300, 21.
 प्रसवे तु शुचिर्वत्सः 191, 8.
 प्राङ्मुखो नित्यमभ्रीयात् 303, 1.
 भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन 396, 4.
 भूभुजा सह भुक्त्वान्नं 396, 5.
 भूमिरग्नी रजो वायुर् 191, 3.
 मधु मांसं च लवणं 300, 22.
 महासान्तपनं ह्येतत् 31, 9.
 मासि मासि रजःस्त्रीणाम् 166, 8.
 मैथुनं सेवते तत्र 341, 18.
 यज्ञियानां तु वृक्षाणां 302, 5.
 यज्ञोपवीती करकं 301, 3.
 यतिचान्द्रायणं ह्येतत् 303, 20.
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं 305, 7.
 यदि गोभिः समायुक्तं 341, 17.
 रजतस्य सुवर्णस्य 175, 12.
 राजान्नं हरते तेजः 410, 12.
 रीत्ययःकांस्य-सीसानां 175, 13.

रेतः सिक्त्वा कुमारीषु 311, 6.
 लशुनं च पलाण्डुं च 404, 6.
 वर्धयेत् पिण्डमेकैकं 303, 9.
 वर्षे द्वे परदारेषु 330, 11.
 वृक्षमूलनिकेतः स्यात् 301, 18.
 वैद्येन सह भुक्त्वाऽन्नं 396, 6.
 व्यपेतकल्मषो विप्रः 305, 10.
 व्रतपतये ऋतं सत्यं 301, 10.
 शङ्खपुष्पीविपकेन 445, 11.
 शाकं वा यदि वा पत्रं 302, 13.
 शाणी वल्कलचीरी वा 301, 4.
 शुचिर्धर्मपरो राजा 191, 6.
 शुनोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 10.
 शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं 396, 7.
 श्व-नकुल-सर्प- 88, 12.
 सकर्दमं तु वर्षासु 188, 1.
 सपिण्डा-ऽपत्यदारेषु 311, 7.
 सम्पादयेद्यमाहारं 302, 14.
 सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् 301, 5.
 सर्वाण्येतानि शुद्धानि 191, 4.
 सर्वेषामेव भूतानां 249, 1.
 सुराभाण्डस्थिता आपो 442, 20.
 सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽश्लिष्य 315, 4.
 स्त्रीन् स्त्रीन्पिण्डान्समभ्रीयात् 303,
 15.
 स्त्री-शूद्रौ नाभिभाषेत 301, 1.
 स्थानासनाभ्यां विहरेद् 301, 6.
 हत्वा तु ब्रह्महत्यैव 99, 8. 103,
 13.

हत्वा सवनिनं वैश्यं 99, 7. 103,
12.

हविषा मन्त्रपूतेन 248, 19.

हवित्यान्नस्य वै मासम् 303, 16.

हसन्न तु निरीक्षेत 302, 6.

हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 10.

हासो वृद्धिर्यथा सोमे 303, 2.

६७. याज्ञवल्क्यः—

अक्षतायां क्षतायां वा 47, 18.

अनर्चितं वृथाभासं 383, 1.

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां 7, 16.

अनुपाकृतमांसानि 407, 2.

अन्विता यान्त्यचरित- 5, 7.

अपश्चात्तापिनः कष्टान् 4, 18.

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो 43, 5.

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा 34, 10. 102,
5.

अभावे ज्ञातयस्तेषां 355, 3.

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् 449, 13.

अवीचिमन्धतामिस्रं 5, 4.

अवीरा स्त्री-स्वर्णकार- 381, 3.

असिपत्रवनं चैव 5, 5.

अस्थिमतां सहस्रं तु 85, 1.

आचार्यपत्नीं स्वसुतां 317, 9.

326, 2.

आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् 414, 2.

इहैव सा शुनी गृध्री 350, 13.

उदक्या स्पृष्टसंबुष्टं 383, 4.

उपपातकजातानाम् 44, 12.

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु 48, 2.

एकरात्रोपवासश्च 26, 17.

एको वाऽध्यात्मवित्तमः 209, 6.

एषामन्नं न भोक्तव्यं 381, 8.

औरसः पुत्रिकापुत्रः 47, 10.

औरसो धर्मपत्नीजः 47, 14.

कदर्य-बद्ध-चोराणां 380, 11.

कलविकं सकाकोलं 407, 7.

कानीनः कन्यकाजातो 47, 17.

कानीनः पञ्चमः प्रोक्तो 47, 11.

कामतो व्यवहार्यस्तु 202, 7.

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च 243, 1.

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा 49, 7.

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते 457, 7.

कृष्णलैः पञ्च ते माषः 127, 4.

कोयाष्टि-प्लव-चक्राह- 407, 5.

क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह- 407, 3.

क्रियमाणोपकारे तु 283, 12.

क्रीतश्च ताम्बायां विक्रीतः 47, 20.

क्रूरोग्र-पतित-त्रात्य- 381, 2.

क्षेत्रेण कर्मणा जीवेत् 198, 5.

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु 47, 15.

खरा-ऽज-मेषेषु वृषो 81, 1.

गजे नीलवृषाः पञ्च 80, 18.

गर्म-भर्तृवधादौ च 353, 14.

गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य 454, 16.

गृहीत्वोक्तृत्य वृषणौ 315, 8.

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो 47, 16.

गो ऽनुगामी 293, 3.

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं 383, 3.

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं 31, 1.

गोष्ठिशयो गो ऽनुगामी 242, 21.

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते 127, 3.

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः 209, 10.

चरेद्भूतमहत्वाऽपि 41, 3.

चरु-सुक्-सुव-सस्नेह- 149, 8.

चान्द्रायणं चरेत् सर्वान् 107, 9.

चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 321, 13.

चाषांश्च रक्तपादांश्च 407, 9.

चिकित्सका-ऽऽतुरोऽन्मत्त- 381, 1.

चैलधाव-सुराजीव- 381, 6.

जग्ध्वा परेऽन्धुपवसेत् 31, 2.

जालपादान् खञ्जरीटान् 407, 8.

जालसूर्यमरीचिस्थं 127, 1.

तप्तक्षीर-घृता-ऽम्बुनाम् 26, 16.

तप्ते ज्यःशयने सार्धम् 315, 7.

तामिस्रं लोहशंकुं च 4, 19.

तदर्धमेव शूद्राणां 395, 3.

तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिस्रो 127, 2.

त्रपु- सीसक-ताम्राणां 149, 14.

दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च 47, 12.

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो 48, 1.

दद्याच्चिरात्रं चोपोष्य 243, 2.

दद्यान्माता पिता वाऽयं 47, 19.

दुर्वृत्ता ब्रह्म-विद-क्षत्र- 101, 10.

दृतिं धनुर्वस्तमवि 101, 11.

देवतार्थं हविः शिशुं 407, 1.

देशं कालं वयः शक्तिं 461, 4.

दुपदा नाम गायत्री 428, 17.

द्विगुणं सवनस्थे तु 39, 15.

नियमा गुरुशुश्रूषा 116, 6.

निस्तीर्थं तामथात्मानं 198, 6.

नृशंस-राज-रजक- 381, 5.

पञ्चगव्यं पिबेद्दोषो 242, 20.

पतिलोकं न सा याति 350, 12.

पन्थानश्च विशुद्धयन्ति 187, 6.

परिभूतामधःशय्यां 354, 11.

पलं सुवर्णाश्चत्वारः 27, 3.

पलाण्डुं विड्वराहं च 402, 18.

पश्चात्तापो निराहारः 428, 7.

पात्राणां चमसानां च 182, 2.

पापेषु निरता नराः 6, 11.

पाषण्डचनाश्रिताः स्तेना 20, 17.

पिण्डदोऽंशहरश्चैषां 48, 3.

पितुः स्वसारं मातुश्च 317, 7.

पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ- 356, 8.

पितृष्वसारं मातुश्च 325, 18.

पिशुना-ऽनृतिनोऽथैव 381, 7.

पुंश्चली-वानर-खरैर् 66, 7.

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः 31, 3.

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा 40, 14.

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं 321, 12.

प्राणायामं जले कृत्वा 66, 8.

प्राणायामशतं कार्यं 44, 11.

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् 461, 5.

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः 4, 17.

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो 202, 6.
 बद्धा वा वाससा क्षिप्तं 454, 17.
 ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि 97, 6. 100, 11.
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि 5, 12. 6, 4.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो 69, 15.
 भासं च हत्वा दद्याद्भाम् 79, 3.
 भूशुद्धिर्माज्जनाद्वाहात् 193, 7.
 भोज्यान्ना नापितश्चैव 431, 3.
 मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा 407, 10.
 महानरक-काकोलं 5, 3.
 महापातकजैर्घोरैर् 5, 6.
 मार्जार-गोधा- नकुल-88, 16.
 मातुः सपत्नीं भगिनीं 317, 8.
 326, 1.
 मारुताकैण शुद्धयन्ति 187, 5.
 यागस्थक्षत्र-विड्घाती 105, 15.
 ये स्तेन-पतित-स्त्रीबाः 424, 13.
 रक्षेत् कन्यां पिता विज्ञां 355, 2.
 रथ्याकर्दम-तोयानि 187, 4.
 रश्मिरश्मिरजच्छाया 189, 5.
 रौरवं कुड्मलं पूति- 5, 1.
 लशुनं गृञ्जनं चैव 403, 1.
 लिप्यते नैनसा विप्रो 414, 3.
 वाक्शस्तमम्बुनिर्गिक्तम् 196, 10.
 विपाके गो-वृषाणां तु 283, 13.
 विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रः 457, 6.
 विप्रार्थि क्षत्रियस्य स्यात् 395, 2.
 विप्रुषो मक्षिकास्पर्शे 189, 6.
 विहितस्याऽनुष्ठानात् 7, 15.

वृथा कुसर-संयाव- 407, 6.
 वृषभैकसहस्रा गा 97, 5.
 वैणा-ऽभिशस्त-वार्धुष्य- 380, 12.
 वैश्यहाऽब्दं चरेच्चैव 97, 7.
 व्यभिचारादृत्तौ शुद्धिः 159, 6.
 353, 13.
 शस्त्रविक्रायि-कर्मार- 381, 4.
 शाक-रज्जु-मूल-फल- 182, 1.
 शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं 383, 2.
 शूद्राज्जातस्तु चण्डालः 69, 16.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- 431, 2.
 षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतत् 97, 8.
 संवत्सरेण पतति 32, 14.
 सगोत्रास्तु सुतस्त्रीषु 310, 13.
 स गौरसर्षपैः क्षौमं 180, 13.
 संघातं लोहितोदं च 5, 2.
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तः 48, 4.
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा 43, 6.
 सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं 31, 4.
 सर्वपापापहा जप्तुर् 428, 18.
 सश्रीफलैरंशुपट्टं 180, 12.
 सहोद्वज्जोपविद्धश्च 47, 13.
 सारसैकशफान् हंसान् 407, 4.
 सुराप्य आत्मत्यागिन्यो 20, 18.
 सोषैरुदक-गोमूत्रैः 180, 11.
 स्नानं मौनोपवासेज्या 116, 15.
 हंस-इयेन- कपि-क्रव्याज् 79, 2.
 हत्वा त्र्यहं पिबेत्क्षीरं 89, 1.
 हीना न स्याद्दिना भर्त्ता 356, 9.

हताधिकारां मलिनां 354, 10.

६८. लौगाक्षिः—

गुरोर्वैद्यां पुनर्गत्वा 322, 23.

ज्ञानपूर्वे पराकः स्यात् 107, 7.

पयो-दधिविकारादि 144, 15.

झावनोत्पवनाभ्यां च 144, 16.

लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु 322, 24.

वर्णक्रमादन्तरज- 107, 14.

सर्वमर्थं त्रिपादं च 107, 13.

हनने प्रतिलोमानां 107, 6.

६९. वसिष्ठः—

अग्नेदिधिषुपतिः 50, 20.

अत्र ह्येष्वपत्यं भवतीति 104, 2.

अनात्रेयीं राजन्यार्हिसायाम् 102, 14.

अनिर्दशाहे पारशावे 421, 7.

अप्रजाता विशुद्धयन्ति 150, 10.

अश्वमेधावभृत्यं वा 309, 9.

आशौचे यस्तु शूद्रस्य 421, 5.

इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या 351, 4.

ऊर्ध्वं त्रिरात्रादण्ड 152, 1.

एतेनैव चाण्डाली- 309, 9.

एवं राजन्यां हत्वा 18, 3.

एवं वैद्यो राजन्याम् 332, 3.

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते 421, 8.

गां चेद्धन्यात्तस्याश्वर्मणा 249, 17.

मासोपचयभोजी सन् 299, 2. 299, 4.

चण्डाल-पतितान्नभोजने 118, 1.

चतस्रस्तु परित्याज्याः 353, 9.

तथैव शूद्रपक्षादौ 299, 3.

त्रीणि शूद्रम् 98, 14.

दिधिषूपतिः कृच्छ्राति- 51, 1.

द्वादश मासान् द्वादशार्ध- 421, 9.

द्वादशरात्रमभक्षो 309, 8.

नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम् 41, 18.

नास्तिकः कृच्छ्र 41, 17.

निष्कालको घृताभ्यक्तो 313, 20.

पतिस्त्री तु विशेषेण 353, 10.

पतितोत्पन्नः पतितो भवति 29, 3.

परिविविदानः कृच्छ्रा- 50, 6.

पूता भवतीति विज्ञायते 331, 6.

331, 11. 332, 13.

प्राणायामशतं कृत्वा 67, 12.

बालैरनुपरिक्रान्तं 189, 12.

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां 150, 9.

ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं 329, 14.

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो 67, 1.

ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं 331, 4.

331, 9. 331, 13.

मनसा भर्तुरतिचारे 151, 16.

मासस्य कृष्णपक्षादौ 299, 1.

य आत्मत्यागिनां कुर्यात् 25, 1.

यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव 313, 16.

या ब्राह्मणी सुरां पीतवती 351, 2.

रजस्वलादिव्यवाये 336, 14.

रजस्वलामृतुस्नाताम् 104, 1.

राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीम् 331, 12.

राजन्यां वैद्यर्हिसायाम् 102, 14.

वाक्सम्बन्धे एतदेव 152, 3.

वैद्यश्चेद्वाङ्मणीमभि- 331, 7.
 वैद्यां शूद्रहिंसायाम् 102, 15.
 शूद्रश्च राजन्य-वैद्ययोः 332, 4.
 शूद्रश्चेद्वाङ्मणीम् 331, 3.
 शूद्रां हत्वा संवत्सरम् 102, 16.
 श्व-मार्जार-नकुल- 87, 4.
 श्वहताश्च मृगा मेध्याः 189, 11.
 षड् वैद्यम् 98, 14.
 सखि-सयोनि-सगोत्रा- 325, 1.
 स गच्छेन्नरकं घोरं 421, 6.
 स तप्तकृच्छ्रसहितं 25, 2.
 सवृषणं शिश्रमुत्कृत्य 313, 15.
 संहिताध्ययनमधीयानः 421, 10.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.

७०. वाररुचं वार्तिकम्—

इक्ष्तिपौ धातुनिर्देशे 449, 5.

७१. विश्वामित्रः—

अनुबन्धादि विज्ञाय 235, 15.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 अमत्या तु इयं कुर्यात् 252, 9.
 कृच्छ्रंश्च चतुरः कुर्यात् 252, 8.
 जाति-शक्ति-गुणापेक्षं 235, 14.
 शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.

७२. विष्णुपुराणम्—

अग्निना भृगुपातेन 21, 20.
 चोरान्त्यजाति-चण्डालै- 21, 22.
 तेषामुद्धरणार्थाय 22, 2.
 दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वापि 21, 21.
 पक्षिणः प्रेतरूपेण 21, 19.

भार्या-पुत्रविहीनाश्च 21, 18.
 श्राद्धकर्मविहीनाश्च 22, 1.

७३. विष्णुः—

अतिपातकिनस्त्वेते 320, 14.
 अथ कृच्छ्राणि भवन्ति 30, 6.
 अथ चान्द्रायणम् 304, 2.
 अथ पुरुषस्य काम- 14, 16.
 अनर्चितं वृथामांसं च 389, 5.
 अनिर्दिशाहैतान्यपि च 403, 16.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 अनुपातकिनस्त्वेते 15, 18.
 अन्धतामिहम् 19, 11.
 अपः समुद्धरेत्सर्वाः 154, 3.
 अपः सुराभाजनस्थाः 444, 5.
 अमावास्यायां च 304, 4.
 अमेध्यभुजश्च 403, 16.
 अल्पस्य धान्यस्य 178, 1.
 अवीरा स्त्री-स्वर्णकार- 388, 10.
 अव्याप्तं चेदमेध्येन 155, 3.
 अष्टौ प्रासान्प्रतिदिन- 304, 8.
 आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं 392, 6.
 आवर्तनोल्लेखन- 176, 2.
 आशौचापगमे 420, 5.
 एकहायनमनङ्गाहं खरवधे 90, 15.
 एकशफोभयदन्ताशने 408, 1.
 एकाहं तु पुराणेषु 423, 6.
 एकाहं वैश्यः 442, 5.
 एतन्महाव्रतम् 99, 2.
 एष चान्द्रायणो 304, 5.

कलविङ्क-प्रव-हंस- 407, 16.
 कामतः पादस्पृष्ट- 389, 4.
 कीटाशने दिनमेकं 408, 4.
 कुर्यात्परदारगमने गोव्रतम् 341, 2.
 कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः 15, 9.
 कूपवत्कथिता शुद्धिर् 115, 8. 154,
 15.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा 84, 2.
 क्रव्याद-मृग-पक्षि- 407, 15.
 क्षत्रियाशौचे 420, 11.
 खरोष्ट्र-काक-श्च- 407, 13.
 गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् 90, 14.
 गण-गणिका-स्तेन 388, 5.
 गर्भिणीं रजस्वलां 99, 4.
 गवां मूत्र-पुरीषेण 155, 5.
 गोगमने च 341, 3.
 गोघ्नस्य पञ्चगव्येन 243, 8.
 गो-ऽजा-ऽवि-महिषीवर्जं 403, 15.
 गोधूलक-चाष-काक- 89, 4.
 आसानास्याविकारमश्रीयात् 304,
 2.
 चण्डालान्नं भुक्त्वा 393, 8.
 चर्मकार-निषाद- 388, 14.
 चाण्डालान्नं भुक्त्वा 117, 1.
 चान्द्रायणं नवभ्राद्धे 423, 5.
 छत्राक-कवकाशने 403, 9.
 जलाशयेषु स्वल्पेषु 154, 14.
 जलाशयेष्वथाल्पेषु 115, 7.
 जातिभ्रंशकरेषु 14, 19.

तक्षान्नं चर्मकर्तुश्च 388, 6.
 तत्संयोगश्च 15, 5.
 तामिस्रम् 19, 11.
 तांश्चन्द्रकलामिवृद्धौ 304, 3.
 तित्तिरि-कपिञ्जल- 408, 2.
 तिर्यग्योनावाकाशे- 341, 3.
 तिलमुष्ट्रवधे च 90, 17.
 तुरगं हत्वा वासः 90, 15.
 तेनायं समाक्रान्तो 14, 17.
 त्रिः सप्तकृत्वः 176, 3.
 त्रैपाक्षिके तदर्धं तु 423, 2.
 त्र्यहं नाश्रीयात् 30, 7.
 दधिवर्जं केवलं 404, 1.
 दिनमेकं चोदके वसेत् 393, 1.
 404, 3.
 द्व्यहं राजन्यः 442, 4.
 न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां 320, 15.
 पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र 154, 5.
 पञ्चनखविण्मूत्राशने 392, 5.
 पल्वलौघ-मृग-व्याघ्र- 281, 9.
 पाठीन-रोहित- 389, 6.
 पितृव्य-मातामह-मातुल- 15, 11.
 पिशुना-ऽनृतवादि-क्षतधर्मा- 388,
 12.
 पिपीलिकामध्यो वा 304, 5.
 पुंश्चली-दाम्भिक- 388, 9.
 प्राजापत्यं नवभ्राद्धे 423, 1.
 प्राजापत्यं पराको वा 243, 9.
 प्राश्याज्ञातं सूनास्थं 407, 14.

विडाल-काक-नकुला-ऽऽबू- 392,
2.

ब्रह्मचर्याश्रमी 404, 2.

ब्रह्महत्या सुरापानं 15, 3.

ब्राह्मणभूम्यपहरणं 15, 10.

ब्राह्मणं हत्वा द्वादश- 3699, 2.

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने 392, 7.

ब्राह्मणादीनामाशौचे 420, 4.

ब्राह्मणाशौचे राजन्यः 420, 13.

भस्मास्त्रुना शुद्धयति 176, 4.

भूगव्रवेक्षितमुदक्या 389, 1.

मत्त-क्रुद्धा-ऽऽतुराणां च 389, 5.

मधु-मांसाशने प्राजापत्यं 393, 2.

मलावहेषु प्रकीर्णेषु 15, 1.

मलिनीकरणीयेषु 84, 1.

मातृगमनं दुहितृ- 15, 2. 320, 13.

मृतपञ्चनखात् कूपात् 442, 3. 154,
2.

मेषा-ऽजवधे सुवर्णकृष्णलम् 90, 16.

यथा कथञ्चित्पृथ्योनां 304, 10.

यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम् 17, 18.

यव-गोधूमजं 403, 10.

यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः 304,
7.

यस्याममावास्या मध्या भवति
304, 6.

यागस्थस्य क्षत्रियस्य 15, 6.

यागस्थं क्षत्रियम् 99, 3.

रजस्वला-सहोपपत्ति- 388, 17.

राजन्य-शूद्रोच्छिष्टाशी 393, 5.

राजन्योच्छिष्टभोजने 393, 4.

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा 154, 4.

वार्षुषिक-कदर्य- 388, 7.

विड्वराह-ग्रामकुक्कुट- 370, 2.

विष्मूत्ररेतासव-रक्तलिप्तः 176,
1.

विप्रे तु सकलं देयं 100, 16.

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे 420, 15.

वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी 393, 7.

वैद्याशौचे ब्राह्मणः 420, 13.

वैद्येऽर्घ्यं पादमेकं तु 100, 17.

वैद्योच्छिष्टभोजने 393, 3.

वैद्योच्छिष्टाशी 393, 6.

व्रश्चना-ऽमेध्यप्रभवान् 403, 12.

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.

शुनां मांसाशने च 403, 9.

शुनो मांसाशने च 408, 5.

शूद्रश्च द्विजाशौचे 420, 18.

शूद्रः शूद्राशौचे 421, 1.

शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा 422, 9.

शूद्रो नक्तम् 442, 5.

शेतुं च वृथाकृसर- 403, 13.

शैलूष-तन्तुवाय- 388, 13.

श्रोत्रियार्विमुपाध्याय-15, 14.

श्वजीवि-शौण्डिक- 388, 16.

श्वभ्रप्रपात-सर्पाद्यैर् 281, 10.

श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् 89, 14.

श्वोच्छिष्टाशने 392, 3.

सवर्णस्याशौचे 420, 9.
 सर्वजलजमांसाशने च 389, 8.
 सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः 442, 6.
 सर्वेष्वेतेषु द्विजानां 370, 2.
 सायं-प्रातश्चतुरश्वतुरः 304, 9.
 सिद्धं भुक्त्वा पराकः 117, 2.
 सिद्धान्नं भुक्त्वा 393, 9.
 सोम-सूर्याशुपातेन 155, 4.
 स्यन्दिनी-सन्धिनी- 403, 16.
 स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः 15, 15.
 हत्वा मूषक-मार्जार- 85, 17.
 हानौ च हासयेत् 304, 4.

७४. वृद्धपराशरः—

अगम्यागमने चैव 367, 17.
 अनडुत्सहितां गां च 367, 20.
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता 434, 12.
 गोमूत्रवद्धृते ज्ञेयं 434, 13.
 गोमूत्रे माषकान्यष्टौ 434, 11.
 चान्द्रायणे ततश्चीर्णे 367, 19.
 शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात् 367, 18.

७५. वृद्धप्रचेताः—

अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्यात् 242, 9.
 एकवर्षे हते वत्से 242, 8.
 त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् 242, 10.

७६. वृद्धवसिष्ठः—

अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि 162, 6.
 उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा 161, 11.
 कृच्छार्धात् शुद्धयते पूर्वा 161, 9.
 कृच्छ्रेण शुद्धयते पूर्वा 161, 5.

ग्रहणे सङ्क्रमे वाऽपि 6, 19.
 चण्डालाद्यैः श्रपाकेन 162, 3.
 तान्यहानि स्वतिक्रम्य 162, 4.
 162, 8.

त्रिरात्रात् शुद्धयते पूर्वा 161, 13.
 पादहीनं चरेत् पूर्वा 161, 7.
 प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्यात् 162, 5.
 वर्णानां कामतः स्पर्शे 161, 16.
 शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा 162, 7.
 सप्तजन्मनि कुष्टी स्यात् 6, 20.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यम् 16, 4.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं ब्रा-
 ह्मणी वैश्यजा 161, 6.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं ब्रा-
 ह्मणी क्षत्रिया 161, 8.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं क्ष-
 त्रिया शूद्रजा 161, 10.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं क्षत्रिया
 वैश्यजा 161, 12.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं वैश्य
 शूद्री 161, 14.

७७. वृद्धविष्णुः—

रजस्वलां हीनवर्णां 161, 18.
 सवर्णामधिकवर्णां 161, 19.

७८. वृद्धशातातपः—

अभोज्यं तद्विजानीयाद् 397, 16.
 त्रिरात्रं तु त्रतं कुर्याद् 397, 18.
 पीतशेषं तु यत्किञ्चित् 397, 15.
 पीतोच्छिष्टं तु पानीयं 397, 17.

७१. वैय्यासिकं न्यायसूत्रम्—

ईक्षतेर्नाशब्दम् 448, 18.

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च
204, 16.

सर्वज्ञानुमतिश्च 418, 1.

८०. व्याघ्रपात्—

न म्रियेत समं भर्त्रा 56, 7.

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति 56, 8.

८१. व्याघ्रः—

अर्धमेव प्रमादतः 330, 2.

अर्धमेव सकामायां 44, 5. 328,
20.

अबुद्धिकृतमभ्यासं 24, 18.

अर्धमर्धं नृपादीनां 44, 6. 328, 21.

अश्रोत्रियश्चेद्भिगुणम् 44, 8. 329, 2.

आचार्यस्य च राज्ञश्च 325, 10.

आश्रितस्याऽपि विदुष 325, 9.

एतद्भूतं चरेत् सार्धं 44, 7. 329, 1.

कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यात् 44, 4.

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् 328, 19.

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च 322, 1.

क्रमेण पादशो हीनं 329, 10.

गां चेद्धन्यान्नरोऽकामात् 252, 17.

चतुर्णामपि वर्णानां 101, 14.

चरेन्मासत्रयं विप्रः 322, 2.

जात्युक्तं पारदार्यं वा 324, 11.

देशकालं वयः शक्तिं 24, 12.

नष्ट्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च 325, 11.

पितुः सखीं तथा गत्वा 325, 12.

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेत् 44, 3.
328, 18.

विप्रेण वै निविष्टाश्चेत् 329, 9.

शङ्ख-शुक्तयज-मेषांश्च 101, 15.

श्रोत्रियाय दरिद्राय 252, 18.

साधारणस्त्रियां नास्ति 324, 12.

८२. व्यासः—

अकामतः स्त्रियं हत्वा 103, 8.

अतोऽन्येषु च भुक्त्वाच्च 426, 4.

अभिषेकेण शुद्धिः स्यात् 164, 10.

अहमेव न जानामि 377, 2.

आर्त्तवाभिप्लुता नारी 164, 11.

आदेशी वेदविक्रेता 449, 21.

उद्धृतेन जलेनैव 164, 12.

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं 103, 9.

कुशैः काशैश्च बध्नीयात् 275, 20.

क्रीडते पतिना सार्धं 57, 17.

गुरवो मातृ-पितृ-पत्या- 320, 3.

गृध्रो द्वादश जन्मानि 377, 3.

चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा 424, 3.

चूडाहोमे निवृत्ते तु 426, 2.

जपतो जुह्वतो वा ऽपि 376, 16.

जलौघपल्वले मग्नः 281, 1.

जातिमात्रोपजीवी यः 208, 12.

तद्भर्तारमादाय 57, 15.

तिष्ठते विवशो दीनो 57, 18.

दद्याद्वा दशकं चैव 252, 2.

न च भिक्षासनगतो 138, 10.

न पादुकास्थितो वाऽपि 138, 11.

न वल्लपीडनं कुर्यात् 164, 14.
 नियागादुपवासेन 426, 5.
 पङ्क्तिभेदी वृथापाकी 449, 20.
 पञ्चरात्रं निराहारा 164, 6.
 पुनात्यविधवा नारी 57, 19.
 प्राजापत्यं चरेत्कुच्छं 281, 3.
 ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा 57, 18.
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो 208, 11.
 मलवद्वसनायां तु 164, 9.
 मासं वाऽपि पिबेद्गोघ्नः 252, 1.
 मृत-सूतकपुष्टाङ्गो 377, 1.
 यदि प्रविष्टो नरकं 57, 11.
 रजस्वला यदा दष्टा 164, 5.
 रज्ज्वादिकं चातिदुष्टं 183, 12.
 वत्सं मृदम्भसा शुद्धं 183, 11.
 व्यालग्राही यथा व्यालं 57, 14.
 शीत-वाताहता वा स्यात् 281, 4.

शूद्रान्नरसपुष्टस्य 376, 15.
 शूद्राग्नेनोदरस्थेन 377, 5.
 शून्यागारे उपेक्षायां 281, 5.
 श्वश्रे वा पतितेऽकस्मात् 281, 2.
 श्वा चैव सप्तजन्मानि 377, 4.
 सम्प्राप्तो यातनास्थानं 57, 12.
 स भवेत्सूकरो ग्राम्यः 377, 6.
 सर्वाश्च प्राणिनः स्थूलान् 94, 2.
 सा भर्तृपरमा नित्यं 57, 16.
 सूकरोष्ट्र-खरान् हत्वा 94, 1.
 स्वकं गात्रं भवेदग्निः 164, 13.

८३. शङ्ख-लिखितौ—

अभिशस्त-पतित-रजक- 385, 15.
 आक्रोशेऽनृतवादे वा 458, 13.
 एवं मातुलानी-मातृ- 317, 19.
 कामं तु भर्तृरनुज्ञया 38, 10.
 क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन- 461, 8.
 क्षत्रियायां त्रिरात्रो- 332, 10.
 क्षत्रियोच्छिष्टाशने 395, 13.
 क्षुद्रजन्तूनामन- 85, 4.
 क्षुरेण शिश्र-वृषणा- 313, 12.
 गोघ्नः पञ्चगव्याहारः 243, 13.
 गोष्ववकीर्णः संवत्सरं 341, 9.
 तिर्यग्योनिषु गोवर्जं 341, 8.
 तेषामन्ते गोसहस्रं 97, 19.
 न बन्धून्दिष्यात् 38, 18.
 न भर्तारं द्विष्यात् 38, 7.
 न व्रतोपवास- 38, 9.
 पतितोऽर्थहीनो 38, 8.
 परिवित्तिः परिवित्ता च 49, 17.
 पिबेद्वा गोमूत्रयावकम् 406, 11.
 पूर्ववदमतिपूर्वं त्रिषु 97, 18.
 बक-बलाक-हंस-प्लव- 406, 5.
 ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य 332, 11.
 ब्राह्मणोच्छिष्टाशने 395, 12.
 भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नम् 379, 11.
 रजस्वला-ज्वधूतादिगमने 337, 5.
 लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन- 404 14.
 वैश्यायां चतुर्थकालाहारो 332, 9.
 वैश्योच्छिष्टभोजने 395, 14.

शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा 379, 12.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 396, 1.
 शृगाल-कुक्कुट-दंष्ट्रि- 368, 2.
 सशिखं वपनं कृत्वा 244, 1.
 स्वैरिण्यां वृषल्यां 332, 8.

८४. शङ्खः—

अकामतस्तु यो विप्रः 308, 6.
 अकृत्वा वपनं तेषां 290, 10.
 अधःशायी जटाधारी 320, 18.
 अभिशस्तस्य चोरस्य 384, 9.
 आधारदोषे तु 145, 12.
 एककालं समशनानो 320, 19.
 एतदेव व्रतं कुर्यात् 99, 11.
 एवमात्मनि कर्माणि 11, 16.
 एषां शुना-ज्वलीढानां 145, 4.
 औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा 371, 6.
 कदर्यस्य नृशंसस्य 385, 3.
 कर्मारस्य तथा तद्गणो 385, 2.
 कामतस्तु यदा विप्रः 308, 8.
 कुसुम्भ-कुङ्कुमानां च 185, 10.
 कृच्छ्रादे वस्त्रदानं 265, 3.
 केशानां रक्षणार्थाय 291, 1.
 क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं 480, 21.
 क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा 419, 4.
 क्षत्रियस्य तु समाहं 396, 15.
 खड्गं च शशकं चैव 408, 14.
 गणान्नं गणिकान्नं च 385, 4.
 गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च 408, 11.
 गौवधे च तथा कुर्यात् 251, 6.

घृतं तु पायसं क्षीरं 145, 14.
 घृत-दधि-पयस्तक्राणाम् 145, 11.
 चक्रवाकं प्लवं कोकं 409, 3.
 चर्मकारस्य वैणस्य 335, 1.
 चान्द्रायणेन शुद्धयेत् 308, 9.
 चिकित्सकस्य क्रूरस्य 384, 7.
 जलेचराश्च जलजान् 409, 7.
 तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयेत् 308, 7.
 तित्तिरिं च मयूरं च 409, 9.
 त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात् 67, 6.
 440, 12.

दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा 409, 12.
 दिनमेकं व्रतं कुर्यात् 453, 15.
 द्विगुणे व्रत आचीर्णे 291, 2.
 नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः 187, 14.
 नारं शौनं तथा मांसं 408, 10.
 नास्तिको नास्तिकवृत्तिः 42, 1.
 परिवित्तिः परिवेत्ता च 49, 20.
 पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् 93, 12.
 पाठीन-रोहितौ चापि 409, 6.
 पादं तु शूद्रहत्यायाम् 251, 5.
 पादन्युने तु गां दद्यात् 265, 4.
 पादहीने शिखावर्जं 264, 8.
 पीतावशेषितं पीत्वा 440, 11.
 प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिर् 185, 11.
 प्लावनं घृत-तैलानां 145, 1.
 ब्राह्मणस्य तथा ऽऽशौचे 419, 5.
 भक्ष्यमांसं समुद्दिष्टं 410, 1.
 भक्ष्याः पञ्चनखास्वेते 408, 13.

भाण्डानि ज्ञावयेदद्भिः 145, 2.
भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् 371, 5.

409, 11.

भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं 408, 9.
भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् 410, 5.
मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् 409, 2.
मार्जारश्चक्रमे शुचिः 190, 9.
मांसमज्ञानतो भुक्त्वा 410, 3.
मासमेकं व्रतं कुर्याद् 409, 4.
माहिषं चाऽऽजमौरभ्रं 409, 13.
मृते भर्तरि या नारी 54, 16.
यथा पृथिव्यां बीजानि 11, 15.
यवसन्धोपहर्तव्यो 269, 1.
यागस्थं क्षत्रियं हत्वा 99, 10.
रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा 409, 8.
रथ्याकर्दमतोयेन 187, 13.
राजा वा राजपुत्रो वा 290, 9.
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च 409, 5.
रुक्मस्तेयी सुरापथ 321, 1.
रोमाणि प्रथमे पादे 264, 7.
वाराहं च ततो भुक्त्वा 410, 2.
वार्ध्नीणसं वर्तुकं च 409, 10.
वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा 419, 3.
शुनो मांसं शुष्कमांसम् 410, 4.
व्रतं संवत्सरं कुर्युः 49, 21.
व्रतेनैतेन शुद्धयन्ति 321, 2.
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं 145, 15.
शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा 419, 2.
शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा 384, 6.

शूद्रोच्छिष्टाशने मांसं 396, 14.
षण्डस्य कुलटायाश्च 384, 8.
सप्तरात्रं तथा कुर्यात् 86, 10.
सम्पूर्णे दक्षिणां दद्यात् 269, 2.
साऽरुन्धतीसमाचारा 54, 17.
सिद्धमन्नं तथा सर्पिः 145, 3.
सृगाल-वृक-गो-विप्रैः 67, 5.
सौनिकान्नं सूतिकांश्च 385, 5.
हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् 86, 9.
हंसं मद्गुं च काकोलं 409, 1.
हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 14.

८५. शतातपः-

अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तम् 14, 11.
203, 4.
अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा 461, 14.
अनूदक-मूत्र-पुरीषकरणे 336, 9.
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं 449, 12.
अन्यत्र रासभा-ऽजा-ऽवि-188, 14.
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य 143, 14.
अविलीनं तथा सर्पिः 145, 9.
अशुद्धान् स्वयमप्येतान् 110, 3.
अहोरात्रोपवासेन 398, 4.
अहोरात्रोषितः स्नात्वा 110, 6.
आत्मानं घातयेद्यस्तु 20, 12.
आर्त्तवाभिषुता नारी 163, 16.
उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो 110, 5.
उपनयनं पुनः कुर्यात् 403, 15.
उष्ट्रीं च महिषीं मासीं 402, 14.
ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातां तां 163, 17.

कामकारकृते 14, 12.
 कामकारकृते त्वात्मानम् 203, 4.
 कार्यं सदक्षिणं सम्यक् 98, 4.
 केश-कीट-शुना स्पृष्टं 143, 11.
 कैवर्ती रजर्की चैव 334, 13.
 क्लीबा-ग्भिशस्त-पतितैः 143, 12.
 गवाग्रतेषु कांस्येषु 172, 10.
 गोकुले यज्ञशालायां 146, 1.
 गोदानं तु व्रतस्यान्ते 98, 3.
 गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं 367, 14.
 चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टे 110, 14.
 छत्राकं विद्वराहं च 402, 13.
 तत्र गत्वा शुचीं देशे 439, 10.
 तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धयेत् 145, 8.
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं 20, 13.
 तापनं घृत-तैलानां 145, 7.
 तृतीये तूदकं कृत्वा 20, 14.
 त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत 110, 15.
 दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः 172, 11.
 दृष्टं वा स्याद् यदन्नं तु 143, 13.
 न तेन शुद्धिमाप्नोति 134, 2.
 नदीतीरेषु गोष्ठेषु 439, 9.
 न मीमांस्यानि शौचानि 146, 2.
 प्रख्यापनं प्रत्ययनं 450, 2.
 प्राजापत्यविधानेन 334, 14.
 प्राणायामान्त्रिरभ्यस्य 449, 14.
 भस्मना वाजपि संस्पृश्य 143, 15.
 मातुलस्य सुतामूढा 337, 14.
 यद्यतिक्रामेत् 367, 15.

यद्दिना धर्मशास्त्रेण 134, 1.
 याजना-ऽध्यापने वादः 450, 3.
 येन केनचिदभ्यक्तः 110, 1.
 योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं 449, 11.
 रजस्वलाभिगमने 335, 10.
 राजन्य-वैश्य-शूद्राणां 98, 1.
 रीतिका-सीस-लोहानि 175, 9.
 रेणवः शुचयः सर्वे 188, 13.
 लशुनं गृञ्जनं जम्घ्वा 402, 12.
 वर्षाणि ब्रह्मचर्यं तु 98, 2.
 विशुद्ध्यत्युपवासेन 110, 4.
 वृथापाकस्य भुञ्जानः 449, 13.
 वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः 20, 11.
 शङ्खपुण्यवपकं तु 444, 15.
 शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु 398, 2.
 समयं नातिक्रामेत् 367, 15.
 समानप्रवरां चैव 337, 15.
 सर्वत्र सर्वपापेषु 461, 15.
 सुराभाण्डोदकपाने 444, 10.
 सुराभाण्डोदकं पीत्वा 398, 3.
 सुवर्णं रजतं ताम्रं 175, 8.
 सुवर्ण-रजताभ्यां वा 143, 16.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.
 हस्त्यश्च-रासभवधे 93, 15.

८६. शास्त्रम्—

ऋतौ भार्यामुपेयात् 297, 11.

८७. श्रुतिः—

अर्धो वा एष आत्मनो 350, 1.
 कोहि तद्दे यद्यमुष्मिन् 40, 8.

तस्मादुह न पुराऽऽयुषः 55, 2.

यावतीर्वै देवतास्ताः 135, 13.

नार्यमणं पुष्यति 448, 13.

८८ षट्त्रिंशन्मतम्—

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं 398, 8.

आमश्राद्धे भवेदर्धं 425, 16.

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णं 266, 1.

कुसुम्भ-कुङ्कुमै रक्तं 185, 7.

क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-348, 13.

दिवसोपोषितो वा स्यात् 333, 2.

दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं 398, 7.

द्विगुणं गोव्रतं तत्र 266, 2.

पाद उत्पन्नमात्रे तु 265, 20.

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं 265, 21.

प्रोक्षणेनैव शुद्धयेत 185, 8.

ब्राह्मण-राजन्य-वैश्य- 348, 18.

ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैश्यसेवायाम्
348, 12.

ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा 332, 14.

राजन्यां हि धनुर्दद्यात् 332, 15.

वैश्ययोषितो ब्राह्मण- 348, 15.

शूद्रां गत्वा तु वै विप्रः 333, 1.

शूद्रायाः शूद्रसेवने 348, 17.

८९. संवर्तः—

अजोष्टी-सन्धिनीक्षीरं 405, 9.

अनिर्दिशाहगोश्चैव 405, 10.

अपां षट्शनोद्धारः 153, 14.

अभक्ष्यं तद्विजातीनां 367, 5.

अहोरात्रोषितो भूत्वा 327, 1.

एतत्समाहितः कुर्यात् 244, 11.

एता गत्वा स्त्रियो मोहात् 318, 18.

एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् 92, 2.

एतानि क्रमशोऽदनीयात् 244, 8.

एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा 321, 8.

एवं पक्षिषु सर्वेषु 78, 10.

एषु सर्वेषु कुर्वीत 91, 4.

औषधं स्नेहमाहारं 283, 6.

कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् 330, 14.

कुमारीगमने चैव 327, 2.

कुर्यात् शूद्रवधे विप्रः 96, 4.

कुर्यादेवानुपूर्व्येण 96, 1.

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् 333, 19.

कृच्छ्रतिकृच्छ्रौ कुर्वीत 96, 3.

कृतमूत्र-पुरीषो वा 170, 22.

गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् 326, 17.

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् 334, 2.

गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् 325, 15.

गुरोर्दुहितरं गत्वा 326, 14.

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि 194, 14.

गृहादपास्य तत्सर्वं 194, 16.

गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं 244, 5.

गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि 244, 4.

गोमयेनोपलिप्यास्थ 195, 1.

गोमांसं मानुषं चैव 367, 4.

गोमूत्र-यावकाहारो 122, 18. 330,

15. 330, 17.

गोमूत्र-यावकैर्मासात् 348, 9.

चक्रवाकं तथा क्रौञ्चम् 78, 7.

चण्डाल-पुल्कसं म्लेच्छं 347, 9.
 चण्डालैः सङ्गरे विप्रः 122, 17.
 टिट्ठिभं जालपादं च 78, 9.
 ततश्चीर्णव्रतः कुर्यात् 244, 13.
 तत्रैव क्षितिशायी स्यात् 244, 6.
 तस्य पापविशुद्धयर्थम् 335, 19.
 तस्या दुहितरं चैव 326, 15.
 त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयेत् 309, 15.
 त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् 86, 15.
 दाह-च्छेद-शिरामेदैः 283, 8.
 दीयमाने विपत्तिश्चेत् 283, 7.
 द्विगुणं गोव्रतस्यास्य 284, 10.
 द्विजानां गोहितार्थं च 283, 9.
 झौ पादौ बन्धने चैव 257, 15.
 मटीं शैलूषकीं चैव 334, 1.
 नरो गोगमने कुर्यात् 340, 12.
 निपात्य सञ्चरेत्सर्वं 257, 17.
 निहत्य क्षत्रियं मोहात् 95, 19.
 पाषाणैर्लोष्टकैर्दण्डैः 267, 16.
 पितृदारान् समारुह्य 321, 6.
 पितृव्यदारगमने 325, 14.
 पुल्कसीगमनं कृत्वा 333, 18.
 प्रायश्चित्तस्य पादं तु 257, 14.
 प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा 367, 7.
 विडाल-मूषकोच्छिष्टे 391, 4.
 ब्राह्मण्यकामतो गत्वा 347, 10.
 ब्राह्मण्यकामाद्गच्छेत् 348, 8.
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च 195, 2.
 ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेत् 347, 12.

भगिनीं मातुराप्तां च 318, 17.
 भगिनीं मातुराप्तां वा 321, 7.
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु 244, 14.
 मण्डूक-नकुलौ हत्वा 86, 14.
 यदि तत्र विपत्तिः स्यात् 283, 5.
 यंत्रेण गोश्रिकित्सार्थं 283, 4.
 यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् 309, 14.
 रजक-व्याध-शैलूष- 347, 11.
 रजस्वलां तु यो गच्छेत् 335, 18.
 वापी-कूप-तडागानां 153, 13.
 विष्मूत्रभक्षणे विप्रः 369, 8.
 वृषभं तिलधेनुं वा 245, 1.
 वैश्यहत्यां तु सम्प्राप्य 96, 2.
 व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं 92, 1.
 व्यापन्नानां बहूनां च 284, 9.
 शुद्धयेत् साऽर्धमासेन 244, 9.
 शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा 330, 16.
 श्येनं गृध्रमुलूकं च 78, 8.
 श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- 391, 3.
 श्व-विडाल-खरोष्ट्राणां 367, 6.
 श्वभिः स्पर्शो जपेद्देव्याः 170, 23.
 सखिभार्या समारुह्य 326, 18.
 सनाभिनीं मातुलानीं 326, 16.
 सम्प्रोक्ष्य मृगमयं भाण्डं 194, 15.
 सक्तु-यावक-मैक्ष्याशी 244, 7.
 सर्वमभ्युक्षयेद्देशम् 195, 3.
 सारसं चाष-भासौ च 79, 13.

सावित्रीं च जपेन्नित्यम् 244, 12.
 स्नानं त्रिषवणं कुर्यात् 244, 10.
 हंसं बकं बलाकां च 79, 12.
 हस्तिनं तुरगं हत्वा 91, 3.

९०. सामगाः—

अभोज्यभोजने एते 226, 1.

९१. सुमन्तुः—

अभिहोत्राधिकारोऽस्ति 52, 18.
 अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि 326,
 10.

अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-383, 12.
 अश्वमेधावभूथस्नानेन वा 339, 2.
 आयुः सुवर्णकाराच्च 378, 8.
 एतान्येवातुरस्य 402, 7.
 एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः 378,
 13.

कारुकाच्च प्रजा हन्ति 338, 9.
 गणान्नं गणिकान्नं च 378, 10.
 गुरुदारगामी संवत्सरं 338, 14.
 गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे 245, 4.
 चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनम् 109,
 10.

तदपत्यं भागिनेयम् 326, 10.
 तद्भगिन्यश्च मातृष्वसारः 326, 9.
 तद्भ्रातरो मातुलाः 326, 8.
 तेषां त्वगस्थि-रोमाणि 378, 14.
 देवर्षि-गो-ब्राह्मणाचार्य- 458, 15.
 परित्यज्य चैनां बिभृयात् 337,
 12.

पितुर्यस्य तु नाधानं 52, 17.
 पितृपत्न्यः सर्वा मातरः 326, 8.
 पितृष्वसुतां मातुलसुतां 337,
 10.

पूयं चिकिसिकस्यान्नं 378, 11.
 भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः 326, 9.
 मातृ-पितृ-स्वसृ-स्नुषा- 327, 5.
 मातृष्वसृ-पितृष्वसृ- 307, 11.
 यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि 402,
 8.

राजाच्च तेज आदत्ते 378, 7.
 लशुन-पलाण्डु- 402, 2.
 वानर-सिंह-मार्जार- 92, 9.
 विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं 378, 12.
 संस्पर्शने सचैलं 109, 11.
 सम्भाषणे ब्राह्मणाभि- 109, 10.
 सैनिक-क्रव्याद-निषाद- 384, 2.
 स्त्री-बाल-मशक- 190, 4.

९२. स्कन्दपुराणम्—

आर्तं न चानुकम्पन्ते 9, 11.
 नाभिरक्षन्ति ये शक्ताः 9, 10.

९३. स्मरणम्—

अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि 224, 12.
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं 312, 8.
 कैवर्त-मेदभिलाश्च 114, 15.
 दुष्कृतं हि मनुष्याणाम् 224, 11.
 रजकश्चर्मकारश्च 114, 14.
 विपरीतं ब्रह्मचर्यम् 312, 9.

विहितं यदकामानां 23, 9. 202,
20.

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च 312, 7.
स्मरणं कीर्तनं केलिः 312, 6.

९३. स्मृतिः—

अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ 265, 13.
ऊरू जङ्घे षडित्याहुः 265, 16.
गायत्री च्छन्दसां माता 63, 8.
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा 14, 9.
पादाविति षडुक्तानि 265, 14.
प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवा 265, 15.
यः कामतो नरः कुर्यात् 14, 8.

९५. स्मृत्यन्तरम्—

अजा-श्विरेणुसंस्पर्शात् 188, 17.
अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां 165, 17.
अथवा यद् गुरुर्ब्रूयात् 40, 17.
अनुवर्तेत जीवन्तं 56, 1.
अन्तर्वत्नी तु या नारी 349, 4.
अमृते च मृते चैव 43, 1.
अर्वाक्पसूतेरुत्पन्नं 165, 15.
अवश्यमनुभोक्तव्यं 11, 13.
अष्टादशदिनादूर्ध्वं 165, 18.
अहोरात्रोषितो भूत्वा 399, 9.
आत्मना सम्मिते कूपे 345, 9.
आददीत मृदोऽपश्च 195, 16.
आमिषेण तु यल्लिप्तं 172, 3.
उत्तरेषु तु षट्स्वङ्गिः 195, 17.
उपकारं यथा भर्तुर् 55, 14.

ऊढा च समगोत्रेण 310, 6.
एकभक्तं चरेत्पश्चात् 345, 13.
एकां व्रतां बहूनां तु 287, 3.
एवं वैवस्वतः प्राह 390, 7.
कदाचित्सुकृतं कर्म 12, 10.
करोति ब्राह्मणी श्रेयो 55, 15.
कुम्भे सलिलमादाय 170, 5.
क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं 371, 12.
क्षालनेन विशुद्धचेत 177, 4.
क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं 345, 12.
गवाश्च-कुञ्जरोष्ट्राणां 371, 11.
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् 345, 16.
गोपाल-नापित-कुम्भकार-431, 13.
चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं 177, 3.
चण्डाली बन्धकी वेदया 310, 5.
चण्डालेन तु सम्पर्कं 345, 6.
चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता 333, 4.
जग्ध्वा मांसं नराणां च 371, 10.
जाते गर्भे व्रतं पश्चात् 349, 6.
जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् 56, 2.
तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुः 461, 12.
तत्र स्थित्वा निराहारा 345, 10.
तद्वागजामिति प्रोक्तं 165, 16.
तेनैव स्थापयित्वा तु 170, 7.
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् 345, 8.
द्रव्यजं चैव सम्प्रोक्तं 165, 14.
द्रव्यजं रज इत्युक्तं 166, 3.
न गर्भदोषस्तत्रास्ति 349, 7.
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा 203, 8.

नाभुक्तं क्षीयते कर्म 11, 12.
 निग्रहे जुग्रहे वा ऽपि 40, 18.
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु 170, 9.
 पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं 29, 8.
 पराकस्त्वर्धमासे स्यात् 29, 9.
 पुण्यर्गभरभिमन्त्र्याऽऽपो 170, 6.
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा 349, 5.
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे 345, 15.
 बहिस्तावच्च निवसेत् 345, 14.
 भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्यात् 166, 2.
 भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि 461, 11.
 भस्मना शुद्धयते कांस्यं 172, 1.
 भुक्तवोच्छिष्टं तु काकानां 391, 8.
 भुक्तवोच्छिष्टं बिडालादेः 391, 9.
 मज्जमानस्य संसारे 12, 11.
 मासत्रये तु कुर्वीत 29, 10.
 यद्रजस्तु समुत्पन्नं 166, 1.
 यः कामतो महापापं 203, 7.
 यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तौ 399, 8.
 रागजं रोगजं चैव 165, 13.
 वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा 170, 10.
 शङ्खपुष्पीलतामूलं 345, 11.
 श्व-काकोष्ठ-खरोलूक- 188, 16.
 षण्मासिके तु संसर्गे 29, 11.
 संसर्गे चाद्विके कुर्यात् 29, 12.
 सशिखं वपनं कृत्वा 345, 7.
 सुरा-मूत्र-पुरीषैस्तु 172, 2.
 सूतिकायां मृतायां तु 170, 4.
 स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते 390, 6.

९६. हारीतः—

अकामाद्वा सकामाद्वा 252, 20.
 अजस्य गोः प्रवेशाद्धि 124, 13.
 अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा 372, 15.
 अतिदाहातिदोहाभ्यां 273, 4.
 अद्भिर्यस्तर्पयेन्नित्यं 253, 5.
 अनष्टरसभाण्डानां 124, 12.
 अनुगच्छति भर्तारं 54, 10.
 अभ्यस्य विप्रो वैद्ययायां 323, 11.
 अशीत्यर्धं शिरे दद्याद् 73, 16.
 अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् 74, 1.
 अस्थि चर्मविनिर्मुक्तं 154, 10.
 आकण्डस्य प्रमाणं तु 123, 4.
 आखुर्नकुल-मार्जारौ 66, 12.
 आत्मना शस्त्रघाते वा 71, 4.
 आरूढपतितस्थैव 372, 13.
 आर्तिं वा महतीं याति 235, 12.
 आसीनास्वासीनः 249, 9.
 उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् 108, 18.
 उद्धृत्य तज्जलं सर्वं 154, 11.
 उरसि त्रिंशतं दद्यात् 73, 18.
 ऊरुभ्यां तु शतं दद्यात् 74, 2.
 एकरात्रं जले स्थित्वा 253, 6.
 एकरात्रोपवासश्च 389, 18.
 एतेन शुद्धयते विप्रो 390, 2.
 एतैर्दष्टे द्विजस्याङ्गे 66, 13.
 एवमेव विधिं कुर्यात् 71, 9.
 एवं सुचरितप्रायश्चित्तो 249, 12.

कारयेद्वादश कृच्छ्रं 107, 2.
 कुलत्रयं पुनार्येषा 54, 14.
 कुशमूलविपक्वेन 445, 7.
 कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टम् 373, 1.
 कृष्णाजिनं समास्तीर्य 73, 14.
 क्लिप्ते भिन्ने शवे तोयं 442, 10.
 क्षत्रियाद्वाहणीषु 103, 3.
 क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् 71, 7.
 गवामनुगमं चैव 253, 4.
 गृहस्याभ्यन्तरे यस्य 124, 10.
 गोघ्नस्त्वचमूर्ध्वलांगूलां 249, 8.
 गोदानं सर्वशक्त्या च 253, 7.
 गोशृगेण शतं स्नानं 64, 1.
 घटानां शतमुद्धृत्य 153, 10.
 चण्डालान्नं प्रमादेन 117, 7.
 चण्डालैः सह संवासं 121, 12.
 चण्डालैः सह संयोगे 123, 2.
 चर्तुर्गुणं तदुच्छिष्टे 372, 18.
 चाण्डालवधसम्प्राप्तिर् 107, 1.
 चाण्डालान्नं प्रमादेन 368, 9.
 चाण्डालैः सह सम्भाष्य 108, 13.
 चोर-पङ्क्त्याग्रादिभ्यो 249, 12.
 जपस्त्रिषवणस्नायी 442, 13.
 ज्येष्ठेऽग्निविष्टे कनीयान् 49, 1.
 ततश्चांद्रायणं कुर्यात् 117, 8.
 ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् 368, 10.
 तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं 123, 5.
 तद्गस्मास्थि गृहीत्वैव 71, 6.
 तावन्त्यब्दसहस्राणि 54, 12.

तद्गस्तभोजने वापि 372, 17.
 तिस्रःकोटयोर्ध्वकोटी च 54, 11.
 ते सर्वे पतिताः 49, 3. 50, 1.
 त्रिरात्रमुपवासी च 117, 10.
 त्रीणि षष्टिशतं वृत्तान् 73, 15.
 देशान्तरगते विप्रे 73, 12.
 नासाभेदन-दाहेषु 273, 3.
 पयोशी पञ्चगव्याशी 253, 3.
 परिदायी दाता 49, 2.
 परियष्टा याजकः 49, 3.
 परिवित्तिर्ज्येष्ठः 49, 2.
 परिवेदनी कन्या 49, 2.
 पादाङ्गुल्यो दक्षैव स्यात् 73, 3.
 पार्थिवानां हि पात्राणाम् 124,

11.

पाषण्डानाभितानां च 372, 14.
 पितृव्यस्त्रीगमने 317, 14.
 पुनर्देहनमन्त्रैश्च 71, 8.
 प्रणिपत्य च भक्त्या च 234, 14.
 प्राजापत्यं चरेत्पश्चात् 71, 5.
 प्राजापत्यं तु भिक्षके 423, 9.
 प्राणायामत्रयं कुर्यात् 66, 16.
 प्रायश्चित्तं तु निर्दिश्य 237, 8.
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यम् 235, 10.
 प्राशयेत्पञ्चभिर्मन्त्रैः 390, 1.
 प्रोक्षणीभिस्त्रिभिर्ऋग्भिः 66, 15.
 बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् 121, 14.
 123, 6.
 बाहुभ्यां तु शतं दद्यात् 73, 17.

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा 98, 6.
 ब्राह्मणाद्वधसम्प्राप्तौ 71, 3.
 ब्राह्मणान् ज्ञापयेत् तत्र 253, 1.
 ब्राह्मणांस्तर्पयेत्पश्चात् 121, 15.
 मत्या चान्द्रायणं कुर्यात् 372, 16.
 मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् 373, 2.
 महापातकिनश्चैव 312, 12.
 मातृकं पैतृकं चैव 54, 13.
 मार्जारश्चैव दर्वी च 190, 7.
 मृत-सूतक-शूद्राच्च 389, 15.
 मृते भर्तारि या नारी 54, 9.
 यथा वयो यथा कालम् 235, 9.
 यत्नादेव पुरस्कृत्य 234, 13.
 यत्पावित्रं विजानीयात् 237, 9.
 यदन्नं प्रतिलोमस्य 372, 11.
 यदि कश्चित् ततः स्त्रियात् 442, 12.
 यदि भुञ्जीत विप्रो यः 389, 17.
 येन शुद्धिमवाप्नोति 235, 11.
 राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य 233, 4.
 वापी-कूप-तडागेषु 153, 9. 154, 9.
 विज्ञानान्मृण्मयं पात्रम् 121, 13.
 विप्रान् दशावरान् कृत्वा 123, 3.
 वैश्यवत् क्षत्रियासु 103, 3.
 वैश्यं हत्वा चरेदेवम् 98, 7.
 शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं 389, 16.
 शङ्खपुष्पीविपक्षेन 445, 5.
 शरीरनाशे कल्पः स्यात् 73, 13.
 शीतवातोष्णाति- 249, 10.
 शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात् 442, 11.

शुना दष्टस्यहं यावकाहारः 67, 8.
 शूद्रं हत्वा चरेदेकम् 98, 8.
 शूद्रां हत्वा नवमासान् 103, 4.
 शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 6.
 शूद्रो वाऽप्यर्धमासं वै 117, 9.
 श्व-काक-गृध्रोपघाते 143, 18.
 श्वानो वा क्रोष्टुको वापि 66, 11.
 संवीतांगो वीतमत्सरः 249, 10.
 संवेशमानासु संविशन् 249, 9.
 सकिल्बिषात् समुत्थाय 253, 8.
 सकेशं वपनं कुर्यात् 123, 7.
 सशिखं वपनं कुर्यात् 253, 2.
 स षडङ्गं ब्रह्मचर्यम् 323, 12.
 सहद्विजैश्च भुक्तेन 66, 17.
 सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि 108, 14.
 स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 4.
 स्नानं कुर्यात् सचैलं तु 66, 14.
 स्वयमेव न कुर्वीत 233, 5.

९९. ANONYMOUS QUOTATIONS.

अकुर्वन् प्रत्यवैति 8, 7.
 अमत्या त्र्यहोपवासः 369, 11.
 असौ स्वर्गाय लोकाय 73, 7.
 इक्-शितपौ धातुनिर्देशे 449, 5.
 को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् 40, 8.
 तप्तकृच्छ्रं मत्या 369, 11..
 तस्मादुह न पुरा-55, 2.
 दण्डादूर्ध्वं यदन्येन 288, 8.

रक्षदेव स्वदेहादि 197, 4.
 रोध-बन्धन-योक्त्राणि 271, 7.
 वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि 199, 5.
 शिरोव्रतेन स्नातानाम् 216, 12.
 शूद्रान्नं सूतकान्नं च 410, 9.
 सर्प-व्याघ्रहतेषु 287, 5.
 दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं 27, 8.
 दहनात्तु विपद्यन्ते 280, 14.

द्वौ पादौ बन्धने चरेत् 274, 11.
 पञ्चगुञ्जात्मको माषो 27, 7.
 पलाण्डोर्दश जातयः 401, 16.
 पुत्रस्य स्थाविरे भावे 355, 10.
 प्रायश्चित्तानि कारयेत् 353, 4.
 प्रायश्चित्तैरपैत्येनः 4, 6.
 बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् 355, 9.
 यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् 7, 3.